HALİL İNALCIK

Osmanlılar

Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler

TİMAŞ

iyi ki kitaplar var...

TİMAŞ YAYINLARI
İstanbul 2010

timas.com.tr

OSMANLILAR
Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler
Halil İnalcık

TİMAŞ YAYINLARI | 2263
Osmanlı Tarihi Dizisi | 51

YAYIN YÖNETMENİ
Emine Eroğlu

EDİTÖR
Adem Koçal

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

1. BASKI
Nisan 2010, İstanbul

ISBN
978-605-114-188-6

TİMAŞ YAYINLARI
Alayköşkü Caddesi, No:11, Cağaloğlu, İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24 Faks: (0212) 512 40 00
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olatak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

OSMANLILAR

Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler

Halil İnalcık

TİMAŞ

HALİL İNALCIK

Halil İnalcık, Ankara Üniversitesi DTCF ve Siyasal Bilgiler Fakültelerinde 1942-1972 yılları arasında tarih hocalığı yaptıktan sonra 1972-1986 dönemlerinde Chicago Üniversitesi'nde profesör olarak görev almıştır. 1993'te Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü'nü kurmuş olup burada Osmanlı tarihi üzerine dersler vermektedir. 28 kitap ve 400'e yakın makalenin yazarı olan İnalcık'ın, İngilizce yayınlanmış olan *The Ottoman Empire - The Classical Age (Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Dönem)* ve *An Economic and Social History of Ottoman Empire (Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi)* adlı eserleri Yunanca, Arapça ve Lehçe'ye çevrilmiş bulunmaktadır. Osmanlı tarihi alanında önde gelen pek çok akademisyene hocalık yapan Halil İnalcık'ı Türkiye, ABD, İngiltere, Sırbistan ve Arnavutluk Akademileri üye seçmiş olup ayrıca şimdiye kadar 18 üniversite fahri doktorluk tevcih etmiştir. Türk bilimini Dünya ölçüsünde temsil eden İstanbul doğumlu tarihçimiz bugün 94. Yaşını idrak etmektedir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7

I. BÖLÜM

Batı Anadolu'da Gazi Beylikler ve Haçlılar 11

Osmanlı Devleti'nde Uc (Serhad)lar 49

Osmanlı Devleti'nde Fetih Yöntemleri 67

Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Problemi 93

II. BÖLÜM

Osmanlı Sultanlarının Unvanları (Titülatür) ve Egemenlik Kavramı 115

Adâlet, Şikâyet Hakkı: 'Arz-i Hal ve 'Arz-i Mahzarlar ... 123

Otman Baba ve Fatih Sultan Mehmed 137

Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği 163

Osmanlı "Frengistanı": Galata 195

Rumeli: Genel bir Bakış 201

III. BÖLÜM

Tarihte Avrupa Birliği ve Türkiye 215

Avrupa ile Kültür Etkileşimi, Küreselleşme 243

Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret 277

Makalelerin Künyesi 313

Dizin 315

ÖNSÖZ

Doğu-Batı dergisi ve değişik yerlerde yayımlanan yazılarımdan oluşan bu ciltte, I. Bölüm'de Osmanlı Devleti'nin savaş metodları ve kuruluşu ele alınmıştır. II. Bölüm'de Klasik Dönem Osmanlı Tarihi'nde, Egemenlik Kavramı, Devlet ve Halk İlişkileri, Derviş Otman Baba ve Sultan Mehmed üzerine bir deneme, Galata ve Rumeli üzerine araştırmalar yer almaktadır. III. Bölüm'de Osmanlı-Avrupa Siyasi, Ekonomik ve Kültürel İlişkileri incelenmektedir.

Timaş Yayınları Tarih Editörü Adem Koçal'ın Osmanlı tarihine dair makaleleri bir kitap halinde okuyuculara sunma önerisinin sonucu olarak bu cilt yayına sunulmaktadır. Kendisine teşekkürü bir borç bilirim.

Halil İnalcık

Şubat 2010, Ankara

I. BÖLÜM

BATI ANADOLU'DA GÂZÎ BEYLİKLER, BİZANS VE HAÇLILAR

1300 tarihlerine doğru Batı Anadolu'da kurulan beylikler kendi hafif donanmalarıyla, başta Venedik ve Ceneviz olmak üzere Doğu Akdeniz'de Latin egemenliği altındaki adalar için büyük bir tehlike oluşturdu. Bu deniz gâzîleri (guzât fi'l-bahr), Ege Denizi'nde ve Balkan tarihinde yeni bir dönem açacakları gibi (1389-1390), sonradan 14. yüzyıl sonlarında Osmanlı egemenliği altına girerek Osmanlı deniz gücünün çekirdeğini oluşturacaklardır.

1291'de Papa'nın, Doğu Akdeniz'de İslâm ülkelerine karşı abluka ilân etmesinden sonra, Hıristiyan donanmaları Anadolu kıyıları boyunca karakol gezmekteydiler. 1293 tarihinde 20 kadırgadan oluşmuş bir Venedik donanması Alanya'yı ele geçirdi. Alanya I. Alâeddin Keykubad tarafından fethedilmişti (1223). Karamanlılar kısa zaman sonra şehri geri aldılarsa da, Latin deniz devletleri, bu arada Rodos'ta yerleşmiş olan Hospitaller savaşçı tarikati, Anadolu kıyılarında, Teke'de Makri Körfezi'nden Çukurova (Kilikya)'ya kadar birçok önemli deniz üslerini zapt ettiler. Meselâ, Kaş kasabası karşısında küçük Meis Adası (Castello Rosso), Rodos şövalyeleri tarafından, Rodos'la bu ileri karakollar arasında ulaştırmayı devamlı şekilde kontrol etmek için işgâl edilmişti. Batı Anadolu'nun 1290-1304 tarihleri arasında tümüyle Türkmenlerin egemenliği altına düşmesinden sonra Deniz gâzîlerinin akınları, büyük ölçüde ve başarılı biçimde, yeniden başladı. Batı Anadolu'daki Gâzî Türkmen beyliklerinin ilki olan Menteşe Beyliği'nin, Güney

Anadolu'dan Selçuklu Sahil Beyi (meliku's-sevâhil) unvanını taşıyan biri tarafından kurulmuş olması kayda değer. Onun, bu Teke kıyılarını daha 1269 yılına doğru tamamıyla kendi kontrolü altına aldığını, bu arada Strobilos, Stadia ve Trachia limanlarını ele geçirdiğini biliyoruz. Bu bölgede Menteşe Bey, kışlak için her mevsim Toroslar'dan sahil ovalarına inen Türkmenleri örgütleyerek, güçlü bir deniz beyliği kurmuştur. Çağdaş bir Bizans kaynağı olan Georgios Pachymeres (eseri 1307'ye kadar gelir) açıkça yazar ki, Menteşe Bey akınlarında, Teke (Caria) limanlarını kullanmıştır. Daha kuzeyde Ephesus (Selçuk) körfezinde Anaea (Aniya) bu dönemde her menşeden korsanın toplanma yeri olup, Türk korsanları 1278'e doğru burada sağlam bir şekilde yerleşmiş bulunuyorlardı.

Batı Anadolu, Türkmen gâzîlerinin eline geçmeden önce, Bizans idaresinde, deniz kuvvetlerinin büyük bölümü, Ege'de, Marmara Denizi'nde ve Karadeniz'de belli limanlarda bulunuyordu. Bu durum, bu limanların üst tarafında gemi yapımı için gerekli ağacı sağlayacak ormanların bulunmasıyla belirlenmiştir. Bu limanlarda gemiciler, korsanlar ve gemi yapımında ustalar toplanmış bulunuyordu. Açıkça görüyoruz ki, Gâzî beylikler kurulduğu zaman onların filoları da, Laskaridler zamanında (1208-1259) olduğu gibi, aynı limanlarda ortaya çıkmıştır. Bu limanlar, sırasıyla Ege Denizi'nde Aniya, Ephesus, Smyrna, Adremittyon; Marmara Denizi'nde ise Karamides (Kemer?), Pegai (Kara-Biga), Cyzicus (Aydıncık), Cios (Gemilik, Gemlik) idi. 1284 yılında Bizans idaresi tasarruf için bu limanlardaki donanmaları kaldırdığı zaman bu Rum gemiciler, gemi yapıcıları ve esnaf işsiz kalmışlardı. Gemicilerin çoğu korsan olmuş ve zengin İtalyan tüccar gemilerine karşı korsanlığa başlamıştı. İşte Türk beylikleri, deniz akınlarında bu işsiz güçsüz yerli Rumlara istihdam, geçim ve ekonomik faaliyet sağladılar. Onları kendi hizmetlerine aldılar. Zamanla bunların çoğu efendilerinin dinini kabul etti. Bu limanlar, şimdi denizci gâzîlerin üsleri ve aynı zamanda önemli ticaret merkezleri durumuna geldi. Bu limanlardan Ephesus, Akdeniz'de en önemli ticaret merkezi hâlini aldı. İzmir o zaman Gâzî Umur Bey'in deniz

akınlarında bir gazâ üssü durumundaydı. Karşıda Yeni-Foça, ticaret limanı olarak faaliyetteydi.

Aydınoğlu Umur Bey ve ilk Osmanlı deniz kuvvetlerinde, donanmalarda profesyonel tayfa yerli Rumlardan, savaşçı gâzîler ise Türklerden oluşmaktaydı. Batı Anadolu'nun iç bölgelerinde, sınırlardaki yerli Rum tekfurları Türkmen uc beyleriyle işbirliğine gittikleri gibi, bu limanlarda Rum ileri gelenleri ve korsanları da gâzî beylerle işbirliğini seçtiler. Aslında, Rumlar olsun Türkmenler olsun, aynı ortak düşmana karşı savaşmakta ve yağma akınları yapmaktaydılar. Bu düşman, Ege adalarını, Mora'yı ve Yunanistan'ı egemenlik altına alan ve sömüren Latin soyundan efendiler Venedik, Cenevizlilerdi. Yerli Rumlar, Katolik olan efendilerden nefret etmekte ve Girit adasında gördüğümüz gibi, sık sık isyan ediyorlardı. Kuşkusuz, Türkmen beylerinin yerli Rum halkına "istimâletle" uzlaşıcı bir tavır almaları, bu Rumların onlarla işbirliğini kolaylaştırıyordu. Beylerin başarılı deniz akınları için Türkmen gâzîlerini ve Yunanlı gemicileri örgütlemesi, bu limanlarda yeni işlerlik kazanmış bir topluluğun ortaya çıkmasında kesin bir rol oynamıştır.

1260-1310 döneminde, çökmekte olan Bizans egemenliğinin yerini, işte bu işbirliği sonucu ortaya çıkan Türkmen deniz beylikleri doldurmuştur. Şimdi bölgedeki mücadele, bir yandan tüccar çıkarlarını ve Katolik Latin feodal senyörleri temsil eden İtalyan denizci cumhuriyetleri (ki bunlar klasik haçlı döneminin kalıntılarıydı), öbür yandan demografik ve ekonomik baskılar altında batıya yayılmak için gazâ yapan Türkmenler arasındaydı. Türkmenler Batı Anadolu'yu istilâ ederken Cenevizliler Doğu Ege adalarını, Sakız, Midilli ve öteki adaları Bizans'tan alıp işgal etmekte ve bir bakıma Bizans devletinin ekonomik ve siyasî çöküşüne ayrıca katkıda bulunmaktaydılar.[1] Bu Latin devletleri arasında başta gelen iki tüccar ve denizci İtalyan devleti, Venedik ve Ceneviz arasında Ege deniz yolları için amansız mücadele, korsanlığın görülmemiş derecede artışı ve nihâyet yerli Rumların Lâtin efendilerine karşı düşmanlığı, Ege dünyasında Türkmen yayılışını hazırlamış ve kolaylaştırmıştır. Ege Denizi'nde adalar ve kıyı bölgelerin-

de egemenlik sorunu, 14. yüzyılın ilk yarısında en önemli milletlerarası sorun hâline gelmiş ve sonuçta haçlı faaliyetlerinin Suriye, Filistin ve Mısır'dan Ege Denizi'ne kaymasına sebep olmuştur.

Umur Gâzî'den önce Türkmenlerin deniz akınlarının hareket noktaları konusunda bilgimiz kısıtlıdır; zira bu akınlar hakkında bilgi veren tek kaynağımız Batılı raporlar olup bunlarda akın yapanların nereden geldikleri bildirilmemiştir. Aziz Yahya (Hospitaller) Şövalyeleri'nin Rodos'ta yerleşmesinden önce, bu adanın Menteşe Türkmenleri tarafından işgal edileceği yakın bir olasılık olarak görünüyordu. Batı kaynaklarına göre,[2] Ege adalarına karşı ilk ciddi Türkmen istilâsı, Ephesus ve Körfez bölgesinde Sasa Bey idaresinde Menteşe Türkmenlerinin idaresi kurulduğu zaman, 1304 yılında kendini göstermiştir. Bu şehir ve bölge, az zaman sonra Aydın-ili beyi Mehmet Bey'in idaresindeki Türkmenlerin egemenliği altına geçmiştir; bundan sonra Rodos'un, Sakız'ın ve Midilli'nin Türkmen akınlarına hedef olduğunu göreceğiz. Midilli'nin, 1307'de "Khlamouz" kumandasındaki Türkmenler tarafından istilâ ve yağma edildiği haberi verilmektedir. Rum kaynaklarında Kalamuz adıyla anılan bu bey, açıkça Karasi Türkmenlerinin beyi olan Kalem Bey'dir. 1300-1329 döneminde Doğu Ege Deniz'de çökmekte olan Bizans egemenliğinin yerini almak için yapılan mücadelede, Türkmenlerin başlıca rakipleri Cenevizliler ve Rodos şövalyeleriydiler. Çağdaş tarihçi Pachymeres, durumu şöyle anlatır:

> İtalyanlar, II. Andronicus'un Sakız ve Midilli adalarının savunmasında ihmal gösterdiğini ve bu adalar Türklerce işgal edilirse kendi durumlarının kötüleşeceğini gördüklerinden, imparatordan bu adaların gerektiği gibi savunulmasını, eğer bu olmazsa bu adaların gelirleri ile bir donanma yaparak savunulması işinin kendilerine bırakılmasını istediler.

Sakız, 1304 tarihinde Cenevizli I. Benedetto Zaccaria tarafından işgal edildi. Rodos, bir Ceneviz korsanının işbirliği ile Aziz Yahya şövalyelerinin eline geçti (15 Ağustos 1308).

Türkler Anadolu tarafını istilâ edip karada yerleşirken gördüler ki, denizde kontrol kurmadan adaları işgal etmek çok tehlikelidir. Latin milletleri, 23 Temmuz 1319 deniz savaşında üstünlüklerini kanıtlamış bulunuyorlardı. Bu savaşta Mehmed Bey kumandasında Ephesus'tan gelen bir Türk filosu -10 Kadırga ve 18 küçük gemi- Ceneviz ve Rodos şövalyelerinin birleşik filoları tarafından baskına uğramış ve tahrip edilmişti. O tarihten başlayarak on yıl içinde, Ege Denizi'ndeki Venedik kolonilerine ve deniz gidiş-gelişine en çok zarar verenler Türkler değil, Rum ve Ceneviz korsanlarıydı. Meselâ, 1307-1326 döneminde, bu yüzden, Venedikliler Bizans İmparatorunu, Rumların verdiği zararlar karşılığı bir tazminat ödemeye mecbur ettiler. 1318'den sonra Don Alfonso Fadrique (1317-1330'da Atina Katalan beyliğinin genel valisi) kumandası altındaki Katalanlar ile Aydın ve Menteşe Türkleri arasında işbirliği gerçekleşti. Böylece Türkler, Venediklilere karşı faaliyet alanlarını Agriboz ve Girit adalarına kadar genişletme imkânını buldular. Katalan-Türk işbirliği, özellikle Agriboz'daki Venedikliler için çok zararlı olmuştur. Türkler, 1326'daki akınlarında ada üzerinde Fadrique'nin topraklarına zarar vermekten kaçınmışlar ve gemileri Venediklilerce zapt edildiği zaman Fadrique'nin arazisine sığınmışlar ve sonra onun gemileri ile Anadolu'ya dönmüşlerdir. Olayların çağdaş bir gözlemcisi olan Sanudo Torsello, 1327'de Agriboz adasını tehdit eden 6 Kadırga ve 30 küçük gemiden oluşmuş güçlü bir Türk filosundan söz etmektedir. 1327 kışında Türkler 7 gemi ile tekrar gelmişler, Aegina adasını ve Mora'da Latinlere ait toprakları yağma etmişlerdir. Venedik'ten Agriboz adasının tamamını ele geçirmeyi planlayan Fadrique için bu Türk akınları yararlı oluyordu. Bu dönemde adaya akın yapan Türkler, başlıca halkı esir edip Anadolu'da satmakla ilgiliydiler. Bu durum, zamanla adadaki topraklarda tarım faaliyetini ciddi şekilde etkilemiş ve Lâtin feodal beylerin gelirlerine kesat gelmiştir.

Türk akınlarına karşı Ege Denizi'ndeki Hıristiyan milletler arasında savunma için bir birlik kurma konusunda ilk temaslar, Venedik'in girişimi ile daha 1327'de başlamış bulunuyordu. Fa-

kat bu konuda ciddi görüşmeler, ancak 1332'de Umur Bey'in Bizans ve Venedik topraklarına karşı seferleri başladığı zaman görüldü. Başlangıçta bu görüşmelere, Bizanslılar ve Sakız'da Cenevizli Martino Zaccaria dahil Ege'deki bütün Hıristiyan milletler katılmıştı. Venedik ilk adım olarak 1324 Ekim'inde, II. Andronicus ile bir mütareke yapmakla işe başladı. O zamana kadar Venedik daima, İstanbul'da Latin İmparatorluğu'nu yeniden canlandırarak Levant'taki üstün durumunu geri almayı ummaktaydı. II. Andronicus ise, Rum uyruklarının duygularını izleyerek Venedik'e karşı bir politika gütmekte, dolayısıyla gittikçe daha çok Ceneviz desteğine bağlı kalmaktaydı. 1322'de Bizans diplomasisi tamamıyla ters bir tutuma girdi: Cenevizlilere fazlasıyla bağımlı olduklarını ve Türk tehlikesinin büyümekte olduğunu gören Bizans İmparatoru, Papa ile görüşmeye başlayıp kiliselerin birleşmesi politikasını benimsedi; Venedik'e ve öteki Lâtinlere yaklaşma politikasını ele aldı.

Yeni Bizans İmparatoru III. Andronicus (1328-1341), Doğu Ege'de Bizans egemenliğini yeniden canlandırmak ve Türklerin ilerleyişini durdurmak için azimli bir politikaya yöneldi. Biliyoruz ki, tahta gelişinden az sonra Mayıs 1329'da Osmanlılara karşı Pelakanon'da (Gebze kıyısında) başarısızlıkla sonuçlanan bir savaş verdi. Bu enerjik politikayı yürütebilmek için Batı Hıristiyan milletleri ile uzlaşma ve ittifakı zorunlu görüyordu. Aynı zamanda Venedik de, Bizans dâhil Ege'deki devletleri bir ittifak hâlinde birleştirmeyi gerekli görüyordu. Bu amaçla Venedik, nihâyet Papalık ve Fransız sarayı ile Bizans'a karşı Doğu'da Latin hâkimiyetini yeniden kurma ve kiliselerin birleşmesi konularında ısrar etmemeleri noktasında anlaştı. Torsello'nun anlattığına göre, Ege'de Türk tehlikesi ilk ve en âcil problem olarak görülüyor ve buna karşı genel bir Haçlı seferi örgütlemek gereği kabul ediliyordu.[3] Gerçekte Venedik, Doğu Akdeniz'deki çıkarlarını savunmak için Batı Hıristiyan dünyasını harekete geçirmek için yeni bir politika tespit etmiş bulunuyor ve bu yeni aşamada ayrılımcı (şizmatik) Bizanslıların yerine Türkleri koyuyordu.

Daha 1317 yılına doğru, Cenevizli Zaccarialar, Sakız ve İzmir kalesine sahip oldukları için, Türklere karşı deniz akınlarını dur-

durmak bakımından en etkin kuvvet sayılmaktaydı. Bir haçlı seferi planı hazırlamakta başı çeken Dominiken keşiş Adam de Guillaume şunu önermekteydi: Haçlılar ilkin Çeşme (Aerythrea) yarımadasını işgal edeceklerdi. Burası, Türklere karşı Sakız ile beraber Anadolu'nun yeniden ele geçirilmesi için mükemmel bir üs olabilirdi. İstanbul'da Lâtin İmparatorluğu'nu yeniden diriltme planında Philip de Taranto, Sakız'a sahip Martino Zaccaria'yı "Küçük Asya'nın Kralı ve Despotu" olarak adlandırmakta ve onun ülkesine Midilli, Samos, Kos, Tenedos, Icaria ve Marmara adalarını katmaktaydı.

Aydınoğulları donanmasını, Ceneviz ve Rodos birleşik donanmasının Sakız açıklarında bozguna uğratması (23 Temmuz 1319), Türkleri deniz akınlarında ancak geçici bir dönem için engellemişti. Kuvvetli bir garnizon tarafından savunulan İzmir kalesi, iki buçuk yıl dayandıktan sonra sonunda Martino Zaccaria tarafından Umur Bey'e teslim edildi. Aydın Beyi Mehmed'in enerjik oğlu Umur Bey, Martino'yu, destanın anlattığına göre "toyladı", yani bir genel ziyafetle onurlandırdı ve Martino ona tâbii olarak geri Sakız'a gitti. Destan'ın ifadesiyle, "ada illik" oldu. *İllik* terimi, bu dönem Türk kaynaklarında Dâru'l-İslâm oldu, demektir. Yani Martino, Umur beyin bir *haraçgüzâr tâbii* olmayı kabul etti. P. Lemerl'e göre,[4] Doğu Ege'de Bizans egemenliğini yeniden kurmaya azimli olan yeni İmparator III. Andronicus'un entrikalarından kuşkulanan Martino, İzmir'i bu şekilde boşaltmayı ve orada tuttuğu garnizonu Sakız savunmasında kullanmayı zorunlu görmüştür. Fakat işaret ettiğimiz gibi, şimdi Sakız'da Martino, Aydın beyliğinin üstün egemenliğini tanımıştır. Dâru'l-İslâm'a dahil olan yerlerin savunması Müslüman devlet için bir ödevdir. Başka deyimle, şimdi Martino Bizanslılara karşı Umur'un ittifak ve himâyesini kabul etmiş bulunmaktadır. Bu durum, 1329 yılından sonra Umur'un Bizanslılara karşı neden düşmanca hareketlere giriştiğini açıklar. Andronicus, Martino'yu bozguna uğratıp esir ettikten sonra Sakız'ı doğrudan doğruya Bizans idaresi altına soktu. Umur Bey, şimdi Bizans egemenliği altına girmiş bulunan Sakız'a saldırmış ve on-

dan sonraki yıllarda Bizans'a ait Gelibolu ve Trakya'ya (1331) ve Mora'daki Yunan topraklarına (1332) seferler yapmıştır. Kaynağımız Destan'ın açıkça söylediğine göre, Bizanslılarla Umur bey arasındaki düşmanlık, 1329 sonbaharında Birgi'de oturan Umur'un babası Mehmet Bey ile İmparator arasında bir antlaşma imzalandıktan sonra da devam etmiştir. Kantakuzenos'a göre[5] Aydınoğlu Mehmet Bey, yıllık bir haraç ödeme vaadi üzerine İmparatorun topraklarına saldırmamayı kabul etmiştir. Burada görüyoruz ki, Umur bey Aydın Beyliği'nin uc bölgesinde gazâ seferlerini örgütleyen ve bağımsız hareket eden bir gazâ lideri durumundaydı ve Saruhanoğlu ile ittifak hâlinde Bizanslılara karşı savaşa devam etmekteydi. Umur, babası ile yaptığı tartışmada, kâfirlere karşı gazâyı önlemenin Tanrı'nın emirlerine karşı gelme anlamına geleceğini söylüyordu. Gâzî Uc beyi ile merkez arasında bu çeşit bir gerginlik, Osmanlı Devleti'nde Bursa'da oturan Sultan Orhan ile uçların kumandanı Rumeli fâtihi Süleyman Paşa arasında aynı biçimde ortaya çıkmıştır. Bundan başka, herhâlde Rum ajanları aracılığıyla, Umur Gâzî bölgedeki Hıristiyan milletler arasında bir haçlı seferinin hazırlıkları hakkında haber almış ve Bizans İmparatorunun Türklere karşı ittifak görüşmelerine katıldığını öğrenmişti.

Umur, babasının İmparator ile uzlaşma politikasına karşı, kendisi Batı Anadolu deniz gâzîleriyle Gelibolu'da ve Samotraki adasında Yunanlılara saldırmış ve Trakya'da Porou'da karaya çıkmıştı (1331 veya 1332). Umur, 1332'de Agriboz'a ve Thessaly'da Venedik'e ait Bodonitsa kalesine karşı seferlerinde, Venedik'e bağlı adalara yaptığı akınlarda, Batı Anadolu'dan gelen öbür Türk gâzîleriyle işbirliği yapıyordu. Şu da ilginçtir ki, Venedik daha 1332 Temmuz'unda Bizans ile bir ittifak için görüşmelere başlamış ve Türkmen Gâzî beylerine karşı kurulan ittifaka Bizans da dahil olmuştur. Ege Denizi'nde Türklere karşı bu ilk Hıristiyan ittifakı, Venedik'ten başka Rodos, Kıbrıs, Bizans, Papa ve Fransa kralını içeriyordu. Müttefiklerin meydana getirdikleri 40 kadırgadan oluşan güçlü filo, Karesi uc bölgesi Bergama emîri Şücaeddin Yahşi-Han'ın 250 gemiden oluşan filosunu Edremit körfezin-

de tahrip etti (1334). Kaynağımız olan Destan, Hıristiyan donanmasının İzmir'e çıkarma yapmak için girişimlerde bulunduğunu, fakat bu saldırıların Türkmen okçular tarafından püskürtüldüğünü anlatmaktadır.

1334 yılında Umur, Ulu-Beg sıfatıyla Aydın Beyliği'nin merkezi Birgi'de oturmakta olan babası Mehmed Bey'in ölümü üzerine Aydın-ili'nin baş hükümdârı olarak tahta geçti. Bu durum, haçlılara karşı beyliğin bütün kuvvetlerini gazâ amacında kullanmak imkânını sağladığı için onun faaliyetlerinde yeni bir dönüm noktası oluşturmaktaydı. O, bir gâzî bey sıfatıyla ilk ödevinin, merkezi Birgi'ye yakın bir Bizans şehri olarak kalmış olan Alaşehir'i (Philadelphia) almak olduğunu hissediyordu. Şehri kuşattı ve ancak kendisine haraç ödenmesi şartıyla kuşatmayı kaldırmaya razı oldu. Bu sırada Bizans diplomasisi bir kere daha yön değiştirdi ve Ege Denizi'nde egemen olan Lâtin milletlerine karşı Türklerle bir ittifak aradı. Bu değişiklik, kurnaz Büyük Domestikos Ioannes Kantakuzenos'un politikası olup onun tarafından bölgedeki Bizans politikasının temel prensibi olarak sonuna kadar izlenmişti. Şimdi Bizans hükümeti, Sakız'a karşı sürmekte olan Ceneviz tehdidi ve o sırada Midilli'nin, Foça hâkimi Domenico Cattaneo tarafından işgali üzerine Umur Bey'le bir antlaşma yapmaya çalıştı. III. Andronicus, Umur Bey ve kardeşi Hızır ile Çeşme yarımadası yakınında buluşup görüşmeleri başlattı. İmparator, bir anlaşmaya varmak için Umur Bey'e büyük bir para (Destan'a göre 100.000 altın) vermeyi önermekteydi. Bu görüşmeler hakkında destan bize, bazı ilginç ayrıntılar sağlamaktadır: Umur Bey bu parayı reddetti; onun yerine Sakız ve Alaşehir için yıllık bir haraç ödenmesi konusunda ısrar etti. Bunun karşılığında Umur Bey, Bizans ile genel bir barış konusunda garanti vermeye ve Bizans'ın düşmanlarına karşı askerî yardım göndermeye hazır olduğunu bildirmekteydi. Sonunda İmparator, Destan'ın söylediğine göre, "Sakız'ı Umur'a bağışlamayı" ve yıllık bir "mâl-i harac" ödemeyi kabul etti. Bu koşulla, İslâm hukukuna göre, Sakız adası tekrar Dâru'l-İslâm'ın bir parçası hâline geliyordu. Öbür taraftan, İmparator için bu garanti,

Umur Bey'i, adayı Lâtinlerin saldırılarına karşı koruma zorunluluğu altına sokmaktaydı. Bizans, bu korumayı sağlayacak durumda değildi. Destan'ın ifadesiyle, antlaşma "yeminle tasdik" edildi. Böylece, Umur'un Martino Zaccaria zamanından beri başlıca kaygısı olan Sakız sorunu, sonunda Aydın Beyi lehine bir çözüme ulaşmış bulunuyordu. Bundan başka, bu dostça görüşmelerin sonunda, Destan'ın anlattığına göre, Umur Bey ve İmparator "kardeş" oldular. Bu olay üzerinde Destan'ın verdiği ayrıntılar yanında, Bizans kaynakları Greogoras ve Kantakuzenos, Umur Bey ile beraber Saruhanoğlu'nun da İmparatorla ittifak yaptığını, Foça'yı egemenlik altına sokmak ve Midilli'yi Kattaneno'dan geri almak için İmparator'un çabalarında kendisi ile askerî bakımdan işbirliği yapmaya karar verdiklerini kaydederler.

Umur Bey açısından bu antlaşma, gerçekten önemli bir diplomatik başarıydı. Çünkü, böylece Hıristiyan ittifakının katılımcılarından biri kendisiyle ittifak hâline geliyor ve Sakız adası üzerindeki egemenlik hakkı yeniden tanınmış oluyordu. Bir haçlı seferinin tehdidi altında bulunan Umur Bey için, Bizans ile barışı yeniden kurmak mantıklı bir siyasetti. Bizanslılara gelince, Umur ile ittifak değerli bir askerî yardım sağladığından, III. Andronicus'a İmparatorluğun başka taraflarında Bizans egemenliğini yeniden canlandırma fırsatı vermiş oluyordu. Böylece, Bizans İmparatoru yalnız Ege'de değil, Acarnania ve Arnavutluk gibi Bizans'ın uzak vilâyetlerinde de askerî harekâtta bulunmak şansını elde etmiştir. Fakat çok geçmeden, Bizans için bir talihsizlik eseri olarak, III. Andronicus'un ölümü (1341) üzerine Bizans'ta iç savaş patlak vermiş ve bu iç savaş süresince Kantakuzenos, rakiplerine karşı "sâdık dostu" Umur Bey'in sağladığı askerî yardımdan fazlasıyla yararlanmıştır.

Durumdan yararlanan Aydın Beyi, bölgedeki küçük Hıristiyan devletleri kendi haraçgüzârları veya müttefikleri hâline getirerek, Ege Denizi'nde gerçek bir Müslüman deniz imparatorluğu kurma yoluna girdi. Destan tarafından verilen ayrıntılı bilgiler, Fransız Bizantinisti Paul Lemerle tarafından çok kez reddedil-

mekte ya da yanlış yorumlanmaktadır. Bu yanılgılar, şu anlayıştan kaynaklanmaktadır: Hıristiyan devletlerin ödediği yıllık haraç onlar tarafından, Türkmen akınlarını durdurmak için verilmiş önemsiz bir fidye olarak yorumlanır; buna karşı Müslümanlar ödenen haracı, o devletin Müslüman egemenliğini tanımış olması ve Dâru'l-İslâm'ın bir parçası hâline gelmesi biçiminde yorumlamaktadırlar. Umur Bey'in Katalanlarla ittifakı nasıl Agriboz ve Yunanistan seferlerini kolaylaştırmış ise, Bizanslılarla yaptığı ittifak da onun önünde Balkan Yarımadası'nı açmıştır. Bizanslılarla ittifak sayesinde Umur, şimdi gemilerini Trakya kıyılarında dost bir toprakta karaya çekip akınlara girişebilmekteydi. Öbür yandan, bölgedeki Hıristiyan devletler arasındaki rekabetler, özellikle Venedik ile Katalanlar, Cenevizler ile Bizanslılar arasındaki anlaşmazlıklar, Venedik ve Papalığın ortak bir cephe kurma çabalarını engellemekteydi.

Bayrağı altına koşuşan kızıl börklü Türkmen azepleri sayesinde askerî gücü ziyadesiyle artan Umur Bey, Kantakuzenos ile ittifakından yararlanarak 1341-1345 yılları arasında yalnız Ege'de değil, Balkanlarda da önemli bir rol oynamaya başladı. Gerçi Aydın beyi, gâzîleri için ganimet sağlamakla yetinerek toprak kazançları elde etmeye çalışmadı ama bölgede egemen askerî bir rol oynamaya başladı. İlkin 1341'de, Bulgarların Bizanslılara karşı hareketlerini önledi; sonra III. Andronicus'un ölümü üzerine (1341) Bizans'ta iç savaşın patlak vermesi üzerine Kantakuzenos'u İstanbul'daki rakiplerine karşı destekledi. Kantakuzenos'un bir taraftan İstanbul'daki rakipleri, öbür taraftan Trakya'da Bulgarlar ve Sırplara karşı mücadelelerinde Umur'un, "sâdık dostunun", yardımları son derece önemli olmuştur. Aydın Beyliği bakımından bu politika, Lâtin ve Roma Papası yandaşı olan İstanbul hükümetinin bozguna uğratılmasını hedefliyordu.

1343 yılında İstanbul'dan İtalya'ya giden Bizans elçileri, Umur'a karşı bir haçlı seferi gönderilmesini ısrarla istemekteydiler. Agriboz ve Kiklad adalarında Türk akınlarına hedef olan Venedik, 1341'den

beri böyle bir haçlı seferi için en büyük çabayı göstermekteydi. Bu politikaya destek olmak üzere, Bizans ile Papa arasında Lâtin ve Yunan kiliselerinin birleşmesi konusunda görüşmeler tekrar hararetle ele alındı. Bu dönemde Ege'deki gerçek durumu anlamak için şunu belirtmek gerekir ki, bu denizde tam egemenlik iddiasında olan Venedik, Foça ve Sakız'da Ceneviz egemenliğine son vermeyi amaçlıyordu. Venedik, Sakız'ın tekrar düşmanları eline düşmesi olasılığından kaygılanmaktaydı. Nihâyet, İstanbul'da Kantakuzenos'un rakipleri Sırp kralı Stefan Duşan ile işbirliğine yaklaştıkları hâlde, Venedik, Duşan'ın İstanbul'u zapt etme planlarından dolayı kaygı içindeydi.

Ege'de bu dönemde Türkmen gücüne karşı Venedik, askerî bir güç olarak her biri 200 asker taşıyan 30 kadırgalık bir filonun yeteceğini düşünüyordu. O sırada Aydın-ili'nin iç taraflarında Birgi'de bulunan Umur'a Kantakuzenos, bir haçlı donanmasının saldırıda bulunmak üzere olduğunu bildirmeye çalıştıysa da, geç kaldı; Papalık, Venedik, Kıbrıs Krallığı ve Rodos gemilerinden oluşan 20 kadırgalık bir haçlı donanması İzmir limanındaki hisara bir baskın saldırısında bulundu; hisarı ve limanı ele geçirdi (28 Ekim 1344). Papa, İzmir limanının elde tutulmasını, Türklere karşı Anadolu'da Hıristiyan kuvvetlerin yeni ilerlemeleri için bir başlangıç sayıyordu. Bir aralık bu Hıristiyan başarıları, Batı dünyasında "Büyük Avrupa Haçlıları zamanını hatırlatan" genel bir coşku doğurmuştu. Bununla beraber, bu coşku sadece Ortaçağ Avrupa şövalye sınıfının paylaştığı geçici bir hareket olarak kaldı. Bu haçlı coşkusunu, Fransız kralının vârisi olan Humbert'in Ege'de 1345'teki haçlı seferi temsil etmiş ise de, bu sefer acıklı bir şekilde sona ermiştir. Papa, ne kadar çalışsa da, böyle bir haçlı seferinin büyük güçlerini temsil edecek Fransa ile İngiltere arasında ve Macaristan ile Venedik arasındaki çatışmaları durdurmak için yeterli nüfuz ve güce sahip değildi. 1344 ve 1345'teki haçlı seferlerinin önemli sonucu, Avrupa'ya karşı Türk yayılış hareketi ön plana çıkmış ve Türklerin batıya doğru ilerlemelerini durdurmak, bundan sonraki haçlı seferlerinin başlıca hedefi olmuştur. Aşağı-İzmir (Smyrna

inferiores)'de hisar ve limanın, haçlılar tarafından işgali ve orada Umur'un deniz üssünün tahribi, artık Aydın gâzîlerinin denizaşırı seferler yapmalarına engel olmuştur. Şimdi Umur için bu seferlere devam etmek imkânı, ancak Saruhan ve Karesi beylikleri ile işbirliği yapmak ve Çanakkale Boğazı'na giderek oradan Trakya'ya geçmekle mümkündü.

İzmir'in haçlılar eline düşmesi, öyle görünüyor ki, İslâm dünyasında geniş yankılar doğurmuştur. 1331 veya 1332 yılında Aydın Beyliği'ni ziyaret eden İbn Batuta, İzmir hisarının düşüşünü (28 Ekim 1344) ve Umur'un bu hisarı almak için yaptığı savaşta ölümünü (Mayıs 1348), eserinde önemli olaylar arasında zikretmektedir. O, bu olayları galiba, 1348'de Suriye'den dönüş seyâhatinde işitmiş olmalıdır. Keza, Orta Anadolu'nun güçlü emîri Eretna, Umur'a İzmir hisarının duvarlarını yıkmak için mancınık yapmakta usta iki uzmanını göndermiştir. Sonraları, 1402 tarihinde Timur'un gelip İzmir'i alması da sembolik bir olaydır. Timur, böylece İslâm dünyasına göstermek istemiştir ki, haçlılara karşı Müslümanları himâye edecek tek Müslüman hükümdarı kendisidir.

Her ne kadar İzmir hisarının düşmesi, haçlıların daha sonraki saldırılarına bir köprübaşı olmadıysa da, Umur'un İslâm dünyasında başlıca gazâ önderi imajını sarsmıştır. Onun 1348 Mayıs'ında İzmir Hisarı'nı kuşatırken ölümü destanda bir şehidin ölümü olarak coşkuyla anlatılmıştır. Sonraları 1350'lerde, Rumeli'deki Osmanlı Gâzîleri kendilerine Umurca Gâzîleri adını verecekler; Umur, Balkanlar'ın ilk fâtihi olarak anılacak ve buradaki gazâ akınlarının manevî önderi kabul edilecektir.

1344'te İzmir'in haçlılar eline düşmesinin doğurduğu sonuçlardan biri de, artık Umur'un korumasından yoksun kalan Bizans elindeki Sakız'ın tekrar Lâtinlerin eline geçmesidir. 1346 yılında II. Humbert Viennois, "Türklere karşı Hıristiyan haçlı ordusunun başkumandanı" sıfatıyla, Sakız'ı askerî harekâtta bir üs olarak kullanmak için Bizans hükümetinden müsaade isteyecektir. Fakat bu arada, amiral Simone Vignoso kumandasındaki Ceneviz donanması, bir baskınla adayı ele geçirecektir (15 Haziran-12 Ey-

lül 1346). Vaktiyle Ceneviz kolonileri olan Anadolu yakasındaki Eski Foça ve Yeni Foça'da da, kısa zaman sonra Ceneviz egemenliği yeniden yerleşecektir. Ege'de Türkmen gâzîlerinin faaliyetlerini engelleyen bir başka Hıristiyan başarısı da, 1347 ilkbaharında Bozcaada (Imbroz) yakınlarında bir Hıristiyan donanmasının, Batı Anadolu beyliklerinin ortak filosunu bozguna uğratmış olmasıdır. Bu durum karşısında, Umur'un halefi Aydın Beyi Hızır Bey, yeni bir haçlı saldırısını önlemek amacıyla düşmanlarına barış önerdi. Hıristiyan devletlerle kesin bir barış antlaşması yapma, böylece Ege'deki Hıristiyan ittifakına son verme girişiminde başarısızlığa uğrayan Hızır Bey, nihâyet Papa'ya bir elçi heyeti gönderdi; görünüşe bakılırsa, bu elçi heyeti de Papalık sarayından eli boş döndü. 18 Ağustos 1348'de İzmir'de veya Ephesus'ta imzalanmış olan ön antlaşma suya düştü ve Papa 1351 Ocak ayında Türklere karşı yeni bir ittifak meydana getirmek için Ege'deki devletler yanında girişimde bulundu. Bu durum karşısında Hızır Bey, saldırı siyasetine döndü ve deniz gâzîlerine, Ege'deki Venedik topraklarına akın yapma izni verdi. Aynı zamanda Hıristiyan güçler elindeki Aşağı-İzmir'i ele geçirmek için Kara ve Deniz kuvvetlerini hazır vaziyete soktu. Kayda değer ki, Hızır aynı zamanda Venediklilerle savaş hâlinde olan Cenevizlilere yaklaştı; onlara kapitülasyon müsaadeleri bağışlayarak haçlı cephesinde bulunan bir Hıristiyan devletle ittifak yapmayı başardı. Gerçekte, kapitülasyon (ahdnâme veya şurût) bir Hıristiyan devletine karşı sadece ticaret garantileri vermekten öte bir anlam taşımakta, dostluk ilişkisinin ifadesi sayılmaktaydı.[6]

Osmanlı Sultanı Orhan (1324-1362), Ege'de Umur Gâzî'nin başarılarından çok yararlanmıştır. Kaynaklarda iki taraf arasında bir ittifak yapıldığına dair açık bir kayıt olmamakla beraber, bu iki Gâzî beylik iki ayrı cephede faaliyetleri ile bir ittifak hâlinde görünmektedirler. Orhan Bey, 1326'da Bursa'yı aldıktan sonra herhâlde Osman Gâzî döneminde 1302'de başlayan İznik ablukasını sıkı bir kuşatmaya dönüştürmüş olmalıdır. Bizans İmparatoru III. Andronicus, İznik'in yardımına koşmak üzere acele bir ordu toplayıp

harekete geçti. Orhan, bu ordunun yolunu kesmek üzere Gebze sahilinde Pelekanon'a geldi ve geçit yeri Eskihisar sırtlarına ordusunu yerleştirerek Bizans ordusunu bekledi. Pelekanon'da (Hammer ve ondan sonra yazan tarihçilerde yanlış olarak Maltepe), Bizans ordusunu bozguna uğrattı. İmparator yaralı olarak İstanbul'a kaçtı (Haziran 1329). Ondan iki yıl sonra 1331'de İznik teslim olmak zorunda kaldı. Bursa ve İznik'in düşmesiyle Bithynia'da Bizans egemenliği son bulmuş oluyordu. Beri tarafta Osmanlıların bu zaferleri, Umur'un işine yaradı.

Yukarıda anlattığımız gibi adanın hâkimi Martino, Umur Gâzî'nin haraçgüzârıydı ve onun himâyesi altındaydı. Andronicus adayı ele geçirdikten sonra Umur, Bizans'a karşı savaş durumuna geçti. Bizans'ın deniz üssü Gelibolu'ya karşı bir sefer yaptı; Trakya'ya çıktı (1331). Onun bu seferi öncesinde 2 Mart 1331'de İznik şehri Orhan Gâzî'ye teslim olmuştu. Bu zamanlama, iki Türkmen Gâzî önderi arasında bir anlaşma olasılığını güçlendirmektedir. Kayda değer başka bir olay 1334'te Umur ve Orhan'ın aynı zamanda Bizans'la barış yapmalarıdır. Büyük domestikos Kantakuzenos, Umur ile ittifak ederek gerek İstanbul'daki karşıtlarına, gerekse Trakya'da Sırp ve Bulgarlara karşı mücadelesinde Türk beyliklerinin askerî desteğini temel politika olarak benimsemiştir. Türk "dostları" sayesinde Kantakuzenos bu işbirliğinin yalnız kendi lehine tek yanlı işleyeceğini umuyordu. Fakat ilkin Umur, 1334-1344 döneminde, 1344'ten sonra da Orhan bu işbirliğinden çok yararlanmışlar, Balkan politikasında ön safta rol almışlar, bir yandan İstanbul'da Lâtinler (haçlılarla) işbirliği yapan Bizans hükûmetine, öbür yandan Balkanlar'da Sırp ve Bulgarlara karşı başarılı bir mücadeleyi yürütme fırsatı elde etmişlerdir. Sonunda Osmanlılar Balkan yarımadasında yerleşmişlerdir (1352).

FÂTİH VE EGE DENİZİ

İstanbul'un fethi (1453) haberi bütün Avrupa'da korku ve heyecan uyandırdı. Roma'da panik baş gösterdi. Papalık gemilerinin

Türklerce ele geçirildiği ve Sultan'ın iki ay içinde İtalya'yı istila edeceği söylentileri yayıldı. Bu haberleri Venedik, Ceneviz ve Rodos kaynakları teyit ediyordu. Haber 8 Temmuz'da Roma'da duyuldu.

Fransız, İspanyol Aragon ve Burgundiya hânedânlarının İstanbul üzerinde hâkimiyet iddiaları Ortaçağ'dan beri sürüp geliyordu. Türklerin fethi, Avrupa'da Doğu Roma İmparatorluğu'nun çöküşü olarak kabul ediliyordu. Venedik, Ceneviz ve Rodos şövalyeleri gerçek durumu daha realist bir şekilde yorumluyorlardı. Fâtih'in ilk hedef olarak Karadeniz ve Ege'de hâkimiyet kurmak istediğini ve bunun için donanmasını harekete geçirdiğini görmekteydiler. Onlar Osmanlı'nın büyük kuvvetleri karşısında dayanabilmek için Avrupa'nın bir Haçlı seferi hâlinde harekete geçmesini zorunlu buluyorlar, Papa ile temas ediyorlar ve Sultan'ı diplomasi yoluyla durdurmaya çalışıyorlardı. Ege'deki koloni sahibi devletler bu maksatla Osmanlı korkusunu abartarak yaymaktaydılar. Bir bakıma haklıydılar. Çünkü Fâtih İstanbul'u aldıktan sonra onun "anası" olarak algıladığı Roma'yı da almayı fetihlerinin bir hedefi olarak tespit etmişti. Bunu Fâtih'in çağdaşı Sagundino nakletmektedir.

Fâtih, fetihten sonra bir donanmasını Ege'ye göndererek, Rodos Şövalyeleri'ni ve Sakız'da Ceneviz Mahone'sini Osmanlı hâkimiyetini tanımaya ve haraç ödemeye davet edecektir. Papa'nın emrinde olan Rodos şövalyeleri için Sultan'a haraç ödemek, tarikatın kendi varlığını inkâr etmesi demek olurdu. Öbür taraftan Rodos, 1450 yılında II. Murad'dan bir kapitülasyon elde etmiş ve Anadolu ile ticareti gelişmiş bulunuyordu. Bu sebepten haraç ödeme yerine her yıl bağlılığını göstermek üzere Sultan'ın huzuruna hediyelerle bir elçi heyeti göndermeyi önerdiler. Midilli'de Gattilusiler Fâtih'e karşı daha uyumlu bir tutum izlediler. Fâtih, Ege'deki bütün adalar üzerinde egemenlik iddiasında bulunuyordu.

Ege'de durum, Papa'nın girişimiyle 1456'da bir Haçlı donanmasının gelmesi sonucu temelinden değişti. Rodos, Haçlı Avrupa'sının bir ileri karakolu durumundaydı. Roma Papaları Fâtih'in ölümüne kadar Avrupa'da bir Haçlı donanmasını harekete geçirmek için

çalışmaktan hiçbir zaman geri kalmadılar. Papalığın teşviki ile, birincisi 1456'da, ikincisi 1472'de iki Haçlı donanması Ege Denizi'ne girmiş ve Osmanlılarla mücadele etmiştir. Buna 1463-1479 döneminde Venedik'le savaşı eklemek gerekir. Başka bir deyişle Fâtih, 1456'dan 1479'a kadar Hıristiyan Avrupa'nın donanmalarına karşı sürekli mücadele hâlinde kalmıştır. İstanbul'un fethinden sonra Haçlı fikri yeni bir içerik kazanmıştır. Bu tarihten itibaren Hıristiyan Batı, Haçlı seferlerini Batı Hıristiyan dünyasını korumak için bir savunma şeklinde algılayacaktır. İstanbul'un işgali, Türklerin tamamıyla Avrupa'dan çıkarılması, Haçlı Avrupa'sının I. Dünya Harbi'ne kadar temel siyasetini oluşturacaktı. Batılı devletler, 1914 yılında I. Dünya Savaşı'ndan önce İstanbul'u Çarlık Rusya'sına bırakmayı dahi kabul etmiştir. Bu uzun tarihî gelişimin ağırlığını Türkiye bugün bile hissetmektedir.

Öbür taraftan, Papa'nın Haçlı teşebbüslerini finanse etmek için yüklediği malî külfetler Papalığın Hıristiyan dünyasında nüfuzuna zarar vermiş ve Papalık tarihçisi Pastor'a göre Almanya'da Roma'ya karşı Protestanlığın ortaya çıkmasına yardım etmiştir. Avrupa'daki bu gelişmeler gösteriyor ki, İstanbul'un fethi Avrupa için yeni bir çağın başlangıcı olmaktadır.

Fâtih'e gelince; İstanbul'un fethinden sonra 1453-1456 yıllarında izlenen siyaset şu noktalarda toplanabilir: Fâtih, Hıristiyan Batı'nın bir Haçlı seferiyle İstanbul üzerine geleceğini önemle hesaba katmaktadır. Nitekim, aşağıda anlatacağımız üzere, 1456'da Papalık donanması boğazların etrafındaki adaları ele geçirmek için harekete geçecektir. Fâtih 1455'te Ege Denizi'nde hâkimiyetini kurmak üzere Ege Denizi'ne bir donanma göndermişti.

Özellikle Venedik, Ege'deki kolonileri için kaygı içindedir. 1453-1454 yılında Venedik donanması (32 kadırga) Boğaz'ın açıklarında devriye gezmektedir. Venedik Agriboz adası için özellikle kaygı duymaktadır. İstanbul düştükten sonra Ağustos ayında Venedik amirali 17 Türk fustasını ele geçirmiştir. Venedik, bir Haçlı seferi örgütlemesi için Papa üzerinde de baskı yapmaktadır. Haçlı seferi için yapılan planda, hemen 50 kadırganın donatılması ve bunun

için 240.000 düka toplanması teklif edildi. Venedik, fetihten sonra Ege'de savunma için Hıristiyan dünyasından yardım görmediğini Papa'ya anlattı; Agriboz adasını korumak için Ege'de 12 kadırgasını devamlı hazır tutuyordu, Yunanistan kıyılarında ve Ege'de Venedik kalelerini tahkim etmek için yeni önlemler alıyor ve yeni gemilerin inşasına karar veriliyordu. Fâtih'in Ege'de hâkim olduktan sonra İtalya'ya çıkartma yapması ihtimali öne sürülüyordu. Venedik aynı zamanda İstanbul'da en iyi şartlarla bir barış antlaşması yapmak için diplomatik girişimlerini sürdürüyordu. 1454 Temmuz'unda İstanbul'a Bartolomeo Marcello'yu balyoz olarak tayin etti. Venedik için özellikle Mora yarımadası önem taşıyordu. Burada Mora'nın güneyinde iki önemli kale, Koron (Coron) ve Modon Venedik'le Ege arasında ulaştırma yolu üzerinde hayatî bir önemdeydi. Bu sebeple Venedik, Sultan'ın müdahalesini önlemek için Mora'daki diğer güçler arasındaki anlaşmazlıkları gidermek için çaba harcıyordu. Osmanlılara karşı yarımadayı savunmak için en önemli kalelerin Venedik'e terk edilmesini istedi. Özellikle Korint ve Patras'ı ele geçirmeye çalıştı. Agriboz'da savunmayı güçlendirmek için tedbirler alıyor, Mora'daki Paleologlar'dan iki despot arasındaki anlaşmazlıkları gidermeye çalışıyordu. Buna karşı Fâtih 1458-1460 seferlerinde Mora'yı tamamıyla kendi hükmü altına alacaktır.

Venedik, Mora'da Manya'daki dağlı halktan ücretli asker toplamaya çalıştı. Andrea Zeno adında bir Venedikliye ait Andros adasını doğrudan doğruya Venedik idaresine aldı. 1460'ta Fâtih'in ordusu Mora'ya girdiğinde Koron ve Modon'da savunma tedbirleri artırılır. Agriboz'u savunmak için olağanüstü önlemler gündeme geldi. Osmanlı askeri bu seferinde Modon önlerine kadar ilerlemiştir. Osmanlı donanmasının harekâtı yakından takip ediliyordu. Fakat 1461'de bu donanmanın Çanakkale'den çıkışını önlemek için saldırı planı reddedildi. Zira Sultan ordusuyla Mora'yı bırakıp çekilmiştir. Venedik gemileri Fâtih'in 1455 yazında gönderdiği donanmanın harekâtını yakından izlemiştir. 1456 kışında Ege'de hafif Osmanlı gemilerinin Venedik kolonilerine büyük zararlar verdiği haberi geldi. 1456 Kasım'ında Papalık Haçlı donanması Ege'ye

hareket ettiği zaman Venedikliler, Agriboz'da bunları iyi karşıladı. Kuzey Ege'de Rumlar elindeki bazı adaların (İmroz ve Limni) Venedik'e bırakılması için görüşmelere girişiyorlardı. Bu maksatla Fâtih'in kendisine dahi tekliflerde bulundular.

Bu arada Fâtih'in doktoru Yahudi asıllı bir İtalyan olan Yakup (Paşa)'ya Fâtih'i izlemek üzere rüşvet teklif etmişlerdir. Fakat Fâtih Yakup'a, Paşa unvanı vererek yüksek mevkilere getirmiş ve komployu önlemiştir.

HAÇLILAR, OSMANLILAR VE FRANSA

1525 tarihinde Fransa kralı, İmparator Şarlken (V. Karl) tarafından tutsak edildiği zaman Fransa monarşisi daha önceki İtalyan devletlerinin politikasına başvurmuştur. I. François (Fransuva) Madrid'de esir bulunduğu sırada, annesi kraliçe Osmanlı padişahı Süleyman'a başvurmuş ve Süleyman'ı İmparator aleyhine harekete geçmeye teşvik etmiştir. Süleyman'ın buna karşılık gönderdiği mektup metni aşağıdadır:

> Ben ki Sultânü's-salâtîn ve burhânü'l havâkîn tâc-bahş-i husrevân-i rûy-i zemîn zıllulâh fi'l- ardayn, Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Karaman'ın ve Rûm'un ve vilâyet-i Zulkadriyyenin ve Diyarbekr'in ve Kürdistan'ın ve Azerbaycan'ın ve Şâm'ın ve Haleb'in ve Mısır'ın ve Medîne'nin ve Kudüs'ün ve külliyen diyâr-i Arab'ın ve Yemen'in ve dahi nice memleketlerin ki âbây-i kirâm ve ecdâd-i izâmım enârallâhu berâhinehum kuvvet-i kâhireleri ile feth eyledikleri ve cenâb-i celâlet-meâbım dahi tiğ-i ateş-bâr ve şemşîr-i zafer-nigârım ile feth eyledüğüm nice diyârın sultanı ve pâdişâhı Sultân Bayezid han oğlu Sultân Selim hân oğlu Sultân Süleymân Hân'ım.
>
> Sen ki França vilâyetinin kıralı Françeskosun.
>
> Dergâh-i selâtin-penâhıma yarar adamın Frankipan ile mektup gönderip ve bazı ağız haberi dahi ısmarlayıp memleketinize düşman müstevlî olup, el-ân habsde idüğünüzü i'lâm edüp halâsınız husûsunda bu cânibden inâyet ve medet istid'â eylemişsiz, her ne ki demiş iseniz benüm pâye-i serîr-i âlem-masîrime arz olunup 'alâ-sebîli't-tafsîl ilm-i şerifim muhît olub tamâm ma'lûm oldu. İmdi pâdişahlar sınmak

ve habs olunmak 'aceb değildir, gönlünüzü hoş tutup azürde-hâtır olmayasız. Öyle olsa bizim âbây-i kirâm ve ecdâd-i izâmımız nevverallâhu merâkidehum daima def'-i düşman ve feth-i memâlik için seferden hâli olmayup biz dahi anların tarîkine sâlik olup her zamanda memleketler ve sa'b ve hasîn kaleler feth eyleyüp gece gündüz atımız eğerlenmiş ve kılıcımız kuşanılmıştır. Hak subhâne ve ta'âlâ hayırlar müyesser eyleyüp meşiyyet ve iradeti neye mütea'llik olmuş ise husûle gele. Bâkî ahvâl ve ahbâr ne ise mezkûr âdeminizden istintâk olunub ma'lûmunuz ola, şöyle bilesiz.

Tahrîren fi evâil-i şehr-i Rebîü'l-âhir li-seneti isneyn ve selâsîn ve tis'a mia

Bi-makâm-i dâru's saltanatü'l-'aliyye al-Kostantiniyye al-mahmiyye al-mahrûsa

Bu nâmenin giriş kısmında Süleyman padişahlığının azametini belirtmekte ve ülkesi yanında Fransa'yı bir vilâyet ve hükümdarını da unvan kullanmadan bayağı bir kral olarak zikretmektedir. Düşmanın yararlanmasını önlemek için, verilen kararlar hakkında sadece elçi ile "ağız haberi" gönderilmiştir.

Süleyman sözünde durmuştur. Dönemin saray tarihçisi, Nasuh Matrakî'ye göre, Süleyman 1526 Mohaç seferine şu nedenle karar vermiştir: Esir düşen "Efrenc vilâyetinin kralı izhâr-i 'ubûdiyet ile" Sultana "ilticâ" etmiş ve elçi gönderip Sultandan Şarlken'in müttefiki olan Macaristan kralı üzerine sefer yapmasını istemiştir. Matrakçı'ya göre, Kral "itâ'ate boyun verüb serefkendelerinden oluruz" demiş. Osmanlı sarayı, Şarlken (V. Karl) ve François'nın Avrupa'da "Çasarlık" için mücadele ettiklerini biliyordu. 1526-1547 döneminde İmparator ve Papa ile Osmanlı devleti arasındaki çetin mücadele iki cephede; orta Avrupa'da kara cephesi ve Akdeniz'de deniz cephesinde sürecek ve Osmanlı'ya karşı 1538'de Papa'nın çabalarıyla bir Kutsal Liga (ittifak) kurulacaktır.

Osmanlı divanında Habsburglara karşı savaşı Akdeniz cephesinde mi, yoksa Orta Avrupa'da mı yapmanın daha iyi olacağı tartışılmış ve Habsburg himâyesi altında olan Macaristan üzerine büyük bir sefer yapmaya karar verilmiştir. Tabiî, Osmanlı di-

vanı Avrupa'daki bu iç çatışmanın Osmanlı siyaseti için ne kadar yararlı olduğunu tespit etmişti. Bundan sonra da Osmanlı, Habsburglara karşı yükselen millî devletlerin giriştikleri mücadelenin Avrupa'da Osmanlı hedefleri için hazırladığı imkânları hakkıyla tespit etmiş bulunmaktadır. Bu siyaset, yüzyıllarca Osmanlıların Avrupa'da izledikleri politikanın temel prensibi olacaktır. Avrupa'yı tek elde toplamak isteyen büyük bir güce, İmparatorluk idealine karşı Osmanlı daima karşı güçleri destekleme politikasını güdecektir. Bu bakımdan Fransa ile başlayan ve fiilen bir ittifak hâlini alan ilişkiler, Osmanlı'nın Avrupa politikasının temel taşı olacaktır.

Öte yandan parçalanmış İtalya'yı istilâ amacını güden İspanya, Fransa ve Avusturya karşısında Osmanlı da 1480'den beri İtalya'yı istilâ siyasetini Avrupa'da esas hedeflerinden biri olarak benimsemiştir. Bunun menşeine gelince; II. Mehmed Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi Konstantinopolis'i fethettiğinden beri, kadîm Roma İmparatorluğu'nu ihya etmek emelini besliyordu. Kendisi Kayser-i Rûm unvanını sultan ve hakan unvanlarına eklemişti. Balkanlar'da ve Ege Denizi'nde tam egemenliğini kurduktan sonra İtalya istilâsının zamanı geldiğine hükmetmiş ve 1480 yılında bir donanmasını Rodos üzerine sevk ederken öbür tarafta Avlonya'dan Gedik Ahmet Paşa kumandası altında bir kuvveti Otranto'ya çıkarmış ve Napoli krallığındaki bu kaleyi fethetmişti. Fakat ertesi bahar âni ölümü ve Osmanlı tahtı için ortaya çıkan iç kargaşalık dolayısıyla Gedik Ahmet Paşa İtalya'da ileri harekâtı durdurmak zorunda kaldı. Otranto kalesinde bıraktığı 500 kadar Osmanlı askeri Napoli kralının hizmetine girdi ve İtalya harplerinde çok yararlı bir rol oynadı. Bir köprübaşı olarak Otranto'nun Osmanlılar eline geçmesi, İtalya'da bir panik havası doğurmuş, Roma'da papa Fransa'ya kaçmak için hazırlıklara girişmiştir.

İtalya'nın istilası tasarısı yarım yüzyıl sonra büyük Süleyman tarafından yeniden gündeme getirilecektir. İtalya'yı istilâ etmek güç bir girişimdi. Çünkü, ilkin Venedik, Dalmaçya kıyılarında birtakım kaleleri berkitmek suretiyle karada bir savunma hattı meydana getirmiştir. İkinci savunma hattı, denizde güçlü Venedik donanması tarafından oluşturuluyordu. Üçüncü savunma hattı, İtal-

ya kıyılarında boydan boya berkitilmiş kalelerdi. Süleyman 1538 yılında İtalya'yı istilâ etmek için büyük bir ordu ile harekete geçti; fakat, daha ilk savunma hattı üzerinde Korfu adası üzerinde güçlü bir dirençle karşılaştı ve bu girişimden vazgeçmek zorunda kaldı. Onun asıl hedefinin İtalya istilası olduğunu Batı kaynakları açıklamaktadır. Osmanlılar bu başarısızlığı örtmek için, seferin sadece Korfu adası olduğunu ileri süreceklerdir. 1538'e doğru İtalya'da durum şu şekildeydi:

Osmanlılar karşısında iki temel etken, Avrupa istilâsını güçleştirmekteydi. Birincisi, Avrupa'daki devletlerin Papa ve İmparator etrafında toplanarak büyük bir haçlı cephesi oluşturması. İkincisi, o zaman Osmanlı donanmasının denizaşırı istilâ hareketlerine girişecek kadar kuvvetli olmaması. Bu yüzden Osmanlılar, Süleyman'ın 1538 yılına kadar İtalya istilâsını geciktirmiştir. 1538 yılında Barbaros Hayreddîn'in kumandası altındaki Osmanlı donanması ilk kez denizde Preveze önlerinde bir İmparatorluk donanmasını yenilgiye uğratarak Akdeniz'de egemen duruma gelmiş bulunuyordu (bkz. aşağıda). İşte Süleyman'ın 1538'de İtalya'yı istilâ için kesin kararına bu durum neden olmuştur. İtalya istilasını İstanbul'daki Venedik balyozu Doça yazdığı mektupta şu sözlerle belirtmektedir: "Sultan Süleyman daima Roma'ya, Roma'ya! demekte ve İmparatorun Kayser unvanını taşımasından nefret etmektedir. Çünkü Sultan kendi kendine Kayser unvanını benimsemiştir." Bu sözler 1531'de söylenmiştir. Kaydedilmesi önemli olan şudur ki, o sırada Fransa, Süleyman ile ittifak hâlindeydi ve Korfu kalesinin kuşatılması sırasında bir Fransız donanma birliği Osmanlı donanmasına katılmış bulunuyordu. Fakat Avrupa'da bu tehdit o kadar büyük bir tepki uyandırmıştır ki, Fransız kralı ister istemez 1538 Temmuz ayında İmparatorla Aigues Mortes'ta barış imzalamış, hattâ, onunla beraber Osmanlılara karşı bir haçlı seferinde harekete geçeceğini vaat etmişti. İşte bundan iki ay sonra Sultan'ın Kaptan-ı Derya'sı Barbaros Hayreddîn, Preveze'de büyük bir haçlı donanmasına karşı zafer kazanıyordu (1538).

Bu gelişmeler açıkça gösteriyor ki, Osmanlı Devleti İtalya harpleri sırasında öteki Avrupa büyük devletleri gibi aktif, üstün bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Başka deyimle, İtalya'yı ele geçirerek Avrupa'da üstün bir duruma gelmek için yapılan mücadelede Osmanlı sultanı taraflardan birisi durumuna gelmiştir. Fransa ittifakının Avrupa politikasında ne kadar önemli olduğunu kavrayan Osmanlı sultanı, Fransa'yı yalnız askerî bakımdan değil, malî bakımdan da desteklemekteydi. 1533 tarihinde Sultan, Fransız kralına yüz bin altın göndererek İmparatora karşı İngiltere ve Alman prensleri ile bir koalisyon yapmasını istiyordu. İki yıl sonra Fransız kralı sultandan bir milyon altın dükalık bir yardım yapmasını istemiştir. Daha sonraları 1555'te Fransa kralı II. Henry sultanın Yahudi mültezimi Yusuf Nasi'den 150 bin altın borç sağlamıştır. Kralın % 12'den % 16'ya kadar yüksek faizle giriştiği istikraz faaliyetine Osmanlı ülkesinden birçok kimse para yatırmıştı. Görülüyor ki, Fransa, İmparatora karşı yüzyıllarca karşı duran bu güçlü monarşi, kendi varlığını Osmanlı desteğine borçlu olduğu inancındaydı. Daha 1532 yılında I. François Venedik elçisine şu itirafta bulunmuştur: "Şarlken'in muazzam imparatorluğu karşısında Avrupa'da devletler ancak Osmanlı gücü sayesinde varlıklarını güvenceye alabilmektedir." Özetle bu olaylar göstermektedir ki, Osmanlı İmparatorluğu bu tarihlerde Avrupa'da güçler dengesi politikasında egemen bir rol oynamaktadır. Bu suretle de Avrupa'da millî devletlerin yükselişinde önemli bir rol üstlenmektedir. Osmanlı'nın bu ilgisi tabiî kendisinin Avrupa'yı parçalanmış durumda tutmak ve toptan bir haçlı saldırısını önlemek maksadına hizmet etmek içindir. Osmanlı'nın Avrupa'da milli devletlerin yükselmesindeki rolü 16. yüzyıl boyunca süregelmiştir. Kudretli İspanyol kralı Habsburglardan II. Philip, İngiltere'yi istilâya hazırlanırken ve Hollanda'da patlak veren isyanı bastırmaya uğraşırken, bu milletler Osmanlı sultanına gönderdikleri elçiler yoluyla Osmanlı ordularını Habsburglara karşı harekete geçmeye teşvik ediyorlardı. Osmanlıların Akdeniz'de İmparator deniz kuvvetle-

rine ve İspanya'ya karşı tehditleri devam ederken kara tarafında Osmanlı orduları Habsburgları Avusturya'da tehdit etmektedirler. Özetle Habsburgların Avrupa'da üstünlük girişimleri karşısında, Osmanlılar, Avrupalı milletlerin direncinde onların yegâne desteği durumuna gelmiştir. Osmanlı'nın yükselen bu millî devletleri ekonomik bakımdan da desteklemesi, bu devletlerin ekonomik gelişmesinde kesin bir rol oynamıştır. O çağda Avrupa ekonomisinde Mısır'dan Karadeniz'e kadar olan ülkeler, yani Levant denilen bölge, dünya ticaretinde çok önemli bir yer tutuyordu. Hint denizi ülkelerinden Avrupa'ya uzanan ve Ümit Burnu'nun keşfinden sonra da Osmanlı girişimleri sayesinde yeniden canlanan Hindistan-Avrupa ticaret yolu, Osmanlı pazarlarını Avrupa'da yükselen ekonomiler için vazgeçilmez bir duruma getirmişti. Bu tarihte İngiltere Levant ticaretine büyük önem veriyordu ve bu maksatla *Levant Company* adı altında Londralı bankerler bir kumpanya kurmuşlardı. Osmanlı ülkesinde ticaret yapmak için sultanın özel bir imtiyaz bağışlaması gerekirdi. Ticaret için güvence, Batı'da kapitülasyon denilen ahdnâmeler yolu ile sağlanırdı. Ahdnâme, sultanın böyle bir güvenceyi tek taraflı olarak bağışlamasını temsil ediyordu. Kapitülasyon, yabancı tüccarın ülkede serbestçe ticaret yapmasını, canlarını ve mallarını güvence altına almasını garanti eden, yeminle berkitilmiş bir belgeydi.

Osmanlılar bu gibi ahdnâmeleri yalnız dost memleketlere verirlerdi. Ahdnâme ile daha çok siyasî bir maksat güdülüyordu. Kapitülasyon alan bir Avrupa devleti, düşman safına geçtiği anda ahdnâme hükümsüz hâle geliyordu. Böylece ahdnâme verilmesi bir Avrupa devleti ile siyasî dayanışma anlamına gelmektedir. Habsburglara karşı isyan ve mücadele hâlinde olan Hollandalıları da Osmanlılar aynı şekilde ekonomik gelişmelerinde 1579'dan beri destekliyorlardı ve nihâyet 1612'de İngiltere'ye verdikleri ahdnâme gibi bir kapitülasyonu Hollandalılara da bağışladılar. Kapitülasyon ancak 18. yüzyılda Osmanlı için zorunlu bir antlaşma niteliğini kazanacaktır. Daha önceki tarihlerde kapitülasyon bağışlan-

ması o devletle bir çeşit siyasî dayanışma, hattâ ittifak anlamını taşımaktadır ve buna sultan tek taraflı olarak karar vermektedir. İngiltere ve Hollanda, bu ticaret müsaadeleri sayesinde Levant ticaretinde Venedik ve Fransa'yı geride bırakacak kertede bir gelişmeye sahip olmuşlardır. Bu iki devlet Hint Okyanusu'nda koloni girişimlerine başlamadan önce, büyük kumpanyalar yoluyla ilk büyük kapitalist girişimlerini bu ahdnâmeler sayesinde Levant'ta gerçekleştirmiş olacaklardır. Başka deyimle Osmanlı devleti, İngiltere ve Hollanda'nın Avrupa'da kapitalist ve merkantilist devletlerin ön safında yer almaları sürecinde kesin bir rol oynamış bulunmaktadır.

Hint Okyanusu-Akdeniz Levant ticareti, bir taraftan Basra körfezi, öbür taraftan Kızıldeniz yolu ile Portekiz ticareti ile rekabet hâlindeydi. 1560'larda Osmanlı ülkesine gelen Hint okyanusu malları, baharat, boyalar, kıymetli taşlar, değer bakımından Ümit Burnu-Lizbon yoluyla gelen mallara eşti. İstanbul, dünya baharat ticaretinde Lizbon ile rekabet hâlindeydi. Bu sebeple Avrupa'da baharat ticaretini tekelinde tutan Portekizli Yahudi Dona Gracia ve Don Joseph Nasi firması merkezini İstanbul'a nakletmiştir. Bunun başka bir nedeni de Yahudilerin o zaman Osmanlı ülkesinde tam bir güvenceye erişmiş olmalarıdır. Hâlbuki, 16. yüzyıl ortalarında papalık arazisinde Hıristiyanlıktan döndüğü iddiası ile Yahudiler meydanlarda yakılmaktaydı.

AVRUPA DEVLETLER DENGE SİSTEMİ VE OSMANLI

1494-1559 İtalya Harpleri, Avrupa tarihinde devletlerarası ilişkilerde yeni bir kavramı gündeme getirdi. Şimdi esas konu şuydu: İmparator Şarlken (V. Karl), tüm Avrupa'da üstünlüğünü kurmak, Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi Avrupa'yı bir tek İmparatorluk egemenliği altında birleştirmek emelindeydi. Bu siyasî hedef için en çok başvurulan propaganda konusu, Türklere karşı bir Haçlı seferi başlatmaktı. Asıl maksat, İtalya'ya sahip olmak,

böylece Avrupa'd a egemen bir duruma geçmekti. Oysa, o dönemde Avrupa'da Fransa, İngiltere gibi millî devletler ortaya çıkmış olup, her devlet İmparator karşısında kendi bağımsızlığını savunmak azmindeydi. Fransa, İngiltere, Hollanda ve Alman prensleri, İmparatora karşı bağımsızlıklarını destekleyecek herhangi bir dış güçle ilişkiye girmekte sakınca görmüyorlardı. Başka bir deyişle, o zaman Avrupa politikasında bağımsız devletler arasında denge politikası, bir *devletler sistemi* ortaya çıkmıştı. Bu denge politikasını en yakından izleyen devletlerden biri İngiltere idi. İngiliz Kralı VIII. Henry, bu denge politikasını, kuvvetliye karşı zayıfın yanında yer alarak baskül siyaseti diye adlandırmaktaydı. İşte denge arayan Avrupa yanında, Doğu'da bir dünya gücü olarak yükselen Osmanlı Devleti, bu devletler sisteminin bir üyesi olarak yer alacaktır. İmparator karşısında kendini tehdit altında hisseden her devlet, doğudaki bu süper güce başvuracak ya da onu kullanma tehdidinde bulunacaktır. Böylece, Osmanlı devleti kendiliğinden Avrupa devletler sisteminin bir parçası hâline gelmiş bulunuyordu. 1525-1559 döneminde Şarlken'in ürkütücü İmparatorluğu karşısında Fransa, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak bu dengeyi sağlamaya çalışacaktır.

1537'de Osmanlı Devleti Venedik deniz devletiyle savaş hâlindeydi. Akdeniz'de mücadele büyük önem kazanmıştı. Tunus'un düşmesinden sonra Fransa ile diplomatik ilişkilere hız verilmiş ve Fransız elçisi Jean de La Forest, 1535 Şubat'ında İstanbul'a gelmişti. İttifak maddeleri arasında, Osmanlı donanmasının Fransız deniz kuvvetleriyle birlikte Şarlken elinde bulunan Sicilya, Sardunya, Napoli ve İspanya'ya saldırılar yapması ve Tunus'un geri alınması vardı. I. François, İtalya'yı istilâ ederek Lombardiya'ya girecek, Osmanlılar da Napoli'yi istilâ edeceklerdi. Böylece, Osmanlı Devleti İtalya Harplerinde aktif bir rol üstleniyor ve kendi payını belirliyordu. Fâtih'in 1480 Otranto fethinden (1480) beri, Osmanlılar güney İtalya istilâsını planlarında açık tutuyordu. 1537 Mayıs'ında Lütfi Paşa kumandasındaki 160 kadırgalık donanma demir alıp Akdeniz'e açıldı. Fransız ve Osmanlı donanmaları

Adriyatik'te buluşacaklar ve padişahın ordusu Korfu adasına çıkarma yapacak, oradan Güney İtalya'yı istilâya gidecekti. Venedik senatosunda Süleyman'ın "Roma'ya Roma'ya!" diye hedef gösterdiği kaydediliyordu. 1538'de Süleyman'ın İtalya'yı istilâ etmek kararında olduğuna kuşku yoktur. Barbaros, bu harekât sırasında Güney İtalya'da Apulia'ya saldırmış ve Fransızlar Ekim ayında kuzey İtalya'da Savua'yı işgal etmişlerdi. Aynı tarihlerde Ege Denizi'ne gelen Fransız donanmasına İstanbul'dan para ve erzak gönderildi. Mukaddes Liga'ya karşı Osmanlı-Fransız ittifakı artık Haçlılar döneminin son bulmuş olduğunu gösteriyordu. Mukaddes Liga donanması Ege Denizi'ne varmak için Preveze önlerine kadar ilerledi ve işte orada Barbaros'un Andrea Doria'ya karşı büyük deniz zaferi gerçekleşti (27 Eylül 1538). 1538-1571 döneminde Akdeniz'de, kesinlikle Osmanlı üstünlüğünden söz edilebilir.

AKDENİZ'DE OSMANLI-FRANSIZ İŞBİRLİĞİ

Osmanlı, Venedik'le nihâyet barış yapmış (Ekim 1540) ve bu devleti Fransız-Osmanlı ittifakına davet etmişti. Süleyman, karada Şarlken'in kuvvetlerine karşı yeni bir sefere çıkarken (1541), Barbaros denizde Fransız donanmasıyla işbirliği yapmaktaydı. Andrea Doria kumandasında İmparatorun güçlü donanması karşısında Fransız donanması, ancak Barbaros'un işbirliğiyle dayanabilmekteydi.

Kayda değer ki, Hıristiyan Avrupa karşısında İmparator ve François karşı karşıya bir propaganda savaşı yapmaktaydılar. Şarlken Fransa'yı, Hıristiyanlığın büyük düşmanı ile ittifak etmek ve Hıristiyanlığa ihanet etmek ile suçluyor, bu maksatla Fransızca risaleler bastırıp dağıtıyordu. Fransız kralı ittifakı yalanlıyor, Osmanlı divanı ile gizli görüşmeler daima şifahî olarak yürütülüyordu. François ile Şarlken arasında bu propaganda savaşı asıl Almanya'daki Cermen prenslerini hedef alıyordu. Şarlken, Osmanlı'ya karşı bu prenslerin askerî yardımını sağlamak için büyük çaba gösteriyor, François ise Süleyman'ı teşvik eder hareketlerden kaçındığı-

nı ilân ediyordu. François Nürnberg'de toplanan Alman prenslerine gönderdiği bir mektupta (9 Ocak 1543), (Charrière, I, 558-59), "La république chrestienne" dediği Batı Hıristiyan dünyasının birliğini vurguluyor, kendisinin Türk tehlikesine karşı 30 bin kişilik bir ordu ile katılmayı vaat ettiğini hatırlatıyordu. Osmanlı sultanı ile "ittifak veya işbirliği" (*alliance or socciété*) değil, ancak geçici ateşkes yaptığını beyan ediyordu. Şarlken ise, Kral'ın saldırıları yüzünden Türklere karşı savaşı sürdüremediğini ve onun Sultanı kışkırttığını söylüyordu. Kral, bunları reddederek Şarlken'in şöhret düşkünlüğü ve ihtirası yüzünden Türkleri saldırıları ile tahrik ettiğini ileri sürüyor ve sonunda François, Cermen prenslerine vaatte bulunarak *Trés Chrétien* unvanının gerektirdiği gibi Türklere karşı Almanya ile beraber olacağına söz veriyordu. Gerçekten kral, Şarlken ile aralıkla yaptığı barış antlaşmalarında Haçlı seferlerine katılmayı vaat ediyordu. Tüm propagandalara rağmen asıl mücadelenin Avrupa'da üstünlük mücadelesi olduğunda kuşku yoktu.

BARBAROS HAYREDDÎN PAŞA TOULON'DA (1543)

1543 baharında Sultan Süleyman, tekrar Macaristan üzerine yürümek üzere İstanbul'dan hareket ettiği zaman Barbaros kumandası altında Osmanlı donanması denize açılacak, İtalya savaşları ve Osmanlı-Fransız ittifakının, çok ilginç yeni bir aşaması başlayacaktı.

Süleyman, François'nın ikiyüzlü politikasını biliyordu ve mektuplarında kralı bu iki taraflı oyundan caydırmaya çalışıyor, fakat sonunda anlayışlı davranarak fazla sıkıştırmaktan kaçınıyor, her şeye rağmen Hıristiyan dünyasını parçalanmış bir hâlde tutan bu değerli ittifakı bozmak istemiyordu. Barbaros donanması ile o yaz İtalya sahillerine vardı, Roma'da Papa korku içinde François'dan aracılığını istedi. Bunun üzerine Hayreddîn donanma için gerekli erzakı para ile aldı, Papalık topraklarına saldırmaktan kaçındı. Anlaşmaya göre, Barbaros Fransız sularına girdiği andan itibaren donanma için gerekli erzak Fransızlar tarafından karşılanacaktı.

Donanma, 20 Temmuz 1543'te Marsilya limanına ulaştı. Osmanlı donanması, 110 kadırga, 40 Fusta (küçük kadırga), 3 büyük yelkenli köke'den oluşmaktaydı. Barbaros, şehri top ateşi ile selâmladı. Kapudân-i Deryâ, Marsilya'da görkemli bir merasimle karşılandı. Onun şehre geleceğini duyan halk uzak yerlerden koşup gelmiş, bu efsane korsanı yakından görmek için sabırsızlanıyordu. Şehir büyüklerinin verdiği ziyafette Barbaros taht gibi bir koltukta Fransızların merak dolu gözleri önünde azametle oturuyordu.

François, kuzeyde Flandre'da Şarlken'e karşı savaşırken, Osmanlı donanmasının Fransız donanmasıyla birlikte gidip Nice şehrini zapt etmelerini istedi. Doria, onları 140 gemisi ile bekliyordu. Şarlken, Cenova'daydı. Bu arada Nice üzerine giden 4 Fransız kadırgası düşman eline düştü. Barbaros ertesi yıl harekâta devam için kışı Fransa'da geçirmenin zorunlu olduğunu Sultana bildirdi. İstanbul ile Paris arasında elçiler gidip geldi, yapılan görüşmeler sonunda Osmanlı donanmasının Toulon liman şehrinde kışlamasına karar verildi. François, aynı zamanda Osmanlı donanmasının erzak ihtiyacının ve tayfaya maaşlarının Fransa tarafından karşılanacağına söz vermişti. Sultan, bu donanmanın yapımı için 1.200.000 altın düka harcamıştı (bu dönemde Osmanlı Devleti'nin tüm bütçesi 9 milyon düka idi). Fransız deniz tarihçisi La Roncière'in itiraf ettiği gibi Barbaros, Toulon limanına vardığı zaman hazırlıklar noksandı. Şehrin tüm halkı Osmanlıların yerleşmesi için boşaltılmıştı. İstanbul'dan kış koşulları altında erzak vs. gelmesi imkânsızdı. Sayısı 30.000'i bulan Osmanlı donanma efradının beslenme ve maaş sorunu Fransız makamları ile tatsız tartışmalara neden olacaktır. Fransız makamları Türklerin gereksiz yere para sızdırmak çabasında olduklarını ileri süreceklerdir. Bazı Fransız kaynakları kuşatma sırasında Osmanlıların yağma yaptıklarını söyleseler de, başka Fransız kaynakları Türkler arasındaki itaat ve disiplini övmüştür.

Nice şehri o zaman Savua dukasına ait olup Şarlken'in himâyesi altındaydı. Osmanlı-Fransız birleşik donanması şehri bombardıman ateşine tuttu. Donanmada hazır bulunan Fransız elçisi Polin

binaların yıkılmaması için Hayreddîn'den güvence istedi. Barbaros buna dikkat etti. Sıkışık durumda savunucular, bir ara, Polin'e Osmanlı askeri çekilirse, teslim olacaklarını bildirdiler. Osmanlılar çekildi fakat Fransızlar tekrar savaşa başladılar. Barbaros, Fransızların güvenilir olmadığından ve gevşekliğinden hiddet içindeydi. Fırtına yüzünden donanmasını alıp yakındaki bir adaya çekildi. Bu arada Eylül ayında Doria donanma ile Nice'nin yardımına koştu ise de, Barbaros'un karşısında çekilmek zorunda kaldı. Osmanlı donanması harekât sahasından çekilmeden Nice etrafındaki birçok kalenin itaatini sağlayarak Fransızlara teslim etmiştir. Harekâttan sonra Barbaros donanma ile kışlamak üzere Toulon'a vardı (9 Ekim 1543). Şehir 8 Eylül'de boşaltılmış bulunuyordu. Her şeyin değeri tespit edilmiş ve şehir meclisi Türkleri beslemek için sadece 20.000 altun tahsisat ayırmıştı. İstanbul ile Barbaros arasındaki yazışmalarda, Sultan'ın donanmanın güvenliği için kaygı içinde olduğu anlaşılmaktadır. Kış yaklaşmakta olduğundan donanmanın dönmesi imkânsız gibiydi. Uzun yolculukta tayfanın beslenmesi en güç işlerden biriydi.

Genelde Osmanlı donanmasına sadece altı aylık sefer için lojistik ihtiyaçlar sağlanırdı. Bu yüzden Sultan, kral ile yapılan görüşmelerde Toulon'da erzak ve maaşların Fransa tarafından sağlanmasının bir antlaşma ile güvence altına alındığına inanıyordu.

Sultan Macaristan seferinden 14 Kasım 1543'te İstanbul'a dönmüş ve Barbaros'tan durum hakkında haber almıştı. Süleyman, François'ya erzak ve maaşlar konusundaki antlaşmayı hatırlattı ve Macaristan'daki zaferleri hakkında bilgi verdi. Bu Macaristan seferinde Süleyman, birçok kaleyi, bu arada Şikloş, Estergon, İstolni-Belgrad ve Tata kalelerini zaptederek, orta Macaristan fütuhatını tamamlamış bulunuyordu.

Osmanlı denizcileri Toulon şehrinde ve çevredeki evlere yerleştirildiler. Kral yöre halkına on yıl vergi bağışıklığı vermiş bulunuyordu. Bununla beraber bu 30.000 kişiye erzak bulmak için büyük güçlüklerle karşılaştı. Barbaros, yerel Fransız tüccarından borç almak zorunda kaldı. Osmanlı donanması, Nice'i alamadıysa da, o

zamanki Fransız elçisinin raporlarına göre, Osmanlı işbirliği sayesinde Güney Fransa bir saldırıdan korunmuş bulunuyordu. 1544 baharında harekât yeniden başladı. Barbaros, İspanya kıyılarına 22 gemilik bir donanma göndererek saldırdı ve kendisi donanmanın büyük kısmı ile Sardinya ve Korsika adaları üzerine yürüdü.

1544 harekât planı, Korsika'nın zaptı, Sardunya'ya saldırı ve İmparator kuvvetlerinin Tunus'tan atılması noktalarını içeriyordu. Osmanlı amirali, Fransızların düşmanla anlaşmasından ciddi olarak kuşkulanmaktaydı. Erzak ve maaş sağlanmadığından, İtalya sahillerine yaptığı akınlarda ahaliyi esir edip arkasından fidye ile satma yoluna başvurdu. Bütün bu anlaşmazlıklara rağmen Süleyman, ittifaktan çekilmeyi düşünmüyordu. Barbaros, Fransızların ricası üzerine Papalığa ait topraklara saldırmaktan kaçındı. O zaman Fransız elçisi Maurand'ın yazdığına göre, Akdeniz kıyılarında Barbaros'un saldığı korku o derecedeydi ki, donanmanın sadece görünmesi üzerine kaleler teslim oluyor ve Osmanlı denizcisi bu kaleleri Fransızlara devrediyordu. Şarlken'e bağlı olan Napoli krallığındaki kalelere saldırılar yapıldı, binlerce esir alındı, şehirler yakıldı. Sonunda Ağustos ayında Kapudân-i Deryâ, Fransız elçisi Polin yanında olduğu hâlde İstanbul'a ulaştı. Süleyman, Eylül'de François'nın bir kez daha Şarlken ile barış yaptığını öğrendi. Fransız kralı tekrar tekrar müttefikine ihanet etmiş ve düşmanla birleşme vaadinde bulunmuştu. Bununla beraber François, Sultan ile ittifakını devam ettirmeye büyük önem veriyordu. Kral, Şarlken ile Osmanlılar arasında barış için aracılık önerisinde bulundu. O zaman böyle bir barış sultanın da işine geliyordu. Bu tarihte Osmanlı Divanı, İran Safavîleri ile bir savaşı gerekli görmekteydi. Osmanlıların temel stratejisi, doğuda ve batıda aynı zamanda savaşmaktan kaçınmayı gerektirir. 1545'te Şarlken'in Viyana'daki kardeşi Arşidük Ferdinand ile 18 aylık bir mütareke imzalandı (10 Kasım 1545). Görüşmeler iki yıl daha sürdü ve sonunda Sultan Şarlken ve Ferdinand ile beş yıllık bir barış antlaşması imzaladı (19 Haziran 1547). Arşidük Ferdinand bazı yerler için yılda 30 bin altın ödemeyi kabul etti. François, Papa ve Venedik bu mütareke-

ye dahil oluyorlardı. Kral barışın devam etmeyeceği düşüncesindeydi. Şarlken'e karşı savaşlarında iflas durumuna gelen François, bu arada Osmanlı Devleti'nden 300.000 altın borç istedi.

Ünlü Fransız tarihçilerinden Jules Michelet, *Fransa Tarihi* adlı ünlü kitabında, Barbaros'un Fransız donanması ile işbirliğinden söz ederken aynen şunları yazıyor: "Katolik Fransa... korsanların, esir tacirlerinin bayrağını, İslâm'ın sancağını izlemiştir. Genç Duc d'Enghien, Barbaros ile ittifak hâlinde Nice şehrini kuşatmış ise de bir sonuç alınamamıştır. Cezayirliler (Barbaros'un Türklerini kastediyor) yağma ve insan avcılığı ile bunun karşılığını koparmışlardır. Toulon'da ve hattâ Provence'de yerleşen Türkler sadece yerli kızları ve kadırgaları için kürek esirleri toplamışlardır. Ertesi yıl yine büyük bir tahrip harekâtında Tuscany'de 6000, Napoli Krallığı'nda 8000 kişiyi esir almışlar, bu arada da özellikle Sultanın haremi için İtalya manastırlarından 200 bakire kızı toplayıp götürmüşlerdir". 19. yüzyıl Fransız tarihlerini gözden geçirdiğimiz zaman genellikle daha çok V. Karl'ı destekleyen ifadeler buluruz. Onlar Sultan'la ittifakı kötülemişlerdir. Oysa, 16. yüzyıldaki Fransızlar bu ittifakı hiç de böyle yorumlamıyorlardı.

1542'de Venedik'e elçi olarak gönderilen Jean de Montluc'ün orada yaptığı konuşmada ileri sürdüğü noktalar dikkate değer. Montluc'e göre Hıristiyanlığın başına gelen bütün tahribat ve musibetlerden İmparator sorumludur. O, bizzat İmparator ile kardeşi Ferdinand'ın İstanbul'a elçiler göndererek Süleyman ile gizli görüşmeler yaptıklarını ve Habsburgların "Büyük Türk"'e yıllık haraç ödediğini hatırlatmıştır. Montluc, "verilen 30 bin altın Hıristiyanlığa karşı bir destek olmuyor mu?" sorusunu soruyor ve Sultan ile ittifakın siyasî anlamda zorunlu bir hareket olduğu üzerinde duruyordu. Fransa elçisi bir tarihî olayı da anımsatıyordu. Milano dukası Ludovico Sforza vaktiyle İtalya'daki rakiplerine karşı Sultan II. Bayezid'in kuvvetlerini kullanmıştı. Keza o dönemde İmparator Maxmillian'ın Türkleri Fransa'ya karşı kışkırtmış olduğunu da buna ekliyordu. İmparator, askerinin 1544'te Venediklilere karşı yaptığı zulümleri hatırlatarak şunları söylüyor: "Bizim

dinimize yabancı askerlerden (Türklerden) oluşmuş bu büyük ve güçlü ordu, efendimiz Fransa kralına yardım için gönderilmiştir. Herhangi bir kimseyi incittiklerine dair şikâyet olmamıştır. Nazik davranmışlardır. Geçimleri için aldıkları her şeyi, karşılığında para vererek almışlardır." Fransız elçisi o tarihte Avrupa'da yepyeni bir kavramın, devletler arasında denge kavramının egemen olduğunu konuşmasında açıkça ifade etmiştir. Ona göre, İmparatorun adamları, efendilerinin Fransa'ya karşı saldırısını haklı göstermek için Fransa kralının Sultan ile ittifakını bahane etmektedirler. İmparator, Hıristiyanlık davasını yaparken, öbür taraftan Papaya karşı bir heretik ve âsi olan İngiliz kralı VIII. Henry ile ittifak etmekten çekinmemiştir. Keza İmparator, Protestan Alman prensleri ile birlikte hareket etmekte bir sakınca görmemiştir. Polin'in söylediği bütün bu durumlar, Avrupa diplomasisinde o zaman nasıl yeni bir durumun ve kavramın, siyasî denge politikasının egemen olduğunu göstermek bakımından ilginçtir; Müslüman Sultanı ile ittifakın çağdaşları tarafından bir denge politikası icabı gibi yorumlanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Osmanlı Divanı da bunu böyle anlamaktadır. İslâm ve Hıristiyanlık bir propaganda, bahane gibi kullanılmaktadır. *Süleymannâme*'de bu ittifak hakkında Osmanlı görüşü ise çok ilginçtir. Bu kaynağa göre, "İmparator, Kayserlik, yani tüm Avrupa'nın başı olmak iddiasıyla Fransa'yı Müslümanlara karşı ittifaka zorlamış, bu nedenle İslâm'ın sultanı Süleyman'ın Fransız kralı ile ittifakı bir zorunluluk hâlini almıştır", demektedir. Eğer Fransa bu ittifaktan cayarsa, bütün Hıristiyan dünyasının Osmanlılara karşı tek bir cephe hâlinde birleşmesi kaçınılmaz olur. O zaman Osmanlı tarihçisinin görüşü, Osmanlıların da Avrupa'da bir güçler dengesi politikasını izlemek zorunda bulunduklarını açıkça ifade etmekte; Osmanlıların, Hıristiyan bir devletle ittifakını, onları askerî yardımla desteklemeyi bir *realpolitik* gereği gibi gördüklerini göstermektedir.

Fransız sarayı o zaman Osmanlı sultanını, "dünyadaki en büyük hükümdar" olarak görmektedir (Pierre de Bourdeille, *Qeuvres complétes*, ed. L. Lalanne, vol. XI. 179. İsom-Verhaaren'in doktora

tezindeki notu), Kral François, Venedik elçisine Avrupa devletlerinin bağımsızlığını güvence altına alan tek gücün Osmanlı Padişahı olduğunu itiraf etmiştir. 1559'da İtalya Harpleri'ne son veren Cateau-Cambrésis barış antlaşmasına kadar Fransız Kralı II. Henri (1547-1559), Osmanlılar ile ittifak siyasetinin temel taşı saymış, askerî destekle beraber, Türkiye'den önemli miktarda malî destek almıştır. Habsburg üstünlüğüne karşı Osmanlı ittifakı, Fransa'nın vazgeçilmez geleneksel bir siyaseti olmaya devam edecektir. Tabiî, bu ittifaktan Osmanlılar da büyük yarar sağlamaktaydı. Çağdaş Osmanlı tarihçisi Sinan Çavuş'un belirttiği gibi, Avrupa Hıristiyanlığının parçalanmış durumda kalması, Papa ve İmparatorun tasarladıkları bir Haçlı saldırısının önlenmesi, Osmanlıların Avrupa politikasının temel prensibiydi.

HAYREDDÎN'İN 1543-1544 SEFERİ HAKKINDA *SÜLEYMANNÂME*

Muhteşem Süleyman dönemi seferlerini anlatan minyatürler ile süslenmiş *Süleymannâme* adlı kitap, ittifak hakkında o zamanki Osmanlı görüşü ve Hayreddîn Paşa'nın Fransa seferi hakkında oldukça ayrıntılı bilgi vermektedir. O, Fransız kralından gelen elçi dolayısıyla verdiği haberde, Fransız kralını şöyle tasvir etmektedir (bugünkü dile çeviriyoruz):

> Kâfir sultanlarının muazzamlarından, küfür diyârının çok eski hükümdarlarının başta gelenlerinden, taht sahibi hüsrev ve memleket sahibi haşmetli kral, sınırsız hazineler ile tanınmış França memleketine Nuşîn-Revan tahtıyle başabaş olan Françesko, Sultanın dünya gücünü temsil eden yüce kapısına elçisi ile arzıhal gönderip....

Bu girişten sonra yazar kralın mektubunu şöyle özetlemiştir:

> Ey yedi iklimin pâdişâhı, dünyanın sığınağı yiğitlik membaı, ey şahım! Benim hâlimden haberdar ol ve bu gönlü yaralıya lütuf merhametini gönder. Senin gibi bir dünya hükümdarı yok. Başka hükümdarlar senin kapında ancak kapıcı olabilirler. Sen şaha ben bütün gönlümle ita-

at eyledim. Senin kulların dostum, düşmanların da düşmanım. Ben kendi hâlimce Fransa ülkesine Şâh bulunuyorum. Puta tapan Hıristiyanların sığınağıyım. Siz Cihan Şahı'na durumumu anlatmak gerekirse, şunu beyan ederim ki, benim neslim Nûşîn-Revân'a çıkar. Bizim aramızdan bir kötü talihli adam (Şarlken), aslı cuhut ve mel'ûn birisi Çasar oldum deyü ortada dava kılıp, bu hile ile yüksek pâyelere yol bulundu, ey şah! ben de bu hâli görünce yanıma nice asker, kul topladım ki, varıp onunla savaşayım. Onu, o kötü adamı ortadan kaldırayım. O, Çasarlık havasıyla bu tarafta dünyayı kargaşaya verdi ve Ungurus vilâyeti tarafında Alaman vilâyetinin kaim-makamı olan kardeşi Ferendoş (Ferdinand), oradaki âdemoğullarının ıstırap çekmelerine sebep olup, kendilerinin vücutlarını bu dünya yüzünden kılıçla ortadan kaldırmak gerekir, bu vâcib olmuştur. Siz cihan padişahının kapısından şu beklenir ki, Avrupa'da kötü hükümdarları saldırıları ile bertaraf eden Hayreddîn Paşa, donanma gemileri ile bu tarafa gelip yardım eder ve Ungurus tarafında da padişah hazretleri savaşa girerse, düşmanın fesadı, kılıç ile ortadan kaldırılmış olur ve dünya yeniden eski parlaklığına kavuşur. Bunda şüphe yoktur.

diye kral mektubunda durumu arz etmiş ve yardım için yalvarmış. İlkin Fransa kralının isteği ve sonuçları dikkatle gözden geçirilmiş, fakat cevap verilmesi ertelenmiştir. Ondan sonra gelen ikinci bir elçi devlet büyüklerine varıp kral adına şöyle arzda bulunmuş: "Benim dileğimi ve hâlimi Sultan'a bildiriniz, çünkü beklemeye mecâlim yoktur. Şâh-ı cihâna günlerce yüzüm sürüp bir cevap bekledim. Kendi kralımdan bir rica mektubu getirdim ve padişaha ilettim. Bunun cevabı bana verilmedi. Biz kendisinden doğru bir cevap beklemekteyiz". Bunun üzerine elçinin sözleri padişah hazretlerine arz olundu. Padişah nihâyet cihâd ve gazâya karar verdi ve Hıristiyan denizcilerine dehşet salan kahraman savaşçı Hayreddîn Paşa İstanbul'a davet edildi. Hayreddîn Paşa fermanı alınca derhal Edirne'de bulunan padişahın huzuruna geldi ve konuşmalar sonunda Hayreddîn Paşa'ya 100 pare gemi ile Fransa padişahının yardımına gitmesi kararlaştırıldı. Hayreddîn Paşa, "emir padişahımındır, canımız yoluna fedadır, buradan Fransa krallığına 3000 mil mesafe vardır, yardımınızla o diyara giderim. İspanya

ile savaşır onun ülkesini elinden alırım" dedi. Agriboz, İçil, Kastamoni, Ankara sancaklarının timarlı ordusu ile birlikte 2000 tüfenkli yeniçeri Zağarcıbaşı Ahmed kumandası altında gemilerle sefere emr olundular. Elçi, donanma ile hareket etmek üzere Edirne'den İstanbul'a gönderildi. Sultan Süleyman, elini öpüp yere baş koyan Hayreddîn Paşa'ya şöyle hitap etti: "Ey denizcilerin önderi, deniz ilminin ve tekniğinin bilgisine sahip Kapudan, sana bu deniz seferinde tam yetki veriyorum, sen de bütün gereken şeyleri gör, her durumda adamlarınla meşveret et, o diyarı fethet." Hayreddîn Paşa sultanın bu sözlerinden sonra, padişaha dua edip, hareket etti ve Sultan, Edirne'de Macaristan seferi için hazırlıklar yapmaya başladı. Hayreddîn Paşa, 950 Muharrem'inin 12'sinde (17 Nisan 1543) donanma ile denize açıldı" *Süleymannâme*'de burada Toulon şehri ve donanma ile şehri gösteren bir minyatür konmuş bulunuyor. Bu minyatürde Toulon limanında üstlenmiş kadırgalarla, yüksek bordalı üç büyük yelken gemisi tasvir edilmiştir. *Süleymannâme*'de Fransız amiralinin Toulon'a gelip Hayreddîn'i Marsilya'ya davet ettiği kaydedilmektedir. Hayreddîn donanma ile Marsilya'ya varmış, Fransız donanması Hayreddîn'i karşılamış, Hayreddîn Paşa top ateşiyle şehri selâmlamış, Marsilyalılar Kapudan-i Derya'yı karşılayıp türlü şenlikler ve şâdilikler yapmıştır (Burada Marsilya şehrinin bir minyatürü konmuştur). Marsilya şehrinin ileri gelenleri paşaya ziyafet çektiler.

Ne denlü var ise ta'zim-u iclâl
İdüp kılmadılar bir kılca ihmâl

Marsilya şehri, Osmanlılar üzerinde çok güzel bir şehir izlenimi vermiş görünüyor. Marsilya'da Fransızlarla Nice kalesi üzerine sefer yapılmasına karar verildi. Bu kale alınırsa İspanya'nın telâşa düşeceği belirtildi. *Süleymannâme*'ye göre, Fransız askeriyle beraber kaleye saldıran Osmanlı askeri dış hisarı ele geçirdi ve iç hisardaki düşmanı kuşattı. Nice'e karşı harekât yukarıda anlatıldı. Şehir alınamadı ve Osmanlı donanması kışlamak üzere Toulon'a geri döndü. *Süleymannâme* yazarı, Hayreddîn Paşa'nın

Fransa sularındaki harekâtı üzerinde bu bilgileri verdikten sonra, padişahın Macaristan'daki seferlerini anlatmaktadır. Süleyman, Macaristan'daki başarılı harekâtı, François'ya bildirmek için bir haberci gönderdi. Özellikle, Macar krallarının taç giydikleri İstolni-Belgrad'ın fethedildiğini bildirdi. *Süleymanname*, Osmanlılar yanında Fransa'nın 1525'teki imajına göre çok daha önemli bir hâle geldiğini göstermektedir. Kral için Osmanlı terminolojisinde İmparator anlamının karşılığında *pâdişâh* unvanı kullanılmaya başlanmıştır.

NOTLAR

1 Enerjik Bizans imparatoru genç III. Andronik'in (1328-1344) Sakız ve öteki adaları, Gâzî Beylikler ile ittifak ederek geri alma girişimi kalıcı bir sonuca ulaşamamıştır, bkz. A. Laiou, *Constantinople and the Latins*, Cambridge, Mass, 1972.

2 Batı ve Bizans kaynaklarına göre en son ayrıntılı eser: Kenneth Setton, *The Papacy and the Levant*, I, Philadelphia. 1330-1350 dönemi için özellikle, P. Lemerle, *L'émirat d'Aydın, Byzance et l'Occident*, Paris 1957.

3 Laiou, "Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks", *Speculum*, 45 (1970), 374-392.

4 L'Emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident", Paris 1957, 54-58.

5 Lemerle, 67.

6 Bkz. "Imtiyazat", *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı, (H.İ.).

KAYNAKÇA

Ahrweiler H., *Byzance et la mer*, Paris: 1966.

Argenti, P., *The Occupation of Chios*, I-III, Cambridge: 1918.

Brummet, P., *Ottoman Sea Power and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany: 1994

Cox, E.L., *The Green Count of Savoy: Amadeus VI*, Princeton: 1967.

Delaville Le Roux, *La France en Orient au XIVe siècle*, c. I-II, Paris: 1886.

Le Febvre, M.M. "Actes Ottomans concernant Gallipoli, La mer Egée et la Grèce au XVI e siècle", *Südost Forschungen*, 17 (1983).

İnalcık, H., "Mehmed II", *İslam Ansiklopedisi*, (MEB), VII, 506-535.

İnalcık, H., "İmtiyâzât", Encylopaedia of Islam, 2. Baskı, III, 1179-1189.

İnalcık, H., *The Ottoman Empire, The Classical Age*, 1300-1600, 3. Baskı, Londra: 2000.

İnalcık, H., "An Outline of Ottoman-Venetian Relations", *Venezia Mediazione tra Oriente e Occidente*, Floransa: 83-90.

İnalcık, H., "The Ottoman Turks and the Crusades, 1329-1522", Kenneth Setton, *A History of the Crusades*, VI, Madison: 1989.

İnalcık ve R. Murphey H., *The History of Mehmed the Conqueror*, Chicago ve Minnesota: 1978.

Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, Princeton: 1954.

Loenertz, R.-J., *Byzantina et Franco-Graeca*, I-II, Roma: 1970, 1978.

Luttrell, A., *Collected Studiés: Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades*, 1291-1440, Londra: 1982.

Pertusi, A., *La Caduta di Constantinopoli*, c. I-II, Verona: 1976.

Sanudo, M., Torsello, *Istoria del Regno di Romania, yay.* C. Hopf., *Chroniques gréco-romaines*, 99-170.

Setton, K., *The Papacy and the Levant*, 1204-1571, C. I-III, Philadelphia: 1976-1978.

Werner, E., *Die Geburt einer Grossmacht 1300-1481*, 3. Baskı, East Berlin: 1979.

OSMANLI DEVLETİ'NDE UC (SERHAD)LAR*

XIII. asrın ikinci yarısında Anadolu Selçuklu devletinin dağılışı sırasında Anadolu'da birçok yerel devletçikler ortaya çıkarken, Batı Uc bölgesinde gazâ neticesinde Bizans'tan fethedilen topraklar üzerinde yeni tipte bir takım beyliklerin kurulduğunu görüyoruz. Osmanlı Beyliği bunlardan biridir ve bir yüzyıl içinde Anadolu'yu ve Balkanları kendi hâkimiyeti altında birleştiren bir İslâm imparatorluğu halinde gelişecektir. Aşağıda *Batı Uc*'unda bu gâzî beyliklerin ve bu arada Osmanlı Beyliği'nin doğuşunu bir bütün olarak ele alacağız.

Anadolu Selçuklu Devleti tam bir İslâm saltanatı haline geldikten sonra başlıca üç bölge *Uc* oldu, ve buralara gâzîler gelip yerleşti: 1. Güneyde Kilikya (Çukurova)'da Küçük Ermenistan ve Kıbrıs Krallığına karşı bir emaret-i melik al-sevahil (merkezleri Alaiye ve Antalya, 2. Kuzeyde Trabzon Rum imparatorluğu hududunda ve Karadeniz kıyılarında kuzey ucu; bu uc doğu (merkezleri Simere, Samsun ve Bafra) ve batı (merkezleri, Kastamonu ve Sinop) olarak iki kısma ayrılabilir, 3. Kastamonu bölgesinden güneyde Makri körfezine kadar uzanan Bizans'a karşı batı ucu (başlıca merkezleri Kastamonu, Karahisar-i Devle, Kütahya, Denizli).

* Bu makaledeki konular, sonradan yayınladığım araştırmalarda değişmiş veya genişletilmiştir, bkz. Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

Selçuklu devletinin, her bir uc bölgesine, *emîr-i vilâyet-i uc* adı altında bir genel vali ve kumandan tayin ettiği anlaşılmaktadır, "merkezî otoriteyi temsil eden bu büyük emirler, genellikle bu makamı irsî bir şekilde ellerinde tutarlardı. Bunlardan Bizans'a karşı hudut vilayeti emirliği, içlerinde en mühimi olarak görünmektedir. Uc'ların temel kuvvetlerini kendi irsî beyleri kumandası altında bulunan Türkmen aşiretleri (Selçuklu kaynaklarında etrâk-i uc) teşkil etmekte idi. Uclar, Selçuklu devletinin zorla batıya sürdüğü göçebelerle, Moğol istilâsından ve baskısından kaçan unsurların toplandığı ve yeni bir hayat alanı aradığı bu serhad bölgesiydi. Orta Anadolu yaylası ile kıyı ovaları arasında, yaylacılığa elverişli olan bu dağlık mıntıkada, nüfusun büyük kısmını yarı göçebe Türkmenler teşkil etmekte idi. Genellikle uc halkını, Moğol-Selçuk merkezî devleti menfaatlerini temsil eden Selçuklu vakayinameleri (İbn Bibi, Aksarayi ve anonim Selçukname), her fırsatta ayaklanmaya hazır, yağmacı âsiler şeklinde tasvir ederler. Bununla beraber, Selçuklu-Bizans ucunda Ladik (Denizli), Kütahya, Karahisar, Eskişehir, Kastamonu gibi şehirlerde Selçuklu medeniyetinin yüksek hayat şekilleri yerleşmiş bulunuyordu. Bu merkezler, kurulan uc beyliklerinin geleceği üzerinde kesin bir rol oynayacaktır.

Batı uc Türkmenlerinin Anadolu'da büyük siyasî olayların gidişinde başlıca bir faktör haline gelmeleri, Moğolların desteklediği Rukn al-Din Kılıç Arslan ile batı vilâyetlerine ve uclara dayanmak isteyen Izz al-Din Keykavus (1246-1261) arasındaki mücadele sırasında görüldü. II. Keykavus nihâyet Bizans'a sığınmak zorunda kaldı (1261). Mu'in al-Din Pervâne, Moğol ve Selçuklu kuvvetleri ile uca gelip Türkmenleri yatıştırdı. Bununla beraber yarı göçebe Türkmenlerden oldukça kalabalık bir grubun Bizans'ta Keykavus yanına kaçtıklarını ve sonra Dobruca'ya yerleştirildiklerini biliyoruz. Gene aynı tarihlerde belki Keykavus'un adamlarından olup güney sahil ucundan hareket eden eski bir sahil beyi (emiru's-sevahil) Menteşe Bey, Bizans topraklarına karşı gazâ harekâtına girişti ve deniz yolundan gelerek ilkin Karya limanlarında tutundu (1261-69). Sonra görünüşe nazaran, Denizli dağlarında yayla-

ları alıp kışlak için sahillere inen kalabalık Türkmen göçebeleri ile (Abu'l-Fida'nın naklettiğine göre 200 bin çadır) işbirliği yaptı, onları teşkilatlandırdı ve bütün Karya'ya hâkim oldu. Oradan, 1278'e doğru Büyük Menderes vadisinde Prienne, Milet, Magedon'u ve 1282'de Tralles (Aydın) ve Nyssa'yi aldı. Onun fütuhatını damadı Sasa Bey sürdürdü. Artık o tarihlerde Batı Anadolu'da Türklerin yayılışı genel bir ilerleyiş hâlini almıştı.

Batı uclarında en ileri safta, Kütahya-Sandıklı taraflarında Alişir Oğullarına tâbi yarı göçebe Germiyan Türkleri (Etrâk-i Germiyan) oturmakta idiler. Eski bir aileden gelen Kerîmüddin Alişir, İzzeddin Keykavus'u destekleyenler ve o Bizans'a kaçtıktan sonra Moğollar tarafından idam edilenler arasında idi. Germiyan beyliğinin gerçek kurucusu sayılan Yakub Bey (ölümü herhalde 1320'den sonra) zamanında Alişir Oğulları kuvvet ve enerjilerini Bizans toprakları üzerine çevirdiler. Onların en mühim fetihleri, Kula fethidir. Onun Menderes ve Gediz (Hermon) vadisine gönderdiği kumandanları (sü-başı) Aydın oğlu Mehmet Bey Aydın Oğulları Beyliğini, daha kuzeyde Mysia'da Kalem Bey Karasi (Achyreus) beyliğini kuracaklardır. Böylece Selçuklu uc vilâyeti *dışında* yeni fütuhat yapılmakta ve bunlar üzerinde yeni tipte beylikler ortaya çıkmakta idi. İşte Osmanlı Beyliği de bu tip beyliklerden biri olarak kuruldu. Hukuken bu beylikler, ucun bir parçası olarak uc emirlerine, Selçuklu sultanlarına ve Tebriz Mogol hanlarına tâbi sayılmakta idiler. Fakat Bizans topraklarından fethettikleri topraklarda bu gâzî beyler, kendilerini bağımsız görmekte idiler. Böylece, gâzî Türkmen beylerinin uclarda bağımsız devletler kurmaları, ve onlardan birinin Osmanlı'nın sonra bu fütuhat bölgesinden dönerek eski Anadolu Selçuklu sahasına hâkim olması, XIII-XIV. asır Yakın-Doğu tarihinin en mühim gelişmelerinden biridir.

Sakarya ırmağı üzerinde Bizans sınırlarından Kastamonu'ya kadar uzayan uc kısmı, Kastamonu emîrine tâbi idi. 1291'e doğru Kastamonu'da Selçuklu emîri ünlü Hüsameddin Çoban soyundan Muzafferüddin Yavlak Arslan, *sipah-bed-i diyâr-i uc* unvanıyla bir uc emîri idi. Çağdaş kaynak Pachymores Osman Gâzî'nin or-

taya çıkışını, Kastamonu emîri "Amurius Oğulları" olayına bağlar. Onun verdiği karışık bilgileri çağdaş Selçuklu kaynağı Aksarayî aydınlatmaktadır. Keykavus'un oğulları Kırım'dan Anadolu'ya döndükten sonra onlardan Mesud, İlhanlı Argun Han'dan Selçuklu tahtını elde etmiş, kardeşi Rukneddin Kılıç Arslan'ı, uc bölgesine (görünüşte Akşehir dolaylarında) yerleştirmişti, Argun Han'ın ölümü ve Keyhatu'nun han seçilmesinden (22 Temmuz 1291) sonra İran Mogolları arasında başlayan taht kavgaları sırasında Anadolu anarşi içinde kaldı, uclarda Türkmenler baş kaldırdılar. Kılıç Arslan da Mesud'a karşı ayaklandı. Keyhatu'nun Anadolu'ya gelmesi üzerine (Kasım 1291) Kılıç Arslan, Kastamonu ucuna gitti ve etrafına-oradaki uc Türkmenlerini toplayıp eskiden beri Mesud'a taraftar bulunan uc emiri Muzafferüddin Yavlak Arslan'ı öldürdü. Keyhatu tarafından onun arkasından bu tarafa gönderilen Sultan Mesud evvelâ yenildi, sonra yanındaki Moğol kuvvetleri sayesinde galebe çaldı, (Aralık 1291). Kılıç Arslan kaçmış ise de Yavlak Arslan'ın oğlu Ali nihayet bir baskınla onu öldürdü. Selçuklu-Moğol tâbiyetinden çıkmış, olan Kastamonu uc emîri Ali, Bizans topraklarına taarruza başlamış, Sakarya nehrine kadar fethetmiş, hattâ akınlarını nehrin öbür tarafına ilerletmişti. Fakat o sonraları Bizanslılarla barışçı ilişkiler kurdu. Osman Gâzî'nin alanı onun güneyinde, Orta Sakarya vadisinin beri yakasında Söğüt mıntıkasında bulunuyordu. Pachymeres açıkça bildirmektedir ki, Ali akın faaliyetini durdurunca Osman gazâ liderliğini üzerine aldı. Ve Bizans topraklarına karşı şiddetli gazâ akınlarına başladı. Gâzîler şimdi onun bayrağı altında toplanmaya başladılar. Pachymeres, bunların Paphlagonia'dan, yani Kastamonu emîrine bağlı bölgeden geldiklerini de açıklar.

Osman Gâzî 700/1301'e doğru Bizans imparatorluğunun eski başkenti İznik'e kadar ilerlemişti. Onun bu tarihe kadarki faaliyetleri hakkında eski Osmanlı rivayetleri bilgi verir. O, uclarda Germiyan Oğulları tarafından sıkıştırıldığı için uc bölgesinin en ileri kesiminde faaliyette bulunmakta idi. Bu durum onun ve kurduğu devletin parlak geleceğini hazırlayacaktır. Aynı rivayetlere

göre, Osman başlangıçta, bu bölgedeki Bizanslı "tekfur"lar arasında kuvvetli olanlarla dost geçinen, fakat kendi yaylak bölgesindeki tekfurlarla çatışma hâlinde bulunan bir yarı göçebe Türkmen grubunun beyi olarak görünmektedir. Osman'ı bir gâzî lideri olarak faaliyete sevk eden âmiller o zaman Batı Anadolu uclarında genel hareketi doğuran aynı âmillerdir, yani Orta Anadolu'dan gelen göçler ve yayılma ihtiyacı, Bizans sınır savunma sisteminin çökmüş olması, Bizans sınır bölgesindeki dînî-içtimaî hoşnutsuzluk, Moğol baskısından kurtulma ve yeni topraklarda yeni bir hayat kurma arzusu.

Osman Gâzî 1300 tarihine doğru Eskişehir'den İznik'e ve Bursa ovasına kadar olan bölgede oldukça kuvvetli bir beylik kurmuş bulunuyordu. İznik'i baskı altına alması üzerine ilk defa Bizans başkentinde ciddi bir korku ve telaş uyandı. O, Alişiroğlu ve Menteşeoğlu gibi, en önemli uc beyleri arasında sayılıyordu (Pachymeres). İmparator 1302 yazında İznik'i bu baskıdan kurtarmak için Hetaeriarc Muzalon kumandasında 2000 kişilik bir kuvveti Osman'a karşı gönderdi. Osman'ın Yalova civarında Bapheon'da (Koyunhisarı) baskınla bu kuvveti mağlup etmesi üzerine bu bölge ahalisi panik halinde İzmit kalesine kaçışmaya başladılar (27 Temmuz 1302). Öbür taraftan Osman'ın akıncıları Bursa önlerine kadar ilerlediler. Osmanlı rivâyeti (Anonimler, Neşrî) İznik muhasarası dolayısıyla imparator kuvvetleri üzerine Yalak-Ova civarında kazanılan bu zaferi, Osman'ın Selçuk sultanı tarafından bey olarak tanınması, yani siyasî otoriteye sahip olması olayı ile aynı zamana koyar. Yazıcızâde de 1300'den sonra Osman'ın şöhretinin uzak İslâm memleketlerine yayıldığını ve memleketine "göç göç Türk evleri"nin gelmekte olduğunu yazar, işte Osmanlı devletinin kurucusu Osman Gâzî bu şekilde tarih sahnesine çıkmıştır.

Uc beyliklerinde *Uc Kültürü* diyebileceğimiz bir hayat tarzı, onları *hinterland*'dan bariz çizgilerle ayırmaktadır. Uc kültürüne İslâmî gazâ hâkimdir. Allah'ın emri olarak gazâ, dâr al-harbe karşı, itaat ettirinceye kadar daimi akınlarla savaş demektir. Şer'an bu akınlarda, kâfirlerin malları ganimet olarak alınabilir, memle-

ketleri tahrib edilebilir. Daimi savaş, gâzî liderler etrafında, çoğu zaman bu liderlerin adını taşıyan grupların kuruluşunu sağlar. Gâzîler, başarı gösteren ünlü beyler etrafına toplanırlar, onların bayrağı altına koşarlar. Türkmen göçebelerin hâkim olduğu Selçuklu uclarında bu liderler çoğu zaman boy beyleridirler. Fakat devlet kuran bu beylerden birçoğunun da eski Selçuk emirleri arasından çıktıklarını biliyoruz. Bu gâzî beyler merkezî hükümete genelde vergi vermezler, tâbiyetlerini göstermeleri sözdedir. Uc, hayati tehlikelerle dolu olup kişinin atılganlığını ister. Uc'un öte tarafında aynı ruhla hareket eden Hıristiyan Bizanslı *akritai* vardır. Etnik bakımdan uc toplumu çok karışıktır. Buraya hareket kabiliyeti olan göçebelerle merkezden kaçan siyasî muhalifler, râfizîler, maceracılar kaçıp sığınmışlardır. Hinterland'daki yerleşik yüksek medeniyet şekilleri (teoloji, saray edebiyatı, şer'i hukuk) karşısında uc'da mistik, eklektik, henüz kalıplaşmamış bir halk kültürü (râfizî tarikatler, mistik ve epik bir edebiyat, örfî hukuk) hâkimdir. Hayat görüşü, şovaleresk ve romantiktir.

Eski Osmanlı menakıbnâmeleri Osmanlıları şöyle tanıtır:

> Osmanlılar gâzîlerdir ve galiplerdir. Fisebilillâh hak yoluna durmuşlardır, gazâ malını cem' edip hakka harc edicilerdir ve hak'tan yana gidicilerdir. Din yoluna gayretludurlar, dünyaya mağrur degullerdir ve şarktan garba İslâm dininin açıcılarıdırlar.

Bu menakibnamelerde Alplar, Alp-erenler / ahiler Osman Gâzî'nin en yakınları olarak gösterilir.

Diğer taraftan İbn Batuta bütün uc beyleri yanında İslâm hukuku âlimleri, fakihlerin büyük nüfuz ve itibarını belirtir, ilk Osmanlı vezirleri ve devleti teşkilâtlandıran adamları, Sinanuddin Yusuf, Çendereli Halil ve başkaları hep böyle ulemadan idiler. Orhan Bey 1331'de İznik'te bir medrese açmış, Bursa hisarındaki manastırı medrese hâline getirtmişti. Onun Bursa'da bir külliye halinde yaptırdığı site, câmi, imaret, hamam, han, bu güne kadar şehrin en canlı merkezi olarak kalmıştır.

Bu Türkmen beyliklerinde gelişen kültürün en göze çarpan yönü İslâm kültürü içinde öz Türk kültür geleneklerini sürdürmeleridir. Bu bakımdan en önemlisi, Türkçenin devlet dili ve yazılı edebiyat dili olarak üstün duruma geçmesidir. Bu Türkmen beylerinin emriyle Farsçadan ve Arapçadan klasik eserlerin Türkçeye çevrildiğini biliyoruz. Beylikler devrinde Batı Anadolu'da meydana getirilen mimarî eserlerin en mühimleri: Birgi'de Ulu Camii (1312), Bursa'da Orhan Camii (1340)'dir. Asrın ikinci yarısında mükemmel örnekler yaratılmıştır: Manisa'da Ulu Camii, Ayasolug'da İsa Bey Camii (1375), Peçin'de Ahmed Gâzî Medresesi (1375), İznik'te Yeşil Camii (1379) yüksek bir sanat zevkini yansıtırlar. Dekorasyonda Selçuk mimarisine nazaran sadelik, fakat planda yenilikler bu yapıları karakterlendirir.

OSMANLI UC BEYLİĞİNİN BALKANLARDA YAYILIŞI VE UC GELENEĞİNİN DEVAMI: *AKINCILAR*

Fâtih Mehmed, 1461'de Trabzon dağlarına yaya tırmanırken şöyle demiştir: "Bu zahmetler Allah içindir. Elimizde İslâm kılıcı vardır. Eğer bu zahmeti ihtiyar etmezüz, bize gâzî demek lâyık olmazdı." Osmanlı hükümdarları daha Orhan'dan itibaren *Sultan al-guzât wa'l-mucahidîn* unvanını benimsemişlerdi. Başlangıçtaki uc gâzî geleneği, Osmanlı devletinin bütün tarihinin yürütücü kuvveti, dış ve iç politikasının ana temeli olmuştur. Onlar İslâm'ın korunması ve yayılması görevini tam bir ciddiyetle benimsemişler, hattâ bunun tek temsilcisi olarak İslâm dünyası üzerinde hâkimiyetlerini kurmaya çalışmışlardır. Daha XIV. asır Arap kaynakları, Osmanlı beylerini *Sâhib al-ucât* unvanıyla anmakta idiler. Uc beyliği devrinde onların başlıca gazâ başarılarını ve uc geleneğinin devamını aşağıda özetlemeye çalışacağız.

Abluka altında bulunan Bursa, İznik ve İzmit gibi Bizans kalelerinin birbiri ardından alınması Orhan Gâzî'yi beyler arasında birinci mevkiye getirdi. 6 Nisan 1326'da Bursa düştü, 1329'da

Andronikus'un İznik'i kurtarmak için giriştiği hareket Pelekanon'da (Gebze yakınında) bozguna uğradı ve İznik 2 Mart 1331'de teslim oldu. Andronikus'un çabası İzmit'i de kurtaramadı. Şehir 1337'de düştü.

Osmanlıları Anadolu'da diğer beylikler karşısında üstün duruma getiren ve Avrupa'da sınırsız fetih alanı açarak gelecekte Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşuna yol açan büyük olay, Avrupa'ya yerleşmeleridir. Bu büyük olay şöyle gerçekleşti. 1345'e doğru Karesi Beyliği'nin Osmanlı ülkesine katılması, Osmanlılara Edremit körfezi ile Kapı Dağı (Cyzicus) arasındaki bölgeyi kazandırarak Avrupa toprakları karşısına getirdi. Karesi gâzîleri, Orhan'ın hizmetine girdiler ve Karesi'ye bey tayin edilen Orhan'ın enerjik oğlu Süleyman'ı, Rumeli'de fütuhat yapmaya teşvik ettiler. 1346 yazında Kantakuzenos'un kızı Theodora ile evlenen Orhan, onun sâdık bir müttefiki oldu. Bizans işlerine ve Trakya'daki harekâta katılma imkânını buldu. Süleyman Kantakuzenos'a yardım için 1352'de Edirne'ye gittiği zaman Gelibolu berzahında Cinbi hisarını işgal etti ve Kantakuzenos'un yalvarma ve çabalarına aldırmayarak bu köprübaşını boşaltmadı. Orhan 1354'te, Venedik'in düşmanı Ceneviz ile bir antlaşma yaparak Çanakkale boğazında ulaştırma için değerli bir müttefik bulmuş oldu. Öte taraftan, aralıksız gâzîleri geçirerek durumunu kuvvetlendirdi, berzaha hâkim Eksamil (Hexsamilion) ve Bolayır kalesini aldı ve büyük Gelibolu kalesini Trakya'dan ayırdı. Güney'de Gelibolu'ya karşı derhal Yakub Ece ve Gâzî Fazıl bir uc teşkil ettiler. Kuzeyde fütuhatı ilerletmek için sol kolda Hacı İlbey ve Evronos (Evrenuz) kumandasında başka bir uc meydana getirildi. Süleyman kendisi orta kesimde faaliyette idi. 2 Mart 1354 gecesi şiddetli bir zelzele sonucu Gelibolu ve etrafındaki kalelerin surları yıkıldı, gâzîler bu kalelere derhal girip berkittiler. Osmanlıların Avrupa'da yerleşmesini sağlayan ve gâzîlere sonsuz bir savaş alanı açan bu olay, Bizans'ta ve Batı Hıristiyan dünyasında o zaman büyük bir telaş ve heyecan uyandırdı. Ağustos 1354'te, Venedik balyozu İstanbul'un kuvvetli bir Hıristiyan devletinin himâyesi altına girmeye hazır olduğu-

nu yazıyor, sorumlu tutulan Kantakuzenos, tahtı bırakmak zorunda bırakılıyordu. Avrupa'da artık haçlı seferlerinin İzmir'de Aydın Oğulları'na karşı değil, Osmanlılara karşı yapılması gerektiğinden bahsedilmeğe başlandı. Gelibolu, paşa sancağı merkezi ve gâzîlerin bir hareket üssü oldu.

1357'de Süleyman'ın ani ölümü üzerine şehzade Murat, Şahin ile birlikte bu Uc sancağına gönderildi. 1359'da Edirne'yi hedef tutan büyük bir taarruz hareketine girişti. Şehir 1361'de teslim oldu. O sırada İtalya'da İstanbul'un da düşmek üzere olduğuna dair söylentiler dolaşıyordu. Osmanlılara karşı bir Haçlı seferi için Papa'nın öncülüğü ile Macar kıralı, Bizans ve İtalyan devletleri arasında gidiş-geliş arttı. Papa nihâyet 25 Aralık 1366 tarihli *bulla* ile Türkleri Rumeli'den çıkarmak için haçlı seferi ilân etti. Fakat yalnız Savoy kontu Amadeu VI harekete geçti, donanması ile gelip Gelibolu'yu Osmanlıların elinden aldı (767 / 1366). Ertesi sene kaleyi Bizanslılara teslim etti. Bununla beraber Osmanlıların Rumeli'de ilerlemeleri durmadı. Orada şimdi yeter derecede kalabalıklaşmış ve sağlam bir şeklide tutunmuşlardı. Şimdi arşiv vesikalarından görüyoruz ki Anadolu Türklerinin Batı Anadolu ve Balkanları istilâsı geniş ölçüde bir göç hareketine bağlıdır. Bu göç hareketi fütuhatı bir bakıma iten bir kuvvet olmuştur.

XV. asır ortalarına ait Aydın ve Paşa sancakları nüfus tahrir defterleri bu bölgelerde nüfusun yüzde 80-90 gibi büyük çoğunluğunun daha o zaman Müslüman Türklerden oluştuğunu göstermektedir. Böylece Gregoras ve Dukas gibi Bizans kaynaklarının Rumeli'ye Türklerin kitle halinde yerleşmek üzere geldikleri hakkında ifadeleri doğrulanmış bulunmaktadır. Osmanlı devleti Balkanlar'da tutunmak için bu göç hareketini desteklemiş, göçebeleri kitle halinde öte tarafa geçirmeye başlamıştır. *Surgun* denilen bu eski kolonizasyon metodu Selçuklular tarafından da geniş ölçüde kullanılmıştı. Balkanlar'da *Yörük* adı altında tanınan bu Türk göçebe grupları bilhassa istilâ yolları üzerinde ve uclarda keşif halinde idiler. Diğer taraftan XV. yüzyıla ait vakıflar ve tahrir defterleri Trakya ve Batı Anadolu çiftçi halkın geniş ölçüde bir

kolonizasyon yaptığı ve yüzlerce koyun çiftliği kurduğunu göstermektedir. Göç eden Müslüman Türklerin genellikle Hıristiyan köylülerle karışmayarak bağımsız köyler kurdukları görülmektedir. Ahalisi Hıristiyanlarla karışık ve eski adını saklayan köylerin çoğu Müslümanlığa girmiş Bizans çağından kalma köylerdir. Ruhî, ilk Rumeli fütuhatı sırasında binlerce kişinin İslâmiyet'e girdiklerini kaydetmiştir. Direndiği için zorla fethedilen şehir ve kasabalarda Müslüman nüfus yerleştirilmiş, buralar süratle Müslüman şehirleri olmuştur. Meselâ 1455'te Üsküp'te sekiz Hıristiyan mahalleye karşı yirmi iki Müslüman mahalle vardı. Teslim olan şehirlerin birçoğu ise Hıristiyanların ekseriyette bulunduğu şehirler olarak kalmıştır. Batı Anadolu ve Balkanlara bu yoğun Türk göçü XIV. yüzyıldaki fütuhat sırasında artarak devam etti. Timur istilâsı üzerine kuvvetli bir göç dalgası Rumeli'ye geçti. XV. yüzyılın ikinci yarısında bu hareketin yavaşladığı anlaşılmaktadır. Zira Sırbistan, Arnavutluk ve Mora'da aynı şekilde kitle halinde yerleşme göremiyoruz.

Fütuhat ile birlikte Uc'lar da ilerlemekte idi. Edirne fethinden sonra sol kol ucu Evrenos Gâzî idaresinde İpsala, Gumilcine, Serez, Selanik yönünde ilerlerken orta koldaki uc, beylerbeyi idaresinde Filibe, Sofya, sağ koldaki uc Zagra ve Karnobad (Karin ovası), Dobruca, Silistre yönünde ilerledi. Ucların bu düzeni Orta Asya geleneklerine bağlı olup ileride Rumeli'deki sancaklar da sağ kol, orta kol ve sol kol sancakları olarak üçe ayrılacaktır. Yıldırım Beyazıt devrinde (1389-1402) Silistre merkez olarak Dobruca ve Deliorman ucu Eflak ve Boğdan'a karşı, Vidin ucu Sırbistan ve Macaristan'a, Üsküp ucu Bosna, Sırbistan ve Arnavutluğa, Tirhala (Triccala) ucu Epir ve Mora'ya karşı kuruldu.

Balkanlarda Osmanlı fethinin sosyal şartlarına gelince yeni rejimin yerleşmesinden köylü bir şey kaybetmiyordu. Osmanlılar eski Yakın Doğu devletlerinin kökleşmiş siyasetini izleyerek mahalli feodallere karşı sert, fakat köylü yığınlarına karşı koruyucu bir politika gütmekte idiler. Büyük bir gazâ heyecanı ile yazılmış olan Âşıkpaşazâde Tarihi dahi boyun eğen kâfirlerin "emn u aman ile yerlerinde bırakıldığını vurgular.

Bu değişiklikte başlıca âmil olan Batılı merkantilist ekonomiler, aynı zamanda ham madde alıp mamûl madde satan ve ihrâcatını biteviye genişleten ekonomik siyasetleri sayesinde daha XVII. yüzyılda dokuma endüstrisinde ipekli sof kumaş yapımında Osmanlı sanayiini boğmaya başlamıştır. Silah sanayinde bilhassa top, barut ve çelik yapımında Osmanlılar İngiltere'ye bağlı bir duruma gelmişlerdir. XVII. yüzyıla ait bir defterdeki sayıma göre Osmanlı kalelerindeki demir topların büyük kısmının İngiliz malı olduğu görülmektedir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu yalnız siyasî, askerî yapısında değil ekonomik yapısında da Avrupa'nın üstünlüğü önünde bir çökme dönemine girmiştir.

Gördük ki, Osmanlı devletinin Balkanlardaki fütuhatında düşman istilâsını karşılamak için uc teşkilatı kurulmuştur. Uc teşkilâtının ilk görevi gelecek istilâları karşılamak, ikincisi ise devamlı şekilde düşman tarafına akınlar yaparak düşmanı zayıflatmak ve onun lojistik imkânlarını bozmaktır. İleride fetih zamanı gelince ucların baskısıyla zayıflamış olan düşmanı yenmek kolaylaşacaktır. Osmanlı devleti bir komşu ülkeye savaş açtığı zaman hudutlar ötesindeki bölge daha önceden zayıflamış haldedir. Ucların fonksiyonlarından birisi budur.

Osmanlıların Balkanlar'daki fetihleri, Gelibolu yarımadasına Türklerin ilk adımı olan 1352'den, 1402'deki Timur darbesine kadar yarım yüzyıl boyunca safha safha gerçekleşti. Bu dönemde pek çok faktör fetihleri kolaylaştırdı. Bunlardan en önemlisi, Balkanların, feodal beyler ve küçük hanedanlar tarafından yönetilen devletçiklerden oluşmasıydı. Osmanlılar, bu devletçikler ve mahalli hanedanlar arasındaki rekabetten faydalanarak sürekli ilerlediler. Başlarda bu hanedanların müttefiki, sonra da onların hamisi olarak kendi denetimlerini kurdular. Esasen, Macaristan ile Venedik de aynı siyasî parçalanmadan faydalanmaya çalışıyorsa da, onların hâkimiyeti Katolikliğin hâkimiyeti anlamına geleceğinden, Ortodoks Balkan halklarının tepkisiyle karşılaşıyordu.

Şehzâde Süleyman'ın 1357'de ansızın ölmesini takip eden çalkantılı bir dönemin ardından, yerine gelen kardeşi şehzade

Murad'ın kumandası altında Trakya'da yeni bir fetih dönemi başlamıştı. Edirne'nin fethinin ardından, 1362-1389 arasında I. Murad, Tuna'nın güneyinde kalan Balkan topraklarının büyük bölümüne hâkim oldu. Mahalli hânedânların çoğunu Osmanlı vassalleri haline dönüştürmek suretiyle, tâbi devletlerden oluşan bir imparatorluk kurdu. Balkan hânedânlarının Osmanlılardan kurtulmak için yaptıkları toplu mücadeleleri 1389'da Kosova muharebesinde sonuçsuz kaldı. Yerine geçen I. Bayezid, ilk iş olarak Anadolu'daki Osmanlı varlığını pekiştirdikten sonra 1393'de hızla Balkanlara dönerek Slav beyliklerini merkezî bir denetim atına aldı ve kuzeye doğru ilerledi. Bu ilerleme bir Haçlı seferine yol açtıysa da, İstanbul'u kuşatma altında tutan Bayezid hızla gelerek Haçlıları Niğbolu'da gafil avlayıp mağlup etti (1396).

Ne var ki, 1402'de Bayezid'in Timur'a esir düşmesiyle başlayan *Fetret* devrinde iktidar fiilen uc beylerinin eline geçti. Devletin ağırlık merkezi de Balkanlara kaydı. Osmanlı tahtı üzerinde hak iddia eden şehzadeler, daima merkezî hükümete karşı belli bir ağırlığı olan uc bölgelerinden medet umuyorlardı. II. Murad saraydaki kulları arasından seçtiği kendi adamlarını uc komutanlıklarına getirmeye başladı. Fâtih Sultan Mehmed döneminde ise merkeziyetçilik iyice öne çıktı.

UCLAR VE UC BEYLİKLERİ

Osmanlı ordusunun daima aktif halde bulunan bir unsuru olan sınır birliklerine kumanda eden uc beyleri, 1360-1453 döneminde imparatorluğun iç ve dış siyasetinde önemli rol oynadılar. Uclardaki Osmanlı kuvvetleri belirli ailelerin irsî idaresi altında teşkilatlanmıştı. Aşağı Tuna ve Eflak'a uzanan sağ kolda bir uc beyi, Makedonya'ya uzanan sol kolda başka bir uc beyi, Sofya ve Belgrad'a uzanan orta kolda ise bir beylerbeyi yer alıyordu.

Osmanlı fütuhatı bir bölgeden öbür bölgeye intikal ettiği zaman, yani fetih yapıp da normal Osmanlı idaresi oraya yerleştiği zaman uc beylerinin teşkilatı ondan sonraki yeni bir merhale-

ye nakledilyordu. Fetihler ilerledikçe sağ kolda Balkan sıradağlarından Tuna'ya, sol kolda Trakya'dan Makedonya'ya ve sonra Arnavutluk ile Bosna'ya, orta kolda ise Filibe'den Sofya ve Niş'e kaydırılmıştı. Meselâ Evrenos Gâzî'nin merkezi Ferecik'ti. Meriç nehrinin ağzındaydı. Evrenos sonra Gümülcine'yi fethetti ve orayı bir merkez yaptı. Daha sonra Serez fethedilince Serez'i yeni uc merkezi yaptı. Ondan sonra da Makedonya'da ilerleyince Vardar nehrinin öte yakasındaki Yenice-i Vardar uc merkezi haline geldi. Bu tarafa gelecek olursak; Doğu tarafında ilk merkez Aydos'tu. Çünkü Balkan silsilesinin tam üstündedir. Daha sonra Kosova'ya giderken Ali Paşa'nın Silistre fethi neticesinde, o zaman uc Aydos'tan Silistre'ye intikal etti ve Mihaloğlu oraya yerleşti. Bosna tarafına gelecek olursak; Makedonya yönündeki ilk merkez Üsküp'tü. Üsküp'e uc beyi olarak İshak Bey yerleşti. Ondan sonra yapılan fetihlerle ülke genişleyince, Üsküp içeride kaldı. O zaman Saraybosna yeni uc merkezi oldu. Saraybosna'dan sonra da kuzeye doğru Osmanlı hâkimiyeti ilerlediğinde, Banja Luka yeni uc merkezi oldu. Saraybosna büyük bir şehir hâline geldi. Demek ki, uclar daima Osmanlı fetihlerine paralel olarak ileriye doğru giderek yeni merkezlere intikal etmektedir. Bu, ucların tarihinde çok önemli bir yer tutar.

Ucların ilk merkezi zamanla normal Osmanlı rejiminin medeniyetini taşıyan Osmanlı kültürünün yeni merkezleri olarak yükseldi. Meselâ Gümülcine, Serez, Silistre art arda önemli merkezler hâline geldiler. Bosna'ya gelince, başlangıçta Üsküp uc merkeziydi. İshak Bey idaresinde ve ondan sonra yerine gelen oğlu İsa Bey, Bosna fethedildikten sonra Üsküp önemli merkez hâline geldi. Anadolu'dan esnaf gelip buraya yerleşti. Üsküp, tam bir Anadolu şehri haline geldi. Bosna eskiden ufak bir kasabaydı. Osmanlı orada uc merkezi kurunca Bosna gelişmeye başladı. İshak Bey zamanında tam bir uc merkeziydi ve oradan akınlar yapılıyordu. Bu akınlardan birine Âşıkpaşazâde bizzat katılmıştır; tarihinde yazıyor. Diyor ki, "ben de harâmîliğe çıktım. Bir-iki kız yakaladım, getirdim" diyor. Bu kayıt çok ilginçtir. İshak Bey'in ya-

nına gitmiş. Bosna uc merkezi olunca, Evrenos'un Gümülcine'si, Mihaloğlu'nun Silistresi gibi gelişmeye başladı. Zaviyeler, bedestenler, camiler yapıyorlardı. Zamanla bir Osmanlı-Türk merkezi haline geldi buraları. Bosna da küçük bir kasabayken bir taraftan kuzeyde Hırvatistan ve Macaristan'a karşı, diğer taraftan da Adriyatik sahilindeki Venedik kolonilerine karşı İshak Bey'in akınları altında ezilen ve iş göremeyen Venedikliler ister istemez İshak Bey'e haraç ödemeye başladılar. Haraç vererek kendi şehirlerini emniyet altına almaya çalıştılar. Ama Osmanlı'nın asıl gayesi Venediklileri bu sahilden atmaktı. Venedik'e karşı ilk baskı olarak İshak Bey'in akınları kullanıldı.

BOSNA UCU VE GELİŞİMİ

Bosna ucuna bakacak olursak, İshak Bey'den sonra İsa Bey sancakbeyi oldu. Fâtih devrinde Bosna fethedildi. Bosna krallığının merkezi ise Saraybosna değil Yayçe idi. Yayçe'yi gelip Macarlar aldılar. Böylece, İsa Bey'in idaresinde orada bir uc teşekkül etti. İsa Bey orada babadan oğula geçen uc beyi olarak bir yarı hükümdar gibiydi. Merkezden uzak olduğundan, Venediklilerle, Macarlarla kendi başına müzakerelere girişiyordu. Küçük bir kasaba olan Bosna, İsa Bey zamanında gelişti. Tipik bir İslâm şehri hâlini aldı. İşte Bosna'da İslâmiyetin yerleşmesi ve ileride Bosna'nın adeta imparatorluk içinde muhtar bir hal almasının menşei budur.

Uc beyliğinde timar sistemi de farklıydı. Uc beyi, uc sancağındaki zeamet ve timarları kendi adamlarına tahsis ederdi. Gerçi büyük zeametler için merkezden berat almak gerekirdi, ama onun tezkeresi ile gelip bu beratı alırlardı. Bu suretle, İsa Bey'in gelirleri 700.000 akçayı buluyordu. Bu bir beylerbeyi geliri kadardır (beylerbeyi geliri 700.000-1.000.000 akça arasıdır). Böylesine büyük meblağda geliri vardı. İkincisi, Bosna ve Üsküp'teki zeamet ve timarlar kendi adamlarına aitti. İleride Bosna'da kapetan adıyla ayân şeklinde bir sınıfın yükselmesi ve onların Bosna'yı adeta muhtar bir idare şekline sokmaya kalkışmasının evveliyatı budur.

Yani başından beri bir uc merkezi olması, Bosna'da farklı bir idare kurulmasına yol açmıştır.

Bosna, Venedik, Macaristan ve Hırvatistan'a karşı bir uc şehriydi. Kudretli bir devlet olan Habsburglara karşı Bosna'yı kuvvetlendirmek için bu ucdan Hırvatistan içlerine akınlar yapılıyordu Fâtih ve Kanûnî zamanında. Venedik'in karşısına kadar gidiyordu bu akınlar. Fakat duraklama döneminde, bilhassa XVII. yüzyılda Habsburg tehdidi başlayınca, Osmanlılar Bosna ucunu takviye etmeyi zaruri gördü. Onun için oradaki zaimlere ve beylere zeametlerini irsî olarak ellerinde tutma imtiyazını bağışladılar. Oradaki zaim ya da bey, "ben Habsburglara karşı mücadele ederken sen benim timarımı alıp şuna buna verirsen ben burada tutunamam" diyordu. Bu durumu normal olarak devlet de anladı ve oradaki zaimlere bu hakkı tanıdı. Bunlar o kadar kuvvetliydiler ki, Macaristan'daki zaimler hep Boşnaklardı. Orada Boşnakça konuşulurdu. Macaristan'a ilk girildiğinde Osmanlı erkânı Boşnakça konuşurdu. Aslında bu bir Osmanlı âdetidir. Fethedilen yere, o bölgeye en yakın olan sancaklardan sipahiler gönderilirdi. Mesela Kıbrıs fethedildiğinde oraya Alaiye'den sipahiler gönderilmişti. Bosna'da da aynı uygulâma yapıldı. Macaristan'a Bosna'dan sipahi ve zaimler gönderildi. Hırvatistan'da yapılan fetihlerde de böyle olmuştur.

Balkanların batısı ile İtalya arasında ticarî gidiş gelişte bir artış vardı. Dubrovnik, Arnavutluk ve bu arada Bosna, artan ticaret hacminden faydalandı. Avlonya, hem deniz üssü, hem de transit merkez olarak önem kazanmıştı. Arnavutluk'tan Dubrovnik'e tuz ve buğday sevk ediliyor, buradan da Bosna ve Sırbistan'a ihraç ediliyordu.

Ucbeyi İshak Bey'in baskısı altında kalan Bosna kralı II. Tvrtko daha 1429'da Osmanlı hâkimiyetini tanımıştı. Hemen ardından Hodidye ya da saray ovası iskâna açıldı. 1462'de küçük bir kasaba olan Saraybosna, ertesi yıl fethi ve ilhakıyla teşkil edilen Bosna sancağının merkezi oldu. Fethinin ilk yıllarında Bosna, sınırda bir askerî karakol hüviyetinde iken, Osmanlı nüfuzunun Adriyatik'e

doğru yayıldığı 1520-1540 döneminde önemi arttı. Adriyatik Denizi tarafındaki diğer bölgelerin de fethiyle 1580'de Bosna-Hersek, Slovenya ve Dalmaçya'nın bazı bölgelerinde oluşan Bosna beylerbeyliği kuruldu. Beylerbeyliğin merkezi de Venedik Dalmaçya'sına daha yakın olan Banja Luka'ya taşındı.

Bu tarihte Saraybosna, tahminî 40.000 nüfusuyla Balkanların batısının en büyük ticarî merkeziydi. Bursa-İstanbul ve Edirne'yi Adriyatik'e bağlayan kervan yolunun en önemli durağı olduğundan şehrin canlı bir transit ticaret hacmi vardı. Balkanları boydan boya kesen bu yol üzerindeki ticaret Saraybosna antreposuyla Doğu arasındaki ticaret merkezlerinden Novibazar ile Foça'nın da yükselmesine yol açmıştı. Belgrad, Sofya ve Üsküp ile civardaki diğer şehirlerden gelen tüccar da Saraybosna'ya uğruyordu. Doğu'dan gele malların depolanması için iki bedestan inşa edildi. Çoğunlukla Saraybosna Gorajde ve Olovo kökenli Bosna tüccarı 1500'den itibaren ihracatta Raguzalılarla büyük rekabet içinde idi.

Osmanlı hâkimiyetinden önce, Bosnalı tüccar, Dubrovnik tarafından transit ticaretten sistematik olarak dışlanıyordu. Osmanlı idaresi, Bosnalı ve Türk tüccarı aktif olarak himâye etmeye başladı. Bu sayede bu tüccarlar İtalya'da Ancona ve Venedik'e yerleşmeye başladılar. Nitekim, Venedik'teki Müslüman tüccarlar, XVI. yüzyıl ortalarında, Veziriâzâm Rüstem Paşa'nın (1544-53) desteğini alacak, 1621'de muhteşem *fondaco dei Turchi*'lerine kavuşacaklardı.

İnebahtı muharebesinden önce kurulan Mukaddes İttifaktan ayrılan Venedik'le 1573'te barış imzalanmasının ardından, Dalmaçya limanlarından geçen Osmanlı-Venedik ticareti gelişti ve Bosnalı tüccar da bu ticarette aktif rol oynamaya başladı. Daha önceleri, Zadar (Zara), Şibenik (Sbenico) ve Split (Spalato) gibi Dalmaçya limanlarından yapılan ticaret, esas olarak incir, deri, balık, şarap ve at gibi bazı mahalli ürünlerin Venedik'e ihracıyla sınırlıydı. Ancak 1580'den itibaren bu limanlardaki trafik hızla arttı. Osmanlıların işbirliği ile Venedik, 1590'da Split'i Osmanlı şehirleriyle ticarette bir transit limana dönüştürdü. Bu limanla irtiba-

tı Saraybosna'nın ticarî önemini daha da artırdı ve Dubrovnik'in Balkan ticaretine sekte vurdu.

Bosna tüccarı Balkanların iç bölgelerindeki ticarette de Raguza'ya rakip olmaya başlamıştı. XVI. asrın sonuna gelindiğinde, onlar Belgrad, Pokupljeve Novibazar gibi ticarî merkezlerde Raguzalıların yerini aldılar. XVII. yüzyıl ortasında ise Dubrovnik, deri ve balmumu ihracatındaki yerini tamamen Saraybosna'ya bırakmış bulunuyordu.

BOSNA'DA KAPETANLAR DÖNEMİ

Boşnaklar bu suretle zeametleri irsî olarak ellerinde tuttular. İkinci olarak, yapılan fetihlerden yeni zeamet ve timarlar elde ederek çok kuvvetli bir grup haline geldiler. İleride Osmanlı merkezî otoritesi zayıfladığı zaman, bu irsî zaimler bir nevi yerli aristokrasi haline geldiler. Bunlara Bosna tarihinde *kapetan* denilir. Kapetanlar bilhassa ayân devrinde XVIII. yüzyılda merkezî hükümet iyice zayıfladığı zaman, merkezî hükümetten ayrı olarak kendi bölgelerini adeta özerk hale getirdiler. XVIII. yüzyıl başında Fransız Jucherau de Saint-Denis geldiği zaman diyor ki: merkezî hükümetin gönderdiği Valiyi Saraybosna'ya sokmazlardı. Vali gidip oturamazdı Saraybosna'da. Ya da hükümet onların istediği valiyi göndermek zorundaydı. Yani merkeze çok uzak olduğu için ayânlar adeta orada özerk bir hânedânlık kurdular. Mesela Anadolu'da babadan oğula geçen Karaosmanoğulları ile Yozgat'ta, Trabzon'da hânedânlar oluştu. Fakat onlar hükümet hâline gelemediler, muhtar olamadılar. Fakat Bosna çok uzak olduğu için ve Habsburglara karşı müdafaa hattını tuttukları için kuvvetli hale geldi kapetanlar. Öyle ki, yeniçeriler ortadan kaldırıldıktan sonra II. Mahmud ayânlara karşı bir harekat başlattı. Bunlar o zaman merkezin gönderdiği valiyi dışladılar ve kendileri hâkim oldular. Bu Bosna'nın adeta ilk muhtar dönemidir. XIX. yüzyıl başında Fransız Jucherau de Saint-Denis geldiği zaman diyor ki, Saraybosna'da adeta bir cumhuriyet var. Bunlar tabii toprağa da hâkimdiler.

Avusturya Habsburg İmparatorluğu'na karşı Bosna ucunun genel gelişimini bu çizgiden görmek lâzımdır. Kapetanlar devletin mîrî arazilerini kendi malikâneleri, çiftlikleri hâline getirdiler. Tabii toprağa sahip olmak tek başına zengin olmak için yeterli değildir. Toprağı işleyecek köylü, ırgat ve ortakçı lazım. Hıristiyan Sırplar gelip yerleşmeye başladılar Bosna'ya. Böylece bu arazi önem kazandı. Çünkü Bosna toprakları Avrupa ile ticaret dolayısıyla çok değer kazandı. Bilhassa hayvancılıkta, tarımda ihracat yapılıyordu. Kapetanların topraklarını işletecek insan gücü lazımdı. Onun için Sırpları çağırdılar. Sırplar kendiliklerinden geldiler ve Kapetanlara ortakçı durumunda, toprak kölesi gibi çalışmaya başladılar.

İşte Sırplarla Müslümanlar arasındaki düşmanlığın tarihî kaynağı temeli buraya dayanır. Günümüzde gördüğümüz çatışmanın tarihî temelleri buradadır. Yugoslavya dağılıp Sırplar bağımsız bir devlet olunca Bosna'daki Müslümanları ezmek istediler. Bosna'daki Sırpları Sırbistan destekledi. Bu Sırplar vaktiyle Kapetanların ortakçı köleleri idi. Köle-efendi düşmanlığının yansımasıdır. Bosna tarihini genel hatlarıyla bu şekilde ve bu çizgide açıklamak lazımdır. Bosna tarihi Osmanlı sistemiyle yakın bir ilişki içinde izah edilmelidir. Bunun en son gelişimi, Bosna'nın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasıdır. Bugünkü Bosna devletinin hikmet-i vücudu tâ İshak Bey'e giden bir gelişmenin neticesidir.

OSMANLI FETİH YÖNTEMLERİ*

I- TEDRİCİ FETİH YÖNTEMİ

Osmanlı fetihlerinde, neredeyse sistemli olarak uygulanan iki farklı safha olduğu anlaşılıyor. Osmanlılar ilk olarak, komşu devletler üzerinde bir çeşit üst-hükümdarlık (süzerenlik) tesis etmeye çabalamışlardır. Daha sonra yerli hânedânları tasfiye ederek, bu ülkeleri doğrudan denetlemeye çalıştılar. Osmanlıların doğrudan denetimi, temel olarak, ülkelerin kaynak ve nüfuslarının düzenli olarak tahrir defterlerine kaydedilmesine dayanan tımar sisteminin uygulanması anlamına geliyordu. Tımar sisteminin tesisi, önceki toplumsal ve ekonomik düzende mutlaka devrimsel nitelikli bir değişiklik olması demek değildir. Aslında tımar, tedrici bir temsil amaçlayan Osmanlı kurumlarıyla yerel şartların ve sınıfların ılımlı bir uzlaşmasıydı.

Bu iki safhanın, tedrici bir biçimde gelişen Osmanlı fetihlerinde bilinçli olarak uygulamaya konmuş oldukları, Osmanlı tarihinin başlangıcından beri gözlemlenebilir. Örneğin, hânedânın kurucusu Osman Gâzî'yle, Harmankaya (Chirmenkia) tekfuru Köse Mihal (Köze Mihail), Samsama Çavuş ve diğer tekfurların daha sonra haraçgüzârlığa (vasallik) dönüşecek ilişkisi, başlangıçta müttefiklik biçimindeydi.[1] Bunun nedeni büyük ihtimalle, uc emirleri ve

* Makale aslı için *Studia Islamica, II* (1954): 103-129'a bakınız. Burada Oktay Özel çevirisi alınmıştır: Oktay Özel & Mehmet Öz (der.) *Söğüt'ten İstanbul'a*, Ankara: İmge, 2000.

beylerin bulunduğu uclardaki kendine özgü askerî örgütlenmeydi.[2] Her halükârda, 14. yüzyılda Osmanlı devleti, uzun ya da kısa haraçgüzârlık dönemlerinden sonra birçok küçük devleti topraklarına katmıştır. I. Bayezid (1389-1403) Kosova meydanında sultan olduğunda, Bizans imparatoru (1372'den beri), Sırp prensleri (1371'den beri), Yunanistan ve Ege adalarındaki beyler gibi birçok haraçgüzâr hükümdar bulunuyordu. Anadolu'da ise, sadece batıdaki gâzî beylikleri değil, Konya'daki Karamanlılar da Osmanlı haraçgüzârıydı.

Sultan Bayezid, yıldırım seferleriyle bu haraçgüzâr ülkeler üzerinde doğrudan denetim kurarak yeni bir politika başlattı. Bunu, tahta çıkışı sırasında isyan çıkaran Anadolu beylikleri ve düşman Macarlarla işbirliği yapan haraçgüzâr Bulgar kralı sayesinde başardı. Yerel hânedânları sürdü ve bu ülkeler üzerinde doğrudan denetim kurdu. İlginç olan bir nokta da, Bayezid'in Karaferiye'deki meşhur toplantıda (1393-1394 kışı) çoğu haraçgüzârı olan Balkan prenslerini bir araya toplamışken bir an için onları öldürtmeyi aklından geçirdiğine dair rivâyetler olduğudur.[3] Bayezid, Tuna'dan Fırat'a uzanan yekpare bir imparatorluğun oluşmasında Konstantiniye'nin önemini de kavramıştı. Bu yüzden Akça Hisar'ı (Anadolu Hisarı) inşa ettirdi ve şehri fethetme girişiminde bulundu.[4] Bizim için ilginç olan, Bayezid'in hükümdarlığında ve sonrasında sürdürülen bu hızlı ve sert ilhak politikasına karşı, sadece fethedilen bölgelerden değil, Osmanlı devletinin kendi içinden de tepkiler gelmiş olması. Nitekim bu politikanın, bazılarınca Osmanlı geleneğinin zıddı olarak algılandığı görülüyor. Hızlı ve tedrici genişleme yandaşı iki rakip yaklaşım, Bayezid döneminde Çandarlı Ali Paşa ile Hoca Firuz Paşa arasındaki farklarda açığa çıkar. Çandarlı Ali Paşa, aradan geçen yaklaşık yarım yüzyıllık zamana karşın Hoca Firuz Paşa'nın fütursuz savaş politikasını hâlâ en sert biçimde eleştiriyordu. Bayezid'in merkeziyetçi idare biçimini eleştiren yaygın Osmanlı geleneği, tahrir defterleri kullanıp yeni bir vergi yöntemi uygulayan Osmanlı yönetiminden de şiddetle şikâyetçiydi. Tahrir defterinin Osmanlı yönetimi-

nin temel araçlarından olduğunu ileride göreceğiz. Bayezid, aynı zamanda, yerli hanedanların yerine kendi kölelerini (gulâm) geçirerek, Anadolu'da yeni fethedilen topraklarda köklü değişikliklere girişti.[5] Şiddetli tepkiye yol açan dayatmacı merkeziyetçi politikası, imparatorluğunun 1402'deki çöküşünün gerçek nedeniydi. Gerçekten de, Osman ve Orhan Gâzîler döneminde haraçgüzârları ve güçlü ucbeyleriyle yarı-feodal devletin geleneksel kurumlarıyla İslâmî bir Sultanlığa dönüşmesi, eski İslâmî ve İlhanlı idare biçimlerini olduğu gibi benimseyen Bayezid'in işiydi. Aynı dönemde, merkezî yönetim aygıtı olan kapıkulu kurumu güçlendirilmiş ve devlet için önemli hale gelmişti.[6] Bayezid'in imparatorluğu 1402'de Timur tarafından yıkıldıktan sonra, idare sisteminin kalıntıları imparatorluğun yeniden kurulmasına büyük ölçüde katkıda bulundu. Bir noktaya daha değinmek isterim. Osmanlı başkentindeki tımar defterleri, yeni fethedilen bölgelerdeki tımarlarını Bayezid'e borçlu olan tımar sahiplerinin tasarruf hakkını teminat altına alıyordu. Bu nedenle de tımar sahipleri, toprak birliğinin Osmanlı sultanının otoritesi altında yeniden sağlanmasıyla yakından ilgiliydiler. Bayezid'in çabalarının tamamen boşa gitmediği buradan anlaşılıyor.[7]

Bayezid'in halefleri I. Süleyman, I. Mehmed ve II. Murad, ılımlı siyaseti devam ettirdiler ve yeniden kurulan, Balkanlar'daki küçük devletlerin ve eski Anadolu Türk beyliklerinin[8] varlıklarını tanıdılar. Osmanlılar Müslüman devletlere karşı harekete geçmek gereğini duyduklarında, bu eylemlerini İslâm dünyasının gözünde meşru kılmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Bu ılımlı siyasetin birçok haklı nedeni vardı: Konstantiniye'de Osmanlı tahtı için hak iddia edenlerin varlığı,[9] doğudan gelebilecek yeni bir istila tehdidi ve yeni bir Haçlı Seferi korkusu, devlet işlerinde mutlak bir sulta elde etmiş köklü bir Osmanlı vezir ailesi olan Çandarlılar, bu siyasetin başlıca sorumlusuydular; Sadrazam Çandarlı Halil Paşa (1429-1453) ise bu siyasetin en ateşli savunucusuydu. 1444'te Sırbistan'a yan bağımsızlık tanınması, Bizans'la barış yapılması, Çandarlı Halil Paşa'nın siyasetini çarpıcı bir şekilde göz-

ler önüne serer. Paşa, bu barış ve uzlaşma siyasetini geliştirebilmek için genç sultan II. Mehmet'in çevresinde toplanan yeni bir askerî kadroyla mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bu askerî grubun Konstantiniye'nin fethindeki başarısından sonra Çandarlı Halil tasfiye edildi ve fetih yoluyla merkeziyetçi siyaset bir kez daha öne çıktı. Öyle görülüyor ki, dönemin şartları böylesi bir politikayı meşru kılmıştır. Roma ve Konstantiniye'nin 1439'da Floransa Konsili'nde birleşme anlaşmasından sonraki dönem gayet nazikti. II. Mehmed 1446'da tahttan indirilmiş, savaş yanlısı danışmanları ikbalden düşmüştü. 1451'de ikinci kez tahta çıktığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasını sağlamak kadar kendi iktidarını pekiştirmenin de biricik yolunun fetihten geçtiğini artık biliyordu.[10]

İki safhalı Osmanlı fetihlerinin, aslında tarihsel şartların bir sonucu olduğu görülüyor. Gelenek, Fâtih'in kesintisiz seferlerle sağlanan birlik faaliyetlerinin sonrasında da varlığını sürdürdü. Sultan Süleyman'ın Macaristan'a karşı yürüttüğü siyaset buna örnek gösterilebilir. Öte yandan, tedrici birleşme siyaseti, doğrudan hâkimiyetin tesis edilmesinden sonra da devam etti. Şimdi de bu konuyu inceleyelim.

II- FETHEDİLEN TOPRAKLARIN TAHRÎRİ

Fetih ordusu geri çekilmeden önce, stratejik öneme sahip birçok hisara hemen küçük birlikler yerleştirilirdi. Geriye kalan hisarlar, daha sonra sultanın özel emriyle yıkılırdı. Osmanlılar tarafından sık sık kullanılan bu tedbir, öncelikle, buralarda askerî birlik bulundurmak zorunda kalmamak, ikinci olarak da yerel beyler tarafından yeni direniş merkezleri oluşturulmasını engellemek amacıyla alınıyordu. Daha sonra, bir kural olarak, Osmanlı ordusunun temel gücü olan sipahilere, yeni fethedilmiş topraklardaki köylerde tımarlar verilirdi. Hisareri ya da kaleeri olarak adlandırılan bazıları da hisarlara yerleştirilirdi. 15. yüzyılda çoğu hisardaki gerçek askerî güç bu hisarerlerinden oluşmaktaydı. Bu düzenli güçler, bir güvenlik önlemi olarak, imparatorluğun uzak böl-

gelerinden gelen askerlerden oluşturulurdu. Tahrir defterlerine göre, Anadolu'daki çoğu hisareri Rumeli'den, Rumeli'dekiler de Anadolu'dan gelmeydiler.

Sınırlı sayıda müstahkem mevkide de olsa, Osmanlılar yerel nüfusu da ihtiyat kuvveti olarak görevlendirmeyi gerekli görmüştür; aksi takdirde, Osmanlı ordusunun büyük bir bölümü imparatorluğun yüzlerce hisarında âtıl durumda kalacaktı. Bu yerel güçlerin sadakati, bazı vergilerden muaf olma gibi özel imtiyazlarla teşvik edilirdi. Ne var ki, bu imtiyazlar sürekli değildi ve sultanın isteğiyle geri alınabilirdi.[11] Ayrıca, hisarlardaki ihtiyat birliklerine her zaman düzenli ordu askerleri eşlik ederdi. Bazı özel durumlarda, sadakatin sürekliliğini sağlamak için bütün kasaba ahalisi vergiden muaf tutulurdu. Örneğin, Kayseri ve Konya tapu defterlerine göre,[12] "Uzun Hasan ile yapılan savaşlarda gösterdikleri sadakat nedeniyle" bu şehirlerin ahalisi vergiden muaf tutulmuştur; gerçekten de, Osmanlılar bu ayrıcalıklar sayesinde bu önemli şehirleri ellerinde tutabilmiştir. Arnavutluk'ta Akçahisar'ın (Croia) ahalisi, İskender Bey'in istilâsından önce, hisar hizmeti nedeniyle vergi muafiyetinden yararlanırlardı.[13]

Genellikle, Osmanlı öncesi idarî sınırları korunan yeni topraklar,[14] büyüklüklerine göre bir veya birkaç sancak beyine emanet edilirdi. Sancak, imparatorluğun asıl idarî ve askerî birimiydi ve sancak beyi bu sancaktaki tımar sahiplerinin tek komutanıydı. Temel görevleri, savaşta tımarlı sipahileri yönetmek, asayişi sağlamak, yasal ve idarî kararları uygulâmaktı. Sancaktardaki tüm yasal meseleler, askerî meseleler de dahil olmak üzere, sancak beyinden bağımsız olan kadıların göreviydi. Sancaklar, sancak beyi ile aynı sorumlulukları taşıyan ve ona bağlı olan subaşılar tarafından yönetilen vilâyetlere bölünmüştü. Yararlandığı kaynak 14. yüzyıl sonlarına doğru yazılmış olan Âşıkpaşazâde'nin tarihinde,[15] Osman Gâzî'nin, yeni fethedilmiş şehirlere kadılar ve subaşılar tayin ettiği yazılıdır. Gerçekten de, 1431 tarihli Arnavutluk defterine göre, her şehrin subaşısı ve kadısı vardı. Aynı defterde, kadılara maaş olarak tımar verildiğinin yazılı olması ilginçtir. Bu da, dönemin eyalet idaresinde tımar sisteminin önemini gösterir.

Vilayet tahriri, Osmanlı idaresinin temeliydi. Bu işlem, bir bölgenin vergilendirilebilir kaynaklarının hesaplanması ve bu verilerin defter-i hâkâniyeye kaydedilmesinden ibaretti. Bu defterler, askerlerin gelirleri olacak vergilerin toplanması için belirli bölgelerin onlara tahsis edilmesinde de kullanıldı. Defterler, köylülerin vergi oranlarını belirlemekle kalmaz, toprakların yasal sahiplerini gösteren resmî birer kayıt işlevi de görürdü.

Osmanlı arşivlerinde bu tür defterlerin ulaşılabilen en eskileri, H. 835 (1431-1432) tarihli Arnavutluk defterleridir.[16] Premedi-Görice (Koritsa) defterinde, bu bölgenin ilk kayıtlarının I. Bayezid döneminde (1389-1403) tutulduğu açıkça görülür. Daha kuzeyde kalan bölgenin gelirlerinin hesaplanması ise ancak I. Mehmed döneminde (1413-1421) yapılmıştır. Bu ilk tahrirler Osmanlıların bu bölgeleri art arda fethetmelerinden hemen sonra gerçekleştirilmiş olmalıdır.[17] H. 868 (1463-1464) tarihli bir Ankara defterinde de,[18] yaklaşık 1396'da Ankara valisi olan Timurtaş Paşa tarafından yapılan kayıtlara rastlıyoruz. Eski *Anonim Tevarih*'te ulemâ, defter sistemini Osmanlı idaresine soktuğu için sert biçimde eleştirilir.[19] Bu dolaylı gönderme, daha önce sözünü ettiğim defterlerdeki kayıtlarla birlikte ele alındığında, Osmanlı devletinde tahrir sisteminin tam olarak ne zaman başladığına ilişkin ek bir kanıt olarak görülebilir. Öte yandan vakanüvis Âşıkpaşazâde, Orhan Gâzî dönemindeki (1324-1362) fethinden sonra yapılmış bir Karesi tahririnden söz eder.[20] Bu kayıt, sistemin bu dönemde var olduğunu iddia edebilmek için tek başına yeterli bir kanıt olamaz; ancak, 1431 defterlerinde, iki yüzyıl sonra da karşılaştığımız gelişmiş kaidelerle Türkçe terimlere rastlanıyor. Bu da, tahrir sisteminin I. Bayezid'den önce uzun bir süre kullanıldığının bir belirtisidir. Dahası, henüz Orhan Gâzî döneminde bile gelişmiş bir Osmanlı arşivinin varlığından haberdarız.[21] Son olarak, 1432 defterlerindeki birçok Farsça ifade, sistemin İran-İlhanî ya da Selçuk kökenlerinin birer kanıtı olabilir.

Elimizde H. 938 (1575) tarihli, bu tarihten yaklaşık altmış yıl önce fethedilen Doğu Anadolu bölgelerinin tahririyle görevli me-

murların talimatlarını içeren iki ferman var.[22] Tahrirlerin nasıl uygulandığı hakkında bizi aydınlatan bu fermanlar şöyle özetlenebilir:

1. Tahrir için bir emin tayin edilirdi. Bu eminin emrine, kayıtları düzenlemek ve verileri deftere kaydetmekle görevli bir kâtip verilirdi, ikisi de, tahrir sırasındaki harcamaları karşılamak üzere, kayıtları yapılan bölgelerden hâne başına birer akçe toplama yetkisine sahipti.
2. Nüfus, ekili arazi, bağlar, meyve bahçeleri gibi vergilendirilecek şeyler hakkındaki tüm verileri toplamakla yükümlü olan emin, bulunduğu bölgelerin kadılarından yardım görür ve onlar tarafından denetlenirdi.
3. Bir bölgenin vergi matrahı çıkarılmadan önce, emin tüm tımar sahiplerini ya da onların vekillerini bir araya toplar ve berâtlar (tımarlarının ya da vergi muafiyetlerinin türünü gösteren fermanlar), sûret-i defterler (tımarların önceki bir tahrirde kaydedilmiş resmî nüshaları), temessükler (yöneticiler tarafından verilen, tımar ya da vergi muafiyetlerini gösteren vesikalar) ve mahsulât defterleri (belirli vergilerin miktarlarını gösteren vesikalar) gibi ellerinde bulunan yasal belgeleri ibraz etmelerini isterdi.
4. Emin, daha sonra köy köy dolaşarak hemen teftişe başlar, yeni vergileri önceki kayıtlarla karşılaştırırdı.
5. Her tımar sahibi, tımarında bulunan yetişkinleri, adlarının kaydedilmesi amacıyla eminin huzuruna getirmekle yükümlüydü. Bu araştırmaların sonuçları defter halinde derlenerek, inceleyip tasdik edilmesi için sultana sunulurdu.
6. Cizye (sadece yetişkin gayrimüslimlerin ödediği kelle vergisi) ve avarız (olağanüstü durumlarda alınan vergi) defterleri, kadılar tarafından ayrı olarak hazırlanır ve sultana sunulurdu.
7. Emin ayrıca, vergilendirmeyle ilgili tüm yerel uygulâmaları, oranlardaki farklılığa özellikle dikkat ederek rapor etmekle görevliydi. Bu yerel uygulâmalar, sultanın inceleyip onaylamasından sonra, defterin ilk sayfasına ilgili sancağın kanunnâmesi (malî kanun) olarak kaydedilirdi.

8. Emin ayrıca sancaktaki tüm tımar sahipleri ve bunların cebelüleri hakkında rapor hazırlamakla da görevliydi. Daha sonra, tımarlar türlerine göre yeniden dağıtılarak ayrı bir defterde toplanırdı.

1431 defterlerindeki bilgilere dayanarak, 16. yüzyılda bu şekilde yapılan tahririn 15. yüzyılda da aynı olduğunu söyleyebiliriz.[23] Yeni fethedilen herhangi bir ülkenin ilk tahriri de aynı şekilde yapılmış olmalıdır. Bunu, sırasıyla 1518 ve 1572'deki fetihlerinden hemen sonra düzenlenen Doğu Anadolu ve Kıbrıs defterleri de kanıtlıyor.

Emin, bir ülkenin fethinden sonraki ilk tahririni yaparken ülkeyi fetheden askerlerin yanısıra bölge ahalisinden de yardım görürdü. Dimo, Yorgi ve Mankole oğlu Zaganuz gibi Hıristiyanların ya da dönmelerin 1431 Arnavutluk defterinin hazırlanmasında kâtip olarak çalıştıkları bilinmektedir.[24]

Arnavutluk ve Dülkadiriye örneklerinde görüldüğü üzere tahrirler, nadir de olsa, yerel direnişle karşılaşmışlardır.[25] Her iki örnekte de karışıklığın temel nedeni, ülkenin yarı-göçebe ve feodal yapısıydı. 1431 Arnavutluk tahririnin, önce Araniti ve Thopia Zenebissi, sonra da İskender Kastriota gibi yerli feodal beylerin yönetimindeki dağlıların uzun süren mücadelelerinin başlangıcı olduğu belirtilmelidir.[26]

III- TEMSİL VE İMPARATORLUĞUN KURULUŞU

Tahrirden sonra iki çeşit defter derlendiğini gördük. İlki (mufassal defter), kaynaklarını tafsilatıyla belirterek vergileri, ikincisi (icmal defteri) ise, gelirin askerî sınıf arasındaki dağılımını gösterirdi. Bu ayrım, Osmanlı İmparatorluğu'nun temel ilkesine karşılık geliyordu.

İmparatorlukta iki temel sınıf vardı: re'âyâ ve askerî. Askerî sadece orduyu değil, kamu hizmetlilerini ve onların hane halkını da kapsar. Gelirleri sultan tarafından sağlanır ve vergiden muaf tu-

tulurlardı. Yönetenler kesin biçimde yönetilenlerden ayrılmışlardı. Bu nedenle, 20. yüzyıl araştırmacılarının çoğunun, fetih fikri üstüne kurulu bir devletin bu kendine özgü yapısını kavramakta güçlük çekmesi şaşırtıcı değildir. Askerîler, tarihsel olarak belirlenmiş haklara sahip aristokratik bir sınıf değildi ve bu sınıfa dahil olmak tamamıyla sultanın iradesine bağlıydı. Ancak, göreceğimiz gibi bu durum ilk zamanlarda, Osmanlı sultanlarının fetihlerden önceki yerel aristokrat zümrelere karşı uzlaşmacı, ılımlı bir politika gütmelerini engellememiştir.

Osmanlı anlayışına göre imparatorluk sınırları içindeki tüm reâyâ ve toprak, sultanın malıydı, imparatorluktaki tüm yerel ve veraset yoluyla geçmiş hakları ve imtiyazları ortadan kaldıran bu ilke, temel olarak sultanın mutlak hâkimiyetini ve tüm hakların onun iradesinden kaynaklandığını göstermek amacıyla düzenlenmiştir. Resmî ayrıcalıkları ve –vakıflar da dahil olmak üzere– tüm toprak tasarrufları üzerindeki hakları yalnızca sultanın berâtları sağlardı. Hüküm süren sultanın ölümüyle tüm salâhiyetler ve haklar geçersiz hale gelirdi. Dolayısıyla, "sultan devlettir" ifadesindeki gerçek payı büyüktür.

Bu nedenle, sultanın mutlak iktidarı kendisine kayıtsız şartsız bağlı olan idarî bir kadro gerektiriyordu. İktidarın yegâne kaynağı, sultanın iradesi ve temsilcileriydi. Dolayısıyla, sultanın hizmetinde olan ya da sultan adına yetki kullanabilen askerîler, nüfusun geriye kalanından farklı ve üstün bir zümreydi. İslâm şeriatını temel alan medenî ve cezai kanunlar reâyâ ve askerîler için temelde aynı olsa da askerîler, sultanın iradesiyle meydana getirilmiş kânun-ı sipâhiyân adı verilen özel bir kanuna tâbiydi. Reayadan birinin doğrudan askerîye girememesi, imparatorluğun temel yasalarından biri olarak kabul edilirdi. Ancak sultan, belirli niteliklere sahip olan (örneğin savaşta olağanüstü yararlık gösteren) bir raiyyeti fermanla askerîye terfi ettirebilirdi. Benzer bir şekilde, sultan bir emirle askerîden birini mevkiinden mahrum edebilirdi. Azledilen bir askerî mensubu askerîden çıkarılmazdı ve daha sonraki bir dönemde yeniden göreve atanabilirdi. Bu özellik askerînin

sınıf yapısını açıklamaktadır. Ayrıca, azledilen herhangi bir bey ya da paşa yeni bir göreve tayin edilene kadar tazminat alırdı. Dikkat çeken bir nokta da, askerî mensuplarının oğullarının tahrir defterlerine reâyâ olarak kaydedildikleri bazı durumlarda askerî kökenlerini belirten ayrı bir kategoriye dahil edilmeleridir.

15. yüzyıl Osmanlı tahrirleri, sadece vilâyetlerin yönetimindeki birçok Osmanlı beyinin değil, 15. yüzyıl Osmanlı ordusundaki kayda değer sayıda timarlının da, Osmanlı öncesi yerel askerî sınıf ve asiller sınıfının torunları olduğunu gösterir. 15. yüzyılda kimi bölgelerdeki timarlıların yaklaşık yarısının Hıristiyan olması daha şaşırtıcıdır. 1468'de Sırbistan'ın Braniçeva vilâyetindeki toplam 125 timarlıdan 62'si, 1431'de Arnavutluk'taki toplam 355 timarlıdan 60'ı ve 1455'te Tırhala (Tesalya) livasındaki toplam 182 timarlıdan 36'sı Hıristiyan'dı.[27] Bu oranlar, fetihten sonraki ilk yıllarda bu bölgelerde kesinlikle daha fazlaydı. Bu tür bir timarı örnekleyen bir kayıt şöyledir: "Mezkûr Mehmed hissesi sancak beyi mevkuftur deyu arzettiği sebebden İvradko nâm kâfire ki aslında sipâhî imiş ve hem hüdavendigâr yoluna doğruluk gösterdiğiyçün verildi, fî sene 883."[28]

Bir Hıristiyanın timar sahibi olabilmesi için öncelikle askerî kökenli olması, ikinci olarak da sultana sadakatini kanıtlaması gerekirdi. Tüm bu Hıristiyan timarlıların aslen önceki Balkan devletlerinin askerî zadegânından oldukları belirtilmelidir.[29]

Aynı dönemde ve 16. yüzyıla kadar, Bosna, Sırbistan, Makedonya, Arnavutluk, Tesalya ve Bulgaristan'daki çok sayıda Hıristiyan voynuk da askerî statüsüyle Osmanlı ordusuna dahil edilmiştir. Örneğin, Broniçeva vilayetinde 217 voynuk, 503 yamak ve 61 lagator (voynukların başı), Tırhala'da 103 voynuk ve 203 yamak vardı. Bunlar, Stefan Duşan (1333-1355) imparatorluğunda küçük çiftlikleriyle (baştina) küçük asiller sınıfını oluşturan Sırp kökenli *'voynici'*lerdi.[30] Osmanlı devletindeki durumlarını gösteren şu belge en eski ve en ilginçlerinden biridir: "Voynuk: Nikola, veled-i Duşik; Yamaklar: Gin ve Milan ve Dimitri; bu mezkûrlar kadîmî sipâhî[31] oğulları oldukları sebebden ellerindeki mülkleri-

ne, bağlarına ve tarlalarına voynuk yazıldılar. El-vâki fi evâil-i muharrem sene 858 der Edirne."[32]

Ülkelerinin haraçgüzârlığı sırasında Osmanlı ordusunun yardımcı kuvvetleri olarak edindikleri deneyimler, Hıristiyan askerî grupların Osmanlı askerî sınıfıyla kaynaşmasını şüphesiz kolaylaştırmıştır. Konumlarının ve topraklarının güçlü Osmanlı idaresi tarafından teminat altına alındığını gören bu Hıristiyan askerlerin çoğunluğu değişikliğe karşı çıkmamış olmalılar. Bu bakımdan, birçok Hıristiyan garnizonun, kalelerini direnmeden teslim edip Osmanlı saflarına geçmiş olması şaşırtıcı değildir. Osmanlıların ılımlı politikası ve vaat ettikleri tımarlar çoğuna çekici gelmiştir. Bu durum Osmanlı hâkimiyetinin Balkanlar'daki görece hızlı yayılışını izah eden olgulardandır.

Hıristiyan tımarlıların ve voynukların, sultanın emirleriyle Osmanlı devletinde de, genelde eski toplumsal statüleriyle orantılı mevkiler elde etmeleri dikkate değerdir. Osmanlılar bu insanların tasarruf haklarını, tımar ya da baştina olarak büyük ölçüde korumuşlardır. Böylece, büyük aileler (senyörler, voyvodalar) mal varlıklarının büyük bir kısmını büyük Osmanlı tımar sahipleri olarak korudular ve Müslüman olduktan sonra bey unvanını alıp en yüksek idarî görevlere gelme hakkına sahip oldular. 1448 tarihli bir defterde subaşılık rütbesine ulaşan Georgi İstepan adında bir Hıristiyana rastladım.[33] Hıristiyan sancak beyi olmamasına rağmen, II. Murat döneminde (1421-1451) Arnavutluk valiliği yapan Yakup ve Hamza Beyler gibi İslâm'ı kabul etmiş büyük yerel Hıristiyan ailelerden gelme birçok sancak beyi görebiliriz. Hamza Bey ve Yakup Bey, sırasıyla, ünlü Arnavut hânedânları olan Kastriota ve Muzaki'lerin soylarındandılar.[34] Hıristiyan tımar sahipleri ve Müslümanlaşmış torunları, genellikle kendilerine tevarüs eden topraklarda kalmışlarsa da, topraklarının ve feodal haklarının bir kısmını yeni Osmanlı tımar rejiminde terk etmek zorundaydılar. Bu işten en zararlı çıkanlar en büyük ailelerdi. Bu kayıplar bazı yerel direnişlere de neden oldu. İskender Bey (Scanderbeg) önderliğindeki Arnavut reislerinin uzun süreli direnişi temelde bu yüzdendi.[35]

Balkan ülkelerindeki soylu aileler, Osmanlı tımarlıları olarak temsil edilip Müslüman olmuşlardır. Müslümanlaşma, imparatorluğun ilk dönmelerinden Hıristiyan sipahiler arasında kesinlikle psiko-sosyal bir olguydu.[36] Devlet, onların Osmanlı askerî sınıfına kabul edilmelerinin zorunlu ön şartı olarak ihtidalarını istemediği gibi, böyle bir ihtidayı dolaylı yöntemlerle de gerçekleştirmeye çalışmamıştır. Nitekim, II. Bayezid döneminde (1481-1512) bile bu Hıristiyan askerlere tımar tevcih edildiğini görüyoruz. Ancak, 16. yüzyılda Hıristiyan tımarlılara bu bölgelerde sıkça rastlanmaz. Hattâ, bu yüzyılda Hıristiyan tımarlıların varlığı şaşırtıcı ve kökenlerinin sahihliğinden şüphe duyulan bir olguydu.[37] İslâm'ı tedricen benimseyen daha önceki Hıristiyan tımarlıların izleri 16. yüzyılda tamamen kaybolmuştur. Gerçekte de, ünlü Slav-Arnavut senyörü Pavlo Kurtik'in (Kurtic) soyundan gelen Arnavutluk'taki Kurtik Mustafa gibi bazı tımarlıların Hıristiyan kökenleri, ancak nadiren kullandıkları aile adlarından belli oluyordu.[38]

Bosna özel bir durum arz eder. Osmanlılar, eski Bosnalı asilzâdelerin babadan kalma topraklarında (baştina), daha önce Bosna krallarının bahşettikleri tasarruf haklarını koruyarak yaşamalarına izin verdi. Bu nedenle, İslâmiyet'i tedricen benimseyen Bosna'nın eski asilzadeleri atalarının topraklarında 20. yüzyıla kadar yaşamayı sürdürdüler. Toprağın tasarruf hakkına sahip olabilmeleri için İslâmiyet'i benimsemeleri gerektiği yönünde bir baskı uygulanmadığını C. Truhelka bir araştırmasında[39] inandırıcı kanıtlarla göstermiş ve bu tez son dönemdeki Türk belgeleriyle[40] de teyit edilmiştir. Sırbistan ve Makedonya'daki farklı gelişmelerin Osmanlı fethinden önceki şartlardan da kaynaklandığı görülüyor. Sırbistan ve Makedonya'daki asillerin bir kısmı Bosna'daki baştinaların aynılarına sahip değillerdi. Sırbistan ve Makedonya'da büyük asilzadelerin (vlastelin) sahip oldukları topraklar Bizans tımarları (pronoia) niteliğindeydi. Bunlar Osmanlılar tarafından kolayca sıradan tımar topraklarına dönüştürülmüş ve bu nedenle tımara uygulanan genel kurallara tâbi olmuşlardır.[41]

Voynuklar ise, özel statüleri nedeniyle, Hıristiyan tımarlıların karşılaştığı toplumsal etkilere maruz kalmamışlar ve bu nedenle

Hıristiyanlıklarını sürdürmüşlerdir. Voynuklar 16. yüzyılda Osmanlı ordusundaki askerî önemini kaybedince, benzer Müslüman askerî birlikler olan yaya ve müsellemlerle birlikte reâyâ statüsüne indirildiler. Gene de, 15. yüzyılın sonlarına doğru ünlü tarihçi İdris-i Bitlisi onlardan Osmanlı ordusunun önemli bir bölümünü oluşturan Hıristiyan askerler olarak söz eder.[42] Bunlar daha sonraki İstabl-ı Amire'ye bağlı Hıristiyan seyisler olarak Bulgaristan'da yaşamlarını sürdürmüşlerdir.[43]

Burada cerehorlar (geçici Hıristiyan ücretli askerler) ya da hisar ve geçitlerdeki, vergiden muaf muhafızlar gibi askerî sınıfından olmayan diğer Hıristiyan askerlerden söz etmeye gerek yok. Bu zümreler reâyâ ve askerî arasında özel bir konuma sahipti.

Osmanlılar aynı ılımlı politikayı sadece Balkanlar'da değil, Anadolu'da da uyguladılar. Örneğin, Karaman Beyliği'nin ilhakından sonra düzenlenen Karaman vilâyeti defterlerine göre,[44] yerli aristokrasinin büyük bir bölümü, daha önceki toprak hakları baki kalmak üzere konumlarını sürdürmüşlerdir. H. 929 (1519) tarihli defterde, "bir zamanlar babaları Karaman ayânından olan tımar sahipleri..." başlığı altında Karaman'ın eski ailelerinden bahsedilmiştir. Bu insanlar bu vilâyetteki tımar sahiplerinin çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Burada da büyük asilzadelere bey unvanıyla daha geniş tımarlar ya da zeametler, çocuklarına da vilâyetin çeşitli bölgelerinde geniş tımarlar verildi. Başlıca aileler Turgud, Köğez, Teke, Bozdoğan, Samagar, Yapa, Eğdir, Emeleddin, Bulgar, Adalıbey, Ucarı, Yasavul Musa, Bozkır ve diğerleriydi.[45] Bu bölgedeki aşiretlerin reisleri çoğunlukla bu ailelerdendi. Osmanlı fethinden önce kısmen yerleşik olan bu aşiretlerin Osmanlılara karşı Karamanoğulları ordusunun ana gücünü oluşturduğu bilinmektedir. Fetihten sonra, geniş Turgud aşiretinden olan Yapa Bey'in etrafında yeni bir aşiretin oluştuğu kesindir. Yapalu aşiretindeki birçok grubun vergileri, Yapa'nın soyundan gelenlere tımar olarak tevcih edildi. Benzer şekilde, Bektaşlı aşiretinin vergileri, Bektaş'ın soyundan gelenlerin tımarı olmuştur. Yani, reislere aşiretlerinin vergileri tımar olarak verilmiştir. Başka bir deyişle, var olan du-

rum, tımar sisteminin kendine özgü bir çeşidi olarak tasdik edilmişti. Bu yöntem, bölgede Osmanlı hâkimiyetini sağlamanın tek yolu olarak görülüyordu, çünkü yerel aristokrasi, aşiretlerle güçlü bağlara sahipti ve merkeziyetçi Osmanlı idaresinden kurtulmaya eğilimliydi. Karaman ya da Osmanlı tahtı üzerinde hak iddia edenlerle ya da Memluklar veya İran Şahı gibi dış güçlerle birçok kez işbirliği yapmışlardı. Şah İsmail (1500-1524), Anadolu'daki bu aşiretleri Osmanlılara karşı destekleyerek çok güçlenmişti. Osmanlı yönetimi nihâyet Karaman aşiret aristokrasisinin isyankâr tavrını, sürgüne gönderme ya da baskıyla değil, sistemini şartlara uydurarak alt etmeyi başardı. Zaman Osmanlıların lehine işledi. Yerel tımar sahiplerinin soyundan gelenlere komşu ülkelerde yeni fethedilen topraklarda yeni tımarlar tevcih edildi. Kanuni Süleyman'ın ilk yıllarında tamamen ilhak edilmiş olan Zülkadiriye vilâyetindeki 73 yerli ve 41 kökeni belirsiz tımarlıya karşılık, Karaman'dan 35, İçili'den 6 tımarlıya rastlıyoruz.[46] Benzer biçimde, Boşnak ve Sırp kökenli birkaç tımarlıya, Macaristan'ın fethinden sonra tımar verilmiştir. Bu nedenle, yeni nesiller yerel bağlarını yitirmiş ve sonraki tahsislerle tımarlı ordusunda temsil edilmiştir. Bu temsil sürecinde yerel kanunların ve âdetlerin yerini tedricen Osmanlı kanununun ve vergi sisteminin aldığını sırası gelmişken eklemek gerekir.[47]

Hülasa, Osmanlıların askerî sınıfına sadece asker ya da aristokrat kökenli kişileri dahil etme ilkesinin Osmanlıların gâzî kökeniyle bağlantılı olduğu düşünülebilir. Gâzîlerin, uclarda inançları için savaşan bir askerî örgütlenme oluşturdukları bilinmektedir. Bunlar, zamanın şeyhlerinden icazet de almışlardı.[48] Daha önce belirtildiği gibi, Osman Gâzî'nin –daha sonra haraçgüzârı olan– ilk müttefikleri, Hıristiyan ya da Müslüman yerel beyler veya komutanlardı.[49] Her halükârda, ilk Osmanlı *alplar* askerî geleneğe sahip farklı bir zümreydi.

Gelgelelim, Osmanlı tarihinin ilk döneminde bile Osmanlı yönetici sınıfının tek kaynağı yerel soylular değildi. Askerî sınıfın himayesinde bulunanların tımar ve mevki edinmelerini mümkün kı-

lan bir diğer Osmanlı yönetim ilkesi, kan bağına dayanan kastların oluşmasını engelliyordu. Daha önce belirttiğim gibi, Osmanlı sultanları, yalnızca sultana sâdık bir idarî örgüt meydana getirmişlerdi. Sultanın başkentteki hane halkının ve kapıkullarının neredeyse tamamı, bazen eyaletlerde kendilerine tımar verilen, kullardan oluşurdu. Sultanın şahsî hizmetkârları da sık sık vali olarak tayin edilirdi. Bu sistemin sultanın mutlak hâkimiyetini sağlayacağına inanılırdı.[50] Defterlerden faydalanarak I. Bayezid dönemine (1389-1403) kadar izlerini sürebildiğimiz bu sistem, kesinlikle daha önce de mevcuttu. Kul sistemi, beylerin asker kölelerden oluşan bir maiyete sahip oldukları vilâyetlerdeki tımar sahipleri arasında da geçerliydi. Beylerin hizmetkârları ve kulları (Farsça "gulâm", Arapça "memlûk") tımar sahibi olabilirlerdi.[51]

Öte yandan, tımarlılar cebelü, kul ve nöker sağlamak ve onları eğitmek zorundaydılar. Nispeten geniş tımarlara sahip çok sayıda tımarlı, orduya rütbesine ve tımarının büyüklüğüne göre değişen, belirli sayıda cebelü (tam teçhizatlı sipahi) göndermekle yükümlüydü.[52] Bir tımar sahibi, cebelü için, gerekenden daha küçük bir tımar karşılığında bir gulâm teçhiz etmek zorundaydı. Bu durumda, kul basit bir uşak gibi gözükür. Aslında, kul ile cebelü arasındaki fark silah ve teçhizatlarından kaynaklanır. Şartlar elverdiğinde ikisi de tımar sahibi olabilirdi. Basit bir sipahiden Divan-ı Hümayun'daki paşaya kadar her düzeyden tımar sahibinin feodal ordulardaki gibi kendi hizmetkârları vardı. Kullar, sultan tarafından tımarlı yapılana kadar doğrudan efendilerinin emrindeydiler. Evrenos Bey, Turahan Bey ve Üsküplü İshak Bey gibi merkeze uzak sınır bölgelerinde bulunan büyük uc beylerinin ve daha sonra oğullarının yüzlerce kulu vardı ve bölgelerindeki tımar sahipleri, imparatorluğun diğer bölgelerindekilere oranla, bu beylere daha çok bağımlıydı.[53] Gerçekten de, Balkanlar'daki ucbeyleri biraz bağımsızca hareket etmişler ve Konstantiniye'nin fethine kadar I. Bayezid'in oğulları ve torunları arasında süren taht mücadelesinde önemli rol oynamışlardır.[54] Ancak tımarların doğrudan sultan tarafından verilmesi, bu beylerin, özel orduları olan fe-

odal beyler olmalarını önlemiştir. Diğer yandan, en fazla kula sahip olan sultan, beylerin gücünü denetleyebiliyordu. II. Mehmed döneminde sultanın kulları imparatorluk genelinde mutlak bir hâkimiyet kurdular ve eski aristokratik zümreler gibi uclardaki güçlü aileler de büyük ölçüde önemlerini kaybettiler, İstanbul'un fethinden önceki durumun aksine, II. Mehmed'in sadrazamlarının çoğunun kul kökenli olması da dikkat çekicidir. Kısaca, tımar sistemi ve –aslında bu sistemin bir parçası olan– kul sistemi, sultanlara merkezî hükümetin zararına olabilecek eski feodal ve aristokratik unsurların imparatorluğun yönetimindeki etkilerini önleme imkânı sağlıyordu. Bu da tedrici olarak gerçekleştirilmiş ve mutlak bir hükümdarın emrinde çalışan yekpare ve merkeziyetçi bir yönetim, fethedilen topraklardaki değişik unsurların bütünleşme sürecini yavaş yavaş tamamlamıştır.

IV- YENİDEN YAPILANMA ARAÇLARI OLARAK SÜRGÜN VE ZORUNLU GÖÇ

Osmanlılar yeni fethedilen bölgelerin güvenliğini sağlamak amacıyla, iyi hazırlanmış bir iskân ve toplu sürgün sistemi kullanmışlardır. Başıboş göçebeler ya da bir köyün hattâ bir kasabanın sorun yaratmış ya da yaratabilecek isyankâr ahalisi, imparatorluğun uzak bir bölgesine kaydırılırdı. Osmanlı devleti fethedilen topraklara Türk nüfusun yerleştirilmesine de büyük önem vermiştir. *Tevârih-i Âl-i Osman*'da Gelibolu yarımadasındaki ilk fetihlerin hikâyesi şöyle anlatılır: "[Süleyman Paşa] atası Orhan Gâzî'ye haber gönderdi ki: ... 'İmdi şöyle malûm oluna ki bu tarafda feth olunan hisarlara, vilâyetlere mamur olmağa ehl-i İslâmdan çoğ adam gerek. Anun içün ki bu feth olunan hisarlara komağ içün ve hem yarar gâzî yoldaşlardan gönderünüz'. Orhan Gâzî dahi bu sözü kabul etdi. Karasi vilâyetine göçer Arab evleri gelmiş idi. Anları sürdüler. Rum iline geçürdiler... Yevmen feyevmen durmadan Karasi vilâyetinin halkı gelür oldular. Gelenleri yurt tutup gazâya meşgûl oldılar." Ayrıca, şöyle bir bölüm de var: "Süleyman Paşa

eyidür: '[Rumeli'deki] Bu hisarlardan sipahi olan kâfirleri çıkarun. Evleriyle Karasi eline iletün ki bunlardan âhiri bize fesad değmeye'. Ve hem öyle etdiler."[55]

Tarihlerde bunun gibi birçok sürgün örneğine rastlanır. Osmanlı devletinin toplu sürgünü en erken dönemlerden itibaren uyguladığı açıktır.

Daha sonraki dönemlere ait belgeler bu eski toplu sürgün geleneğini doğrular, ilginç ayrıntılar verirler. 13 Cemaziyülevvel 980 (24 Eylül 1572) tarihli sürgüne ait sultan fermanına göre,[56] Anadolu, Rum (Sivas), Karaman ve Zülkadiriye vilâyetlerindeki her on aileden biri yeni fethedilen Kıbrıs'a gönderilecekti. Bu özel sürgünün çıkış nedeni, adanın tarım ve güvenliğinin sağlanmasıydı. Göçmenler, toplumun her tabakasından köylü, zanaatkâr arasından seçilecekti. Adaya ilk gönderilenler yetersiz ya da verimsiz toprakları olan köylüler ile fakirler, serseriler ve göçebelerdi. Gerekli alet edevatla teçhiz edilen bu insanlar, defterlere kaydedilip adaya nakledileceklerdi. Sürgünlere iki yıl süreyle vergi muafiyeti tanınmıştı. Bu insanlar genellikle evlerini terk etmekten hoşlanmadıkları için, ilgili memurlara bu önlemleri kati bir şekilde uygulâmaları emredilmişti. Sonraki bir tarihte, hüküm giymiş tefeciler ve suçlular ceza olarak Kıbrıs'a gönderilmiştir.

II. Mehmed'in (1451-1481) Sırbistan, Arnavutluk, Mora ve Kefe'den İstanbul'a toplu sürgünleri iyi bilinir. Bunların temel amacı yeni başkentin refahını sağlamaktı. Çoğunluğunu savaş esirlerinin oluşturduğu bu sürgünler, İstanbul civarındaki köylere sultanın köylü köleleri olarak yerleştirilmişlerdir.[57] Büyük bir Müslüman reâyâ grubunun (1025 aile) Anadolu'dan çıkarılıp Bulgaristan'ın Pravadi bölgesine yerleştirilmesi, Hıristiyan bir ülkeye yapılan toplu sürgünlere ilginç bir örnektir. Özel "sürgün" statüsü verilen bu insanlar, sürgün subaşısı olarak adlandırılan bir memurun yönettiği bağımsız idarî bir birim oluşturmuşlardır. Bunlar, yerel reâyâ ile karışmaya başladıklarının görüldüğü 16. yüzyılın ortasına kadar kapalı bir toplum olarak yaşamışlardır. Anadolu'ya yapılan sürgünlere bir örnek ise, muhtemelen âsilerden oluşan bir grup

Arnavutun 15. yüzyılda zorla Trabzon'a yerleştirilmesidir. Kısacası, Osmanlı arşivlerindeki örnekler, Osmanlıların yeni fethedilen toprakların tanzimi için toplu sürgünü kullandıklarını anlatan vakayinamelerdeki hikâyeleri doğrulamaktadır.

Görüldüğü gibi, yeniden iskân edilen ahalinin statüsü şartlara göre değişmiştir. Osmanlılar fetihlerinin ilk yüzyılında sürgünü daha çok askerî amaçla kullanmışlardır. Bu dönemde, sorun çıkaran Anadolu'daki bazı göçebeler Balkanlar'a nakledildikten sonra sınır bölgelerine yerleştirilip kendilerine özel bir askerî statü verildi.[58] 16. yüzyılın başlarına ait defterlerden yararlanan Barkan'ın hazırladığı haritaya göre, yürük adıyla askerî bir teşkilat oluşturan bu Türk göçebeler, özellikle Trakya, Rodop ve Balkan dağlarının güney yamaçları[59] Makedonya ve Dobruca gibi, tamamı 14. yüzyılın ikinci yarısında fethedilen bölgelere yerleştirilmişlerdir. Arnavutluk defterlerine göre, Saruhan, Canik, Paflagonya,* Taraklıborlu ve Vize gibi Küçük Asya'nın çeşitli bölgelerinden gelen sürgünler 1415-1430 yılları arasında Arnavutluk'a yerleştirildi. Bu sürgünlerin nedeni, hiç şüphesiz, Saruhan ve Canik'te bu dönemde ortaya çıkan (Şeyh Bedreddin isyanı ve Yörgüç Paşa'nın Canik'te göçebelerle çatışması gibi) karışıklıklardı. Hem "Evrenos Bey ya da Turahan Bey'le beraber gelmiş Anadolulu Türk göçmenlere"[60] hem de sorun çıkartan göçebeleri Saruhan'dan Üsküp'e naklet-mekle görevli ünlü Üsküp Ucbeyi Paşa Yiğit Bey'in adamlarına[61] fethedilen topraklarda tımarlar tevcih edildiğini göz önünde bulundurduğumuzda, uclardaki sürgün gâzîlere istisnai biçimde cömert davranıldığı sonucuna varabiliriz.[62]

Buraya kadar, Osmanlıların imparatorluğu yapılandırmak amacıyla sürgün yöntemini ne kadar geniş çaplı kullandığını göstermeye çalıştık. Bu noktada, Balkanlara yapılan gönüllü göçlerden de söz etmek gerekir. 16. yüzyılda Balkan Yarımadası'ndaki yerleşik ya da göçebe Türk unsurların yaklaşık sayı ve yerleşim yerlerini gösteren Ö.L. Barkan'ın haritasına[63] göre, Müslümanlar tüm nüfusun yaklaşık dörtte birini oluşturmaktadır. Bosna'daki Müs-

* Karadeniz bölgesinde, batıda Filyos Çayı, doğuda Kızılırmak'la sınırlanan bölge. (ç.n.)

lümanlaşmış yerli Slavlarla, Niğbolu, Köstendil, Tırhala, Üsküp, Vidin ve Silistre gibi, uclardaki müstahkem şehirlerde ya da bunların civarında yerleşmiş Müslüman cemaatleri saymazsak, Müslüman Türkler Trakya'da ve Balkan sıradağlarının güneyindeki bölgede ezici çoğunluğu oluşturuyordu. Bunlar, yarımadanın –biri Trakya ve Makedonya üzerinden Adriyatik'e kavuşan, diğeri de Meriç ve Tunca Vadilerinden geçerek Tuna nehrine ulaşan– iki ana güzergâhı boyunca yoğun olarak iskân edilmişlerdi. Yürükler, daha çok bölgenin dağlık bölümlerine yerleştirilmişlerdi. 15. yüzyıl defterlerindeki sağlam delillere dayanarak, bu durumun yüzyılın ilk yarısından itibaren geçerli olduğunu iddia edebiliriz. Köy adları, yerleşimlerin karakterini bir ölçüde açıklar. Meriç vadisindeki köylerin adları, kökenlerine göre şöyle sınıflandırılabilir:

1- Kayı, Salurlu, Türkmen, Akçakoyunlu gibi Türk göçebe gruplarına göre isimlendirilmiş köyler.

2- Saruhanlu, Menteşelü, Simavlu, Hamidlü, Efluganlu gibi Anadolu'daki bazı bölgelerle bağlarını gösteren köy isimleri. Bu köylere yerleşenlerin çoğu aynı zamanda göçebe kökenli olmalıdır, çünkü belli bir bölgeden olan göçebe gruplar aynı şekilde adlandırılırdı.

3- Meriç Vadisi ve Trakya'daki köy isimlerinin çoğu, Davud Bey (Davud Beylü), Turahan Bey (Turahanlu), Mezid Bey gibi ünlü kişilerin adlarından türetilmiştir.

4- Doğancı, Turnacı, Çavuş, Damgacı, Müderris, Kadı, Sekban gibi resmî unvanlara göre isimlendirilmiş köyler. Bu köyler muhtemelen bu unvanlara sahip memurların tımarlarıdır.

5- Bazı köyler, Karaca Resul, Hacı Timurhan, İbrahim Danişmend, Saru Ömer gibi şahıs isimleri taşırdı. Bu köyler isimlerini kurucularından ya da çoğunluğu oluşturan ilk sakinlerinden almış olabilirler.

6- Diğer birçok köy, bir zaviye ya da vakfın çevresinde gelişen köylerdi. Bu kurumlar, yakın çevrelerinde köylerin oluşumunu teşvik eden bazı mali imtiyazlardan faydalanırlardı. Barkan

önemli bir araştırmasında,[64] bu tür yüzlerce köyden söz etmiş ve kuruluşlarının temelinde nelerin yattığını açıklamaya çalışmıştır.

7- Türkçe isimli köylere son örnek, Kayacık, Ada, Hisarlu, Yayalar, Bazarlu, Çömlekçi, Gemici, Eskicepazar, Balcı gibi, isimlerini coğrafi özellik ya da ekonomik faaliyetlerinden alan köylerdir.

8- İpsala, Dimetoka, Gümülcine, Yanbolu bölgelerinde Mavri, Makri, Karli, Anahorya, Karbuna, Ostrovika gibi Hıristiyan isimli köyler 15. yüzyıl defterlerinde sayıca azdır.

Türk köylerinin kuruluş sürecinin açıklanması bu çalışmanın amacı değil. Gene de, Anadolu'dan gelen Türklerin, genellikle, yeni topraklarında ayrı köyler kurarak Hıristiyan halkla karışmadıklarını belirtmek gerekir. 15. yüzyılda yapılan tahrirlerden şehir ve köylerde yaşayan halkın isimlerini öğrenebiliyoruz; buna göre yeni köylerdeki nüfus tamamen Müslümanlardan oluşuyordu. Türklerin göçüyle hatırı sayılır biçimde genişleyen Gelibolu, Edirne, Üsküp, Tırhala, Serez gibi şehirlerde bile, Hıristiyanlar kendi mahallelerinde toplanmışlardı.[65] Hıristiyanların köylerinde ya da mahallelerinde bulunan birkaç Müslüman ise muhtemelen dönmeydi. Ayrıca, Balkanlar'da Tesalya'daki Yenişehir gibi tamamen Türk nüfuslu yeni şehirler de kurulmuştur.

Bu yerleşim modeli, bu bölgelerdeki Müslüman nüfusun, yerli dönmelerden çok, Anadolu'dan gelen Türk göçmenlerden oluştuğunu düşündürüyor. 14. yüzyıl civarında Batı Anadolu'da nüfusun nispeten yoğun olduğu bir gerçektir. İlhanlı hâkimiyetinin[66] çöküşünden sonra karmaşanın baş gösterdiği Asya hinterlandındaki göçmenlere Batı'nın bereketli toprakları çekici gelmiştir. Yaklaşık 1270-1330 yılları arasında gâzî beylikler tarafından fethedilen Batı Anadolu'da[67] 14. yüzyılda Türklerin çoğunluğu oluşturduğu, 1455 tarihli bir Osmanlı defterince de doğrulanmaktadır.[68] (Batı Anadolu'nun Türkleşmesinin, Balkanlar'da 15. yüzyılda uygulanan süreçle aynı olduğu ve toplu ihtidayla değil, geniş ölçekli Türk yerleşimi yoluyla gerçekleştiği görülüyor).

Günümüzde genellikle, bu hareketin Osmanlı fetihlerini müte-

akip Trakya'ya da yayıldığı kabul edilmektedir. Bu tespit, az önce bahsettiğim sürgünler hakkındaki tahrirlerle bir ölçüde onaylanır. Ancak, Trakya ve Meriç Vadisi'ndeki yoğun Türk iskânı toplu bir sürgünle değil, Anadolu'dan buraya kendiliğinden gelişen bir göçle açıklanabilir. En eski Osmanlı geleneğine göre,[69] Timur'un 1402'de Anadolu'yu istilâ etmesi, Türk nüfusun yeniden Balkanlara akmasına neden olmuştur: "Ol zamana erişmiş âdemîler şöyle rivayet ettiler ki: 'Rum ilinde nice halk gördük ki derlerdi, ki bizim aslımız Arabdır ve kimi Türkmendir, kimi Kürt kimi Anadolu. Kimi eydür, bizim aslımız Çağatay idi, der... Eğer soruverecek olurlar ise Rum ilinin aslı Anadolu'dandır, andan gelmişlerdir."

Fetihlerin ilk birkaç on yılında Osmanlılar, Anadolu'dan ve diğer İslâm dünyasından giderek artan sayılarda kendi topraklarına gelen insanların, Balkanlara gönüllü göçünü teşvik etmiştir. Nüfus fazlasını yerleştirme mecburiyeti kadar askerî ve malî şartlar[70] da bir iskân politikasını zorunlu kılıyordu. Ordunun büyük bir kısmını "azab" ve "yaya" adlarıyla şehir ve köylerden askere alınan Türklerin oluşturduğu Osmanlı devletinin ilk döneminde, Türk nüfus askerî açıdan çok önemlidir. Bu Türk askerleri 16. yüzyıla kadar Osmanlı ordusundaki önemlerini sürdürmüşlerdir. Osmanlı arşiv belgelerinden öğrendiğimize göre, 14. yüzyılda Osmanlılar tarafından yönetilen bölgelerde yaya askerî teşkilatı geniş çapta kurulmuştu. En önemli bölge Doğu Trakya ve Meriç vadisiydi, bu nedenle "yaya"ların başkumandanı Çirmen'de (Chermanon) görevlendirilmişti.[71]

Türklerin Balkanlar'a kendiliğinden gelişen kitlesel göçü 15. yüzyılın ortalarına doğru yavaşlamış, Rodop ve Balkan sıradağlarının ötesindeki Türk iskânı "uc"taki bazı askerî merkezlerle kuşatılmış ve çoğunlukla devlet tarafından sürgün edilen nüfustan oluşmuştur.

NOTLAR

1 Bkz. Halil İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul: 1953, s. 211-212.

2 Bkz. Fuat Köprülü, *Les origines de l'Empire Ottoman*, Paris: 1935, s. 89.

3 Bkz. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, Paris: 1932.

4 Bkz. Halil İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tedkikler ve Vesikalar I*, Ankara: 1954, s. 122.

5 Bkz. aşağıda, s. 7-8

6 Âşıkpaşazâde, *Tevârih-ı Âl-i Osman* , Âli edisyonu, İstanbul, 1332, s. 78.

7 Paul Wittek de, "De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople"de *(Revue des Études Islamiques, 1938)* çöküş nedeni olarak Bayezid'in imparatorluğunun zamansız gelişen yapısını gösterir.

8 Eski hânedânların idaresi altında yeniden beyliklere bölünen Batı Anadolu, Osmanlı hâkimiyeti sırasındaki güvenlikten ve geniş ölçekli gâzîlik faaliyetlerinden artık faydalanamıyordu. Bu nedenle II. Murat, bu beylikleri kolayca yeniden fethetti (1423). Eski uc emirlerinin gerçek halefleri olarak Osmanlı sultanları, gâzîler tarafından fethedilmiş olan ve Selçuklu devletinin tarihsel sınırlarının ötesinde kalan bölgeler üzerinde kolayca hak iddia edebildiler.

9 Önce, I. Bayezid'in oğlu Mustafa 1416 ve 1421'de tahtı ele geçirme girişiminde bulundu. Sonra, büyük ihtimalle I. Bayezid'in torunu olan Orhan Çelebi, 1444'te İnceğiz ve Dobruca'da harekete geçti. I. Bayezid'in soyundan gelenler arasında taht kavgasının ancak Konstantiniye'nin fethinden sonra sona erdiğini söyleyebiliriz (bkz. İnalcık, *Fâtih Devri*, s. 69-70).

10 1453-1454'teki bu gelişmeler için bkz. İnalcık, *Fâtih Devri.*

11 Bkz. İnalcık, *Fâtih Devri*, s. 163 ve 180.

12 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Defterleri No. 40 (Konya), No. 33 (Kayseri).

13 Bkz. *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, haz. Halil İnalcık, Ankara, 1954, s. 103.

14 Bkz. İnalcık, *Fâtih Devri*, s. 181.

15 Âşıkpaşazâde, yay.: Atsız, s. 18-20.

16 Bkz. İnalcık, *Sûret-i Defter*, Giriş, s. I.

17 İnalcık, *Sûret-i Defter*, s. III-V.

18 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliye Defteri, No. 9.

19 *Tevârih-i Al-i Osman*, İ. H. Ertaylan Edisyonu, İstanbul, 1946, s. 47.

20 Âşıkpaşazâde, s. 45.

21 Bkz. "Orhan Gâzî Mülknâmesi", *Topkapı Sarayı Arşivi Kılavuzu*, Cilt I, s. 277.

22 *Münşeat*, British Museum, *Rieu. Or.* 9503, s. 36-41, 46-51; karş. Ömer Lütfi Barkan, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II, 1, s. 39-44.

23 İnalcık, *Sûret-i Defter*, s. XII.

24 İnalcık, *Sûret-i Defter*, s. VII.

25 Kemalpaşazâde.

26 Bkz. Halil İnalcık, "Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle", *Mitteilungen des Österliches Staatsarchivs*, Cilt IV (1952), s. 120-128.

27 Bkz. İnalcık, "Stefan Duşan", s. 230.

28 İnalcık, "Stefan Duşan", s. 232.

29 İnalcık, "Stefan Duşan", s. 231-235.

30 İnalcık, "Stefan Duşan", s. 237-241.

31 Bu terim alelâde bir süvariden çok, askerî bir anlam taşır.

32 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliye Defteri, No. 303, Kirçeva Defteri.

33 XV. yüzyılda bütün subaşılar bey unvanı taşıyorlardı. Subaşı rütbesinin altında olan tımar sahiplerinin bu unvanı taşımalarına izin verilmezdi.

34 Bkz. Halil İnalcık, "Arnavudluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi", *Fâtih ve İstanbul*, Cilt II, İstanbul, 1953.

35 İnalcık, "Arnavudluk", *EI2*

36 Bkz. İnalcık, "Stefan Duşan", s. 231-233 ve Paul Wittek, "Yazijıoghlu Ali on the Christian Turks of the Dobruja", *Bulletin of the School for Oriental and African Studies*, Cilt XIV, Sayı 3, s. 639-668.

37 Bkz. İnalcık, "Stefan Duşan", s. 237, dipnot 190.

38 İnalcık, "Stefan Duşan", s. 226.

39 *Die Geschichtliche Grundlage der Bosnischen Agrarfrage*, Saraybosna, 1911.

40 Bkz. İnalcık, "Stefan Duşan", s. 236-240.

41 Bkz. İnalcık, "Timariotes", s. 130-131.

42 Bkz. İnalcık, *Fâtih Devri*, s. 177.

43 İnalcık, *Fâtih Devri*, s. 152.

44 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Defterleri, No. 32, 40, 58, 63, 119, 392; Maliye Defteri No. 567.

45 Bu ailelerden bazılarının adları, Şikârî'nin yarı efsanevi *Karaman Tarihinde* yer alır.

46 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Defteri, No. 392.

47 Bkz. Ömer Lûtfi Barkan, *Kanunlar*, İstanbul, 1943, s. LXII-LXX; İnalcık, "Stefan Duşan", s. 241-242 ve W. Hinz, "Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15 und 16 Jahr.", *ZDMG*, 100-1.

48 Bkz. Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra, 1938, s. 33-51. Osmanlı hânedânının gâzî kökenini ilk olarak Wittek vurgulâmıştır.

Fuat Köprülü, hânedânın Kayı boyuyla bağlarını göstermeye çalışmış (*Belleten* 28, s. 219-313) ancak Wittek onların aşiret kökenlerini inkâr etmiştir. Kökeni ne olursa olsun, Osman'ın ailesinin bir uc aşiretine mensup olduğu anlaşılıyor. Ama bu durum onların gâzî teşkilatına dahil olmadıklarını göstermez. Osman'ın yarı göçebe yaşantısının eski gelenekte ayrıntılarıyla anlatılan hikâyelerini tümüyle reddedecek kadar kanıtımız yok. Benzer bir şekilde, XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı sınırındaki Paşayiğit ya da Minnetoğlu Mehmet Beyler gibi aşiret kökenli gâzî liderleri "uc"daki kasabalara yerleşmiş ve aşiret bağlarını koparmışlardır.

49 Bkz. İnalcık, "Stefan Duşan", s. 209-213. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 1467 tarihli Sultanöyüğü defterine (Maliye Defteri, No. 8) göre Harmankaya ve civarındaki köyler Mihal Bey'in tımarı ya da mülküydü.

50 Osmanlı İmparatorluğu'nun bu temel kurumunun XVI. yüzyıldaki işleyişi, dönemin Venedik kaynaklarından yararlanan A. H. Lybyer tarafından layıkıyla vurgulanmıştır: *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificient*, Cambridge, Mass., 1913. Gulâm ya da kul sistemi Osmanlılardan önce Anadolu Selçukluları, Memlûkler ve daha önceki İslâmî devletlerde de geçerliydi. Bu sistemin alışılagelmiş uygulâması şöyleydi: Savaş esirleri ya da sultan veya kumandanlar tarafından satın alınan köleler sultana ve zâdegâna sonuna kadar sâdık hizmetkârlar olarak eğitilirlerdi. Hepsi dönme olmasına rağmen efendilerine bağlı kalmışlardır. Osmanlı sultanları aynı amaçla Hıristiyan tebaalarının çocuklarını da devşirmişlerdir. Bu kullar önemli askerî ve idarî makamlarda bulundular ve kullarının sadakatinden emin olan efendileriyle sorumlulukları ve iktidarı paylaştılar. Başka bir deyişle, kendi kendilerinin efendileri oldular. Moğolların "nöker'lik kurumu Yakındoğu'daki Moğol istilâsından sonra Orta Anadolu'daki gulâm sistemini etkilemişe benziyor. Yapa ailesinin (bkz. s. 5) XVI. yüzyılda kendi göçebe nökerleri vardı. 1431'de Arnavutluk'ta Osmanlılar nöker kelimesini gulâm sözcüğünün eşanlamlısı olarak kullanıyorlardı. Her halükârda, kul sistemi yalnızca İslâmî "valâ" kurumuyla açıklanamaz. "Kul"un kişisel bağlılığı, Moğol "nöker"inkine, İslâmî "mevlâ"nınkinden daha yakındır.

51 1431 tarihli Arnavutluk defterine göre, tımar sahibi olan kulların sayısı diğer tımarlılardan daha fazlaydı.

52 II. Süleyman'ın Kanunnâmesinde cebelüler, gulâmlar ve teçhizatları ayrıntılı bir biçimde anlatılmıştır. Arif Bey'in *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*ndaki, birçok eksiği olan, hatalı ve tenkitsiz yayını güvenilir değildir.

53 1455'te, bir uc vilâyeti olan Üsküp'te toplam 189 tımar sahibinden yaklaşık 160'ı vali İshak Bey ile oğlu ve halefi olan İsa Bey'in eski hizmetkârları ya da kullarıydı. Bkz. İnalcık, *Fâtih Devri*, s. 149.

54 İnalcık, *Fâtih Devri*, s. 69.

55 İnalcık, *Fâtih Devri*, s. 49.

56 Bkz. Ömer Lûtfi Barkan, "Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman", *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul*, Cilt XI, s. 91.

57 Köle köylüler ve statüleri için, bkz. Barkan, *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul*, No. 1-3 (1939).

58 Bkz. "Sultan Süleyman Kanunnamesi", Arif Bey edisyonu, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* ve Ömer Lûtfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, İstanbul, 1943, s. 260-269. Reâyâ olarak köylere yerleştirilen göçebe Türkler için, bkz. s. 11

59 Bkz. Barkan, "Les déportations", s. 108-119 ve harita; karş. C. Truhelka, "Über die Balkan-Yürüken", *Revue internationale des études balkaniques*, Cilt I, s. 89-99.

60 Bkz. İnalcık, "Stefan Duşan", s. 215. Adı geçen makaledeki alıntı Tırhala (Tesalya) defterindendir.

61 Bkz. Barkan, "Les déportations", s. 112.

62 Tımar sistemine göre, savaşta yararlılık gösterenlere tımar alma hakkı tanınırdı.

63 Bkz. not 56.

64 Ömer Lütfi Barkan, "İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi* II, Ankara, 1942.

65 1455 tarihli Üsküp defterine göre, şehirde 8 Hıristiyan, 22 Müslüman mahallesi vardı (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliye Defteri, No. 12).

66 Bkz. Köprülü, *Les origines*, s. 33-78 ve Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946.

67 Sonuncusu Osmanlı devleti olan Batı Anadolu'daki bu gâzî devletler, Paul Wittek'in *Das Fürstentum Mentesche, Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13-15 Jahr.* (İstanbul, 1934) ve *The Rise of the Ottoman Empire* adlı eserlerinde ustaca resmedilmiştir. Fuad Köprülü, çeşitli çalışmalarında Türk hinterlandındaki iç etkenlere ışık tutmuştur (bu çalışmaların bir özeti, *Les origines de l'Empire Ottoman* adlı eserindedir). Her iki yazar da, Batı Anadolu'nun Türkler tarafından istilâ edilmesinin nedeni olarak Selçuklu-Bizans sınır bölgelerine göçü ve buradaki yoğun nüfusu göstermişlerdir. Dönemin yazarlarından Gregoras (Cilt I, s. 137) da bu neden üzerinde durur.

68 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Defteri, No. 1 (Aydın).

69 *Tevârih-i Al-i Osman*, Fr. Giese edisyonu, Breslau, 1922, metin, s. 45-46 ve *Tevârih-i Al-i Osman*, Ertaylan edisyonu, s. 70.

70 Osmanlı yönetimi, devlet gelirlerini artırmak ve böylece yeni tımarlar yaratmak amacıyla ekili toprakların genişletilmesi ve yeni köylerin

kurulmasıyla özellikle ilgilenirdi (Bkz. İnalcık, "Stefan Duşan", s. 239, not 121). Tahrir emininin esas görevi, bu tür gelir kaynaklarını bulmak ya da yaratmaktı (ifrâzât ve şenletme). II. Mehmet ve Kanûnî Sultan Süleyman eminlerinin bu tür ek gelirleri artırmadaki etkileri sayesinde vilâyetlerdeki tımarlı orduyu büyük ölçüde genişlemişti.

71 Bkz. İnalcık, *Sûret-i Defter*, s. VI.

OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞU PROBLEMİ

Osmanlı Devleti'nin 700. yıldönümünde tarihçinin önündeki soruları şöyle özetleyebiliriz: 1300'lerde Bizans-Selçuklu sınırında ortaya çıkmış olan bu Türkmen beyliği nasıl olup da bir dünya imparatorluğu hâlinde gelişmiştir; bu imparatorluğu altı yüzyıl ayakta tutan yapısal ve tarihsel faktörler nelerdir; Osmanlı imparatorluğunu ne dereceye kadar bir Türk imparatorluğu sayabiliriz; bu imparatorluğun bugün Türkiye ve dünya tarihinde kalıcı etkileri nelerdir?

Tarih ilmi bütün bu soruları yanıtlamaktan uzaktır; ama son yarım yüzyılda, özellikle Osmanlı arşivlerindeki çalışmalar sayesinde bir çok meseleyi daha iyi anlayabiliyoruz. Yanıt isteyen ilk ve en çetrefil sorulardan biri, ilk siyasî çekirdeğin ne zaman, hangi koşullar altında ortaya çıktığı, Osman'ın bir hanedan kurmayı nasıl başardığı ve 60-70 yıl içinde bu devletin, Bizans ve Balkan devletleri üzerinde egemen olması sorunlarıdır. Burada biz yalnızca bu devletin doğuşu problemini ele alacağız.

Osmanlı Devleti ne zaman ve nasıl ortaya çıkmıştır? Son beş yıl içinde araştırmalarımızı bu konu üzerinde topladık. Batı tarihçiliğinde (Colin Imber) toptan bir efsane sayılıp bir tarafa bırakılan en eski rivâyetin, Âşık Paşazâde (Aşpz.) tarihine geçmiş olan ilk menâkibnâmenin yeni bir analizine yöneldik. Orhan'ın imamı İshak Fakîh'e kadar giden bu menâkibnâmedeki bilgileri, Bizans kaynakları, topografi ve toponomik verilerle kontrol et-

tik; bu araştırmaların ışığı altında ortaya çıktı ki, epik nitelikteki bu menâkibnâme tenkitli bir biçimde analiz edilirse, son derece önemli bir tarihi kaynaktır.[1] Bu alanda Girit'te 1993 yılında toplanan sempozyumda ilk sonuçlar, "Osman Ghazi's Siege of Nicaea and the Battle of Bapheus" adlı bildirimde tanıtıldı (bkz. *The Ottoman Emirate*, 1300-1389, yay. E. Zachariadou, Rethymnon 1993). Bu bildiride, Osman Bey'in karizmatik bir hanedan kurucusu durumuna geldiği tarihî olayı şöyle tespit ettik: Osman'ın 27 Temmuz 1302'de Yalova yakınında Hersek-Dili mevkiinde Yalak-Ova'da bir Bizans imparatorluk ordusuna karşı kazandığı Bapheus (Koyunhisar) zaferi, çağdaş Bizans tarihçisi Pachymeres'in belirttiği gibi, onu bu serhad bölgesinde Kastamonu'ya kadar Anadolu'da en ünlü gâzi bey durumuna yükseltmiştir. İmparator bu orduyu, İznik'i kurtarmak için göndermişti. Osman'ın 1299'da Bilecik-Yenişehir bölgesini fethettikten sonra başlıca hedefi eski Bizans pâyitahtı İznik'i fethetmekti. 1300'de bu şehri kuşattı ve onu açlıkla teslim almak için devamlı abluka altında tutmak üzere bir *havale* kulesi, Diraz-Ali Kulesi'ni yaptı (Orada bir köy aynı adla bugün mevcuttur). Pachymeres'in ayrıntılarıyla anlattığı İznik kuşatması ve Baphaeus savaşı, yalnız Anonim Tevârîh-i Âli Osman'da geniş biçimde anlatılmıştır. Tarihte bir dönem açan bu olaydan modern tarihçiliğimizin habersiz görünmesi gariptir. Bu yanılgı başlıca, Joseph von Hammer'de Bursa'ya yakın başka bir Koyunhisar'la bu Koyunhisar'ın karıştırılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bapheus (Koyunhisar) zaferi ile Osman, bütün bölgede alpların, ahîlerin, bütün Türkmen halkın gözünde karizmatik bir Gâzî Bey durumuna yükselmiş ve oğlu Orhan kendisinden sonra itirazsız beyliğin başına geçmiştir. Bu sebeple biz, Osmanlı Devleti'nin gerçek kuruluş tarihini 27 Temmuz 1302 olarak tespit etmenin daha uygun olacağını düşünmekteyiz.

Eski Osmanlı rivâyetinde, Osman adına 699/1299 yılında Karacahisar'da hutbe okunduğu, böylece onun bu tarihte bağımsız bir hükümdar olduğu iddia edilmiştir. İslâm devlet hukukunda bir kişinin hükümdarlığı, adının cuma hutbesinde anılması ve

aynı zamanda gümüş sikke üzerinde darbedilmiş olmasıyla mümkündür. Rivâyette gümüş sikkeden söz yoktur. Son zamanlarda Osman'a ait bir sikke bulunduğu iddia edilmişse de, sikkenin sahte olduğu ortaya çıkmıştır (I. Artuk). Nümizmatlara göre ilk Osmanlı sikkesi Orhan'a ait 1327 tarihli sikkedir. Hutbe ve sikke sahibi İslâm hükümdarı aynı zamanda Sultan unvanı taşımaya hak kazanır. Halbuki, Anadolu'da yükselen Türkmen beyleri, kitabelerde daima *emîr*, yani bey unvanıyla anılır, çünkü meşrû Sultan, Konya tahtında oturan Selçuklu sultanıdır; o da 1243 Köse Dağ savaşından beri İran'da hâkim olan Mogol İlhanlı hükümdarını üst kabul etmiştir. Ancak 1335'de son İlhan Abû-Saîd Han erkek vâris bırakmadan öldüğü zaman, Anadolu Türkmen beyleri Sultan unvanı ile bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Orhan Bey o tarihe doğru İlhanlı maliye defterlerinde İlhan'a vergi veren *Uc* emirleri arasında zikredilmiştir. Kayda değer ki, rivâyette 1299'da Osman, *Sultan* değil, Türk töresine göre *Han* olarak anılmıştır.

XIV. yüzyıl sonları ve XV. yüzyılda Osmanlı sultanları güçlü hükümdarlar durumuna gelince, hanedanın başlangıçtan beri egemenlik haklarına sahip olduğu iddiasına meşrûluk kazandırmak için çeşitli teoriler ortaya atılmıştır. Bu teorileri, Osmanlı hanedanı için yazılmış tarihlerde buluyoruz. Bunların en eskisi, Âşık Paşazâde tarihinde bulduğumuz iddiadır ve aynen şöyledir: "Kaçan kim (Osman) Karacahisar'ı aldı, şehrün evleri boş kaldı ve Germiyan vilâyetinden ve gayrı vilâyetten hayli halk geldiler, Osman Gâzî'den evler dilediler. Osman Gâzî dahi verdi ve sehil zamanda ma'mûr oldı ve nice kiliseler dahi vardı ve bazar dahi durgurdılar ve bu kavim ittifak ettiler kim, cuma namazın kılalum ve hem bir kadı dahi dileyelüm, dediler. Tursun Fakı derler idi, bir aziz var idi ve ol kavme imâmlık eder idi. Hâllerin ona söylediler; ol dahi geldi Osman Gâzî'nin kayınatası Ede Bâli'ye söyledi. Dahi söz tamam olmadan Osman Gâzî geldi, sordu, muradların bildi. Osman Gâzî eydür: 'Her ne kim size gerekdür, anı edin', der. Tursun Fakı eydür: 'Hânum, sultandan izin gerekdür' dedi. Osman Gâzî eydür: 'Bu şehri ben hod kendü kılıcım ile aldım, bunda sul-

tanın ne dahli var kim, ondan izin alam. Ona sultanlık veren Allah bana dahi gazâyile hanlık verdi,' dedi. 'Ve ger minneti şu sancağ ise ben hod dahi sancak götürüb kâfir ile uğraşdım', der. 've ger ol, ben Âl-i Selçukîyîn der ise, ben hod Gök Alp oğlıyım, derim; ve ger bu vilâyete ben anlardan öndin geldüm, der ise; Süleymanşâh dedem hod andan evvel geldi', der. Ve ol kavim dahi razı oldular; kadılığı ve hitabeti Tursun Fakı'ya verdi. Cuma hutbesi evvel Karacahisar'da okındı. Bayram namazın anda kıldılar".

Burada Osman Gâzî'nin bağımsızlığı, sonraki dönemlerde ortaya atılan şu iddialara dayanılarak meşrûlaştırılmak isteniyor.

1. Osman'ın Selçuk sınırları dışında Selçuk sultanına ait olmayan Bizans topraklan üzerinde "kendi kılıcıyla" fetihler yapmış olması.
2. Selçuk sultanının sancak göndermesi ve onu bir sancak beyi olarak atamış olması (bkz. Âşpz. Bâb 8), hukuken sultana tâbiliğini kanıtlar gibi görünse de, Osman, sınır dışı fetihlerini kendi sancağı altında bağımsız olarak yaptığını belirtir.

3. Anadolu'daki tüm begler Selçuk hanedanını üst tanımışlardır. Buna karşı Osman kendi soyunun Gökalp'tan geldiğini öne sürmektedir. Âşpz.'nin eserinin başına koyduğu şecerede Gökalp, Oğuz Han'dan inen hanlardan biri olarak gösterilmiştir. Dolayısıyla, Osman, Türk ve Mogol hanedanlarının ilk atası Oğuz Han neslinden gelmektedir. Daha sonraları bu iddia, Timur ve oğullarının, Osmanlı Sultanını tâbi hükümdarlar arasına koymaları karşısında kullanılmış ve teori II. Murad döneminde Osman'ın kabilesinin Kayı'lardan olduğu, Kayı'nın da Oğuz Han'ın büyük oğlu Günhan'ın oğlu olduğu şeklinde daha ayrıntılı biçimde Yazıcızâde Ali'nin *Târîh-i Âl-i Selçuk* adlı kitabında geliştirilmiştir. Osman ve Orhan zamanında böyle bir iddianın ortaya atılmış olması inandırıcı değildir. Her önemli Türk hanedanı egemenliğini meşrû göstermek için ailesini Oğuz Han soy kütüğüne bağlama çabasındadır. Türk devletlerinde İslâmî meşrûluk prensibi yanında bu gelenek de kuvvetle yaşamıştır. Osman'ın kabilesi hakkında tarih-

çilerin araştırmaları kesin bir sonuç vermemiştir (F. Köprülü, Z. V. Togan ve F. Sümer'in çeşitli araştırmalarına bakınız).

4. Selçuk Sultanı ilk kez Anadolu'yu biz fethettik, dolayısiyle bu ülkede üstünlük bize aittir derse, buna karşı Osman'ın atasının Süleymanşâh olduğu iddiası ileri sürülmektedir. Osmanlıların kendilerini Selçuklu hanedanından Kutalmış oğlu Süleymanşâh'a bağlamaları son derece ilginçtir. Bu esassız iddianın kaynağını şöyle açıklamak mümkündür. Selçuklu hanedanından Anadolu Selçuklu sultanlığının kurucusu Kutalmış oğlu Süleymanşâh 1078-1086 yıllarında İznik'i alıp payitaht yapmış, İmparator Alexios Komnenos, Dragos antlaşmasıyla (1081) bu durumu resmen tanımıştı. 1097'de ilk haçlı seferinde İznik Hristiyanlarca geri alındı ve Bizans'a teslim edildi. İznik'in yeniden fethi, bu *Uc* (serhad) Türkmenleri arasında en kutsal bir ödev olarak kaldı. Dolayısıyla Osmanlı rivâyeti, Süleymanşâh'ı Osman'ın büyük atası olarak göstermektedir. Tabii bu, sebebi anlaşılır bir iddiadır. Osmanlıların Selçuk sultanlarına halef oldukları iddiası büyük olasılıkla Yıldırım Bayezid (1389-1402) döneminde ortaya çıkmış olmalıdır. Bayezid'in Timur ve Karamanlılara karşı Halîfeden resmen *Sultanu'r-Rûm* (Bilâdi'r-Rûm o zaman *Anadolu* demekti) unvanı alma girişiminde bulunduğu, böylece Anadolu'da Selçuklu sultanlarının tek meşrû vârisi olma iddiasını biliyoruz (bkz. "Bâyezîd I", *Encyclopaedia of Islam*, 2. Baskı).

Bu rivâyet açıkça, Osmanlı hükümdarlarının 1299'dan beri, sultan olarak olmasa bile Türk geleneğine göre *han* sıfatıyla bağımsız olduğunu iddia etmektedir. Rivâyete göre, Osman Gâzî demiş ki, Selçuk sultanına "sultanlık veren Allah bana dahi gazâyile hanlık verdi". Bu nedenle, 1337 câmi kitâbesinde Orhan Bey sadece *Sultanu'l-guzât*(Gâzîler Sultanı) unvanını kullanmıştır. Osman'ın hanlığa hak kazanması onun gâza başarısına, kılıç hakkına dayandırılmaktadır ki, rivâyet bu noktada İslâmî bir ilkeye dönmekle çelişkiye düşmüştür. Osman, gâza başarısıyla ancak Gâzî sıfatı kazanabilirdi. İshak Fakîh / Yahşi Fakîh'ten gelen ilk menâkibnâme, onu çoğu kez *Osman Gâzî* olarak anar, onun *han* sıfatını yalnız Aşpz. rivâyetinde buluyoruz (Âşpz. tarihini 1474'de yazmaya başlamıştır).

Rivâyette, Osman Gâzî adına hutbe okunması, bağımsızlık tarihi Karacahisar fethi (1288) ile değil, 1299 yılı olarak tespit edilmiştir. Bu rivâyette açıklandığına göre, aradan geçen onbir yıl içinde Karacahisar'a "Germiyan vilâyetinden ve gayrı vilâyetten" müslüman halk gelip yerleşmiş, kiliseler camiye çevrilmiş, hisar bir müslüman şehri hâlini almıştır (1998'de Eskişehir Anadolu Üniversitesini ziyaretimde ilk defa Karacahisar'a çıkılmış ve arkeolojik kazı yapılması için bir komitenin kurulmasına karar verilmiştir).

Bir müslüman şehrinde dinî hizmetlerin yerine getirilmesi, işlerin İslâm hukukuna göre yürütülmesi için yetkili kişilerin, imâm, hatîb ve kadının atanması zorunludur. Ama bu kişileri atama yalnız sultanın yetkisi içindedir; bunun içindir ki, o zaman Osman'ın yanında bulunan imâm Tursun Fakîh, bir İslâm hukuk bilgini olarak Sultan'dan izin alınması gereğini hatırlatır. Buraya kadar olaylar tamamıyla lojik bir çerçevede açıklanmaktadır. İslâm hukukunun inceliklerini bilmeyen Türkmen gâzî lideri Osman, sultanın iznine gerek duymaz. Kadı ve hatîb atamaya yetkisi olduğu kanısındadır. Kadılık ve hatîblik Tursun Fakîh'e verilir, o da cuma hutbesinde Osman'ın adını okur, böylece İslâm egemenlik hukukuna göre gerekli koşullardan biri, Osman adının hutbede zikri gerçekleşmiş olur. Ama, yine aynı hukuk koşullarına göre gümüş sikke (para) üzerinde isminin bulunması gerekirdi.

KURULUŞ VE DEVLETİN DOĞUŞU SÜRECİ

Osmanlı Devleti'nin doğuşu sorunu ile Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu sorunu birbirine karıştırılmamalıdır. Osmanlı İmparatorluğu tarihi, Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Balkanlarda nasıl ve hangi koşullar altında üstün siyasî bir güç durumuna geldiğini inceler. Osmanlı Devleti'nin doğuşu sorunu ise, Selçuklu-Bizans *"Uc"* (serhad) bölgesinde Osman Gâzî'nin liderliği altında ilk siyasî çekirdeğin nasıl ortaya çıktığını açıklamakla ilgilidir. Devletin, hanedanın hangi tarihte kurulmuş olduğu gibi çözümü çok tartışma götüren bir soru olup yukarıda tartışılmış-

tır. Tarihçi için önemli olan, ilk siyasî çekirdeğin hangi koşullar altında nasıl ortaya çıktığını ve Osmanlılar'ın bölgede nasıl egemen bir güç hâline geldiğini açıklamaktadır. Kuşkusuz ilk siyasî çekirdeğin ortaya çıkışı Osman zamanındadır; Osman'lı devletinin gerçek kurucusu Osman Gâzî'dir. Şimdiye dek devletin doğuşu problemi üzerindeki çalışmalar, bazı genel konuların tartışılması seviyesini aşamamıştır. Bu genel konular, Osman'ın aşireti, Selçuk-Bizans sınırında, *"Uc"*ta, sosyal koşullar, gâzânın önemi veya önemsizliği gibi konulardır. Son defa Cemal Kafadar, bu konularda yazılanları eserinde *(Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State,* Berkeley 1995) özetlemiş, gâzânın önemi üzerinde durmuştur.

Birinci elden Selçuklu ve Osmanlı kaynaklarını kullanmayan tarihçiler, meselâ H.A.R. Gibbons ve onu izleyen A. Toynbee, garip bir teorinin Batı literatüründe yayılmasından sorumludurlar. Bu yazarlara göre, Osman bir Türkmen göçebesi olduğundan bir devlet kurucusu olamazdı, Osmanlı Devleti'ni kuranlar müslümanlığı kabul etmiş yerel Rumlardır. Buna karşı, orijinal tarihî kaynakları yakından inceleyen, Osmanlı devlet ve kültürünün ana kaynağını Anadolu Selçuk tarihinde gören ilim adamları, bu teorinin bir spekülasyon olduğunu göstermişlerdir.[2] Nihâyet Türk kültür ve edebiyat tarihinin kurucusu Fuad Köprülü 1932'de Paris'te Sorbonne Üniversitesinde verdiği bir seri konferansta sorunu gerçek tarihî çerçevesine oturtmuştur *(Les Origines de Empire Ottoman,* Paris 1935; Türkçesi: *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu,* Ankara: TTK, 1984). Köprülü her şeyden önce eski Osmanlı anlayışına, yani:

Cihangîrâne bir devlet çıkardık bir aşîretten

anlayışına karşı çıkmış, Osmanlı Devleti'nin doğuşunu XIII. yy. Anadolu tarihinin bir parçası, uzantısı olarak ele almış, *Uc*'lara özgü kültür üzerinde durmuştur. Aynı tarihlerde Paul Wittek, Osmanlı Devleti'nin eski İslâm gazâ/cihâd ideolojisi ve sınır teşkilâtından doğduğu tezini savunuyordu. Wittek'e göre Osmanlı Devleti'ni doğuran dinamik ideolojik faktör gâzâdır. II. Dünya savaşından sonra tarihte ideolojilerin rolünü ikinci plana atan marxist görüş

egemen olunca, gâzâ teorisine karşı tamamen inkârcı bir tutum ortaya çıktı ve bu teze esassız bir iddia olarak bakıldı (bkz. C. Imber, *The Ottoman Empire*, 1300-1481, İstanbul: ISIS, 1990).

Olayı ideolojik yönünden değil de, tarih biliminin bir sorusu olarak ele alanlar, bu tezin herşeyi açıklıyamadığını gördüler. İlk devletin ve sonra imparatorluğun kuruluşu, çok karmaşık iç ve dış faktörlerin bir sonucudur. Bizans etkisi yanında Beyliğin kuruluşu aşamalarını biz, "The Question of the Emergence of the Ottoman State" *(Studies in Social and Economic History*, London: Variorum Reprints, 1985) adlı makalemizde tespite çalıştık. Daha sonra S. Divitçioğlu *(Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu*, İstanbul: Eren, 1996) devletin doğuşunu antropolojik açıdan inceleme konusu yaptı. Şimdi, 1950'den beri yapılan incelemelerde özellikle Fransız *Annales* ekolünün yaklaşımı izlenmekte ve kuruluş problemi, bir dizi objektif koşulların, yani coğrafî şartlar, demografik, ekonomik ve kültürel temel koşulların belli bir zaman içinde meyvesi olarak ortaya çıkan değişim çerçevesinde ele alınmaktadır. Köprülü, *Annales* ekolü düşüncelerini getiren ilk araştırmacı idi. Fakat bu alanda devir açan araştırmalar, Ömer Lûtfi Barkan'la başladı. Barkan, Osmanlı arşiv belgelerini, özellikle ilkin tahrir defterlerini analiz ederek *Annales* ekolünün öngördüğü verileri ortaya çıkardı. Osmanlı demografisi, toprak ve tarım ekonomisi üzerinde çığır açıcı araştırmalarını yayınlamaya başladı. *Osmanlı İmpartorluğu'nda Ziraî Ekonomi'nin Hukukî ve Malî Esasları* (İstanbul 1943) adlı kitabı çığır açmış bir yapıttır. Barkan, ilk yazılarında, mîrî toprak rejiminin belirleyici önemi üzerinde duruyor, tarım topraklarının devlet kontrolünde toplanmış olmasını, devletin son derece mutlakiyetçi-merkeziyetçi sisteminin temeli olarak algılıyordu (Marx'ın *Asya Üretim Tarzı* teorisini izleyenler de, mirî arazî rejimiyle despotik imparatorluklar arasında sıkı bir bağlantı görürler). Barkan'ın demografi araştırmaları, Doğu-Balkanlara Anadolu'dan kitlevi göçleri kanıtlıyor; bölgede ilk yerleşimi ve yeni Türk köylerinin kuruluşunda zâviyedâr dervişlerin rolünü ortaya koyuyordu.

Barkan'ın Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile ilgili ana kaynak yapıtı, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*'dir (Ankara: TTK, 1988) Osman ve Orhan Gâzî dönemine kadar giden vakıf kayıtlarını, ilk Osmanlı yerleşme alanlarının sosyal-demografik koşullarını ortaya koyan bu belgesel yapıt, henüz hakkıyla değerlendirilmemiştir.[3]

Bu arada *Annales* ekolünün kurucularından Fernand Braudel Türkiye'ye geldi. Barkan ile işbirliği kurdu. Aynı zamanda bu satırları yazan, 1950'de Paris'te toplanan Tarihî Bilimler Kongresinde, Braudel'in yeni çıkmış "II. Philippe Dönemi'nde Akdeniz" adlı eseri üzerindeki tartışmaları izlemiş ve kitabın Osmanlı araştırmaları bakımından önemi üzerinde durân yazılar yayınlamıştı (bkz. *Belleten*, XV, 629-690 ve *"Impact of the Annales School on Ottoman Studies"*, *Review*, 1(1978), 69-96). Bu yazılar, sonradan *çift-hane* teorisinin ilk denemeleridir. *Çift-hane sistemi*, Osmanlı sosyal-ekonomik yapısını, onu belirleyen belli başlı kurum ve kanunları, tahrir sistemini, mirî arazi rejimini, köylü ekonomisini vb. sosyal-ekonomik sorunları kucaklayan ve açıklayan bir teoridir (kısaca bkz. "Köy, Köylü ve İmparatorluk": H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren, 1993, 1-14; ve An *Economic and Social History of the Ottoman Empire*, yay. H. İnalcık, Cambridge 1994, 143-154). Roma imparatorluğu dönemine kadar inen bu sosyal-ekonomik-malî sistem, Bizans ve Osmanlı imparatorluklarının kuruluşunu ve uzun ömrünü açıklıyan temel rejimi ifade eder. İleride *istimâlet* politikasından söz ederken bu konuya dönmüş olacağız.

Osmanlı Devleti tarihi üzerinde, bu devlet gâzî veya aşîret devleti midir, değil midir, gibi kısır ve dar yaklaşımlar aşılmış bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sorununu, çok daha ayrıntılı biçimde tartışma olasılığı ortaya çıkmıştır. Şimdi, tahrîr defterlerinin, vakfiyelerin, kitabelerin sağladığı objektif verileri; topografik, toponomik alan araştırmaları ve kroniklerdeki kayıtların ışığında yeniden değerlendirme gibi yepyeni bir metodoloji ile kuruluş sorularını ele almaktayız. Bu araştırmaların ilk sonucu, Osman Gâzî'nin sefer yollarını ve Bithynia'da Bizans hisarlarını tes-

pit etmek olmuştur. Bursa Uludağ ve Eskişehir Anadolu üniversitelerinin değerli uzmanlarıyla birlikte son beş yıl içinde alan araştırmalarına hız verilmiş, bu üniversitelerde Osmanlı arkeolojisi çalışmaları için ilk girişimler yapılmıştır. Osman Gâzî'nin ilk fethi ve ilk beylik merkezi Karacahisar' da arkeolojik kazı yapılmaktadır.

Bugün Osmanlı Devleti'nin kuruluşu üzerinde 1960'larda yayınladığım eski yazılarımı ("l'empire Ottoman", *Actes du Premier Congrès International des AIESEE*, Sofia 1969; ve *Cambridge History of Islam*, I, Cambridge 1970) esas alan eleştirmenlere, yeni araştırmalarımı okumalarını öneririm (özellikle: "The Question of the Emergence of the Ottoman State"). Bu son bildirimde, nüfus yığılmasının sosyal sonuçları ve *Uc*'ta siyasî çekirdeğin doğuşunun aşamaları üzerinde durulmuştur.

1230'larda Mogollar, Azerbaycan'da zengin Meraga, Arran ve Mugan otlaklarından Türkmen aşiretlerini batıya sürdüler. Mogol baskısı Anadolu'da da süregeldi; 1243'de Mogollar Anadolu Selçuklu Sultanlığını istilâ ettiler. Sonuçta, Türkmenler dağlık sınır bölgelerine yığıldılar. XIII. yüzyılın sonlarına doğru İbn Saîd ve Bizans kaynakları, Teke yarımadasından Ankara-Eskişehir-Bolu'ya kadar Batı Anadolu dağlık bölgesinde yüzbinlerce çadır Türkmenden söz etmektedirler (200 bin çadır Denizli, 100 bin çadır Kastamonu, 30 bin çadır Kütahya bölgesinde). 1277'de *Memlûk* Sultanı Baybars'ın İlhanlı'lara karşı Anadolu'yu istilâsı ve arkasından Mogol soykırımı batı Uc'larına doğru yeni göçlere yol açtı. Nihâyet, 1291-1295 Mogol içharbi ve Anadolu'da Mogol valisi Sülemiş isyanı (1298-1299) üzerine kendilerini serbest hisseden *Uc* Türkmenleri, Batı Anadolu'daki Bizans toprakları üzerine düştüler; fethedilen topraklarda beylikler kurdular; kısa zamanda bu bölge bir Türk yurdu oldu. İşte bu nüfus yığılımı, Osmanlı beyliğinin kuruluşu ve sonra Balkanlara taşmasını açıklayan temel demografik olgudur. Osmanlı Tahrîr defterleri bu nüfus hareketlerini açıkça kanıtlayan belgelerdir. Selçuklu ülkesinden gelan *Alplar* ve *Alp-erenler* ve *Uc* beyleri kumandası altında bu yayılma ve yerleşme, XIV. yüzyılı dolduran olayların arka planını oluşturur. 1280-1330 dönemin-

de Batı Anadolu, bu arada Osman'ın bölgesi Bithynia, büyük bir demografik-tarihî devrime sahne olmuştur.

Ancak, bu Türkmen toplumunda askerî-siyasî liderlik nasıl ortaya çıktı da beylikler kuruldu ve bu demografik patlamayı yönlendirebildi sorusunu yanıtlamak gerekir.

Orhan dönemine kadar inen en eski rivâyetlerin (İshak Fakîh/ Yahşi Fakîh) yeni kaynaklar ışığında analizi bu süreci şu biçimde formüllendirmek imkânını vermektedir. Başta gâzâ-ganîmet akınları, *alp* unvanı taşıyan bir gâzî lider etrafında atlı nöker/ yoldaş gruplarının (Batı feodalitesindeki *comitatus* gibi) ortaya çıkmasına yol açmıştır (bkz. Aşpz. Bâb 3-5). Bu akın gruplarına şurdan burdan gelen "garîbler", "yoldaşlar" katılıyordu. Osmanlılar geçimlik arayan bu gurbetçileri daima iyi karşılamışlardır. Oruç Tarihi, "Osmanîler garîbleri sevicilerdir" der. Grup, liderin adını alır: Aydınlı, Saruhanlı, Osmanlı gibi. *Nökerlik* veya yoldaşlık, grubun sosyal bağıdır. Patrimonyal aile bağı, yalnız lider ailesi içinde devam eder ve ileride hanedanın kuruluşunu sağlayacaktır. Eski menâkibnâmeden yoldaşlığa bir misâl verelim: Osman "Yarhisarı Hasan Alp'a verdi; bu dahi bir yarar yoldaş idi". Öte yandan *anda* (and içmek), yenilip esir olanları bağlayan, nöker/ yoldaş yapan bir kurumdur. Köse Mihal da böylece Osman'ın *nökeri* oldu: "Köse Mihali tuttular; andan Osman Bey Köse Mihal bahadır olmağın öldürmeye kıyamayıp günahın aff edip âzâd etti. Köse Mihal dahi hemân can u gönülden Osman Bey'e etbâ'iyle *nöker* olup gerçek muhibbi oldu" (Neşrî, *Cihânnümâ*, yay. F. R. Unat ve M. A. Köymen, Ankara: TTK, 1949, 1, 76).

Osmanlı beyliğinin doğuşu üzerinde son araştırmalarımızı şöyle özetliyebiliriz. Osman Alp (Gâzî), böyle bir grubun başında önemli bir başarı kazanır, Karacahisarı fetheder. Karacahisar, Eskişehir'e hâkim yüksek bir tepe üzerinde zaptı güç bir kale idi. Selçuklular düzlükte (bugün Odun Pazarı denilen yamaçta) kendi şehirlerini kurdular; bu şehir gelişti; Selçuklu-İlhanlı valisi Cacaoğlu Nureddin Bey zamanında 1261'e doğru Eskişehir'de 18 mescid (mahalle), medrese, kütüphane, pazarlar, zâviyeler kayıtlıdır (A. Te-

mir, *Cacaoğlu Nureddin'in 1272 tarihli Arapça-Mogolca Vakfiyesi*, Ankara: TTK., 1959; Halime Doğru, *XVI. yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, İstanbul, 1992).

Karacahisar fethinden (1288) önce bu sarp hisarda Selçuk Sultanına haraç ödeyen bir tekfur oturuyordu; başka deyişle, burası Dârü'l-İslâm'a dahil bir yerdi, tekfur âsî duruma gelmedikçe, ona saldırı, şerîatça mümkün değildi. Uc Türkmenleri bu hukuk kurallarını pek tanımak istemezlerdi. Bunu biz Bizans ile Myriokephalon (1176) savaşından sonra yapılan antlaşma dolayısıyla biliyoruz. Türkmen aşîretleri, Bithynia'da dağlardaki otu bol yaylaklara gidip gelmek isterlerdi. Bilecik tekfuru dahil, Sakarya'ya kadar bütün bölge Dârü'l-İslâm sayılıyordu ve rivâyete göre, Osman'a tâbi aşîret, Domaniç (Domalic) yaylağı ile Eskişehir'in 25 km kuzeybatısında Söğüt kışlağı arasında mevsimlik göçlerini serbestçe yapabilmekte idi. Selçuk Sultanının bölgeyi bu aşîrete yurtluk verdiği rivâyeti doğru olabilir (belki de Eskişehir Selçuklu valisi vasıtasıyla). 1272 tarihli Nureddin Caca Bey vakfiyesi kesinlikle gösterir ki, daha bu dönemde Eskişehir kuzey ve doğusunda Türkmenler yerleşmişlerdi, onlara ait birçok köy vakfiyede zikrolunmaktadır. Osman'ın erkenden Söğüt'te yerleşik yaşama geçtiği kuşkusuzdur. Öyle görünüyor ki, Osman Eskişehir Selçuk valisiyle rekabet hâlindedir. Osman'ın kariyerinde çığır açan büyük olay, Karacahisar'ın fethidir. Osman'ın Karacahisar tekfuruyla düşmanlığı ve şehrin fethini haklı göstermek için menâkibnâme özel bir çaba göstermektedir. Çünkü Sultanın harâcgüzârına karşı saldırıyı haklı göstermek zorunluydu.

Eski Osmanlı rivâyetinde, Osman Gâzî'nin kariyerinin ilk aşamasında, Selçuk sultanına tâbi bölgenin iki büyük tekfurundan biri olan Bilecik Tekfuru ile dostça ilişkiler içinde olduğu, hattâ ona bağımlı olduğu kaydedilmiştir. Osman'ın aşîreti, Söğüt ile Domaniç arasında göç sırasında İnegöl bölgesinden geçerken (herhalde sürülerin kaçınılmaz tahribatı dolayısıyla) bu tekfurla düşmanlık ve çatışma durumuna gelmiş, ilk çatışma bu yol üzerinde Domaniç-Beli'nde vuku bulmuştur. Osman ilk gazâsını İnegöl tek-

furuna bağımlı Kulaca hisarını alıp yağmalamakla gerçekleştirmiştir. Bu tarihten sonra onun gazâ kılıcını bir vefaî-babaî şeyhi olan Ede Bâli'den kuşandığı ve bir *gâzî* olduğu iddia edilir (Âşpz. Bâb 3-5; Ede Bali'nin tarihî kişiliği ve Vefâiyye tarikatının Osmanlı hanedanın kuruluşundaki rolü üzerinde bkz. H. İnalcık, *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren, 1998, İndeks: Ede Bâli). Rivâyetteki yer adlarının gerçekliği, yaptığımız yerel araştırmalarla kanıtlanmıştır. İnegöl yakınında Kulaca köyü bugün de aynı adı taşımaktadır. Topografik araştırmalar, Osman Gâzî'ye atfedilen seferlerin ve fetihlerin gerçekliğini ortaya koymaktadır (Kaynakların analitik eleştirisini çıkacak eserimizde ayrıntılarıyla göstermeye çalışacağız).[4] İnegöl tekfuru, Karacahisar tekfuruna şikâyet etmiş, tekfur bu saldırıyı cezalandırmak için harekete geçmiş; böylece Selçuk sultanı ile Tekfur arasında yapılmış ahdnâmeye aykırı bir durum ortaya çıkmış. Menâkibnâme burada, açıkça Osman Gâzî'nin hareketini meşrû gösterme çabasındadır. Tekfur, Osman'a karşı hareket etmekle, İslâm'ın darü'l-'ahd kurallarına göre âsi olmuştur, ona karşı savaş, meşrûdur. Bu bağlamda rivâyet, Selçuklu sultanı III. Alâeddin'i de Karacahisar kuşatmasında Osman ile birlikte gösterir. Eski rivâyet her aşamada, Osman'ın hareketlerini İslâm hukuku çerçevesinde meşrû gösterme çabasındadır. Rivâyet, Osman'ın Karacahisar fethi, Sultan'ın bir haracgüzârına karşı bir saldırı, dolayısıyla sultana karşı isyan değildir, demek istiyor. Bu yorum tarzı, Osman'ın bağımsızlığı sorusunda da kullanılmıştır. Osman, İslâm'a baş kaldıran bir âsiyi cezalandırmış, kendi kılıcı ile bir gazâ başarısına erişmiştir. Karacahisar fethi, Osman'ın kariyerinde gerçekten kesin bir aşamadır. Selçukluların fethedemediği bu sarp hisarı Osman fethetmiştir. Bu başarı, Osmanı, bu *Uc* bölgesinde gazâ önderleri olan "alplar" gözünde en ileri gazi önder durumuna getirmiştir. Aygut Alp, Konur Alp, Hasan Alp, Turgut Alp gibi alplar, onun nöker/yoldaşları olmuştur (Karacahisar fethi için Âşpz. nüshalarında [H. 686, 16 Şubat 1287'de başlar] ve 687 [6 Şubat 1288'de başlar] tarihleri verilir).

Bu fethin önemini belirtmek üzere menâkibnâmede, Osman'a Selçuk sultanı tarafından beylik sembolleri: menşûr, sancak ve başka emâret (beylik) sembolleri gönderildiği belirtilmiştir (Âşpz. Bâb 8). Başka deyişle rivâyet, bu aşamada, yani 1288'de onun resmen Selçuk sultanına bağımlı bir *Uc Beyi* durumuna geldiğini iddia etmektedir. Eski rivâyetin ilk metnine ait olması gereken bu kayıt, yine Osman'ın durumunu meşrûlaştırmak için öne sürülmüş bir iddia olabilir; veya bu eşsiz başarı Konya sultanına kadar yansımış ve Osman gerçekten bir *Uc Beyi* atanmıştır. Bu noktada kesin bir şey söylenemez.

Bu bağlamda, eski rivâyette, Osman'ın devlet politikasına ait kararları üzerinde ilginç bir bölüm ayrılmıştır (Aşpz. Bâb 9). Kardeşi Gündüz Alp ile konuşmasında Gündüz yağma akınlarına devam önerisinde bulunur. Buna karşı Osman, "bu nevâhilerümizi yakıp yıkıcak, bu şehrümüz kim Karacahisardur, ma'mûr olmaz. Olası budur kim, konşularımız ile müdârâ dostlukların edevüz". Osman, Germiyan tarafından gelen yağma akınlarına karşı bölge hıristiyanlarını koruma görevini üstlenmiş, fethedilen yerlerde yerli hıristiyan halkı, köylü ve şehirliyi "istimâlet" ile yerlerinde bırakıp korumuştur. 'İstimâlet", hoşgörü ile kendi tarafına kazanma anlamındadır. Osmanlı kaynakları, istimâletin, Osmanlı fetihlerinde ve devletin kolaylıkla yayılışında önemini vurgularlar. Âşpz. (Bâb 13) diyor ki: "Bu dört pare hisarları (Bilecik, Yarhisar, İnegöl, Yenişehir) kim aldılar, vilâyetinde adlüdâd ettiler, ve cemî' köyleri yerlü yerine gelüp mütemekkin oldılar. Vakitleri kâfir zamanından daha eyü oldı belki. Zirâ bundaki kâfirlerin rahatlığını işidüp gayrı vilâyetlerden dahi adam gelmeye başladı". Geyve fethinde (Bâb 20) "halkını emn ü âmân ile inandurdılar". Rum halkı, İslâmın *ehli'z-zimme* hukuku dairesinde koruma, Rum Ortodoks rahiplerinin ayrıcalıklarını tanıma, Osmanlı egemenliğinin hızla yayılış sırrını açıklar. İslâm devletinin egemenliğini kabul eden gayri-müslimler *zimmî* haklarını kazanır, onların canını malını himâye ve dinini serbestçe icra etmeleri güvence altına alma, devlet için dinî bir borçtur. Osmanlılar, bir yeri zorla fethe giriş-

meden önce teslim önerisinde bulunurlar, kabul edilirse *amân* verirler, şehirlere *amânnâme* veya *'âlıdnâme* ile güvenceler tanırlardı. Bazı siyaset bilimcilerimizin *istimâlet* politikasını çağdaş kavramlarla özdeşleştirerek yaptıkları yorumlar kuşkusuz abartınalıdır.

Bilecik ve yöresinin fethiyle Osman'ın kariyerinde meydana gelen yeni aşamayı Âşpz. (Bâb. 10) şöyle tespit eder: "Osman Gâzî kim sancak beyi olup ata bindi". Başka deyimle, Osman Gâzî, 1299'da Osman Bey olmuştur. Orhan'ın 1360 tarihli vakfiyesinde babası Osman'ı, Osman Bik (Beg) diye anmış olması kayda değer. Geniş bir açıdan, siyasî çekirdek o zaman doğmuştur, diyebiliriz. Bey, Türk siyasî terminolojisinde daima, siyasi otoriteyi icra etme yetkisine sahip kişi olarak tanımlanmıştır. Karacahisar fethinden sonra Osman Gâzî, Sakarya kıvrımı içinde, Tarakcı-Yenicesi, Göynük-Mudurnu seferini örgütledi. Bu seferde "esir almadılar, mal ve ganimet çok aldılar, onun için kim halkı kendilere tâbi etmek için" (Aşpz. Bâb 10). Bu aşamada Osman Bey, nöker/yoldaşlarına, bir müttefik gibi muamele etmekte idi. Menâkıbnâmede sık sık anılan bu nökerlik/yoldaşlık kurumu üzerinde durmak gerektir. Nökerlik, Türk-Mogol toplumunda bir temel kurumdur; önder etrafında *anda*, yani ritüel yeminle bir savaş birliği meydana çıkar. *Anda'yı* veren kimse ölüme kadar başbuğa sadâkatle hizmet edeceğine yemin etmiş olur. Bu kurum, Batı feodal toplumunda *commendatio* kurumu ile kıyaslanabilir (M. Bloch, *Société feodale*, Paris 1968, 210-212). İlk Osmanlı toplumunda gördüğümüz *alî (akı)*, kardeşlik birlikleri, aynı kurumun sosyal yaşamda uygulanışıdır. Bu temel kurum ve tören kuralları, dinî tarikatlara da örnek olmuştur. Özetle, özel bir törenle ortaya çıkan bu dayanışma birlikleri, kan akrabalığı esasına dayanan klan birimi yerine geçen yeni bir sosyal örgütlenme biçimini temsil eder ve *Uc* bölgesinde ilk Osmanlı toplumunda çeşitli sosyal örgütlenmelere esas olmuştur. Aşpz. (Bâb I, s. 58, 237-238) başlıca örgütlenmeleri şöyle tespit etmiştir: "Ve hem dahi bu Rûm'da (Anadolu) dört tâ'ife vardır kim anılır, müsâfirler ve seyyâhlar arasında: Biri Gâziyân-i Rûm, ve biri Ahiyân-i Rûm ve biri Abdâlân-i Rûm ve biri Bâciyân-i Rûm".

Âşpz. bu dört grubun *müsâfirler ve seyyahlar* olduğunu, yani zamanla Anadolu'da Uc'a gelip yerleşmiş yabancı gruplar olduğunu anlatmak istiyor. *Tâ'ife* terimi, eski Osmanlıcada bir sosyal örgütlenme, cemâ'at (community) karşılığıdır. Bu örgütlenmiş tâ'ifelerin başında *gâziyân*'ı sayması dikkate değer, yani gâzilik bir örgütlenme biçimidir. Âşpz.'nın atası Âşık Paşa (öl. 1329) gâzîlik için dokuz koşul gerektir der,[5] böylece onu bir sosyal yaşam tarzı ve örgütlenme biçimi olarak kabul eder.

Kayda değer ki, gâzâ'nın İslâm geleneğine göre genel tanım ve koşulları, XIV. yüzyılda yazılmış İslâm ilmihallerinde belirtilmiştir. (Ş, Tekin, "XIV'üncü Yüzyıla Ait Bir İlm-i Hâl: Risaletü'l-İslâm", *Journal of Turkish Studies*).

Özetle, *Uc*'ta çeşitli sosyal menşeden "garîb"lerin ve nöker/yoldaşların, İslâmî gaza ve kutsal ganimet ideolojisi ile bir önder etrafında birleşmeleri, böylece *gâziyân* birliğini oluşturmaları, Anadolu *Uc* beyliklerinin doğuşunda ilk kesin gelişmeyi gösterir. Bu "garîb'ler, yani yerini yurdunu terkedip gelenler, serhad bölgesinde tabii büyük ölçüde Türkmen aşîretlerinden ayrılan, "kızıl börk" giyip savaşçı durumuna gelen kimselerdir. Anadolu'nun uzak bölgelerinden yeni bir geçim ve yaşam arzulayarak *Uc*'a gelen maceracılar, din ve tarikat adamları; bütün bu "garîb'ler, "müsâfirler", Osmanlı *Uc* toplumunu oluşturuyordu. Gazâ ve ganimete koşan kızıl börklü Türkmen savaşçıları, Orhan Gâzî zamanında yeni bir örgütlenme ile *yaya* adı altında Beyin hâs ordusunu oluşturacak, *kızıl börk* yerine *ak börk* giyeceklerdir (*ak* rengi Türklerde asâlet, soyluluk ifade eder, *kara soğük* (kemik) avam halk, *ak söğük* soylu sınıftır). Uclara gelip yerleşen gâzîlerin belli bir sosyal tip temsil ettiğine kuşku yoktur. Gâzîlik geleneği, Anadolu'da İslâm hilâfeti ile Bizans arasında ve Orta Asya'da şamanist Türklerle müslümanlar arasındaki savaşlarda askerî hudut teşkilâtları olarak ortaya çıkmış olup bölge *sugûr*, *'avâsım*, *uc* ve *ribât* terimleriyle tanınıyordu. Anadolu'da gâzîlik ideolojisi, Seyyid Battâl epopesine (Battâlnâmeler) konu olmuş ve Eskişehir güneyinde Seyit Battâl Gâzî türbesi her dönemde gâzîlerin ziyâretgâhı hâline gelmiştir. Emevîlerin Anadolu sefer-

lerine kadar çıkan Battâl Gâzî geleneği, Anadolu'da İslâmın gâzâ ideolojisi ve serhad teşkilâtının kökeni kabul edilmiştir. Selçuklu döneminde *Dânişmendnâme*, gâzîlik epopesinin Anadolu Türkmen versiyonunu temsil eder. Osmanlı gâzîleri, bu geleneğe sahip çıkmışlardır. Gazâ gelenek ve örgütlenmeleri anlaşılmadan Osmanlı toplumu ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşu anlaşılamaz (Bazı tarihçiler, Barthold, Köprülü ve Wittek'in araştırmalarını görmezden gelip gazâ ideolojisi ve örgütlenmelerini tarihi bir faktör olarak hesaba katmazlar, bu ileri tarihçilik gibi algılanmaktadır. Aslında mitoloji, efsane, tarihi yürüten realitelerdir. İdeolojileri hesaba katmayan tarihçi, tarihî açıklamada yaya kalır).

Gâziyân'ın din uğrunda savaşıp esir ve ganimet elde etmek için etrafında toplandıkları ilk önderler *alp* unvanıyla anılıyordu. Gazâlara katılan dervişlere, *alp-eren* deniyordu (Âşık Paşa, *Garibnâme*). Önemli bir başarı kazanmış, atılgan, teşkilâtçı ve bir tarîkat şeyhiyle otoritesini pekiştirmiş bir gâzî lider (Osman Gâzî) ortaya çıkınca, *alp'lar* kendi *gâzî* yoldaşlarıyla onun seferlerine katılırlar ve feth olunan topraklar gâzî önder tarafından onlara *yurd* olarak bölüştürülür (Aşpz. alplara özerk statü ile verilen bu yurdluklara, kendi zamanına ait *timar* terimini kullanmakla anakronizme düşmektedir. Turgut Alp'a verilen İnegöl yurdluğu böylece Turgut-ili diye tanınmıştır. Bu tip özerk irsî yurdluklara Osmanlı idaresinde, daha sonraki dönemlerde Uc'larda rastlıyacağız). Yurdlukta o bölgenin vergi geliri babadan oğula geçmek üzere irsî olarak aileye verilir. Rumeli'de irsî *Uc* beyleri, Evrenuz (Evrenos) oğulları, Mihal oğulları, Malkoç oğulları, Paşa Yiğit oğulları, Fâtih'ten önce bu durumda idiler; onlar timarları kendi adamlarına atama yetkisine sahiptiler, ve beyliği babadan oğula bırakırlardı.

Doğu'da devlet, hanedan demektir. Başka deyimle, devletin kuruluşu, her şeyden önce egemenliğini Tanrı'dan aldığına inanılan karizmatik bir liderin ortaya çıkışına bağlıdır. Tabiî, liderin ülkesi, vergi ödeyen reâyası olması, gerekli koşullar olarak düşünülür. Bu tip devlet, tipik patrimonyal devlettir. Yazıcızâde Ali (*Târih-i Âl-i Selçuk*, yazma 30 a, yazılışı II. Murad dönemi) bu koşulları şöy-

le anlatır: "Pâdişâhların devleti ve hörmeti nöker ve il ve memleketledir. Eğer nöker ve il ve raiyyet olmayacak olursa padişahlık mümkün değildir" (yukarıda açıklandığı üzere *nöker*, lidere *anda* ile bağlanmış, ona ölüme kadar sadık *yoldaş* demektir. *İl* ve *memleket*, vergi veren tâbi halkın oturduğu ülke anlamındadır). Çoğu kez önemli bir zafer, Tanrı desteğinin açık bir işareti kabul edilerek karizmatik liderin ortaya çıkışında ve hanedan kurma yolunda en önemli olay sayılır.

Sonuç olarak devletin kuruluşu sürecini özetleyelim: Türkmen toplumu içinde, silâh kullanan yiğitler, kızıl börkle kalanlardan ayırd ediliyor, bu sosyal farklılaşma sonucu onlar gâzî liderlerin atlı zırhlı *alp*'ların hizmetine giren profesyonel asker niteliğini kazanıyordu. Toplumda bu değişimin idelolojik yönü, *Uc* bölgesinde İslâmî gazâdır; ilk aşama "doyum" ve "kâfirleri" esir almak için akınlar düzenlemek, sonra, ikinci aşama o bölgede egemenliği kurup yerli reayâyı vergiye bağlamak, o bölgeyi Dârü'l İslâm hâline getirmektir. Eski rivâyette bu süreci, açık biçimde tekrar tekrar ifade edilmiş buluyoruz. Osman, kariyerinin başlangıcında, kuşkusuz bir yoldaşlar grubunun başı, bir gâzî *alp*, yani önderdir. 1360'da Orhan'a ait Süleyman Paşa vakfiyesinin orijinalinde, onun için *Sultânu'l guzât* unvanı kullanılır. Orhan ile saltanat kurulduktan sonra da, Osmanlı hükümdarları kendilerini daima gâzîler sultanı olarak görmektedir. Bir yüzyıl sonra İstanbul Fâtihi II. Mehmed, Mısır Memlûk sultanına yazdığı mektupta, tüm İslâm dünyasında kendisini gâzânın temsilcisi olarak tanıtıyordu. Bey veya Sultan, gazâyı sırf bir "doyum" aracı olarak kullanmış değildir. Gazâyı, Osmanlı toplumunda başından beri, sosyal örgütlenme ve siyasî dinamizmin temel kuralı ve devletin kuruluşunda temel faktör olarak göz önünde tutmak zorundayız.

NOTLAR

1 Âşık Paşazâde (bundan sonra Âşpz.)nin naklettiği eski menâkibnâme rivâyetleri Orhan'ın imamı İshak Fakîh'den gelmektedir. İmâm herhâlde Osman dönemi olayları hakkında yakın bilgi alacak durumdadır. Bu rivâyetlerde geçen yer adlarının vakıflarda ve yerinde incelenmesi göstermiştir ki, rivâyetler esas itibariyle tarihî gerçekleri içermektedir. Çağdaş Bizans tarihçisi Pachymeres, rivaâyetleri ayrıca pekiştiren bilgiler sağlamaktadır. Osman'ın İznik kuşatması ve Koyunhisar/Bapheus savaşı (27 Temmuz 1302) üzerinde yayınladığımız incelemede (Bkz. "Struggle for Nicaea between Osman Gazi and the Byzantines", *Iznik*, Ed. A. Akbaygil, H. İnalcık ve O. Aslanapa, İstanbul 2004) bu noktayı açıkça gösterdik. Bununla birlikte rivâyetler, o zamanki kültür düzeyinde bize folklor ve epik öğelerle karışık bir biçimde gelmiştir. Aşağıda verdiğimiz tablo, menâkibnâme rivâyetlerinin, vakfiyeler, topografi, toponomi ve iç-tenkit metoduna göre varılan sonuçları özetlemektedir. Araştırma bütün ayrıntılarıyla bir kitap halinde yakında yayımlanmış olacaktır. En eski rivâyeti temsil eden kaynak, Âşık Paşazâde tarihinin (1474'de yazılmaya başlandı) Âli Bey ve F. Giese'nin yayınlarından sonra Çiftçi oğlu N. Atsız'ın yayınladığı metindir. Fakat bu yayınlar bilim için yeterli değildir ve *textkritik* metoduyla daha güvenilir bir metin meydana getirmek zorunludur. Biz burada, gerekli bazı küçük değişikliklerle Atsız'ın metnini izliyoruz.

2 Son kez Heat Lowry, *The Nature of the Early Otoman State*, Albany: SUNY Press, 2003, H. A. Gibbons'un tezini benimsemiştir; bu hipotez, Osmanlı devletinin kuruluşunda *İslâm Medeniyeti* ve *Anadolu Selçuk Medeniyeti*'ni hesaba katmamaktadır; Selçuklu medeniyetinin önemi için özellikle Fuad Köprülü, O. Turan'ın yayınlarına, yakınlarda Mikayil Bayram ve A. Yaşar Ocak'ın yayınladıkları araştırmalara bakınız.

3 İlk denemeler, H. İnalcık, "Foundation of Ottoman State", *The Turks*, vol.3 Ankara: Yeni Türkiye Yay. 2002, 46-74; I. Beldiceanu-Steinherr, "L'installation des Ottomans", *La Bithynie au Moyen Âge*, Paris 2003, 351-374. eds. B. Geyer ve J. Lefort.

4 Bkz. H. İnalcık, "Struggle for Nicaea Between Osman Ghazi and the Byzantines", *Iznik*, eds. I. Akbaygil, H. İnalcık, O. Aslanapa, İstanbul, 2003, 59-81.

5 Bkz. yukarıda not 3: H. İnalcık, "The Foundation...", 59-61.

II. BÖLÜM

OSMANLI SULTANLARININ UNVANLARI (TITÜLATÜR) VE EGEMENLİK KAVRAMI

Osmanlı sultanlarının çeşitli dönemlerde kullandıkları unvanlar aynı zamanda devlet ve hükümdarlık kavramlarını ve devletin gelişme dönemlerini de açıklar. Önem verilen unvanlar *Han* (hakan, kagan), *Sultan, Pâdişâh* unvanlarıdır. Bu unsurlar sırasıyla Orta Asya Türk devleti, İslâm devleti ve İrânî devlet geleneğini yansıtmaktadır. Tabii, hükümdarın ülkesi ve gücü geliştikçe bu unvanlara yenileri eklenmiş, yahut onların daha şatafatlı öz-deyimleri kullanılmaya başlanmıştır. İstanbul fethinden sonra Mekke ve Medine ile Arap memleketlerinin ilhakıyla I. Selim Hâdimu Haremeyni'ş-şerîfeyn, Kanunî Süleyman Halîfe-i Müslimîn ve Halîfe-i Rûy-i Zemîn unvanlarını yeğledi.

İlk Osmanlı beyliğini kurmuş olan Osman, *Gâzî* ve *Bey* (beg) veya emîr, *emîru'l mu'azzam* unvanlarıyla yetinmiş görünmektedir. Sonraki rivayetlerde Osman için *Han* unvanı da yakıştırılmıştır. *Gâzî* unvanı, Türkçe asil savaşçı anlamında Avrasya'da kullanılan *alp* unvanının karşılığı olarak kullanılmıştır. Osman'ın kardeşi Gündüz ve silâh arkadaşları hep *alp* unvanı taşımışlardır. Aynı zamanda Mogolca aynı anlamda *bagatur* unvanını *bahadır* şekliyle *alp* karşılığı kullanmışlardır. Orhan, ilk kez adına gümüş sikke basılan ve sultan unvanı alan Osmanlı hükümdarıdır. Daha önceki tarihlerde kitabelerde Orhan için kullanılan *sultanu'l-guzât*, yani gâzîler sultanı unvanı, gerçek *sultanu'l-a'zam* unvanını alamadığı

için kaçamaklı kullanılmıştır. Mogol İlhanlı hükümdarları sultan unvanı almaya kalkışan Anadolu emirlerini şiddetle cezalandırmışlardır. Zira bağımsız hükümdar olarak sultan unvanını kullanmak için mutlaka adına hutbe okunmak ve gümüş akça basılmak gerekir. Orhan, bir hükümdar olarak son İlhanlı hükümdarı Abu Saîd Bahadır Han'ın ölümünden (1336) sonra öteki Anadolu emirleri gibi Sultan unvanını kullanmaya başladı. Rumeli'de imparatorluğu kuran I. Murad ilk defa yüce hükümdar, imparator anlamında Hüdâvendigâr (Hünkâr) unvanını aldı. O, kaynaklarda *gâzî hüdâvendigâr* diye anılır. Aynı zamanda, Orhan, I. Murad ve sonra gelen tüm Osmanlı hükümdarları *Gâzî* unvanını bırakmadılar. Bu olgu, Osmanlı devletinin kuruluş ve gelişmesinde İslâmî gazâ ideolojisinin daima temel önemde olarak devam ettiğini gösterir. II. Bayezid'e kadar Beg (Bey) unvanı da terk edilmedi. Fâtih Sultan Mehmed bazan *Mehmed Beg* unvanıyla anılıyordu. *Kutadgu Bilig*'den (yazılışı 1069) beri Türk geleneğinde *Bik>Beg>Bey* daima, siyasî hüküm sahibi kişi anlamında kullanılmıştır. Osmanlı literatüründe kumanda yetkisine sahip zaîm/subaşılar ve sancak beyi gibi daha yukarı rütbedekiler *beg (bey)* unvanı taşırlardı. Öbür yandan, Yunanca köten *efendi* ve *kefalya* (kavala) unvanları da yerleşmiştir. Birincisi ileri gelen ulema, ikincisi 15. yüzyıla kadar *uc* bölgelerindeki subaşılar için kullanılmıştır (meselâ Kavala Şahin). Çok sonraları, siyasî ve dinî otoriteyi kişiliğinde birleştirenler için *Beyefendi* unvanı ortaya çıkacaktır.

Yıldırım Bayezid (1389-1402) tüm Anadolu'da öbür sultanlar üzerinde Selçuklu sultanlarının vârisi olma iddiasıyla, Mısır'daki Abbasî halifesinden *Sultânu'r-Rûm* (Anadolu Sultanı) unvanının bir *menşur* (berât) ile kendisine tanımasını istedi (İbnu'l-Furat). Bayezid'le çağdaş Avrupa resmî dilinde Bayezid *imperator Turcorum* diye anılmaktadır. Fetret döneminde (1402-1413); birbiriyle savaşan Bayezid'in beş oğlu *Çelebi* unvanıyla kaldılar, çünkü Türk devletlerinde bir saltanat veraset kanunu yoktu; saltanatı yalnız olağanüstü bir olayla Tanrı belli eder inancı yerleşmiş idi. Dolayısıyla bütün ülkenin meşrû hükümdarının hangisi olduğu belli

değildi; tâ ki Çelebi Mehmed tüm kardeşlerini savaşla saf dışı bıraktı, o zaman (1413) sultan unvanını alabildi. İslâmî bir unvan olan *Sultan* unvanı gerçek meşrû hükümdarlığı ifade ettiği için daima kullanılmıştır. *Sultânu'l-Mu'azzam, Sultânu's-Selâtîn* veya *Sultan-i a'zam Sultanu'l-Arab ve'l-Acem* şekilleri tercih olunuyordu. Bir Müslüman devletin meşrû hükümdarı olarak sultan unvanından vazgeçilemezdi.

II. Murad döneminde genellikle *Pâdişâh-i 'Âlem-penâh* (cihan halkının himayesine sığındığı ulu hükümdar, imparator) unvanı yaygınlaştı. Pehlevîcede *pâd*, ulu, büyük anlamında terimlerin başında gelir *(pâd-men=batman* gibi). *Pâd-şâh* unvanıyla eş anlamda *şahlar şahı* demek olan *Şehinşâh* unvanını Osmanlı hükümdarları pek az kullanmışlardır. I. Selim ve I. Süleyman *Selîmşâh* ve *Süleymanşâh* adlarını tercih etmişlerdir.

İstanbul Fâtihi, Doğu Roma imparatorlarının vârisi olma iddiasıyla unvanlarına *Kayser-i Rûm* unvanını ekledi. Aynı zamanda *Sultanu'l-Berreyn ve Hakanu'l Bahreyn* (iki karanın sultanı ve iki denizin hakanı) unvanıyla Anadolu ve Rumeli ve Karadeniz ve Akdeniz'in hükümdarı unvanını benimsedi. Bu unvanı Sultanu'l-berr ve Hakanu'l-bahr şeklinde Anadolu Selçuklularında da buluyoruz. Ataları gibi Fâtih'in yeğlediği bir başka unvan da Sultanu'l-guzât va'l-Mucâhıdîn unvanıdır.

Velî ve Şâh unvanlarıyla bu dünyada ve öbür dünyada üstün varlık olma iddiasıyla ortaya çıkan Şeyh Safîyüddîn Erdebilî soyundan Şâh İsmail, "iki cihanda sultandır kalender" diyordu. *Velâyet*, velîlik, *nübüvvetin* koruyucusudur inancı Türkmenler, Kızılbaşlar arasında yaygındı. İran Safavî hükümdarlarının bu iddiasına karşı II. Bayezid kendi zamanında *velî* ve *kutb* unvanlarıyla anılmaya başlandı. Firdevsî-i Rûmî, Midilli Seferi için yazdığı kitaba *Kutbnâme* unvanını verdiği gibi Sultan'a şöyle hitab eder:

Kutbu'al-Aktâbı kılan sana beyân
Tâbilerin kim dürür kutbu 'ayân
İşbu asrın kutbu kimdir şerh edem

Resm edüp kizb aradan tarh edem
Kutbsuz olmaz zaman anla yakîn

Kutba inkâr etmegil gâyet sakın
Kub-i aktâb olmayınca her zaman

Bu zamanın kutbunu anla cedîd
Şâh Sultân Al-i Osman Bâyezîd
Kub-i 'âlem Padişâhıdır bi-gümân

Kutbu'l-aktâb olmasaydı şehriyâr
Dilegince dönmez idi rûzgâr

Tâc u tahtın olmuş iken sahibi
Oldu fakr ile fenânın tâlibi
Kutbu'l-aktâb olalı Şeh Bâyezîd
Bahr u berrde hark u gark oldu Yezîd
Nitekim devrân eder dâyim felek

Osmanlı sultanları sâhib-i velâyet (velîlik) unvanına önem verir olmuşlardır. Kanunî Süleyman'a şair Yahya *sâhib-i Velâyet* diye hitâb etmiştir. Bu dönemde tasavvufî akımların güç kazanmasıyla beraber *velâye* ve *kutbiyya* teorileri pâdişâhın dinî ve cismanî otoriteyi nefislerinde temsil ettikleri inancını kuvvetlendirdi. Arap ülkelerini, özellikle Hicaz'ı ülkesine katmış olan Yavuz Selim, Memlûk sultanlarının Hâmiyu'l-Haramayni'ş-Şarîfayn unvanını Hâdimu'l-Haramayni'ş-Şerîfeyn (Mekke ve Medîne'nin hadimi) biçiminde benimsenmiş, fakat Abbasî halîfelerine özgü olan Hilâfet-i Kubrâ'ya yani dünyadaki bütün Müslümanların meşrû dinî ve siyasî hâkimi olmak iddiasında bulunmamıştır. Halîfe'nin bu unvanına saygı gösteren Anadolu Selçuklu sultanları saltanat tahtına oturduklarında Bagdad Abbasi halîfelerinden bir tayin menşuru istemişler ve kitabelerde kendilerini Halîfe'nin "zahîri", "mu'îni", yardımcısı olarak anmışlardır. Onlar böylece, sulta'sını

yani İslâm'da siyasî otoritenin icrasına Halîfe tarafından izin verilmiş hükümdar teorisine daima sâdık kalmışlardır. Böylece halîfe teorik olarak *Umma* (ümmet)'nın, yani bütün Müslümanların üzerinde sayılmıştır. I. Selim'in evrensel hilâfet yetki ve sembollerini Mısır'da oturan Abbasî halifesi III. Al-Mutavakkil'den bir merasimle devraldığına dair rivâyet, galiba 18. yüzyılda ortaya atılmış ve Osmanlı sultanlarınca benimsenmiş asılsız bir rivâyettir. Çağdaş Osmanlı ve Arap kaynaklarında buna dair bir kayıt yoktur.[1] Al-Mutavakkil, Selim tarafından İstanbul'a gönderilmiş, yolsuzlukları yüzünden Yedikule'de hapsolunmuş, Kanunî tahta çıktığında Kahire'ye dönmesine izin verilmiştir. Osmanlı Mısır valisi Hâin Ahmed Paşa, kendisini sultan, Al-Mutavakkil'i Halife ilân etmişse de, paşa yakalanıp idam edilmiş, Al-Mutavakkil, Kâhire'de bir köşede belirsiz biçimde ömrünü tamamlamıştır.

Kanunî Süleyman, *Halîfe-i Muslimîn* ve *Halîfe-i Rûy-i Zemîn* unvanlarını kullanmıştır. Bu, bütün Müslümanların halifeliği iddiasında bulunduğuna dair bir kanıt olarak ele alınabilir; fakat, bunun o zaman bir tartışma konusu olduğu anlaşılmaktadır. Zira, "İmâm Kureyş'tendir", ("al-aimmatu min Kurayş": Buhârî ve öteki hadis mecmuaları); İslâm cemaatinin dinî başkanlığı Kureyş kabilesine aittir, hadîsi karşısında Osmanlı hükümdarının bütün Müslümanların halîfesi olma iddiası o zaman iki temel tarihî olguya dayandırılmak istenmiştir: Osmanlı hükümdarları, Fâtih'ten beri, tüm İslâm'ın gazâ kılıcını elinde tutma hakkını kendilerine ait olduğunu iddia etmişlerdir (İstanbul fethinden sonra Fâtih'in Mısır Memluk sultanına yazdığı mektup: Feridun Bey, *Münşeâtu's-Selâtîn*, I, s. 236). Fâtih ve II. Bayezid'e Cezâyir Müslümanları İspanyol istilâsına karşı heyetler gönderip himâye istemişlerdir. Dünya çapında gazâ görevini üstlenen Sultan Süleyman, dünyada Hıristiyan devletlerin saldırısına uğrayan bütün Müslüman devletlerine arka çıkmakla bu iddiayı kanıtlama yolunda idi. Örneğin, Portekiz saldırısına uğrayan Sumatra'da Atje (Açe) sultanı Alâeddin'e kale, top ve gemi yapması için uzmanlar göndermiş, Osmanlı donanmasını yardıma göndermeyi vaad etmiş idi.[2] Kazan ve Astrahan'ı zapteden Mos-

kof çarına karşı Orta-Asya Müslümanlarının baş vurması üzerine Volga ve Astrahan'a sefer düzenlenmiş (1569), Orta Asya hanlıklarına ateşli silâhlarla donatılmış yeniçeri müfrezeleri yollanmış idi.[3] Rus Çarı'na karşı himâye isteyen Harezm Hanı'na gönderdiği nâmede Süleyman, kapısını "melâz-i (sığınacak yer) selâtîn-i nâmdar" diye anıyordu. Osmanlı hükümdarı, dünya Müslümanlarına, Mekke ve Medine'nin hâdimi olarak hacca serbestçe gelip gitmeleri için güvence vermekte, bu maksatla kara ve denizde sefer önlemleri almakta idi. Kuzey Afrika Arap ülkelerini İspanyol haçlılarına, *reconquista*'ya karşı korumak için levent (Korsan) *Babaorucca* (Barbaros) Hayreddin Reîs'i Kapudan-i Derya atayarak donanma ile Batı Akdeniz'e yollamakta ve Preveza'da Andrea Doria kumandası altında İmparator V. Karl'ın güçlü donanmasını bozguna uğratıyor, ülkesini Akdeniz'de en büyük deniz gücü durumuna getiriyordu (1538). Gazâ ve Hac yollarını koruma, Osmanlı hükümdarını fiilen bütün İslâm dünyasının koruyucusu durumuna getirmekte ve bu sıfatla Kanunî Süleyman *Hilâfet-i Kübrâ'ya* hak iddia etmekte idi. Süleymaniye Camii kapılarından birinde Ebu's-Su'ûd'un yazdığı kitâbede Süleyman "Halîfe.... zıllu'l-lâh 'alâ kâffatu'l-ümem" diye anılıyordu. Onun bilgin veya bilgiç vezirâzamı Lûtfi Paşa, Hilâfet üzerine risâlesinde gazâ'yı, onun tüm İslâm'ın hâmisi olduğu tezini savunmakta idi.

Şu olguyu da kaydetmek gerekir: 1258'de Hulagu'nun Bagdad'ı zaptı ve Abbasî ailesini kılıçtan geçirmesinden sonra İslâm dünyasının büyük bir bölümü Müslüman olmayan Mogol hanlarının hükmü altına düşmüştü. O zaman şeriatın uygulanması yerel ulemanın sorumluluğu halini aldı. Öbür yandan Müslüman hükümdarlar da şerî'atın baş uygulayıcısı olarak *imâmet* ve *saltanatı* kendi nefislerinde birleştirdiler ve bu sıfatla *halîfe* unvanını kullanmaya başladılar. I. Murad'dan beri Osmanlı hükümdarları da, İslâm dünyasının başka taraflarında olduğu gibi *halîfe* unvanını kullanmışlardır.

Osmanlılar'da *Hilâfet-i Kübrâ* iddiası, zayıflayan siyasî gücü desteklemek amacıyla gittikçe kuvvetlendi ve 18. yüzyıldan bu yana

bütün İslâm dünyasının meşrû halifesi biçiminde gelişme gösterdi. I. Dünya savaşı bitiminde Hint Müslümanlarının Osmanlı hilâfetini İngiliz hâkimiyetine karşı kullanmaları, *Hilâfet Hareketi*, Osmanlı Sultanının halifelik iddiasının İslâm dünyası tarafından benimsenmiş olduğunu göstermekte idi.

NOTLAR

1 Bkz. H. Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927, s. 17-19.

2 Bkz. H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarih*, 378-391.

3 H. İnalcık, "The Origins of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal, 1569", *Les Annales de l'Université d'Ankara*, I, (1947), 47-106; Türkçe çeviri: *Belleten*, XII (1948), 349-402. Süleyman üzerinde bkz. *Kanunî Armağanı*, Ankara: TTK 1970; *Soliman Le Magnifique et son temps*, Paris: Rencontres de l'Ecole de Louvre, 1992.

ADÂLET VE ŞİKÂYET HAKKI: 'ARZ-İ HÂL VE 'ARZ-İ MAHZAR'LAR

Orta Doğu devlet ve hükümet sisteminin temel prensibi, özel bir yorumu olan adâlet kavramına dayanır. Bu adâlet kavramı, halkın şikâyetlerini doğrudan doğruya hükümdara sunabilmesi ve onun emriyle haksızlıkların giderilmesi, demektir[1]. Divân-ı hümâyûn'un temel görevi budur. Oraya yapılan başvurular, sultanın daima orada hazır bulunduğu inancıyla, doğrudan doğruya Sultana yapılmış başvurular sayılır. Pâdişâhın doğrudan doğruya halktan şikâyet topladığı da olur. Hükümdar, cuma namazında, ava çıkarken veya sefere giderken veya gelirken, halkın dilekçelerini kabul eder (bu dilekçeye idare terminolojisinde *rik'a* denir). Halkın şikâyetlerini almak için bu gibi fırsatları hükümdar ne kadar çok tekrarlarsa, o derece âdil sayılır. Hükümdarın dikkatini çekmek ve şikâyet sunmak için saraya yakın yerde ateş yakmak âdetini, 17. yüzyılda İngiliz tüccarları da kullanmışlardır. Hükümdara doğrudan doğruya erişebilme, şu sebepten önemli sayılırdı: Hükümdar, Tanrı'dan başka kimseye karşı sorumlu olmayan tek otorite olarak, haksızlığı giderebilecek en yüksek otoritedir. O, kendisinin otoritesini temsil edenlerin hepsinin üstündedir ve onların yaptıkları kötüye kullanmaları ancak o bertaraf edebilir. Bir kelimeyle, hükümdar adâletin son başvuru yeridir, bu nedenle de adâletin yerini bulması için toplumda herkes, birey olarak yahut toplu halde, ona şikâyetini götürebilmelidir.

Bu temel anlayış, Osmanlı idaresinde bir takım kurumlar ve onlara bağlı arşivler biçiminde kendini gösterir. Arşivlerimizde *şikâyât defterleri*, *"arz-i mahzar"*lar, müftülük arşivlerinde *ma'ruz* adı altında gösterilen vesika koleksiyonundaki malzemenin büyük bir kısmı, hep bu temel kurumun işleyişi ile ilgilidir. Bu yazımızda birbirini tamamlayan iki koleksiyondan, *'arz-i mahzar*'lardan ve *şikâyât defterleri*nden söz edeceğiz.

Vezirâzâmı (veya onun büro şefi sayılan reîsülküttâbı)[2] ilgilendiren bütün beylik-siyasî işlere ait emirleri, bu arada hükümdar adâletinin yerine getirilmesi işlemi bir Pâdişâh hükmüne konu olmuşsa, bu hükümlerin kopyaları veya tutanakları başlangıçta hep *Mühimme defteri*'ne kaydolunurdu. 17. yüzyılda, Mühimmelere giren hükümler, konularına göre ayrı defterlere geçirilmeye başlandı; böylece *Mühimmeler* yanında *Ecnebi defterleri* diye bilinen seri ile *Şikâyât Defterleri, Nâme Defterleri, Alıkâm Defterleri,* ve sonraları, *Nişân Defterleri* ayrı seriler olarak ortaya çıktı. Bu defterler, şüphesiz bu konularda ayrı kâtiplerin uzmanlaşması ile ilgili olarak vücuda gelmiş olmalıdır. Bu uzmanlaşma, Osmanlı bürokrasisinde ileri bir gelişme ve *rasyonelleşme* biçiminde yorumlanabilir.

Şikâyât defterleri, bu defterlerin başındaki cümleden de anlaşılacağı üzere, şikâyetler üzerine yazılan Pâdişah hükümlerini içerir. H.G. Majer'in belirttiği gibi[3], Mühimmelerin çok çeşitli hükümleri içermesine karşılık *şikâyât defterleri* özel bir bolüm buyrukları içine alır. "Ahkâm-i Şikâyât" kayıtlarından meydana gelen bu defterlerde *şikâyet yapanlar* şöyle sınıflandırılabilir[4]:

1. "Kazâ-i mezbûr ahâlisi *'arz-i hâl* gönderüp",
2. "Balya-Badra kazasında sakin olan tüccar taifesi *'arz-ı hâl* edüp",
3. "Ayntab sancağının erbâb-i tîmâr fukaraları *'arz-i hâl* edüp",
4. "İstanbul'da vâki' mumcu tâ'ifesi dergâh-i mu'allâma *'arz-i hâl* edüp",
5. "Kazâ-i mezbûre ahâlisi gelüp",

6. "Dergâh-i mu'allâma *mektûb* gönderüp kazâ-i mezbûra tâbi' Kırın-tepe imamı ve hatibi vesair ahâlisi meclis-i şer'a varup",
7. "Mustafa nâm kimesne *'arz-i hâl* edüp",
8. "Sen ki kadısın, dergâh-i mu'allâma *'arz* gönderüp",
9. "Zu'amâdan Ahmed *'arz-i hâl* edüp",
10. "Hadîce nâm hatun gelüp",
11. "Benaki zimmî *'arz-i hâl* edüp".

Reâyâ/askerî, zimmî/Müslüman, herkesin şikâyet için *'arz* sunma hakkı vardır. Bütün bir kaza halkını temsil edenler doğrudan doğruya (no. 1) kadıya gidip onun vasıtasıyla (no. 6) *'arz-i hâl'*de bulunabilirler. Buna *'arz-i mahzar* da denir. Yahut, bir kazada halkın belli bir kesiti, tüccar veya esnaftan bir grup (no. 2 ve 4), baş vurabilirler. Yahut halktan bir şahıs kendi başına doğrudan doğruya *'arz-i hâl'*de, bulunabilir (no. 7, 10, 11). Bunun gibi "askerî" sınıftan bir grup (no. 3) toptan, veya bir kişi (no. 9), şikâyette bulunabilir ve *'arz* sunar. Genellikle askerî-resmî kişilerin dilekçesi için yalnızca *'arz* kelimesi kullanılır. Reayanın sundukları *'arz-i hâl'*dir. Yahut kadı doğrudan doğruya bir şikâyet konusu için *mektûb* veya *'arz* gönderebilir (no. 8).

Şikâyet konusuna gelince, şikâyet için *'arz* veya *'arz-i hâl* gönderilmesi, ilgilinin mutlaka bir zararını veya uğradığı bir haksızlığı gidermek için olmalıdır. Zarar gören taraf, bir şahıs, bir grup veya bir kurum (vakıf gibi) olabilir. Haksız ve zararlı durum, eşkiyânın veya memurların soygunculuğu, bir mahkeme kararını tanımama, borcunu ödememe, genellikle kanuna aykırı hareketlerden doğma olabilir. Bir yöre halkının yıkık bir köprünün tamiri için başvurmaları da aynı kategoride sayılır. Köylünün toprak anlaşmazlıkları veya bir tımar-erinin köylüden alamadığı vergiler de bir şikâyet konusudur. Esnaf, nizamlara aykırı hareket edenleri şikâyetle *'arz*da bulunabilir. Bütün bu hallerde, söz konusu olan şey, *özel* zararlardır; *kamu* zararları değildir. Kamuya ait işler *Mühimme* defterinde kayıtlı hükümlerle karşılanır.

Hukukî şikâyetlerde, çok defa, *'arz* yapan daha önce müftüden bir fetva alarak, haklılığını itiraz götürmez bir biçimde desteklemeye çalışır. *Kadı mektubu* veya 'arzile bildirilen şikâyetler de, kadının desteğini taşımaktadır. Böylece, başlıca şikâyet konuları şu kategorilerde toplanabilir.

1. Kadının verdiği hükmü veya hücceti tanımayan ve gereğini yerine getirmeyenlere karşı şikâyet. Meselâ[5], Mısır'da "evlâd-ı meşruta" olan Ahmed Bagdâdî'nin vakıflarına başkaları karışıyormuş, evvelce Padişah emriyle mahkeme evlâdın hakkını tanımış, yine karışmışlar. Yeni hükümde deniyor ki: "Dâvasına muvâfik fetvâ-yı şerîfesi olduğun bildirüp yedinde olan hüccet-i şer'iyye ve emr-i 'aliyye mucibince 'amel olunmak için" Mısır paşasına ve Mısır kadısına hükm yazılmıştır (23a, 3).

2. Hükümlerin çoğunluğu, kişiler arasında hak davalarıdır. Hüküm, genellikle, hakkın ortaya çıkması için, Şerî'at ve kanuna göre iddianın mahkemece görülmesine dair Pâdişâh emrinden ibarettir. Meselâ, Ali adındaki yeniçeri, Bagdad civarında Şehriyân nahiyesinde tasarrufundaki "bağ ve bağçe ve dükkânlar ve menzil ve çiftliği", kendisi başka yere gittiğinde kirâya veriyormuş. Kirâcısı ölmüş, dışardan bazı kimseler "fuzulî işgal" ettiklerinden şikâyet eder. Hüküm "şer'le görülmesi" için yazılmıştır (131b, 5). Kocası ölen Neslihan hâtûn, mirastan kendi hissesine düşeni öbür vârislerin vermediğinden ve intikal eden emlâki dörtte bir fiyata sattıklarından şikâyetçi. "Mahallinde şer'le görülmek için hükm" yazılmıştır (185b, 2).

3. Askerî sınıftan olanların, kanun dışı reayadan eşya ve para almalarının önlenmesi, hükümetin en ziyade dikkat ettiği durumlardan olup, genel *adâletnâmelerin* konusudur. Bununla beraber, bu gibi durumlar, özel şikâyet konusu da olabilir. Misâl: Cisrimustafa kazâsındaki köyler *'arz* gönderip, "hukuk ve rüsumların kânûn ve defter mucibince kendü zabitlerine edâ" ettikleri hâlde, Çirmen Sancak-beyi ve Subaşıları veya adamları, kasabaya ve köylere gelip reayanın evlerine konup bedava "yem ve yemek ve arpa ve saman ve koyun ve kuzu ve yağ ve bal ve kaz ve tavuk ve odun ve

otluk vesair zahirelerin... ve külli akçaların" alıp zulmetmektedirler. Yasaklanması için hüküm isterler (85a, 4).

4. Halkın, kanuna aykırı alınan vergilerden şikâyetleri. Meselâ, Macaristan'da Yanova eyaletinde köylüler, kale ve palanka dizdarlarının, sözde tamirât gideri karşılığı kendilerinden "hilâf-i şer' ve kanûn" para toplamalarından şikâyet ederler (162a, 1). Bunun gibi, Vulçıtrin kadısının gönderdiği bir 'arza göre, Arnavutların saldırıları dolayısıyla halkı kaçmış olan toprakları, başka diyardan gelip işleyen köylüler, sipahinin izniyle ekiyorlar; kanuna göre öşr karşılığı sipahilerine belli bir para ödüyorlar. Ayrıca yeni *tahrîrde* üzerlerine cizye olarak toptan yirmi bin akça yazılmıştır. Bunu da ödüyorlar. Kanuna göre onların başka rüsum ödememeleri gerekir. Fakat sipahiler fazladan bunlardan "defterlü reâyâ"nın ödemesi gereken resimleri, yani iki veya üç guruş *ispence* istiyorlar, bir takım angarya hizmetler –otluk biçtirmek gibi– yüklüyorlar. *Sefer harcı* veya *imdâdiye* adıyla para istiyorlar; "kadı arz etmeğin hilâf-i şer' ve kânun ve defter ta'addî olunmamak için" hüküm yazılmıştır (149a, 3). Bu 'arz, kadı tarafından *mektup* şeklinde yazılmış olup reayayı haklı göstermektedir; bu belge, kadıların mahalli halkın mümessili gibi hareket ettiklerine ve halkın haklı isteklerini desteklediklerine dair pek çok misâlden biridir. Öbür taraftan, reayanın "perakende" olmak, yani dağılıp izini kaybetmek, sonra gelip yeni bir statü altında vergilerden kaçmak taktiğini de unutmamak gerekir.

Her zaman reayanın haklı olmadığını, bir tımar-erinin şu *'arz-i hâli* de göstermektedir. Keşan köylerindeki tımarından raiyyetin ve raiyyet oğullarının çoğu kalkıp köyleri civarında bir *mezra'ada* yerleşiyor ve beş senedir ispencelerini vermiyorlar *(ispence*, şahsî raiyyet resmi olup reâyâ nereye giderse gitsin ödemek zorundadır). Tımar-erine "bizim ispencemiz sana hasıl kaydolmamıştır. Biz ispençemizi ahar kimesneye verdik" diyorlar. *Defter-i mufassal*'dan incelendikte, onlar bu tımar-eri üzerine raiyyet yazılmış bulunuyor; böylece tımar-eri Padişahtan hüküm istiyor. Geçmiş yıllara ait ispencelerin alınması, "kânûn ve defter mucibince 'amel olunmak"

üzere hüküm yazılıyor (85a, 1). Kaydetmek gerekir ki, burada tımar geliri sipahinin özel bir malı olarak işlem görmektedir. Sultanın hükmü bir haksızlığı düzeltmek için verilmiştir. Başka bir deyimle, burada tımarın, bir iltizam malı gibi, kişiye ait bir hak haline geldiği düşünülmektedir.

Dobruca'da Sarıgöl'de haseki sultanın hâssında oturan reayadan, hasekiyi temsil eden voyvodanın geliri arttırmak için yaptığı bir hile üzerine, pâdişâha şikâyet (137b, 3). Genel şikâyet konusu olan bu oyun şudur: Voyvoda, haseki sultana ait öşür mahsûlünü almıyor, reaya üzerine bırakıyor ve yerine yüksek fiyattan para istiyor (tereke rayici pazarda kile başına 20 akça iken 30 akça istiyor). Pâdişâh, durumun soruşturulması ve kanuna aykırı işlemlerin önlenmesini emrediyor (137b, 3).

Burada reayanın, Pâdişâh'ın bir yakınına ait, sorunda haksızlığa karşı şikâyete cesaret etmesi ve idarenin reaksiyonu dikkate değer. Bu nokta, Osmanlı devlet idaresinin, "keyfî bir patrimonyal sistem" (bu Max Weber'in[6], Osmanlı rejimini karakterlendirmesidir; o, keyfi patrimonyalizme "Sultanizm" adını verir) olarak yorumlanamaya-cağını göstermektedir. Osmanlılarda, adâlet ve şikâyet sisteminin bürokrasi tarafından yürütüldüğü, Osmanlı bürokrasisinin yerleşmiş kurallar ve göreneklere tâbi olduğu, böylece Pâdişâhın veya yakınlarının keyfî tasarruflarını önlemeye çalıştığı unutulmamalıdır. Aynı bürokratların, devletin çöküşünü, bu bürokratik düzenin ve kontrolün çiğnenmesine atfettikleri bilinmektedir (Selânikî, Âlî, Koçi Beğ ve Hacı Halîfe hepsi bu bürokratlardandır)[7].

Vakıflar dolayısıyla Dârussaâde agası sık sık *'arzlar* göndermektedir. Meselâ, 1086 Muharrem/1675 Mart tarihli bir *'arz*, on beş yıldan beri vakıf toprağını elinde tutan, işleyen ve vakfa öşr ve resmini ödeyen bir köylüyü korumak istiyor. Vakfa ait bu toprağın sınırları belli iken, başka biri bu toprağa karışıyor. Evvelce, emr-i şerîf üzerine yerine gidilip toprak belirlendiği halde yabancı kişi karışmakta devam ediyormuş. Bu defa, Dârussaâde ağası davanın evkaf müfettişince görülmesi için hüküm istiyor (82b,

3). Vakfların, Sultan vakfı olup Dârussaâde ağası idaresinde dahi olsa kamu işleri arasına alınmaması ve özel şikâyet konusu olması, vakfın hukukî niteliğinden ileri gelmektedir. Vakıf üzerinde devletin, teorik olarak bir tasarruf hakkı yoktur. Keza, tımar sahipleri de gelirleri için *'arz* gönderirler, zira tımar geliri onların özel mallarıdır. Fakat tımarın toprağı veya reâyâ üzerinde bir haksız işleme karşı devlet doğrudan doğruya harekete geçer. *Şikâyât* vesikalarıyla *Mühimme* vesikalarını ayırt eden ölçü budur.

Vakfa ait birçok şikâyetler de, vakıfların "serbestiyeti" prensibine saygı gösterilmemesinden doğmaktadır. Mahalli otoritelerin, vergi ve emniyet sorunları dolayısıyla "serbestiyet"e aykırı, vakfa girmeleri, vakıf reayasından isteklerde bulunmaları üzerine Dârussaâde ağası onlara karşı şikâyet etmekte, padişahtan hüküm istemektedir (meselâ 81a, 6). İltizam konusu olan haklar da özel mülkiyet konusu sayılır. Bir mültezimin şikâyeti: Kangrı (Çankırı)'da koyun sahipleri, kendi koyunlarını *agnâm resmi* ödemekten *mu'âf* olan askerlerin sürülerine katarak, *agnâm resmi* ödemekten kaçtıklarından, tahsilat yapamıyor. "Tahsil ettirmek babında mâliye tarafından emr-i şerifim verilmekle mucibince 'amel olunmak için' hükm yazılmıştır (149a, 1).

Reayadan kişilerle resmî kişiler arasında sorunlara misâl: Bitlis Beyi, Arslan adındaki zımmîden altı bin esedî gruş almış, dört yıldır geri vermiyor. Arslan, Pâdişâha *'arz-i hâl* göndererek hüküm istiyor, hakkının alınması için yazılan hüküm, yalnız Van beylerbeyine yazılmıştır. Çünkü Bitlis sancak beyi onun hükmü altındadır, davayı o, kadıya havale edebilir (83b, 3).

Başka bir misâl: Tırhala kazasına tâbi Rarak köyü halkı, hükümetle işlerini görmek için Mustafa Çavuş'u vekil tutmuş. O, *'avâriz, bedel-i nüzul* vergilerini veririm diye onlardan 720 bin akça toplamış. Halk, bunun kadı mahkemesinde şer'le görülmesi için Pâdişâh'tan hüküm ister (83b, 5). (Evliya Çelebi, vilâyetlerde yerleşmiş çavuş, müteferrika vb. saray kullarının valilerden daha zengin olduğunu vurgular. Bunların, hükümetle yerli halk arasında aracılık yaparak servet yaptıklarını gösteren bu vesika ilginçtir. *A'yân*, bu gibiler arasından çıkmıştır).

Hüküm

Pâdişâh, şahıslar arasındaki haksızlıkları ve kendi otoritesini temsil edenlerin bu otoriteyi kötüye kullanarak yaptıkları haksızlıkları önlemek, veya düzeltmek için şikâyet mekanizmasından yararlanmaktadır. Başka deyimle, şikâyet ve Padişahın emrini isteme, yüksek idare otoritesiyle idare edilenler arasında doğrudan doğruya ilişki kuran, komünikasyonu sağlayan bir mekanizma oluşturmaktadır.

Pâdişâh haksızlıkları gidermek için nasıl bir yöntem kullanır, aşağıda bunu inceleyeceğiz.

Pâdişâh buyrukları, hükümler veya emr-i şerîfler, genellikle kadılara gönderilir, zira tarafsız bir hükme varmak, mahallindeki koşulları hesaba katarak ve soruşturma yaparak kanun ve Şerî'atın yerine getirilmesi fonksiyonu kadılara verilmiştir. Merkezden bürokratların Pâdişâh adına verecekleri hükümler yanlış ve keyfî olabilir; böylece adâlet ve hukuk ilkesine aykırı düşer. Esas amaç, kanun ve nizamların yerine getirilmesidir. Böylece bir defa daha Osmanlı idaresinin uzmanlaşmış bürokratik niteliği ortaya çıkmaktadır. Bazı hükümler, hem kadıya hem de bir "urfî" idare adamına hitâb eder. Sebebi; ilgili kişinin veya konunun, idari otorite zincirine tâbi olmasıdır. Konu, meselâ eşkıyalık ise, hem kadıyı hem idare âmirini ilgilendirir, bu sebeple hüküm her ikisine hitap eder.

Bazı hükümler ise, yalnız idare adamlarına hitap eder (buna ait misâl azdır, bkz. 71a, 4; 84b, 1). Bu halde konu, Şerîat dışında, tamamıyla askerî-idarî otoritenin yetkisi içindedir ve kadıya havale, idarî-askerî otorite zincirini kırar. Osmanlı sisteminde, otorite zinciri temel prensiplerdendir. Meselâ terfi için *'arzlar* ilgilinin doğrudan doğruya emri altında bulunduğu âmir tarafından yapıldığı gibi, cezalandırmalar da ilk önce ona bildirilmiştir; ancak konu kadının hükmünü gerektiren bir kanun konusu ise, aynı zamanda kadıya gider. Askerî düzende *patrimonial*, intisabcı-korumacı bağımlılık daha açıktır ve Türk-Mogol devlet geleneğinden gelir.

Hüküm, *şikâyât defteri*'ne kaydedilirken genellikle, "hüküm ve-

rilmiştir" veya "hüküm yazılmıştır" deyimi kullanılır. Birçok hallerde de, "emrim olmuştur" yahut "emr-i şerif yazılmıştır" deyimi vardır. Yahut, sadece "yazılmıştır" denir. Bu çeşitli deyimlerin, hükmün özelliği ile bir ilişiği olduğunu sanmıyoruz.

Bazı hallerde, "zuhur eden mevâdd sıhhat üzerine dîvân-ı hümâyûnuma *'arz* oluna diye yazılmıştır" deyimiyle olayın sonuçları izlenmek istenir (misâl 54b, 5).

Bu, kayıt şekli bakımından *Mühimme defteri*'nden esaslı bir fark meydana getirmektedir. Mühimmelerde hüküm, aslında nasılsa öyle biter, "yapasın" "edesin" deyimiyle doğru hitâb şekli ile nihayetlenir. "... için yazılmıştır" anlatım şekli kullanılmaz. *Mühimme* kayıtlarındaki bu özellik, belki de oradaki metnin, hüküm yazılmadan önce bir ilk *müsvedde* olmasından ileri gelmektedir. *Şikâyât defteri*'nde ise, yazılmış olan hükümlerin kopyası yapılmaktadır. *Nâme defterleri*'nde de öyledir.

Şikâyât defterleri'ndeki, hükümlerin yazılmasına temel olan vesika, *'arz* veya *'arz-i hâl*'dır. Aşağıda bu çeşit vesikaları inceleyeceğiz.

ARZ-İ MAHZARLAR

Burada, *mahzar* kelimesi, bir grup tarafından topluca imzalanan vesika, dilekçe anlamında kullanılmaktadır. Bu gibi vesikaların altında, 'arzda bulunanlar, adlarını ve mühürlerini korlar. Böylece şikâyet, topluca yapılmış ve her üye tarafından tasdik edilmiş bir *'arz-i hâl* niteliğini kazanır. Bireylerin yaptıkları başvurulara sadece *'arz-ı hâl* denir.

17-18. yüzyıl dönemine ait bu gibi bir çok *'arz-i mahzar* Başvekâlet Osmanlı Arşivi Cevdet Dahiliye tasnifinde mevcut olup bazıları Profesör Yücel Özkaya tarafından yayımlanmıştır. Boris Nedkof, bu gibi vesikalar arasında Bulgarca yazılmış ve Bulgar ileri gelenlerince imzalanmış *'arz-i mahzarları* yayınlamıştır. Topluca şikâyette bulunmakta gayr-i Müslim reâyâ ile Müslümanlar arasında hiçbir fark gözetilmez. Aşağıda üç *'arz-i mahzar* inceleyeceğiz.

I. VESİKA (bkz. Ekler: no. I)

Sofya ahalisinin, şehri hüküm ve tagallübü altına sokan bir mütegallibe'ye karşı[8] şikâyetini dile getiren bir arz-i mahzar B. Nedkof tarafından yayımlanmıştır. Başlarında şehrin ileri gelenleri olduğu halde, üç binden fazla Sofyalı, yeni Rumeli paşası Osman Paşa'yı, Köstendil'e gidip karşılıyorlar ve şikâyetlerini dile getiriyorlar. Paşanın mütegallibe Haseki Mehmed'i cezalandırmaya karar vermesi sonucu şehri bırakıp gitmekten vazgeçtiklerini, Pâdişâha bağlılıklarını bildiren "mahzar birle 'arz-i hâl" de bulunuyorlar. Haseki Mehmed, üç yıldan beri tagallüp etmekte olup şehir ve kaza halkından her yıl altı-yedi yüz *kise* para (300-350 bin gruş) topladığı ileri sürülüyor. Sözde gelip-giden devlet büyükleri için yaptığı masraflar karşılığı olarak da "memleket defteri"ne[9] kendisi için bir hayli para eklemektedir. *'Arz-i mahzarlar'* genellikle tarihsizdir. El-Hâc Osman Paşa 1799 da Rumeli valisi olduğuna göre, vesikamız bu yıla ait olmalıdır.

İmzalar, şehri temsil eden ileri gelenleri tanıma bakımından önemlidir. *'Arz-i hâl'*e mühür basanlar, "ulemâ ve sulehâ, ashâb-i 'alâka ve fukarâ-i a'yân ve eşraf" 53 kişidir. Kadı başta olarak müfti, nakîb, hatîb ve imamlar ulemayı temsil etmekte, ondan sonra "ihtiyâr" sıfatıyla anılan kimseler şehrin ileri gelenlerini oluşturmaktadır. Bunlar arasında *sarrâclar* esnafı kethüdası hâriç başkasının içtimaî durumu belirtilmemiştir. Bu gruptan sonra önemli resmî kişiler, Sofya serdarı, Kıptiyân cizyedârı, vilâyet kâtibi, kethudâ-yi şehr, bir mültezim, voynugân vekili, bir za'îm, Dergâh-i Âlî gedüklüsü Ahmed, başka bir za'îm, İzinbol çeribaşısı, eski miralay, başka bir gedüklü, Sofya a'yânı Seyyid Sa'dullâh, Rumeli eyâleti defterdarı ve Sofya mütesellimin *silâhşör*-i *hassası*'dır.

II. VESİKA (Ekler: no. II)

Adana'da eşkiya ile işbirliği yapıp köyler basan, valilere karşı çıkan başka bir mütegallibenin yağmaladığı eşya ve hayvanatı mahkeme yoluyla geri almak için Pâdişâha gönderilmiş bir *'arz-i mahzar'*dır (Y. Özkaya tarafından fotokopisi yayımlanan bu vesi-

kada mühürlerin hepsi çıkmamıştır). Burada da toplu halde *'arz-i mahzar* verenler, ulemâ ve sulehâ, a'yân ve eşrâf, meşâyih ve köy halkı ve fukarâ-i reâyâ olarak gruplandırılmışlardır. İstedikleri, "maktullerin dem (kan) diyetleri, gasp ettirdiği devâbb ve mevâşî ve hayvanâtımızın kıymeti ve bahaları tahsil ve icrâ-yi hakk olunmak babında" valiye emir verilmesidir. *A'yân*'ın yerinde kalması, büyük ölçüde, kendi lehlerine Pâdişâha gönderilen *'arz-i mahzar*'lara bağlıdır (bkz. Vesika I). Yerli halkın şikâyet ettikleri *a'yân, mütegallibe* durumuna düşer. Bunu, halkın idareye katılması olarak da yorumlayabiliriz.

III. VESİKA (Ekler: no. III)

Nitelik itibarıyla farklı olmakla beraber *'arz-i-mahzar* kategorisindedir. Osmanlı idaresinin *decentralization* çağında halkın, daha doğrusu taşradaki nüfuzlu kişilerin idarede artan söz hakkı ve nüfuzunu belirten bir vesikadır. İlk defa burada yayımlanan bu *'arz-i mahzar* şikâyet değil, bir voyvodayı halkın desteklemesi konusundadır.

Livadye'de *mahzar*'ı sunanlar, ulemâ, askerî ve şehrin ileri gelenleri olarak üç kategoriye ayrılmıştır. Ulemâ sırasıyla kadılar, müderrisler, kadılık bekleyen mülâzimler, imâm ve hatîblerden ibarettir. Askerî grubuna, sırasıyla za'îmler ve tımar sahipleri, kapıkullarından sipahiler ve yeniçeriler girer. Sivil kişiler, "fukara kulları" deyimi altında toptan gösterilmiştir. *'Arz* altındaki mühürleri incelediğimizde, en başta müteferrika Beşaret anılmış, ondan sonra müderris Mahmûd, kadı Ali, cizyedâr Mustafa, İnebahtı sancağı mirlivâsı Behrâm, Kâdirî şeyhlerinden Mahmûd, medrese talebesi olduğu anlaşılan Mehmed, yeniçeri serdârı Ahmed, müderris Mahmûd, cündî (sipahi) Hasan ve Ali, râcil (yeniçeri) Mustafa, Pâdişâh kulu Davud, eski serdâr Ahmed, Yeniçeri Şeyhî, eski serdârlardan Mustafa, Pâdişâh kulu Süleyman, yeniçeri Mehmed, imâm Mehmed, Gâzî Ömer Bey camii hatibi Hurrem, Bali Bey camii hatibi Şeyh Hasan, başka bir talebe Mehmed, yeniçeri Receb, Pâdişâh kulu İbrahim, sipahi Ahmed, yeniçeri Hamza, hatîb Mehmed, müderris Süleyman, yeniçeri Hüseyin, yeniçeri Ahmed, müderris Hızır, za'îm (?) Hasan, ve yeniçeri Osman.

1078/1667 yılında Livadye'yi ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi'ye göre[10], burası Medine evkafından olduğu için Dârussâde ağasının idaresi altındadır ve onun tarafından tayin edilen bir voyvoda tarafından yönetilir. Onun emri altında iki yüz kişi vardır. Evliya, kasabanın ileri gelenlerini şöyle sıralar: Sipâh kethüda-yeri, yeniçeri serdârı, kale dizdarı (ve elli hisar-eri), şehir kethüdası, şehir subaşısı, harâc-emîni, muhtesib ağası, bacdâr, ondan sonra ulemâ şeyhülislâm, nakîbüleşrâf, ondan sonra şehrin a'yânı, büyükleri ve eşrafı gelir. Bir de gümrük emini olup Evliya onun sarayında kalmıştır. Evliya, kasaba ahalisini 7 (başka bir nüshada 8) Müslüman mahalle ve 6 kefere (çoğu Rum, Latin ve Ermeni) mahalle ve hepsi iki bin hane olarak gösterir. İki "sûhte medresesi" olduğunu ekler.

Sarp bir yerdeki kalesiyle askerî önemi olan bu kasabada, askerî grubun ve ulemânın sivil a'yân ve eşrâf yanında hâkim bir durumda olduğu anlaşılmaktadır.

Vesikamızın ait olduğu tarihte, voyvoda Mehmed Ağa'dır. *'Arz-i mahzar'*ın yazılması sebebi, geçen yıllarda vergi tahsilatının eksik olması sebeplerini açıklamak ve kasaba ileri-gelenlerinin duruma tanıklık etmeleridir. Noksanın sebebi, vilâyete taun salgını gelmesi ve reayanın "on ekseri" (onda birinden fazlası?) ölmüş olmasındandır. İkincisi, voyvodanın vergi toplarken hükümetin resmî rayicine göre değil, mahallî râyic üzerinden tahsilat yapmış olmasıdır. 1623-1626 yılları arasında altının resmî rayici 120 ile 400 akça arasında büyük dalgalanmalar yapmıştır[11]. Nihâyet 1625'te bir altın 120, gruş 80 akça olarak belirlenmiştir. *Osmanî* akça ise, bu tarihe doğru 12 akça olarak tespit olunmuştur. Anlaşıldığına göre, altını 300 ve *Osmanî*'yi 10 akçadan (gruşu 220 den) almış, hükümete resmî râyic üzerinden teslimat yapmış, büyük zarara uğramıştır. Buna göre, meselâ, 1500 akça tutan bir vergi matrahı için beş altın almış, fakat altınla hesap olduğu takdirde hazineye 12.5 altın teslim etmesi gerekmiştir. Voyvodaya "ziyâde hayf gadr" olduğu söylendiğine göre, halk ödemelerde kendilerine en kârlı yolu seçmiş olmalıdır. Para râyicindeki büyük dalgalanmaların, istikrarsızlığın Osmanlı maliyesinde kargaşalıkların ana sebebi olduğu bu misâlden de anlaşılır.

Söz konusu vergiler arasında, *bağ-resmi*'nin ve ispence'nin özellikle zikri dikkate değer. Evliya'ya göre şehir civarında 2000 (bir nüshada 12.000) bağ vardır ve dönüm-resmi öder. Yalnız Hıristiyanların ödediği *ispence-resmi*'ne gelince, köylerin nüfûsu çoğunlukla Rumlardan oluştuğuna göre, nakden ödenen bu resim de önemli bir toplam tutmaktadır. Voyvoda Mehmed Ağa, kadı önünde vergileri hangi râyic üzerinden topladığının tespitini istemiş, mahkemede hazır olan "eşraf ve a'yân", gruşu 220 ve Osmanî'yi on akça üzerinden verdiklerini ifade etmişler ve bu İcadı tarafından bir hüccette tespit edilerek Voyvodaya verilmiştir (Ekler: Vesika no. IV).

Burada bizi ilgilendiren esas nokta, *taşra halkının hayatî sorunlarda sözünü duyurmak için belli bir mekanizmayı kullanma hakkına sahip olduğunu* göstermektir. Mahallî memur voyvodanın idaresi hakkında kasaba "a'yân ve eşrâfı" düşüncelerini belirtmişlerdir.

IV. VESİKA (Ekler: no. IV)

Halep kadı sicillerinde, bir mahzar karşılığı Pâdişâh tarafından gönderilmiş bir hükmün kopyasıdır. Burada, "Mahrûsa-i Halebin ulemâ, sulehâ ve sâdât vesâir fukarası dergâh-i mu'allâma mahzar gönderüp", ölen kadının kıtlık çeken şehre etraftan hububat toplamakla uğraşırken mahkemede hazır olup resim toplayamadığından bahsolunuyor, borç içinde öldüğü, ailesinin yol paralarını sağlamak üzere, ölümünden yeni kadı gelinceye kadar vaki gelirin ailesine verilmesinin düşünüldüğü bildiriliyor, bunun için Pâdişâh'ın emri isteniyor. Şeyhülislâm da bunu uygun bulduğundan, emir veriliyor. Hüküm 1102 Muharrem evâili/1690 Ekim tarihlidir, deftere 12 Safer 1102/15 Kasım 1690 da kaydolunmuştur.

Sonuç olarak, bu yazımızda, *şikâyet*, şikâyete cevap olarak Pâdişâh'ın gönderdiği *hüküm* ve hükmün kopya edilmiş olduğu *Şikâyât Defteri* kayıtlarını bir arada görmüş bulunuyoruz. Bu işlem ve vesikalar, Osmanlı bürokrasisinin, şahısların veya bir yerdeki toplumun ihtiyaç ve sorunlarını nasıl öğrenip karşıladığını, buna ait muameleyi açıklamaktadır.

NOTLAR

1 Bkz. H. İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, II (TTK, 1967), 49-52; ve *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, London: Weidenfeld and Nicolson 1973, 89-93.

2 "Reîsülküttâb", (H.İ.), *İslâm Ansiklopedisi*, c. IX, 671-683; *Beylikci* onun yar dımcısıdır: *ayn. yer.*, 674.

3 *Das Osmanische "Registerbuch der Beschwerden" (Şikâyât Defteri) vom Jahre 1675*, c. I, Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1984, 20; bu defterin yayın biçimi, bizim arşivden yapacağımız bu gibi yayınlara örnek olacak niteliktedir. Orijinal metinleri tıpkıbasım yapıp içindeki yer ve kişi adlarını doğru bir şekilde belirleyen indeksler eklenmesinin, ilmî ihtiyaçlara en uygun yol olduğunu daima söylemekteyiz, özetleme, zaman kaybından başka bir şey değildir. Hiçbir araştırıcı, başkasının yaptığı bir özetlemeyi veya 'sadeleştirme'yi vesika olarak kullanmaz ve kullanmamalıdır (maalesef arşivde yapılmış Lâtin harfli özetlere göre ilmî(!) yayınlar vardır). Majer ve arkadaşlarının önemli bir noksanı, terim ve madde *(voyvoda, pamuk* gibi) indeksiyle kişi adları indeksi koymamış olmalarıdır.

4 Misâller, Majer ve arkadaşları tarafından yayımlanan *Şikâyât Defteri*'nden (bkz. not 3) alınmaktadır.

5 *Şikâyât Defteri*, ilk rakam sahifeyi, ikinci, rakam o sahifedeki vesika sırasını göstermektedir.

6 *Economy and Society*, I, yay. G. Roth and C. Wittich, Berkeley: University of California Press, 1978, 226-241.

7 K. Röhrborn, Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte, Berlin 1973, adlı denemesinden sonra, son zamanlarda önemli bir inceleme C.H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Mustafâ 'Ali (1541-1600)*, Princeton : Princeton University Press 1986; Osmanlı, bürokratlarının belli bir devlet-cemiyet görüşünü yansıtan risâlelerinin henüz gerçek sistematik bir analizi yapılmadığı inancındayız.

8 Y. Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Ayânlık İddiaları", *DTCF Dergisi*, c. 24 (Ankara, 1969).

9 *Memleket Defteri* veya *Tevzi' Defteri* İçin bkz. H. İ., "Military and Fiscal Transformation In the Ottoman Empire, 1600-1700.", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 335-337.

10 *Evliya* Çelebi Seyahatnamesi, c. VIII, yay. Kilisli Rıfat, İstanbul: Türk Tarih Encümeni 1928, 230-233.

11 H. Sahillioğlu, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Râici, *Belgeler*, I (TTK, 1964), 233.

OTMAN BABA VE FÂTİH SULTAN MEHMED

Velâyetnâme-i Sultan Otman, başka adlarıyla *Velâyetnâme-i Şâlî* veya *Velâyetnâme-i Sultan Baba*, Fâtih döneminde yaşamış abdallardan Otman Baba'nın yaşamını ve kerâmetlerini anlatan bir *menâkıbnâme* olup 1483'te Otman Baba'nın dervişlerinden Küçük Abdal, tarafından yazılmıştır.[1] *Küçük Abdal* adını bizzat Otman Baba'nın vermiş olduğunu belirten dervişimiz, bu menâkıbnâmeyi yazmak için onun yaşamına ait ayrıntıları dikkatle toplamış, onun kullandığı sözleri aynen aktarmıştır. Eser, Baba'nın yaşamını, abdalizmin temel inançlarını ve genellikle Rum abdalları tarihini aydınlatan temel kaynaklardan biridir. Aynı zamanda Fâtih'in aşırı Râfızî gruplara karşı tutumunu gösteren güvenilir tarihî bir kaynak niteliğini de taşımaktadır.

Bu menâkıbnâme, basmakalıp kerâmet hikâyelerini tekrar eden öteki menâkıbnâmelerden farklı olarak, Otman Baba'nın gerçek yaşamını anlatan, bu nedenle de dönemin dinî-sosyal hayatına ışık tutan önemli çağdaş kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu niteliği dolayısıyla Otman Baba menâkıbnâmesi, Eflâkî'nin *Menâkıbu'l-'Ârifîn* veya *Menâkıb-i Gülşenî* gibi tarihî bir kaynak niteliği taşımakta olup folklorik nitelikteki öteki menâkıbnâmeler (meselâ *Saltuknâme*) çeşidinden farklıdır.[2] Tabiî, bu menâkıbnâmede de dervişler hakkında alışılmış basmakalıp olağanüstü kerâmet hikâyeleri vardır; bunlar bir yana bırakılır ve eser tenkitli bir biçimde kullanılırsa, onun değerli bir tarih kaynağı olduğu ortaya

çıkar. Birçok yönden önemli olan bu kaynaktan burada, sadece Otman Baba'nın Fâtih'le ilişiği olan olaylar ele alınacaktır.

Menâkıbnâme'nin yazarı Küçük Abdal, dikkatli bir gözlemci olduğu kadar, Baba'nın davranış ve sözlerini yorumlamak bakımından önemli olan sûfî inanç ve düşünceleri hakkıyla kavramış, iyi tahsil görmüş aydın bir kişidir ve herhâlde bu nedenle Otman Baba tarafından menâkıbını yazmakla görevlendirilmiştir. Küçük Abdal, esere yazdığı giriş bölümünde şöyle der. "Âgâh olun kim tarîh-i nebevînin sekiz yüz otuz üç yılından sonra Rum Vilâyeti'nde bir *kutbu'l-aktâb* zâhir oldu ve da'vâsı bu idi kim Muhammed ve İsa ve Musa benim der idi ve evliyâ'ullâh içinde ana Hüsâmşâh derlerdi. İsm-i zâhiri 'avâm içinde Otman Baba derler idi ve kendüzü Oğuz dilin söyler idi... Kendünün nutku dahi abdallarına eyle idi kim, benim sırrıma sultanlar dahi ermez; sen kaçan erersiz, der idi ve ben yerden göğe demür direğin... kimse anun hâlinden haberdâr değil idi; zirâ zâhiri gâyet vîrân ve bî-nişân idi".

Giriş bölümünde, Otman Baba'nın davranışlarını açıklayan abdalizmin temel inançları özetlenmektedir. *Velâyetnâme*, Baba'nın sözlerini ağzından çıktığı gibi aktarır, böylece onun açıkça Azerî Türkçesi'yle konuştuğu söylenebilir. Küçük Abdal'a göre, Otman Baba'yı öteki velîlerden ayıran şey, onun *Hakk-i İlâhî'yi* kendi nefsinde bulmuş olması nedeniyle, bütün peygamberleri, Âdem, Musa, İsa ve Muhammed'i aynı zamanda kendi nefsinde toplamış olmasıdır. O, bu inancı sık sık dile getirir. Ben "Muhammed, İsâ, Musâ ve Âdem'im" der. O, Peygamber'in *sırr*'ıdır. "Bu zaman, devr-i velâyettir". *Velâyet*, Hz. Ali ve nesline verilmiştir. Hz. Muhammed "halkı zulmetten ve şirketten halâs etti; pes nübüvvet velâyete değdi, tâ kim cihânı sırrla ve nizâm-i 'adl üzere saklaya..... nübüvvet velâyete ısmarlanmıştır.... Bu zamanda (bir kimse) velâyete ve velâyet sahibine inkâr eylese, Hakk subhâne ve ta'âlâya inkâr etmiş olur".

Otman Baba, velâyete ermiştir, aynı zamanda, *kutbu'l-aktâb*'dır. Öbür velilerden ayrılığı, Tanrı müşahedesi, *cezbe* onda süreklidir. Kâinât, kutb burcunda oturan kutbu'l-aktâb ekseninde döner, o

bu dünyada olacak her şeye bilgi sahibidir ve olayları yönlendirir: "Kutb olanın makamı oldur ki, kaçan kim evliyâ'ullâh Resûl hazretinin mubârek ruhundan Zat'a (Tanrı'ya) müşâhede olurlar... Eğerçi mecmû'u şeyde tasarrufu geçer; ammâ sûret-i beşeriyyesinde dîvâne-şekldir; kimse ile musâhib olmaz, ve kutbu'l-aktâbdır... İki cihanın sırrı ve serveridir; sâhib-i kudret ve sâhib-i tasarruf-i eşyâdır". Dünya işlerine bakanlar, sultanlar onu tanımak ve yapacağı işlerde ona danışmak zorundadır. *Kutbiyya* inancı özellikle *abdalizm* ve *kalenderîlik*'te temel inançlardandır.

Otman Baba, sûfî doktrininde insanları *Hakk*'a götürmek için, izlenen dört yoldan, *malhâfa, heybe*, korku yolunu seçmiştir: Onun simgesi olarak da daima elinde bir *kütük* taşır; üç öteki tarîk, *malhâba*, muhabbet, sevgi ve *ma'rifa*, Tanrı müşâhedesi, *gnosis*'dir. O kendi tarîkinde *malhâfa*'ya öncelik tanımıştır. Dolayısıyla *Otman Baba*'yı; Baba İlyas, Şeyh Bedreddîn, Şâh İsmail gibi *Hakk*'ı bu dünya'ya egemen kılmak, evrensel adaleti kurmak için, cihadcı, "savaşkan" (*militant*) mehdîlik iddiasında olan şeyhler arasına koymak gerekir. Hz. Ali'nin velâyeti, "bi's-Seyf"tir, *Zülfikâr* kılıcı bunun sembolüdür (Osmanlı padişahları, kapudân-i deryânın bayrağına Zulfikâr'ı resmederlerdi). Otman'ın tarîki aktif cihad olduğundan Fâtih'in kendisine karşı sert önlemler aldığını göreceğiz.

'Abd al-Rahmân Câmî,[3] *velâye* ve *velî*'yi tartışırken *ashâbu'l-velâye* veya *ashâbu's-sırr* arasında süreksiz Allah'ı "müşâhede" ettikleri söylenen bir "meczûblar" grubunu ayırt eder. Bunun gibiler, sonsuz *cezbe* (extase) hâlinde olup bu dünya işlerinden ve bağlantılarından tümüyle kurtulmuşlardır. Belgelerde onlar *meczûb* diye anılırlar (Uzun Hasan'ın şeyhi, Abdurrahmân-i Şâmî, bir soyurgalde, *kıdvatu'l-meczûbîn* diye anılmıştır). Cezbe hâleti, *sûfiyya* tarîkindeki inanca göre, velîlikte en yüce aşama ve en yüksek makamdır. Onlar, Tanrı'yla yekvücut olmuş erenlerdir. Küçük Abdal'a göre, Otman "burc-i velâyette" oturur. *Nübüvvet-sırrı* her yerde, her zaman ve her an onlarda açığa çıkar. Onlar, kâinatın *kutbu*, ekseni derecesindedirler, bu sıfatla kâinatta her şeyi kontrolleri altında tutarlar. Yağmur onların berekâtiyle yağar, sultan onların isteğiyle tahtında

oturur, felekler semâda onların irâdesiyle devreder. Onlar halka görünmezler, halk onları bilemez. İbn al-Arabî'de, *kutbu'l-aktâb*'a kadar kademelenmiş hiyerarşi ayrıntılarıyla anlatılmıştır:[4] En alt kademede 300 *ahyâr* yer almakta olup bunlar *hall u'akd* gücüne, yani "dünya işlerini çözmek ve bağlamak" yetkisine sahiptirler, *Ahyâr*'ın kırkı *abdal* düzeyindedir. Abdallardan yedisi *budalâ*, bunların da dördü *avtâd* mevkiindedirler. Dört *avtâd*'dan üçü *nukabâ* (nakîbler), biri *kutb*'dur. Yedi *budalâ* birbirini tanır ve ötekileriyle uyum içinde hareket eder. Yedi abdaldan her biri, Allah tarafından dünyanın yedi ikliminden birinin işleriyle görevlendirilmiştir ve dört *avtâd*, dört ciheti korur.

Üç yüz *ahyâr*'ın *kutbiyye* makamına erişmek için, bir *mürşid*'e ihtiyacı yoktur. Her çağda bir *kutb*, öbür adıyla *gavs* olup kendisi halkı *Hakk*'a çağırmak için Peygamber'in halefidir. Abdallar bir yerde durmazlar, sürekli bir yerden bir yere giderler, her türlü dünya bağlılıklarından, yani yerleşmekten, aileden, ev sahibi olmaktan vazgeçmişlerdir. Mezarları belli değildir. Bütün bunlar tarihen bildiğimiz abdalların neden belli bir tarîkatı, veya *türbesi* olmadığını açıklar. Halk tarafından bilinmediklerinden bazıları, onları dış hâllerine bakarak, deli veya meczûb sanar, kötü muâmelelerde bulunurlar. İbn al'Arabî/Câmî'nin *abdallar* hakkında anlattıkları, Otman Baba üzerinde *Velâyetnâme*'de verilen bilgilere uyar.

Velâyetnâme'de Otman Baba, bu ve öteki dünyayı kontrolü altında tutan (*tasarruf-i dû cihân*) bir *kutbu'l-aktâb* olarak tanıtılır. Her çağda evrenin on iki yönünde on iki *kutb* vardır. Otman Baba *Rûm* (Anadolu)'da bu makama ermeden önce *kutbu'l-aktâb* olanlar, Hacı Bekdaş (Bektaş), ondan sonraki çağda Şeyh Şucâ'dır. *Kutbu'l-aktâb*, kâinatın merkezi ve eksenidir; bu dünyada olup biten her şey onların bilgisi ve çabası dairesinde cereyan eder. O, pek seyrek olarak aynı zamanda bu dünyanın kontrolünü üzerine alır. İki imâm Abdu'l-Rabb ve Abdu'l-Melik, *kutb*'un biri bir yanında öbürü öteki yanında yer alırlar. Gerçekte Otman Baba'nın iki abdalından Deli Umur ve Kaymal daima yanındaydılar. *Kutb*, melekût âlemini ve bu dünyayı onlar aracılığıyla gözetir.

Velâyetnâme'de Otman Baba'ya ait *kerâmet*leri izleyip anlayabilmek için, sûfiyyede yaygın bazı temel kavram ve gelenekleri anımsamak gerekir. Bunlardan biri, kutbiyye ile yakın ilişkisi olan *al-insanu'l-kâmil* kavramıdır.[5] *Al-zâhir*, dış makrokozmos, tüm bireysel varlıkları kapsar. Öbür yandan bu dünya ve öbür dünya diye ayırdığımız varlığın ikiliği de ancak görünüştedir. *Zât*'ı gören kimse için, bütün varlık tektir. Yaratılmışların ve eşyanın birliği temel gerçektir. "Bu dünyada bütün varlıklar arasında yalnız insandır ki, var olan her şeyi gerçekten içeren bir vizyon sahibidir... Dünyada ortaya çıkan ve çıkabilecek her türlü mümkünât, temelde insanın zihninde saklıdır." İnsanda maneviyâtın kutuplaşması, en yüksek noktasına erişmiştir. Bütün varlığı kapsayan anlam, kavrayış, yalnız ve yalnız bu dünyadaki bedenî varlığında yansıyan, ebedî gerçekleri hakkıyla idrak eden seçkin bir insanda, *İnsan-i Kâmil*'de tecelli eder, ortaya çıkar. İnsanlar arasında, onlar Peygamberler ve *kutb*'lardır; bu birliği, yani insanüstü kimliği gerçekleştirdiklerinden onlar, *İnsân-i Kâmil*, yani mükemmel, evrensel insandır. *İnsan-i Kâmil, al-anmû-zecu'l-farîd*'dir, yani tüm tanrısal sıfat ve ilişkileri (nasâb) nefsinde toplamıştır.[6]

İslâm'da derviş tipleriyle ilgilenmiş olan Alman sosyoloğu Max Weber[7], Otman Baba tipindeki *meczûb* dervişleri, Tanrı'yı müşâhede eden ermiş (*contemplative*) mistikler arasına koyar ve der ki, "bu gibi derviş, duygularımıza hitap eden her çeşit emprik gözlemlerin ötesinde kâinatın esas zâtî (Tanrısal) anlamını, vahdeti gözlemlediğini iddia eder; o, günlük dünya yaşamının her türlü baskısına karşı, kendine Tanrı'nın bağışladığı hâleti, sürekli bir yaşam hâline getirmeye çabalar."[8] Tanrı'nın aracısı olduğuna inanır. Ona göre *cezbe*, *keşif* hâli, "Tanrı'nın gerçek maksadını temsil etmiş olmanın bilincini en belirgin biçimde" ifade eder. Onun mücadeleci etkinliği şu inançtan ileri gelir: "Kendisi, kâinatın küllî görünüşü içinde merkezî bir duruma gelmiş ve *dünya üzerinde bütünleştirici* bir etki yapmış olan mistik hakikatlere ermiştir." Bu tip derviş, Weber'in "mystagogue", "devrimci mistik" dediği bir derviş tipidir. *Velâyetnâme*'de sadakatle çizilen Otman Baba, tam da böy-

le bir derviş tipini, sürekli cezbe hâlinde bir meczûb *abdal*'ı canlandırmaktadır. Tırnavi (Trnovo) kadısı, Otman Baba'dan bir abdalı tarif etmesini istediği zaman, kendisi şöyle yanıt verir: "Abdal, Allah dışında her şeyden vazgeçmiş kişidir" ("Abdal oldur kim mecmû'-i mâsiv' Allâh'dan geçüb 'aşk-i Hakk visâlinde karârı ola ki, gayre vücûd kalmaya, dahi kendüyü ve mecmu'-i eşyâyı hatt-i ilâhî ve sun'-i pâdişâhî bilüb gayrı idrâki hakkdan ba'îd ola ve sıfâtı taklîdden zâyil olub 'ayn'al-yakîne ere").

Başka bir yerde, Otman Baba'nın Edirne'de ulemâyı yanıtlayan abdalları, Baba'yı tarif ederken şöyle derler: "Ol kân-i velâyet ve kutbu'l-aktâb-i cihân ve server-i âfâk ve mürşid-i bârgâhdır". Otman, söz alıp kendini şu devrimci sözlerle tanımlar (86a): "Ulu begleri ve ulu şeyh u meşâyihleri yudup ol ulu sarayları Hakk emri birle ıssuz koyan benim ve dahi mecmû'-i şeyhlerin sofrasın cem' eyledim ve bir kazığa asub hükmlerin kal'eyledim ki ben kendi soframı yapsam ve nisâr etsem gerekdir". Yanındaki abdallar: "Biz ol Şâh-i velâyet ve kutbu'l-aktâb-i temâmetün leşkeri ve kullarıyuz ve yedileri ve üç[yüz]leriyüz ki *Abdâlân-i Rûm* olub".

Otman Baba'nın yaşamını anlatan, sözlerini aktaran *Velâyetnâme*, bize, onun kişiliğinde bir abdalın ne olduğunu, inançlarını, yaşam tarzını en ayrıntılı ve doğru biçimde anlatır. Barak Baba, Abdal Mûsa, Abdal Yûnus, Geyikli Baba, Kaygusuz Abdal, Kızıl Deli (Seyyid Ali Sultan) gibi ünlü abdalların yaşam ve inançlarını bu portrede en canlı biçimde yansıtılmış buluruz.

Küçük Abdal, Menâkıbnâme'de, Otman Baba'nın mürîdlerini *Abdâlân-i Rûm* diye adlandırır. Kendisi, Vefâiyye'den bir derviş olan Âşık Paşazâde'nin tarihinde (yazılışı 1474) *Abdâlân-i Rûm*'u, Anadolu toplumunda *müsafirîn*, yani göç edip gelenler arasında, *Ahîler*, *Gâziyân* ve *Bâcıyân* ile birlikte belli bir grup olarak anar. Onların çoğunlukla *Horasan Erenleri* veya Azerbaycan'dan göç eden gruplar arasında anılmaları dikkate değer. Genellikle *Abdâlân-i Rûm*, Türkmen/Yörükler arasında Orta Asya Şamanları gibi, din ve toplum hayatını yöneten kutsal kişiler gibi yorumlanmıştır. Gerçekte, XIV.-XV. yüzyıllarda köylerde yerleşik hayata, şehir hayatına geç-

miş ve medrese ve *fakı*ların nüfuzu altında Sünnîliği ve yaşam tarzını benimsemiş Türk nüfusu karşısında onlar, Türkmen *müsafirîn*, göçebe Yörükler'in kültürünü, toplum değerlerini ve yaşam tarzını temsil etmekteydiler. Abdalların beyler tarafından kutsal kişiler olarak onurlandırıldıkları beylik döneminden sonra *abdallar*, resmen tanınmış toplumdan dışlanmış (*segmented*) duruma düştüler. Medrese, devlet ve şehirliye karşı şiddetli bir çatışma ve siyasî otoriteye meydan okuma durumuna geldiler. Menâkıbnâme'de bu karşıtlığı sert biçimde ifade edilmiş buluyoruz. *Bektaşî*lik ve *vefâiyye* dervişleri gibi, siyasî otoriteye itaatkâr, devletten vakıf alan, zâviye kuran dervişlerden farklı olarak, abdallar devlete karşı açıkça cephe aldılar. Konya Selçuk Sultanlığı ve İran'da hâkim bürokratik merkeziyetçi devletin prototipi, daha Osman Gâzi'nin (1302-1324) son yıllarında gerçekleşmiş görünmektedir. Son zamanlarda ortaya çıkan belgelerin kesinlikle ortaya koyduğu gibi, merkezde divanda İran kaynaklı bürokratik yöntemler gelmiş; köylerde, Osman Gâzi'den dirlik/vakıf alan Sünnî *fakîh* (*fakı*)ler, abdalların yerini almıştır. O zaman Yörük yaşam tarzı ve "abdalizm"'in inanç ve değer sistemi, Doğu-Rumeli *Uc* gâzî beyleri (Mihaloğulları gibi) yanına sığınmıştır. *Velâyetnâme*' de Otman Baba bu *Uc* beylerinin saydığı ve koruduğu kutsal kişidir. Fâtih'in son derece bürokratik merkeziyetçi devletinde abdallara yer yoktur; aşağıda görüleceği üzere, *Velâyetnâme*'ye bu aykırılık ve çatışma en keskin biçimde yansımıştır. Otman Baba'nın yaşamı, dışlanmış Yörük toplumu ile yerleşik Sünnî toplum ve İranî bürokratik devlet sistemi arasındaki çatışmanın dramatik bir hikâyesidir.

Temel inançlarıyla ilişkili etkinlikleri ve toplumda bağlı oldukları kişi ve gruplar göz önüne alındığı zaman, abdal aktivizmi ve bu aktivizmin siyasî-toplumsal niteliği açıkça görülür. Onların en önemli inanç ve etkinliği, baskı altında ezilen çaresiz "garîb miskînlerin", evini yurdunu bırakıp şurda burda gezen işsiz güçsüz çaresiz *miskîn*'lerin yardımına koşmaktır. Otman Baba, "bu dünya malı için" zulüm yapanlara karşı olduğunu ilân eder.

Velâyetnâme'de, Baba'nın, tarlasında çalışan çaresiz köylülere, küffara karşı savaşan gâzîlere nasıl yardıma gittiğini gösteren

hikâyelere sık sık rastlarız. O, çaresiz kişiye tam zamanında yardıma yetişen Hızır-İlyas gibidir ve Baba ile Hızır-İlyas arasında yakın işbirliği vardır. Öbür yandan, bu dünyada "adaleti" geri getirmek için, Baba'nın mücadeleci, militan karakteri tüm menâkıbnâmeye sızmıştır. *Velâyetnâme*'de Otman Baba, en çok *kân-i Velâyet* (Velâyetin Medeni, kaynağı), özü diye, anılır. Keza *Sırr-i Hakk*, Tanrı'nın gizli (gerçeği), *Zât-i bî-misâl*, Tanrı'nın eşi olmayan Zâtı, *Maksûd-i İnsân*, İnsanın erişmek istediği son aşama, *Kutb-i 'Âlem*, veya *Kutb'ul-Aktâb*, *kutblar kutbu*, kâinatın ekseni sıfatları ile anılır. Tüm kâinatta mutlak egemenliğini belirtmek üzere onun için hükümdarlara özgü unvanlar, *sultan*, *şâh*, *padişâh* unvanları kullanılır.

Fâtih Sultan Mehmed, eşi görülmemiş başarılarıyla İslâm tarihinde gelip geçmiş padişahların en güçlülerinden biri olduğundan ve kendi imparatorluk ve fetih plânları uğruna uyruklarına, özellikle de Yörüklere ağır yükümlülük ve baskılar yaptığından Otman Baba, *Kutb-i 'Âlem* olarak onun karşısına çıkmayı ödev bilmiştir. *Velâyetname*'deki menkıbeleri, *kutbiyye* ve *al-İnsan u'l-Kâmil* doktrinine göre yaptığı etkinliklerin hikâyesidir. O, kâinatın ekseni *kutbu'l-aktâb* olarak yalnız *melekût* âleminde değil, devrinin siyasî-sosyal yaşam ve olayları üzerinde de kontrol kurma iddiasındadır. *Abdal* savaşçılığı Baba'nın, Osmanlı toplumunda dışlanmış öteki gruplarla, *Uc gâzileri* ve *Yörükler*'le bağlantısını açıklar. Akıncı-Gâzîlerin büyük bölümü, yine Yörüklerdendir veya Anadolu'dan gazâ ve dirlik için, hudut boylarına gelen, ilkin akıncılıkla gazâya başlayan *garîb*'lerdir. Bütün gelirleri, akınlarda edindikleri "doyum", yani ganimetten ibarettir. Bir kalede *gönüllü* ve *'azeb* oldukları zaman küçük bir ulûfe veya küçük bir tımarla geçinmek zorundadırlar. Onlar, saltanat muddeîleri veya Şeyh Bedreddîn gibi haksız düzene karşı çıkanların yanına koşmakta tereddüt etmezler.[9] Otman Baba, işte aynı uc bölgesinde dışlanmış halk arasında kutsal bir kişi sayılmakta, benimsenmektedir. Türkmen-Yörükler, Osmanlı sultanlarının merkeziyetçi-bürokratik ezici rejimine karşıdırlar.[10] Onlar, bir dinî-Rafızî veya siyasî isyancı ortaya çıktığında, hemen onun etrafında toplanmaktadırlar.

Deli-Orman, Dobruca-Varna arası, XV. yüzyıl ilk yarısında klâsik bir isyan bölgesi olmuştur. Merkezî bürokrasi, temel vergi kaynağı olan köylü reâyâyı korumak, köylüyü dağ-geçitlerini koruma görevi (derbendcilik), kale veya köprü inşası, madencilik gibi işlere sürmekten kaçındığı için, bunun gibi işlerde hazır emek-havuzu gibi gördüğü Yörükler'i kullanmakta, aynı zamanda onları sıkı bir düzende askerî "ocaklar" olarak örgütlemektedir.[11] Yörükler'e bazı vergilerden bağışıklık, yeteri bir ödün değildir. Yörükler, sıkı ceza yönetmelikleri altında bir çeşit tutsak gibi hizmete koşulurlar; bu hizmetler Türkmenler'in temel göçebe ekonomisi ve hayat tarzıyla da asla bağdaşmamaktadır. Özetle bunlar, merkeziyetçi imparatorluğun her fırsatta isyana hazır, dışlanmış toplumunu oluşturmaktadır. Fâtih'in gittikçe bürokratlaşmış merkeziyetçi idaresine karşı derin düşmanlık, bu Türkmen-Yörükleri Anadolu'da olsun, Rumeli'de olsun her çeşit köktenci dinî-sosyal propagandaya açık tutmaktadır.[12] Unutmayalım ki, Anadolu'da yüksek yaylaların yer aldığı Toros, Batı ve Kuzey Anadolu dağlık bölgelerinde olduğu gibi Rumeli'de de Doğu-Balkan, Deli-Orman yaylalarında ve Dobruca kışlak bölgesinde Türkmen-Yörükler bu dönemlerde yoğun bir nüfusa sahiptiler. Onlar devletçe benimsenen düzenin simgesi olan her şeye, sultana ve adamlarına karşı her çeşit köktenci dinî-sosyal harekete katılmaya hazırdırlar. Menşede fakir çoban oldukları *Velâyetnâme*'nin ifadesinden anlaşılan Baba'nın Abdalları, velîye gönülden inanıp katılmakta; ondan, Fâtih gibi güçlü bir sultana ve onun temsil ettiği her şeye meydan okuyan insan-üstü güce sahip kutsal bir önder yaratmaktadırlar.

Baba'ya destek verenler yalnız Yörükler değildir. Âşık Paşazâde'nin abdallarla yanyana andığı Gâziyân vardır;[13] o gâziler ki, Uc'larda Tanrı'nın emrini yaymak, "doyum" kazanmak için canlarını adamışlardır. Uc gâzilerinin önderleri Baba'nın koruyucusudur. Aslında dışlanmış aynı sosyal gruptan gelen Abdâlân ve Gâzîyân, cihât yolunda birleşirler; biri kutsal velînin tarikînde Tanrı'ya ermek için, öteki Tanrı'nın sözünü dünyada egemen kılmak için, *mücâhede* hâlindedir.[14] Âşık Paşa (ölümü 1332), *Garîbnâme*'de[15] *alp-*

ler (gâziler) ile *alp-eren*'leri birlikte ele alır; *Alper* olmanın dokuz şartını yazdıktan sonra Alp-eren, din alpi olmanın, velâyetin şartlarını sayar: İlk şart, *velî* olmaktır; kalan sekiz şart *riyâzet* (nefsini yenme), *kifâyet* (nefsine hâkim olma), *ışk* (nefsi yenmek için yürekten çaba), *tevekkül* (Tanrı'ya güven), *şerîat*, *ilim*, *himmet* (özveri), *doğru yâr* (arkadaş). Hepsinin temeli *ışk*'dır, *âşık* olmaktır: "Iy Hudâyâ! *Işk*'tan ayırma bizi".

Uc savaşlarında alpler ile alp-erenlerin neden yan yana savaştıklarını anlıyoruz. Osmanlı fetihlerinde abdallar "tahta kılıçlarıyla" gâzîlerin yanında savaşmışlardır. Genelde derviş vergilerden bağışıklıdır, yiyeceğini vakıfla kurulmuş bir zâviyeden veya halkın verdiği sadakadan sağlar. Genişleyen ailenin toprak yetersizliğinden, yahut da başka bir nedenle babasının ocağını bırakıp ayrılmak zorunda kalan bir köylü için geçimini sağlamak, ancak şu yollarla olasıdır: Ya bir tarım işçisi olarak başka birinin çiftinde *ırgat* olarak çalışır; ya bir kasaba medresesinde *sûlıte* (softa) olur, veya Rumeli'ye gidip *Uc*'da gâzî/akıncı veya bir kalede *gönüllü* olarak tımar veya ulufe ümit eder; yahut da dünyaya sırtını çevirip derviş olur. Bütün bu durumlarda "garîb", dağda kırda dolaşıp devletin vergi defterleri dışında kalır. Fakat kırda bayırda gezenler için, yaşam güç olduğu kadar tehlikelidir de. Otman Baba, müritsiz yalnız başına kırlarda dolaştığı yıllarda birkaç kez kaçak esir sanılmış ve tutuklanmıştır.

Otman Baba'nın abdallarının çoğu, Doğu-Balkan dağları veya Dobruca Yörükleri'nden fakir çobanlardır. Bu bölgeler, bugünkü Bulgaristan Türkleri'nin ataları olan Yörük/Türkmenler tarafından daha XIV. yüzyılda yoğun bir göç sonucu iskân edilmiş olup geçim yolları koyun sürüleri beslemek, şehirlere veya tüccara büyük ölçüde yün, deri, peynir sağlamak veya yünden abakebe yapıp satmaktan ibarettir. Baba'nın sık sık ziyaret ettiği Yanbolu Kasabası, zamanla önemli bir aba üretim merkezi hâline gelmiştir. Ucuz ve sağlam bir halk giysisi olan Yanbolu Abası'na ülkenin her yanında tereke defterlerinde rastlamaktayız.[16] Kayda değer bir nokta, Otman Baba'nın Edirne'ye geldiği zaman, şehre kasaplık ko-

yun getiren bir Yörüğün yanına gelip onun *abdalı*, mürîdi olmasıdır. Edirne kasaplarının koyunları bacaklarından asıp sergilemesine kızan Baba, koyunları alıp yola çamur içine fırlatmış. Kasaplar onu kadı huzuruna çıkarmışlarsa da sonunda Baba'ya karşı bir şey yapamamışlardır. Baba'nın etrafında iki-üç yüz mürîdi vardı. Baba'nın mürîdleri, çoğunlukla, Vize' den Tuna ağzına kadar uzayan Doğu-Balkan Yörükleri arasından çıkmış görünmektedir.[17] Şunu da eklemek gerekir ki, Yörükler bu bölgenin düzlüklerinde tarıma elverişli kesimlerde zamanla yerleşik hayata geçmişler, yerli Bulgar köylerine bakarak basit, fakir köylerde yaşamaya başlamışlardır (bkz. Silistre Mufassal Tahrir Defterleri). Tahrir defterlerinde Anadolu Türkmen aslından halkın kurduğu bu çeşit köyler; bu karakteriyle yerli Hıristiyan köylerinden kolayca ayırt edilebilmektedir.[18]

Dobruca ve Deli-Orman Yörükleri, aynı zamanda bir geçim olanağı olarak, Mihaloğlu Ali Bey gibi ünlü Tuna *Uc* beylerinin yanında gâzî / akıncı olarak hizmet etmekteydiler. *Velâyetnâme*'de Ali Bey, Otman Baba'yı bir velî olarak ululayan ve onu himâye eden bir gâzî bey olarak görünmektedir. Bilindiği üzere, Ali Bey gibi güçlü *Uc* beyleri, babadan oğula beylik ve bayrak sahibi hanedanlar oluşturmuştur. Bir *yurtluk* (*apanaj*) niteliğindeki sancaklarında merkezin kontrolünden oldukça bağımsız bir durumdaydılar ve genellikle merkeze karşı gelişen hareketleri desteklemekteydiler. Fâtih, merkeziyetçi bürokratik imparatorluğunu kurarken karizmatik kişiliğiyle *Uç* beylerinin bağımsız durumunu büyük ölçüde kısıtlayabilmiş; onların I. Mehmed ve II. Murad dönemlerinde devletin genel siyasetinde oynadıkları kesin role son vermiştir. Herhâlde, merkezin kontrolünden kaçmaya çalışan *Uc* beyleriyle Otman Baba arasında geleneksel bir anlaşma ve dayanışma anlaşılır bir şeydir. Herhâlde bölge böylece, merkeze karşı ayaklanmaların değişmez odak noktası olmuştur. Evvelce Şeyh Bedreddîn'in bu bölgede, "dünyayı adalete kavuşturmak" iddiasıyla bir Mehdî sıfatıyla *Uc*-beylerine, Yörükler'e ve fakir *Uc* sipahilerine dayanarak çıkardığı isyan, devleti temelinden sarsmış, onun idamından (1416) sonra

Bedreddinliler, bölgedeki abdallar ve ışık'lar arasında yüzyıllarca varlıklarını korumuşlardır.[19] Keza anımsanacak bir nokta da, Şeyh Bedreddîn yandaşlarıyla Saruhan-İzmir bölgesi Türkmenleri arasındaki yakın ilişkidir. Biliyoruz ki, Balkanlar'a XIV. yüzyılda akıp gelen Türkmenler, başlıca Saruhan-İzmir bölgesinden göç ediyorlardı; onların izledikleri geleneksel yol, Anadolu'da Karesi üzerinden Trakya'da Istranca Dağları yaylalarından Doğu-Balkanlar'a ulaşmaktaydı. Yıldırım Bayezid'in (1389-1402) Rumeli'ye sürdüğü Saruhan Yörükleri, güçlü *Uc* bölgelerine vücut vermiş, aynı zamanda Balkanlar'ın verimli yaylakları ve bol ganimet imkânları nedeniyle, Batı Anadolu'dan Rumeli'ye kendiliğinden kuvvetli bir göç akımı başlamıştır. T. Gökbilgin'in Rumeli Yörük listeleri ve Ö. L. Barkan'ın tahrir defterlerine göre çizdiği Türk-Hıristiyan nüfusu gösteren haritası,[20] Doğu-Balkanlara göçlerin yoğunluğu hakkında açık bir fikir vermektedir. Otman Baba'nın gezip dolaştığı bölgeler hep bu yoğun Yörük bölgeleridir.

Velâyetnâme'ye göre, Otman Baba, ilk kez Azerbaycan'da ortaya çıkar, oradan Batı Anadolu'ya geçer ve sonunda Doğu-Balkan'a Yörükler arasına geçerek orada karar kılar. Onun etkinlik merkezi, Doğu-Balkan'da Misivri, Zagra, Dobruca'da Baba-Saltuk'un şehri Babadağ'dır. Bu bölgede Tanrıdağı Yörükleri'nin merkezi olarak bilinen Tanrıdağı, onun dolaştığı merkezî bölgedir. Sonunda, tarîkatı ve tekkesi de bu bölgede kurulmuştur. Özetle diyeceğiz ki, Otman Baba'nın Doğu-Balkan Yörükleri'yle olan yakın ilişkisi, toplumsal ve dinî bakımdan onun hangi çevrenin insanı olduğunu açıklar.

Genellikle sanılır ki, Doğulu hükümdar mutlak bir otorite sahibidir, uyruk olan halk kendisine kayıtsız şartsız mutlak bir itaatle bağlıdır. Fakat doğuda Hindistan, Orta-Asya ve İran'dan Osmanlı Devleti'ne kadar yaygın olup hükümdara egemenliğini nasıl koruyacağı hakkında öğüt veren, denenmiş kurallar öneren *nasihatnâme* edebiyatında açıkça belirtilmiştir ki, idare edilen halkın gerçekten desteğini kazanmamış bir hükümdar veya hanedanın saltanatı uzun sürmez, tahtı her an devrilme tehlikesi altında-

dır.[21] Doğu tarihi üzerindeki eserler, vakâyinâmeler, çoğunlukla hanedan tarihleri olduğundan her şeyin hükümdarın istediği gibi olup bittiğini iddia eder, halk arasındaki akımlar, toplumsal hareketler, direniş ve isyanlar hakkında çok az bilgi verir.[22] Osmanlı'da halkın duygu ve tepkilerini, yalnız adını gizlemiş yazarlarca halk için yazılmış anonim *Tevarîh-i Âl-i Osmân*'dan birazcık öğrenebilmekteyiz. Dahası, onlardaki bu kayıtlar da, zamanla yeni kopyalarında çıkarılmıştır. Anonimlerde Otman Baba ve *ışık*'larla ilgili tepkilerin ifade edildiğini aşağıda göreceğiz. Halkın veya dışlanmış (*segmented*) grupların hükümdara ve devlete karşı direniş ve tepkileri, bazen halk destanlarında, halkın sözcüleri olan halk şâirlerince dile getirilmiştir. *Velâyetnâme* gibi Rafızî tarîkat şeyhlerine ait menâkıbnâmeler, bunun gibi halk tepkilerini yansıtan en önemli kaynaklarımız arasındadır.[23] Aşağıda görüleceği üzere Otman Baba gibi devlete karşı çıkan dervişler, halk direniş ve tepkilerini korkusuz temsil etme cesaretini gösterdikleri için, hükümdarlar özellikle onlardan çekinirler. Onlar, yalnız halk tepkilerini yansıtmakla kalmaz, yaşadıkları toplumda ortaçağ iletişim koşulları içinde kamuoyunu oluşturmakta son derece etkindirler.

Geleneksel toplumda halk üzerinde bu nüfuzları dolayısıyla hükümdarlar, onlara yaranmaya, onları cami hatipleri yaparak, şeyhlere vakıflar verip zâviyeler kurarak yandaş yapmaya çalışırlar.

Osman Gâzî'den beri Osmanlı hükümdarlarının bu yolla, dervişleri kendi patrimonyal devlet sistemiyle bütünleştirmeye çabaladıklarını biliyoruz. Dervişler, hanedanın halk gözünde otorite ve egemenliğini meşrûlaştıran en etkin aracılardır; onlar hükümdar egemenliğine Tanrısal desteği, *te'yîd-i ilâhî*'yi sağlayan kutsal kişilerdir. Araştırmalar göstermiştir ki, gerçekte bir Bâbâiyye/Vefâiyye halifesi olan Şeyh Edebali'nin, Osman Gâzî'ye ve ailesine sağladığı Tanrısal *te'yîd* (*sanction*), hanedanın kurulmasında en önemli faktör olarak anılmıştır; bunun halk rivâyetinde aldığı folklorik ifade biçimi (rüya hikâyesi), bu ilişkinin gerçek tarihi olgu niteliğini gidermez. Din adamlarının, özellikle dervişlerin hükümdarın egemenliğini halk önünde meşrûlaştıran bu hayatî fonksiyonunu,

Osmanlı tarihinde son dönemlere kadar izleyebilmekteyiz (padişahın Eyüp'te devrin ünlü şeyhinden kılıç kuşanması, *taklîd-i seyf* merasimi). Yüzlerce derviş zâviyesi kuran meşâyihe, Sultan tarafından verilen beratlarda, daima gelen-giden (*"âyende ve revende"*) yolcuları barındırmaları ve Sultan'a duada bulunmaları koşulu konmuştur. Sonraları devlet hazinesinden önemli bir paranın, Sultan'a devletinin devamı için dua eden yüzlerce *du'â-gûyân* takımına ayrılmasının, aslında, halkın hükümdara bağlılığını sağlama amacına hizmet ettiği açıktır. Belirtmek gerekir ki, bu *du'â-'gûyân* ve cami hatipleri arasında bir çok tarîkat şeyhi bulunmaktadır. Hükümdarı destekleyen, para ve vakıf kabul eden bunun gibi işbirlikçi (*conformist*) şeyh ve dervişlere karşı Otman Baba, ateş püskürür: "Bu meşâyih deyü bilinenler evliyâyüz deyüb halka yalan yanlış çürük ma'rifet satarlar ve dünyâlar cem' edüb irşâd ve mürîd bizimdir diyüb şermsâr-i Hakk olurlar" (7b).

Baba'nın ikiyüzlü yalancılar olarak suçladığı böyleleri arasında *ulemâ*, *sûfiler*, *dânişmendler* ve vakıf ve zâviye yöneten *meşâyih* sayılmıştır. Bu yüzden, ulemâ, kadılar ve medrese öğrencisi dânişmendler Otman Baba ve abdallarının baş düşmanıdırlar ve onlara karşı hükümet sorumlularından en sert önlemlerin alınmasını isterler. *Velâyetnâme*'ye göre *meşâyih*, tarîkat şeyhleri olup devletten ve varlıklı kişilerden vakıf sağlayarak bir zâviye inşa ve tesis ederler, vakıfları *evlâdiyelik* yaparak çocukları için de rahat bir yaşamı güvence altına alırlar. Bu şeyhlerden birçoğu gerçekten zengin denecek düzeyde varlıklıdırlar. Arşiv kayıtlarından öğreniyoruz ki, şeyhler idaresinde birçok zâviye, vergiden bağışıklı olarak mîrî topraklardan önemli bir bölümünü ellerinde tutmaktadırlar. Fâtih, birçok zâviyenin vakıflarına el koyarken, kuşkusuz halk arasında böyle konformist şeyhlere karşı beslenen olumsuz duygulardan cesaret almıştır. Yine Fâtih, bazı zâviyelerin sultanın otoritesine karşı halkı kışkırtan aşırı eğilimli tarîkatların elinde olduğunu da biliyordu. Aşağıda, Fâtih'in genellikle rafızî tarîkatlara karşı olumsuz duygular beslediğini göreceğiz. Bununla beraber, ilk dönemlerde ölü (mevât) topraklardan, bataklık ve ormandan tarla

açarak veya "kâfirini kovup" ele geçirdikleri araziyi işleten, böylece bölgeyi "şenlendiren", gâzilerle işbirliği yapan (Barkan'ın "kolonizatör" sıfatını verdiği) dervişlerin varlığını da biliyoruz. Fethedilen her çeşit arazi prensip olarak *mîrî*, yani devletin rakabesi altında olduğundan, bunun gibi yeniden açılan, "şenlendirilen" toprakların vakfa çevrilmesi için de Sultan'ın *temlîknâme* vermesi, mülke çevirmesi bir kuraldır. Sonuçta, bunun gibi topraklar için de yine Sultan'a, devlete bağlılık gereği ortaya çıkar. Bu nedenle, Otman Baba ve abdalları, devlete bağımlılıktan kaçıp, her çeşit bağışı reddetmektedirler, ancak *Velâyetnâme*'nin verdiği bilgiler gösteriyor ki, sonunda Otman Babada belli bir *tarîk*, *tâc* ve *zâviye* kabul ederek tarîkat kurucuları arasına katılmıştır. Bir gelir kaynağı olmadan Baba, hayır işlerini nasıl yerine getirir, abdallarının yiyecek içeceğini nasıl sağlardı, sorusu ortaya çıkar. Kendisinin yalnızken, dağda yabani meyve ve otları yiyerek yaşadığı *Velâyetnâme*'de belirtilir. Dağda bir köprü yapımına giriştiği zaman halkı yardıma çağırdığını, tarlasında çalışan bir köylünün yanına gidip bir ırgat gibi çalıştığını *Velâyetnâme* kaydetmiştir. Sonraları, etrafına abdallar toplandığı zaman da, halkın kendiliğinden verdiği sadaka ile geçinmişlerdir. Sadakanın kesinlikle istenmeden, kendiliğinden verilmesi noktasında Baba, çok duyarlıydı. *Velâyetnâme*'de, kendisine armağan vermek isteyenleri şiddetle reddettiği birçok kez anlatılmıştır. Sultan'ın tam bir alçakgönüllülükle sunduğu yardımları ve kendisi için bir zâviye inşası önerisini geri çevirmiştir. Beyler verir, fakat ezer: "Görmez misin ki, bir dünya beyinin eğer bir kimse nân u nemekin yese ve bir nev' ile hükmüne kâyil olmasa pâdişâha 'âsî oldu deyü anı habs veya helâk ederler" (5b). Bazen bir lûtf ve *muruvva* (mürvet) olarak hediye kabul ettiği olmuşsa da, bunu hemen muhtaç kişilere ve abdallarına dağıtmıştır. Baba, yalnız "küffar memleketinden", akından dönen gâzîlerden *nezr* kabul ederdi. Mutlak *fakr*, bu dünyada her çeşit "mal u menalden mutlak tecerrüd", abdallık ve Kalenderîliğin temel prensiplerindendir. *Velâyetnâme*'ye göre, Otman Baba, *fakr* prensibine sadık kalmak, "riyâkâr meşâyih"in yolunda gitmemekte titiz davranmış görünmektedir.

Velâyetnâme'nin verdiği bilgilere bakılırsa, Otman Baba, İstanbul Fâtihi'nin sultanlık otoritesini tanımamazlık ve ona karşı-çıkma durumuna gelmemiştir. Fakat *Velâyetnâme*'ye göre Otman Baba, devrinde kâinatın ekseni *kutb*, bu ve öteki dünyada olacak şeyleri belirleyen tek güç olduğundan, Fâtih'in tüm zaferlerinden sorumlu sayılmıştır. Fâtih, tabiî böyle bir iddiaya yabancıdır. Biliyoruz ki, İstanbul Fâtihi, Mısır Memlûk sultanına yazdığı fetihnâmede, devrinin en ileri gâzî sultanı olduğunu yazmış, sonraları İslâm'ın "gazâ kılıcının" kendi elinde olduğunu ilân etmiştir. İstanbul'un fethinden sonra Akşemseddin, fethin evliyânın eseri olduğunu söylediği zaman Fâtih, bu şehir kılıcımla alınmıştır, yanıtını vermiştir. Fakat devrin başka hükümdarları onun gibi düşünmüyorlardı. Uzun Hasan, "Kıdvetü'l-meczûbîn" Abdurrahman Şâmî'ye verdiği temlîknâmede, bütün başarılarında kendisine borçlu olduğunu belirtmiştir.

Otman Baba, *Uc* gâzîlerinin manevî kılavuzu sıfatıyla ileri çıkarak gâzî Sultan'a, benim bilgim dışında ve benim desteğim olmadan hiçbir şey başaramazsın, demektedir.

Yukarıda belirttik ki, *Velâyetnâme*, Baba'nın yaşamını ve kerâmetlerini, Fâtih'in seferleriyle sıkı ilişki içinde anlatmaktadır. *Velâyetname*'nin, Fâtih'in etkinliklerini ve dönemin önemli olaylarını anlatırken, bunları oldukça doğru bir kronolojide vermesi kayda değer. Aşağıda, *Velâyetnâme*'ye göre, Fâtih'le Otman Baba arasındaki ilişkileri özetlemeye çalışacağız.

Bir gün Baba, Silivri-Kapı'da oturuyordu, Fâtih'in Mahmud Paşa ile yapacağı seferi konuşurken, Macarlar'dan Belgrad Kalesi'ni almak niyetinde olduğunu işitti. Baba doğrularak Sultan'ı bu seferi yapmaması için uyardı ve dedi ki, "çanlarına od tıkarlar, kaçarsın". Sultan bu söz üzerine hiddete geldi, kılıcını çekip yürüdü. Mahmud Paşa ileri atılıp "hay sultanım neylersin, zinhâr ve zinhâr sakın sen tasavvur ettiğin kimse değildir, gâfil olma ki bu kimse sâhib-i velâyettir" dedi.

Bu uyarıya aldırmayan Sultan, Belgrad Seferi'ni yaptı (1456) ve her şey Baba'nın dediği gibi çıktı. Başka bir defa Baba, Sultan şe-

hirde dolaşırken Sultan'ın önüne çıktı ve doğrudan şu soruyu sordu: "Tiz cevâb ver ki, sultan sen misin, yohsa ben miyim". Fâtih onu tanıdı ve atından inip elini öptü; dedi ki "pâdişâh sensin ve sırr-i hudâsın ve ben senin kemîne kemterünüm babacığım, dedi".

Ondan sonra Sultan'la derviş arasında gizli konuşmalar (*mermûzât*) oldu. Onun ardından Sultan solaklarından biriyle Baba'ya altın gönderince çok kızdı ve solağı kovdu (Metin: 19b-20b).

Menâkıbnâme'ye göre, Belgrad Seferi'nden sonra Fâtih, Otman Baba'nın velâyet gücüne tam bir inanç gösterdi ve başarılı seferler yaptı.

Velâyetnâme'de en dramatik hikâye, Baba'nın kendisini Fâtih'e bir mürşid ve rehber olarak kabul ettirmesi üzerinedir. Olay, 1474 yılının sonuna doğru cereyan etmiş olmalıdır. O tarihte Otman Baba "iki-üçyüz" abdalı ile birlikte Edirne'dedir. Kılık kıyafetleri ve davranışları şehir halkını hayretler içinde bırakmaktadır. Halk koşuşup bu garip görünüşlü dervişleri ve başlarındaki heybetli koca adamı görmeye gelmektedir. Otman Baba, elindeki kütüğü savurup onları uzaklaştırır.

Şehir halkı aralarında tartışmaya girip fakir, alçakgönüllü kimseler, Otman Baba ve dervişlerine korku ve saygı ile bakıyor; yukarı sınıftan seçkin kişiler, özellikle ulemâ ve dânişmendler şiddetli düşmanlıklarını gizlemiyorlar; idare adamları kadı ve subaşı ise bir an önce kurtulmak için, onları şehirden dışarı atmaya çalışıyorlardı. Otman Baba'nın ulemâya ters düşen râfızî inançlarını halka açıklaması, ulemâyı dehşete düşürüyordu. Ulemâ, bu sözleri söyleyen birinin kesinlikle kâfir durumuna düştüğünü ilân ettiler. Bunun üzerine şehrin kadısı Otman Baba ve dervişlerinden, hapse atma tehdidiyle, bir an önce şehri bırakıp gitmelerini istedi; yoksa, Sultan'a durumu arz edeceğini kendilerine bildirdi.

Otman Baba dervişleriyle birlikte Doğu-Balkan'da özyurtları doğrultusunda yola çıktı ise de, sonra fikrini değiştirip Kırk-Kilise (Kırklareli)den tekrar Edirne'ye geldi. Bunun nedeni, *Velâyetnâme*'ye göre, Baba yolda İstanbul tarafına bir "nazar" atmış ve "Hasan Hü-

seyin Şehri" dediği İstanbul'a gitmek için yukarıdan emir almıştı. Kaynağımız, az ileride bunun gerçek nedenini açıklamaktadır. Çünkü Sultan, Baba'nın ve yanındaki abdalların tutuklu olarak İstanbul'a gönderilmesini emretmişti. Buna karşı abdalların nasıl bir tepki gösterdiğini, sözde birisinin gördüğü şu rüya açıklamaktadır: *Velâyetnâme*'ye göre derviş rüyasında, Hz. Ali görünüşünde, elinde bir kılıç başında kızıl-börk bir adamın semadan inerek Otman Baba'ya şunları söylediğini görmüş: "Ey iki cihanın sırrı ve serveri! Gel mürüvvet kerem eyle, bize destûr ver ki şol munafıkları kıralım". Bu abdalların isyan parolasıydı. Baba onlara sabır tavsiye eder (85b).

İsyan ve dirence çağıran bu sözler, bize Şeyh Bedreddîn, Şâh İsmaîl ve Pîr Sultan Abdal gibilerin arkasında giden Alevî-Râfızî dervişlerin, Osmanlı Devleti'ne karşı ne duyup düşündüklerini açıklar. 1511'de Osmanlı Devleti şehzâde kavgaları sonucu bir iç kargaşaya düştüğü zaman, Teke'de Şâh-Kulu, Türkmen dervişlerinin acımasız kin ve gazabını anlatır.[24] Bu noktada Baba, Sultan'ı bile karşısına almaktan çekinmez. Sultan'ın gönderdiği kul, onu tutuklu olarak bir araba içinde İstanbul'a götürme emrini bildirince Baba "heybet ve celâli" içinde kütüğünü havada sallayarak "kimdir o Mehemmed dediğün" diye karşı geldi (89).

Böylece abdallarının korkusunu dağıtır ve onların başına geçip İstanbul'a yönelir. *Velâyetnâme*'den öğrendiğimize göre, bu yolculuk onun nâm ve şanının yükselmesine yardım eder. Meselâ, Babaeskisi kasabasına geldiklerinde halk ona karşı çıkıp ellerini öpmek için koşuşurlar, onun için, kurbanlar keserler. Hattâ, onu tutuklu olarak götüren Padişah kulu, herhâlde bir yeniçeri yasakçı, kendi börkünün Hacı Bekdaş'tan geldiğini söyler ve Baba'ya sempatisini açıklar. Grup Küçük-Çekmece'ye gelip de uzakta İstanbul görününce, Baba ayağa kalkıp abdallarına şöyle hitap eder: "Durun oğlanlar ki, Hisar'ı alalum ve hasûd leşkerin kıralım ve münkirlerin bağrın keselüm". Abdalların yorumuna göre, Sultan Mehmed ve İstanbul' da yaşamakta olan Müslümanlar şehri, ancak "zâhir"de Müslüman yapmışlardır; şimdi ise *Velâyet* çağıdır

ve şehir onun kerâmetine sahne olacaktır. İstanbul halkı, velâyeti inkâr ettikleri için Müslüman sayılmaz (94-95).

Baba ve abdalları İstanbul'a girince kalabalık halk kitleleri onları seyre çıktılar. Bazıları onları tuhaf ve garip buldularsa da, bazıları çok etkilenerek kutsal kişiler olarak karşıladılar. İdare başındakiler onları Atmeydanı'nda kazığa oturtmak, çengele takmak için, hazırlık yapmışlardı; *Velâyetnâme*'ye göre, onlar Sultan'ın Otman Baba hakkında maksadını değiştirdiğinin farkında değildiler. Fâtih'e son emrini almak üzere gittiklerinde hayretle gördüler ki, Sultan ilk kararını değiştirmiş, Baba'nın ve abdalların Silivri-Kapı'da Kılıç-Manastırı'nda yerleştirilmelerini emretmiştir. Abdallar, bunun Otman Baba'nın bir kerâmeti sonucu olduğuna inandılar. Fakat bu değişikliğin nedenini anlamak güç değildir. Fâtih, böyle bir soykıyımın ülkede halk arasında doğuracağı tepkiyi son anda, belki vezirlerin uyarısı üzerine, anlamış olmalıdır. Fâtih'in, bir sefer kararına karşı duran ikiyüz yeniçeriyi toptan acımasızca idam ettiği hatırlardadır.

Kayda değer ki, ulemâ, siyasî sonuçlarıyla fazlaca kaygılanmayıp onların vücutlarıyla beraber râfızî düşüncelerinin yeryüzünden kaldırılmasıyla ilgiliydiler ve *Velâyetnâme*'ye göre, idamların yerine getirilmesini istemekte idiler.

Manastır bir asker takımı tarafından çevrilmiş olup abdallar ölüm tehdidini her an duymaktaydılar. Bu durumda Otman Baba, hiddetle elindeki kütüğü yere vurarak şöyle bağırdı: "Bre çirkin.... koca ki, kiminle urgan çekişürsün ki, uş sarayını başına yıkub kendüzümü sana bildireyim ki, bana Kütüğü Büyük Âhir Zaman Kocası derler" ve kütükle yere birkaç kez vurdu. Abdallar sakinleşti. O gece İstanbul'da büyük bir fırtına koptu; Sultan, sarayında bir köşeden bir köşeye koşmaya başlamıştı. Ertesi gün Dîvan-ı Hümâyûn'u topladı ve bu görülmemiş olayın anlamını sordu. *Velâyetnâme*'ye göre dediler ki: "Ol kişinin mecmu'-i 'âlem ve yirmi dört bin mürsel peygamberce kuvveti vardır ve nübüvvet ile velâyet burcunda oturur, seni tac u tahtınla yere salıb helâk" eder.

Bununla beraber ulemâ, Müslüman halk arasında tefrika çıkarmamaya yeltenenler, abdallardan hiç olmazsa bazılarının idam edilmesi gereği üzerinde durdular. *Velâyetnâme*'yi okurken o zaman İstanbul'da halk arasında son derece gergin bir havanın esmekte olduğunu hissetmekteyiz. Vezîriâzam Mahmud Paşa'nın idamından az zaman geçmişti, herkes onun haksız yere idam edildiğini düşünüyordu. Son derece otokratik Sultan'a karşı kamuoyu, Mahmud'u bir şehit mertebesine çıkaracak, sonraları bu sevgi, onun adına yazılmış bir *menâkıbnâme*'de kendisini ölümsüzleştirecektir. Mahmud'un, Otman Baba'yı koruduğu hakkında Silivri-Kapı hikâyesini de burada anımsamalıyız. Nihâyet Fâtih, Vezîriâzam Sinan Paşa'yı, kadıasker ve kalabalık bir maiyetle manastıra gönderdi. Abdallarının ortasında koca derviş hepsine karşı "heybet ve celâlini" göstermekten geri kalmadı ve abdallarıyla beraber şehri terk etti.

Venedikli ressam Gentile Bellini, 1480-1481 yıllarında İstanbul'daydı ve padişahın yakınlığını kazanmıştı. Bir gün Sultan ondan bir dervişin portresini yapmasını istedi. O zaman Konya'dan şehzâde Mustafa'nın ölümü üzerine İstanbul sarayına getirilen ve sonraları İtalya'ya kaçarak anılarını yazan Gian-Maria Angiolello'nın anlattığına göre,[25] Sultan o dervişten hoşlanmıyordu, onun Çarşı'da fetihlerini anlatıp övmesini yasaklamıştı. Resim bittiği zaman Sultan, Bellini'nin bu derviş hakkındaki fikrini sordu. Israrı üzerine Bellini, gerçek fikrini ifade ile dedi ki, "bu bir divâne olmalı". Sultan ekledi, "ben böyle bir deli tarafından methedilmek istemem". Bellini yanıt verdi, "Öyleyse neden onu başşeyhiniz yapmıyorsunuz?". Bunun üzerine Sultan, Bellini'nin dediğini yerine getirdi. Bu ilginç görüşmeden şu sonucu çıkarmak mümkün görünür: Fâtih dervişlere samimi olarak saygı duyduğu için değil, herhâlde pratik siyasî düşüncelerle iltifatta bulunmuştur. Genç Fâtih'in Akşemseddin'le olan ilişkilerini de burada anımsamak yararlıdır. İstanbul'un fethinde evliyânın rolünü belirten şeyhe karşı Fâtih, onun fazlasıyla öne çıkmasına izin vermemiş ve sonunda Ak Şeyh, vatanı Göynük'e gidip inzivâya çekilmiştir. Bellini'nin

resmini çizdiği derviş herhâlde bizim Otman Baba olamaz; çünkü *Velâyetnâme*'ye göre, Otman 8 Recep 883/5 Ekim 1478'de ölmüştür.

Otman Baba'nın arkada bıraktıklarını, onun ölümüyle sona eren *Velâyetnâme*'den değil, bir halk tarihi olan anonim *Tevârîh-i Âl-i Osman*'dan öğreniyoruz. 1492'de Manastır civarında II. Bayezid'in hayatına karşı yapılan suikast, abdallar-ışıklar ile yakın ilişkisi olan bir derviş tarafından gerçekleştirilmiştir. Anonim olayı şöyle anlatır: "Fedâyî, nemed-pûş kulağı mengüşlü boynu tavklu Haydarî şeklinde Pâdişâh'a kastetmek istedi; hemândem Mehdî benim deyu nemedi eğninden atub yalın kılıc elinde Pâdişâh üzerine yürüdü".[26]

İki yıl sonra Roma'da Papa tarafından, Osmanlı ülkesinde Sultan Cem'in taraftarlarına güvenerek, yapılan Haçlı seferi hazırlıkları ve nihâyet Fransız Kıralı VIII. Charles'ın aynı amaçla İtalya'yı istilâsı, Osmanlı ülkesinde büyük kaygı uyandırmıştı. Bunun üzerine II. Bayezid, Edirne kadısına gönderdiği bir fermanla Rumeli'de Filibe ve Zagra doğusundaki bölgede ne kadar abdal, derviş ve *ışık* varsa, toplanmasını, soruşturma ve muhakemeden sonra küfür niteliğinde sözler söyleyenlerin cezalandırılmasını emretti. Emir gereğince Edirne kadısı soruşturma yaptıktan sonra bir meczûb olan "Osman Dede"nin adamlarından bazılarını tutuklayıp işkence ile idam etti. Kırk elli kişilik başka bir derviş grubu işkenceye kondu ve onlardan şerîata göre suçlu bulunan iki derviş asılarak idam edildi. Kalanları Anadolu'ya sürüldü. Fakat halk arasında bunlar yine de ermiş, kutsal kişiler olarak anılıyordu.[27]

Yine anonimlerde, bunun gibi dervişlerin sade düşünceli halk arasında ne derece derin bir inanç ve saygı gördüğüne dair şu olayı bulmaktayız: Bir derviş mûcize gösterip İstanbul'da Davutpaşa kapısından denizin öbür tarafına abası üzerine oturup geçmiş. Anonim bu olayı, okuyucuları için, dervişlerin kutsallığına bir kanıt gibi nakleder.

Doğu-Balkanlar'daki abdallar, bütün baskı ve temizlemelere rağmen orada yüzyıllarca yaşadılar. Şâh İsmail'in halife ve dâîleri, II. Bayezid'in son kargaşa yıllarında burada, bu dervişler arasında

yandaşlar bulacaktır. XIX. yüzyıl sonlarında Trakya Yörükleri arasında *Bedreddinli* adı altında bir grup Otman Baba'yı gökte bulut gibi gezen, "yağmur yağdıran" bir velî olarak benimsemişlerdir. O, zamanla halk inancında Hızır'ın kerâmetleriyle anılır olmuştur.[28]

Kutb'ların halk üzerinde büyük nüfuz ve etkisini gören padişahlar, *kutbiyye* teorisini benimsemeyi bir siyaset gereği gibi görmeye, *velîlik, kutbluk* iddiasında bulunmaya başladılar. Bu padişahlardan ilki I. Murad'dır. Bu padişaha ait rivâyetlerde, kendisinin gaipten haber aldığı, rüyasında peygamberle buluştuğu ve fetihlerinde mucize ve kerâmetler gösterdiği ileri sürülür. *Gâzi Hüdâvendigâr* unvanı, Balkan fâtihi olarak onun gâzî sıfatını öne çıkarır, *hüdâvendigâr* unvanı ise Farsça'da "imparator" karşılığı bir unvandır. Bu sıfat, Fâtih Sultan Mehmed ile kesin bir anlam kazanır. Fâtih döneminde Ramazan 881 (Aralık 1476)'de yazılan Karaman Evkaf Defteri'nde "devrânın *kutb*'ları etrafında gökler deveran ettikçe" ("mâ dâratu'l-aflâk 'alâ aktâbu'l-devrân") deyimiyle bir bakıma *kutbiyye* teorisine gönderme yapılmıştır.[29] Cem yandaşlarının ve *ışık*ların hedefi olan II. Bayezid (1481-1512) açıkça *velâyet* ve *kutbiyyet* atfedilen bir padişah olarak görünür.

Midilli seferi (Ekim 1501) üzerinde bir *gazânâme* yazan Firdevsî-i Rûmî, esere Padişah'a atfen *kutbnâme* adını koymuş[30] ve II. Bayezid'i *velî*, ve veliler gibi mûcizeler yaratan bir *kutb-i aktâb* olarak anmıştır:

Kutbu'l-aktâbı kılam sana beyân
İşbu asrın kutbu kimdir şerh edem
.....
Bu zamanın kutbunu anla cedîd
Şâh Sultan Âl-i Osmân Bâyezîd
Kub-i 'âlem padişâhıdır bî-gümân
.....

Kutbu'l-aktâb olmasa Şeh Bâyezîd
Düşmenân görmez idi kalır-i şedîd

Kutb şâh emrinde olmasaydı bâd
Kavm-i Efreng olmaz idi tünd-bâd

.....

Kutbu'l-aktâb olmasaydı şehriyâr
Dilgenice dönmez idi rûzgâr

.....

Kutbu'l-aktâb olalı şeh Bâyezîd
Bahr u berde hark u gark oldu yezîd

NOTLAR

1 Yazar, Otman Baba'nın bizzat kendisinin, bazı abdallarından kerâmetlerini yazıya dökmelerini istediğini belirtir. Bu iş, Küçük Abdal'a verilmiştir. Kullandığımız yazma nüsha, başlangıçta, Kırşehir'deki Hacı Bektaş Kütüphânesi'nde bir vakıf eserdi. Ağustos 1759'da tamamlanan bu nüsha, Şeyh Ömer b. Derviş tarafından kopyalanan nüshadır. Şu anda Ankara Genel Kütüphânesi (no. 643)'nde bulunmaktadır. Biz Milli Kütüphâne (Ankara, mikrofilm no. A22)'de muhâfaza edilen fotokopiyi kullandık. Terim ve adlarda Arapça ayn harfi ' ve hemze ' işaretiyle gösterilmiştir. Tüm Farsça izafetler (i) ile verilmiştir.

2 Şams al-Dîn Ahmad al-Aflâkî, *Manâkib al-Ârifîn*, yay. T. Yazıcı, 2 cilt; Ankara: Türk Tarih Kurumu [TTK], 1959; Muhyî-i Gülşenî, *Manâkib-i İbrahim Gülşenî*, yay. T. Yazıcı (Ankara: TTK, 1982); Ebu'l Hayr Rûmî, *Saltuknâme*, yay. Fahir İz: Sources of Oriental Languages and Literatures, no. 4 (Cambridge: 1974-84).

3 'Abd al-Rahman b. Ahmad al-Câmî, *Nafahât al-Uns min Hazarât al-Kuds*, ed. Mahdi Tawhidipur (Tehran: Sa'di, 1957), pp. 9-15; Şeyh Mahmûd Lâmi'î, Nefehât tercümesinde (*Tercüme-i Nafahât al-Uns*, İstanbul, 1270/1853), Câmî'nin Kalenderîler hakkında verdiği bilgileri genişletmiştir, bkz. T. Yazıcı, "Kalandariyya", *Encyclopaedia of Islam*, (2. baskı, IV, 473-74); A. Y. Ocak, *Kalenderîler*, Ankara 1992.

4 Câmî, *Nafahât*, s. 20; o, Ibn al-Arabî'yi (*al-Futûhât al-Makkiyya*, bölüm 31) özetlemektedir. *Nefahatu'l Uns, Evliyâ Menkıbeleri*, tercüme ve şerh: Lâmi'î Çelebi, yayına haz. S. Uludağ ve M. Kara, İstanbul 2001: "Ricâlü'l-Gayb".

5 T. Burckhardt, *An Introduction to Sufi Doctrine*, terc. D.M. Matheson (Lahore: M. Ashraf, 1963), s. 89-95.

6 Burckhardt, s. 94; yine bkz. A. Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975), Index: "Perfect Man".

7 Max Weber, *Economy and Society*, ed. G. Roth and C. Wittich (Berkeley: University of California Press, 1978), I, s. 541-49.

8 a.*g.e.*, s. 548.

9 Şeyh Badr al-Dîn (Bedreddîn) hakkında aşağıdaki 18. nota bakınız.

10 Bkz. H. İnalcık, "The Yürüks: Their Origins, Expansion and Economic Role", *Oriental Carpet and Textile Studies II: Carpets of the Mediterranean Countries, 1400-1600*, ed. R. Pinner ve W. D. Denny (London: *HALI* Magazine, 1986), s. 39-65.

11 *a.g.e.*, s. 53-54.

12 *a.g.e.*, s. 44-47.

13 Bkz. *Osmanlı Tarihleri*, ed. Atsız (İstanbul: Türkiye Yay., 1947), s. 237-238.

14 Abdalların erken Osmanlı tarihindeki rolleri hakkında bkz. M. F. Köprülü, "Abdal", *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, I. (İstanbul, 1935), 23-56; I. Mélikoff, "Les babas Turcomans contemporains de Mevlânâ", *Uluslararası Mevlânâ Semineri* (Ankara, 1973), s. 268-74; Çelebi Elvan, *Manâkibu'l-Kudsiyye fî Menâsibu'l-Ünsiyye*, ed. İ. E. Erünsal ve A. Y. Ocak (İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1984); A. Y. Ocak, "Kalenderîler ve Bektaşîlik", *Doğumunun 100. Yıldönümünde Atatürk'e Armağan* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1981); Hatib-i Fârisî, *Menâkib-i Camâl al-Dîn-i Sâvî*, ed. T. Yazıcı (Ankara: TTK, 1972); A. Y. Ocak, "Quelques remarques sur le role des derviches kalenderis dans les mouvements populaires et les ottomans", *The Journal of Ottoman Studies*, 3 (1982), 69-80; C. Imber, "The Wandering Dervishes", *Mashriq, Proceedings of the Eastern Mediterranean Seminar* (University of Manchester, 1977-78), s. 36-50.

15 *Garîbnâme*, Tıpkıbasım metin yay. Kemal Yavuz, I-II, (Ankara: Türk Dil Kurumu, İstanbul 2000); Âşık Paşa hakkında basılmamış Mezuniyet Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi: Ayşe Gürol, "Âşık Paşa ve Garibnâmesi", 1991.

16 İnalcık, "The Yürüks", s. 51-56.

17 T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1957); İnalcık, "The Yürüks", s. 64, n. 86; abdal/Yürük kimliği için, bkz. Köprülü, "Abdal", s. 38-53.

18 Bu bölgedeki yerleşim süreci ve özellikleri konusunda, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilen XVI. yüzyıla ait Osmanlı *tahrîr defterleri* (özellikle 1530 tarihli Tapu no. 166, 775, 625, 439, 416) kapsamlı materyal sunmaktadır; Yörük köyleri, Bulgar köyleriyle karşılaştırıldığında dikkati çekecek derecede küçüktür. Bu defterlerden Anadolu'ya ait olanları yayımlanmıştır: *Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, I-III, Ankara 1993-95.

19 Kendini "Melik Mehdî" olarak ilân eden Şeyh Bedreddîn, "Sûfî" takipçile- ri ile Agaç-Denizi (Deli-Orman)'nde bulunmuş ve Zagra Ovası'nı faali-

yetleri için karargâh edinmiştir. Osmanlı'nın Bedreddîn hakkındaki izahları için, orijinal kaynak bizlere en az tahrif edilmiş şekliyle Anonim Kronikler yoluyla ulaşmaktadır: *Tawârîh-i Âl-i 'Othmân*, ed. F. Giese (Breslau, 1922), s. 53-54. Bu geleneğin değişik versiyonlarında, Bedreddîn'in yandaşları abdalları aşağılamak için kullanılan *torlak* veya *ışık* gibi isimlerle anılmaktaydı. Aynı kaynaklarda, Bedreddîn'in adamları arasında tımar elde etmek için çabalayan Uc akıncılarına da değinilmektedir. Bedreddîn hakkında bkz. A. Gölpınarlı ve I. Sungurbey, *Samavna Kadısı oğlu Şeyh Bedreddîn* (İstanbul: Eti, 1966); H.J. Kissling, "Badr al-Dîn", *Encyclopaedia of Islam* (2. baskı), I, 869; şüphesiz, Mehmed I (1413-1421) tarafından merkezî yönetimin yeniden tesisinden sonra, Bedreddîn, Kalenderîliği benimsemiş ve merkezî güç ile Uc'lar arasında mücadelenin şiddetlendiği dönemde abdal aktivizminin en önemli liderlerinden birisi olmuştur; Şeyh Bedreddîn üzerine etraflı bir çalışma için, bkz. N. Flipović, *Princ Musa i Šejh Bedreddin* (Sarajevo, 1971); I. Mélikoff, *Sur les traces du sufism turc, recherches sur l'Islam populaire en Anatolie*, İstanbul 1992; özellikle A. Y. Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, (İstanbul: Tarih Vakfı, 1998), 136-202.

20 İnalcık, "The Yürüks", s. 44-45; İnalcık, "Arab Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century", *Revue d'Histoire Maghrébine*, no. 31-32 (Tunis, 1983), 270; Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI (1949-1950), 524-569.

21 Bkz. H. İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, 2 (Ankara, 1967), 49-63.

22 S. Faroqhi, "XVI-XVIII. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar*, ed. O. Okyar ve Ü. Nalbandoğlu (Ankara, 1975), 225; Faroqhi, *Bektaschi-Orden in Anatolien* (Vienna: WZKM, 1981), s. 49-75.

23 1444 yılında, Mehmed II'nin ilk sultanlığı esnasında, Osmanlı tahtına hak iddia eden Süleyman Çelebi oğlu Orhan, Uc akıncıları ve Deli Orman'daki Râfizîlerden destek gördü: bkz. H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar* (Ankara: TTK, 1954), s. 37-38; H. İnalcık ve M. Oğuz, *Gazavât-i Sultan Murad b. Mehemmed Han* (Ankara: TTK, 1978), s. 37-39; Deli-Orman ve Dobruca, Osmanlı İmparatorluğu'nda Râfizî hareketlerin ve isyanların klâsik sahaları hâline geldi; en son şiddetli ayaklanma 1555'te meydana geldi. Bu yılda kendisinin, daha önce idam edilmiş olan Şehzâde Mustafa olduğunu iddia eden bir maceracı, çoğunlukla hâlinden memnun olmayan akıncılar, sipâhîler ve râfızîlerden oluşan bir isyan ordusu teşkil etmeyi başardı: bkz. Ş. Turan, *Kanunî'nin oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası* (Ankara: TTK, 1961), 37-44.

24 Bkz. Çağatay Uluçay, "Yavuz Selim Nasıl Padişah Oldu?", *Tarih Dergisi* VI (1954), 61-74; VII (1955), 117.

25 Donado da Lezze, *Historia Turchesca (1300-1514)*, ed. I. Ursu (Bucharest: Academiei Romane, 1910), s. 120.

26 *Tawârîkh-i Âl-i Othmân*, ed. F. Giese, s. 126; bu anonim tarihin Bibliothèque Nationale, Paris (MS Suppl. No. 1047, varak 103-104)'de bulunan daha kapsamlı bir nüshası şu kronolojiyi vermektedir: Sultan, *ulubayram'ı* Depe-Delen'de kutladı (Temmuz 26-28), sonra *birkaç gün* kalacağı Manastır'a doğru hareket etti; daha sonra Edirne'ye dönmek üzere kasabayı terk etti. Saldırı, Sultan'ın Manastır'ı terk ettiği gün, Manastır yakınındaki bir çayı geçerken meydana geldi. Sultan, 11 Dhu'lkada 987/4 Eylül 1492'de Edirne'de idi; H.J. Kissling, *Sultan Bajezid's II Beziehungen zu Markgraf Francesko II von Gonzaga* (Munich: Max Hueber, 1965), s. 12, söyle demektedir: Bayezid 28 Ocak 1495'te başlayan Ramazan ayı boyunca Tepedelen'de kaldı.

27 Sürgün, 2 Ekim 1494'te başlayan Hicrî 900 yılında gerçekleşti; krş. Kissling, s. 39, not 87. *Tawârîkh*'de bu olay, 28 Ocak 1495'te başlayan Cemaziyülevvel ayında meydana gelen dervişin mucizesi olayından önce anlatılır. Cem Sultan, 29 Cemaziyülevvel 900/25 Şubat 1495'te öldü.

28 Sonraları Otman Baba'nın dervişleri *Bedreddînî* diye biliniyordu ve Kırklareli'nde 1894 yılında bile onlara rastlamak mümkündü; bkz. V.L. Salcı, "Trakya'da Türk Kabileleri, I: Amuca Kabilesi", *Türk Amacı*, I/7 (Ocak 1943), 311-15 (A. Gölpınarlı ve İ. Sungurbey, *Samavna Kadısı*, s. XXVI-XXX'de tekrar yayımlandı); 1894'te bunların öncülerinden bazıları Libya'ya sürüldü. Salcı, onların Otman Baba'nın "Yağmur İlâhı" olduğuna ve bir bulut gibi uçtuğuna inandıklarını bildiriyor. Otman, Hızır'a atfedilen işlevleri üzerine almıştır.

29 *Karaman Eyaleti Evkaf Defteri*, yay. F. N. Uzluk, Ankara 1958, Metin: 3.

30 *Kutbnâme*, yayımlayanlar İ. Olgun ve İ. Parmaksızoğlu, Ankara: TTK 1980, 29-33; A. Y. Ocak, "Idéologie officielle et reaction populaire", *Soliman Le Magnifique et son temps, Actes de Colloque de Paris*, 2-10 Mars 1990, 185-192; bkz. B. Flemming, "Sâhibkırân und Mahdî: Türkische Endzeiterwartungen im ersten Jahrhundert der Regierung Süleymâns", *Between Danube and Damascus*, yay. G. Kara, Budapest 1987, 43-59.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KÖLE EMEĞİ*

İslâm topraklarında köle ticaretinin uzun süren canlılığı İslâm kültürüne özgü koşullara bağlanabilir.[1] Abbasî halifeleri zamanından beri Ortaçağ İslâmında çok sayıda köle, Müslüman yöneticilerinin milis kuvvetlerinde kullanılıyordu. Köleler ayrıca kent el sanatlarında ve devlete ya da büyük toprak sahiplerine ait büyük malikanelerde iş gücü olarak kullanılıyordu. Üstelik, saray örneğini izleyerek, yukarı sınıf ve hattâ gayrimüslimler arasında hali vakti yerinde olanlar hane halklarını çok sayıda köle ile genişletmişti.

DEVLET VE ASKERÎ SINIFIN HİZMETİNDE

Kölelerin öncelikle sultanın merkezî iktidarının uygulanmasında kullanılan sâdık hizmetkârlar olarak yetiştirildiği *gulâm* ya da *kul* sistemi[2] on üçüncü -on altıncı yüzyıllarda tipik olarak askerî merkeziyetçi yönetimler olan Mısır Memlukluları ve Osmanlı Sultanlığı altında eşi görülmemiş bir genişleme yaşadı. Merkeziyetçi devletin yükselişiyle birlikte Osmanlı sultanları *kapı kulları* (saray hizmetkârı ve Bâbıâli'deki sabit ordu birlikleri) için büyüyen insan ihtiyacıyla karşı karşıya kaldı[3] ve savaş yeterli sayıda köle sağlayamadığından kendi Hıristiyan uyrukları, yani *reaya* arasından gençleri toplamak, alışılmadık *devşirme* yöntemine başvurmak zorunda kaldılar. Osmanlılar genelde devşirmeyi köleleştir-

* Bu makalenin İngilizce aslı için bakınız: *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London: Variorum Reprints, 1985.

me olarak görmüyor, daha çok olağanüstü durumlarda devlet tarafından konulan olağanüstü hizmetlerden biri olarak değerlendiriyorlardı[4]. Toplanan gençler yeniçeri olmadan önce başkentte ve Gelibolu'da bir kısım kamu işinde (yapı işleri, taşımacılık v.s.) emek olarak kullanılıyorlardı[5]. Devşirme oğlanlarından olduğu kadar savaş esirleri ve sultan için alınan kölelerden de oluşan sultanın *kapı kullarının* sayısı 1300-1600 arası dönemde önemli miktarda arttı: II. Mehmed zamanında 15-20 bin. 1568'de 60 bin ve 1609'da yaklaşık 100 bin. Zamanın Osmanlı kaynaklarında yöneticinin mutlak iktidarının ordu ve yönetimde kölelere sahip olmasına dayandığı söylenmektedir.[6]

Öncelikle sultan olmak üzere, Osmanlı yönetici sınıf mensuplarının köle maiyetlerini artırmaya özel bir dikkat göstermeleri, erken Osmanlı sınır toplumunda iktidarın kabilesel yoldaş gruplarından, dışarıdan gelen serüvencilerden ya da kölelerden mümkün olduğu kadar çok *gâzî* savaşçısı toplama yeteneğine dayanmasına bağlanabilir. Doğrudur: Savaşçı köle kullanımı yalnızca devletle sınırlı değildi. İleri gelen kimseler de olabildiğince geniş bir ev halkı ve maiyet sahibi olmaya çalışıyorlardı. Çünkü, bu, ileride birçok köle imparatorlukta önemli görevlere getirileceğinden, hamilik hakları, yani valâ[7] yoluyla kendi nüfuz ve iktidarlarının genişlemesi demekti[8]. Bu pederşahi hiziplerin Osmanlı İmparatorluğu'nda politik çekişmelerin gerçek oyuncuları olmaları az rastlanır bir durum değildi, imparatorluğun başkenti İstanbul'da nüfusun en azından beşte birinin sultanın ya da ileri gelen kimselerin *kulu* olduğu tahmin ediliyordu[9]. Daha az oranlarda olmakla birlikte diğer kentlerde de kullar nüfusun önemli bir parçasını oluşturuyordu[10].

Genel vali, *beylerbeyinden*, basit *sipahi*, atlı askere kadar, kurallar gereği eyaletlerde tımar sahiplerinin *tımar* gelirleri ile orantılı olarak belirli sayıda atlı asker eğitmek ve sultanın ordusuna getirmek zorunda olması olgusuyla birlikte Osmanlı toplumunda köle savaşçılara talep yoğunlaştı (bir *sipahi* her 2 ya da 3 bin ve *beyler* her 5,000 akçe için bir atlı askeri orduya hazırlamak zorundaydı[11].

Bu yardımcı kuvvetler kökenleri itibarıyla çoğunlukla Hıristiyan topraklarına yapılan akınlar sırasında ele geçirilmiş kölelerdi. Bir *beylerbeyi*, kurallar gereği, ev hizmetlerinde kullandığı kölelerine ek olarak en az iki yüz adamdan oluşan bir askerî maiyet bulundurmak zorundaydı[12]. Sultanın özel ilgisine mazhar olacaklarından, beyler maiyetlerini gereğinden de fazla büyütmeye çalışırlardı.

Fakat yönetici sınıf askerî sınıf kadar ev içi kölesine sahip değildi. 1545 ile 1659 arasında Edirne'de tutulan, yönetici sınıf[13] mensuplarına ait terekeleri gösteren bir liste temelinde aşağıdaki veriler toplanmıştır: 93 terekeden 41'i köleye sahiptir. Bunlar arasında;

1 köleli olanlar	14
2 köleli olanlar	7
3 köleli olanlar	8
4 köleli olanlar	2
5 köleli olanlar	3
5 köleden fazla olanlar	7[14]

Terekelerdeki toplam köle sayısı, 54'ü kadın ve 86'sı erkek olmak üzere 140'tı. 134 tanesi Müslüman isimleri taşıyordu; 5'i tanımlanmamıştı ve 1 tanesi de bir Hıristiyan kadındı. Bu kölelerin bazılarının çiftliklerde çalıştırıldığı görülüyor[15]. Sonuçta, yönetici sınıf, savaşçı kölelerin yaygın kullanımı ve kendi yüksek alım kapasitesi nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nda köle pazarını canlı tutan başlıca, hattâ tek gruptu.

EL SANATLARINDA

Kentlerde el sanatlarında istihdam edilen köle emeğiyle ilgili olarak, Osmanlı kentlerinde ölenlerin kadılar tarafından tutulan miras kayıtlarından (terekelerden) dolayı değerli kanıtlara sahibiz. Aşağıdaki gözlemler on beşinci yüzyılın ikinci yarısında Bursa'da tutulmuş böyle kayıtlara dayanmaktadır[16].

Zenginler için gerek ev içi işlerde gerekse belirli el sanatlarında köleleri emek olarak kullanmamak istisnai bir durumdu (zenginler, incelediğimiz vakaların % 15.9'unu oluşturmaktadır). Nakit para ve mülklerden sonra mirasların üçüncü ve en önemli bölümünü köleler oluşturmaktaydı. Bursa'da altın işlemeliler, kadifeler ve zarif pamuklu kumaşların dokunmasında köle emeği yoğun olarak kullanıldığından ipek dokumacılarının mirasları içinde köleler sıklıkla en önemli bölümü temsil ediyorlardı.

Köle emeği, İslâm hukukunda *mukâtaba* olarak bilinen, sınırlı hizmet sözleşmesi sistemi altında örgütlenmişti. Aşağıda bu tür bir sözleşmeden iki örnek verilmiştir.

"Huzurumuzda tafta dokumacısı Mahmut b. Seyyidi Ahmet Çerkez kökenli kölesi İskender'i (tanımlanan özellikleriyle) on bin akçeye eşit değerde yüz parça taftayı tamamladığında özgür bırakmaya razı oldu ve adı geçen köle bu sözleşmeyi kabul etti." (Şeriyye Sicili, no. A5/5, s. 276a, Bursa, Arkeoloji Müzesi).

"Hoca Sinan, kölesi Sloven kökenli Abdullah oğlu Şirmerd'i (sonradan Müslüman olmuş birisi) onun için kemha-i gülistani adıyla bilinen on adet işlemeli kumaşın dokumasını bitirdiğinde özgür bırakacağına daha önceden razı olmuştu. Şimdi sözü edilen köle işi bitirdi ve özgür oldu. Muharrem 879 (aynı yerde, s. 21a).

Aşağıda, özgür bırakılan ve ölümünde sahibi tarafından ödüllendirilen bir dokumacı kölenin durumunu görüyorsunuz:

"Daha önce Yusuf b. Abdullah'ın (sonradan Müslüman) kölesi olan El-Hac Tanrıvermiş ölümünden bir gün önce huzurumuzda Rus kökenli kölesi, kadife dokumacısı Ayaş b. Abdullah'ı (sonradan Müslüman) özgür bıraktığını ileri sürdü ve vasiyetnamesinde ipek ve diğer uygun şeylerle birlikte kadife tezgâhının Ayas'ın mülkiyetine verilmesini istediğini beyan etti. 10 Şevval 890" (aynı yerde, s. 422a).

Bu tür *mukâtaba* gerçekte kölenin kurtulmalık vererek kendini esaretten kurtarabilmesi için, bağımsız olarak çalışmak ve kendi kazancına sahip olmak gibi belirli hakları kullanmasına izin ver-

mek anlamına geliyordu. Bir başka tür de işi belirtmeksizin belirli bir zaman diliminde çalışmış olmak karşılığında özgürlüğe izin veriyordu. Örnek:

"Konyalı Mevlâna Seyyid Mehmed huzurumuzda Bosnalı (tanımlanan özelliklerde) Lütfi b. Abdullah'ı (sonradan Müslüman) kendisine aralıksız dört yıllık hizmet ettiğinde özgür bırakmaya razı olduğunu ileri sürdü ve köle, koşulları kabul etti. Tarih: Cemaziyel Evvel 891" (aynı yerde, s. 95a).

Kadı sicillerinin gösterdiği gibi, *mukâtaba* Osmanlı imparatorluğu'nda yaygın biçimde uygulanmıştır. Kuran tarafından tavsiye edilmektedir. İki tarafın anlaştığı bir para miktarının ödenmesi karşılığında sahibin kölesine özgürlüğünü bağışlamasından ibarettir. Bazı hukukçulara göre bu, kölenin kendisi için ödediği kurtulmalıktır. İlginç bir tarihsel örnek olarak Fâtih Sultan Mehmed'in Rum savaş esirlerinin özgürlüklerine karşılık kurtulmalık olarak İstanbul surlarının onarımında çalışmalarına izin vermesinden bahsedilebilir. *Mukâtaba*ya tâbi olan kişi ancak ödemeleri tamamlandığında özgür olabilir. Tabii ki, ödemelerin tamamlanmasına yakın, bir indirimde anlaşılırdı[17].

Mukâtaba iki tarafı da bağlayan bir sözleşmeydi, sahip koşulları kölenin aleyhine değiştiremezdi. Özgür bırakma bir hayır işi olarak görüldüğünden sahip hizmet süresini kısaltmak ya da çalışma şartından vazgeçmek gibi kölenin lehine yumuşatmalar yapabiliyordu. Tabii ki, aynı zamanda sahibin de *mukâtaba*dan sağladığı yararlar vardı. Yaşam boyu köleler, genellikle kaçmaya ya da tembelliğe eğilimli olduklarından, köle sahibi belirli bir zaman dilimi için iyi ve kazançlı bir hizmeti güvenceye almış oluyordu. Bu işlem özellikle ipek sanayiinde kârlıydı. Tek bir parçanın üretimi için tezgâhta uzun bir zaman gerektiren bu tür bir iş için ücretli işçiler gerçekten uygun değildi.

Bursa'daki ipek sanayiinin pahalı altın işlemelerini ve kadifelerini yalnızca imparatorluktaki yüksek sınıfın büyüyen talebini değil, aynı zamanda İtalya, Polonya, Rusya ve diğer Avrupa ülke-

lerinden gelen siparişleri karşılamak için de ihraç edecek bir noktaya gelmesi kayda değer bir olgudur. Bir zamanlar Bursa'da köle emeği ile ihracat için bir iç ipek sanayii örgütleyen, doğrusu kapitalist girişimciler olarak değerlendirilebilecek, kırk ve daha fazla tezgâha sahip ipek dokumacıları vardı: Beş tezgâh ve on beş köle ile El-Hac Ahmet, yedi tezgâh ve sekiz kadın köle ile hacı Bedrettin İshak, altı tezgâh ve on iki erkek, üç kadın köle ile El-Hac Sinan on beşinci yüzyılın ortasında etkindiler[18].

El-Hac Ahmet'in on iki kölesinin değeri tahminen 36,000 akçeydi ki, bir kölenin ortalama fiyatı, 50 duka altını olarak, o sıralarda İtalya ve Mısır'daki ortalama köle fiyatlarına eşit ya da onların altında bir oranda idi[19]. Köle fiyatları ucuz olmadığından, yalnızca büyük miktarlarda, yüksek fiyatlı lüks mallar üretilen sanatlarda köle çalıştırılıyordu. Bursa belgelerimiz diğer sanatlarda kölelerden hiç bahsetmez. Diğer bir Osmanlı ihraç maddesi olan ucuz pamukluların dokunmasında bütün Anadolu'da mevcut en ucuz emek olarak kırsal kesimde köylü emeği ve kasabalarda dul kadınlar ve çocuklar kullanılırdı[20].

Son olarak, köleleri başkasına kirâlamak yasaldı. 1555'te Türkiye'yi ziyaret eden bir Alman, H. Dernschwam[21] İstanbul'da yaygın köle kirâlama uygulâmasına değinir. Pek çok insan kölelerini gündelik işçi olarak günlüğü 7 ile 12 akçe arasında kirâlayarak yaşamlarını kazanmaktadır (o sıralarda 60 akçe bir duka altınına eşitti; bir kölenin günlük masrafı ise tahminen 1.5 ya da 2 akçeydi).

TİCARETTE

On beşinci yüzyıl Bursa belgeleri özgür bırakılmış kölelerin *('atîk* ya da *ma'tûk)* uzak mesafeli kervan ticareti, sarraflık, tefecilik ve mültezimlik ile uğraşan zengin ipek üreticileri ve tüccarları olarak Bursa'nın ekonomik yaşamında nasıl alışılmadık ölçüde önemli bir yere sahip olduklarından bahseder[22]. Bu kentte 1477'de ölümlerinden sonra servetleri kadı sicillerine işlenen 402 kişiden 61'i (34 erkek, 27 kadın) özgür bırakılmış kölelerdi[23].

Köleler ve özgürleşmiş köleler sıklıkla tüccarlar tarafından uzak mesafeli ticarette ticarî vekil olarak kullanılırlardı. Bu bağlantıda eski sahibe hamilik hakları veren İslâmiyet'in valâ hukukunun sağladığı özel güvenceler vurgulanmalıdır[24]. Aşağıdaki ilginç bir örnektir[25].

1480'de Bursalı Balıkçızâde ile Hacı Koçi'nin özgürleşmiş kölesi Hoca Mehmet Mısır ve Suriye ile ticaret yapmak amacıyla 545.000 akçe tutarında (yaklaşık 60.000 duka altını) sermaye ile eşit paylar yatırarak bir ortaklık kurdular. İş, Antalya (Satalia) yolu ile Mısır ve Suriye kentleri arasında defalarca seyâhat eden köleleri tarafından yürütülüyordu. Balıkçızâde vasiyetinde kölelerinden ticarî vekil olarak kullandığı üçünü kendisi öldükten sonra serbest bırakıyordu (ayrıca bir hadım ile bir kadın köle para ihsanıyla birlikte serbest bırakılacak ve bu arada kendisinden çocuğu olan üç kadın köle, *ummü'l-veled,* ölümünde kendiliğinden serbest kalacaklardı). Aşağıda köle sahibi diğer bazı Bursalı iş adamlarının (15. yüzyıl sonu) bir listesini bulacaksınız Tabii ki, Balıkçızâde vakasında olduğu gibi, bu kölelerin hepsi değilse bile çoğu ev içi işlerde çalıştırılıyordu. İslâm hukukunun kendine özgü koşulları, özellikle ev içi köleleri söz konusu olduğunda güçlü toplumsal bağları besleyen paternalistik türden bir sahip-köle ilişkisine yol açmıştı[26].

TARIM KESİMİNDE

Burada köle emeği devlete, zenginlere ya da yönetici sınıfın güçlü üyelerine ait çiftlikler biçimindeki büyük mülklerde ya da evkaf biçiminde dinî vakıflarda yaygındı[27].

Sahip (ilk toplam tüm servet akçe olarak)		Köle	Akçe olarak değeri
Yusuf Ali'nin azâd edilmiş kölesi	14,331	2 erkek 1 kadın	5,600
El-Hac Mehmet	82,841	5 kadın	9,800
Mevlana Osman	11,820	4 kadın	9,800
Hacı Hamza	59,079	7 kadın	-
Şeyhülislam	13,760	1 erkek	2,000

Hacı Musa	29,021	4 kadın	9,500
Tüccar Hoca Mehmet	73,250	5 erkek 4 kadın	23,000
Tiftik tüccarı Mukbil, Saltuk'un serveti azâd edilmiş kölesi	224,900	3 erkek 2 kadın	7,600
İskender, Ankaralı Ermeni sof tüccarı	227,348	4 kadın	21,666

Bunun temel nedeni: tanımlanmış bir alanda vergilendirme için devletin tahrir defterlerinde kayıtlı bulunan reayanın, yani özgür köylülerin yeni kurulan çiftlik topraklarında kullanılmamasıydı. Özel şahısların sahip olduğu çiftliklerin çoğunluğuyla devlet çiftliklerinin ve vakıfların çoğu işlenmemiş boş topraklarda, otlaklarda ve insansız topraklarda oluşturulmuştur. Üstelik bu çiftlikler, özellikle kâr amacıyla kurulmuş pazar odaklı oluşumlardı. Hayvanlar ve tarım ürünleri, ihtiyacı olan yakın köylere satılır ya da ihracat için veya Osmanlı kentlerinin iaşesi için limanlara gönderilirdi. Batıdaki plantasyon sisteminde olduğu gibi, azami kârlılık çiftlik sahiplerinin ya da mütevellilerin başlıca kaygısıydı: Reaya hukukunda görülen hiç bir sınırlamaya bağlı olmayan köle emeği buna en uygun olan emekti. Ayrıca, Osmanlı'nın yayılma dönemi boyunca köleler nispeten ucuz ve boldu. Üstelik, çiftliklerde üretim örgütlenmesinin kendisinin emek koşullarına uyarladığı da belirtilmelidir: En yüksek kâr oranı için en az miktarda emeğe gereksinim duyulduğundan sürü yetiştiriciliği çiftliklerin çoğunda baskın hale geldi. Reaya konumunda bir köylü tarafından işlendiğinde toprak sahibinin payı ürünün sekizde birini geçmezken, toprak sahibi ile köle arasında eşit paylarla ortakçılık çiftliklerde genel bir uygulâmaydı. Son olarak, köleler kolayca ve çoğu zaman kârlı bir biçimde nakit paraya çevrilebilen sermaye yatırımlarıydı. Şurası da belirtilmelidir: Osmanlı yönetici sınıfının bütün bu üyeleri İslâm dünyasında çok önceden yerleşmiş uygulâmaları takip ediyorlardı[28].

İlk Osmanlı sultanları zamanında, görüldüğü kadarıyla, köle emeği geniş sığır ve koyun çiftlikleri oluşturmak üzere kullanılıyordu[29]. Soylu beyler tarafından böylece oluşturulan büyük çift-

likler çoğunlukla dinî vakıflara dönüştü[30]. Çiftliklerin ayrılmaz bir parçası olarak köleler vakıf belgelerine sıklıkla kendi isimleri ile girdiler. Alım satımlarda diğer mallarla aynı muameleye tâbi tutuldular. Bazı vakıf senetlerinde çiftlikte ya da köyde yerleşik kölelerin vakfın kurucusu tarafından ele geçirilen savaş esirleri olduğu açıkça belirtilir[31]. Bu şekilde oluşan çiftliklerin bazıları zamanla köylere dönüşmüş ve oralardaki kölelerin torunları daima ortakçı köleler *(ortakçı kul)* olarak ayrı bir biçimde kaydedilmiştir. Diğer bazı vakalarda kölelerin kaçtığı ve çiftliklerin ya da köylerin yıkıntı halinde kaldığı bildirilir[32].

Devletin terk edilmiş bir tarımsal alanı ıslah etmekte köle emeği kullanmasına en iyi örnek Fâtih Sultan Mehmet'in 1453 ile 1480 yılları arasında İstanbul ve Pera çevresindeki 163 köyü içine alan, Haslar denilen geniş bir alana köle yerleştirme girişimidir. Gerçekte, bu onun İstanbul'un yeniden yapılanmasına yönelik daha geniş planının bir parçasıydı. 1498'de yapılan düzenlemede belirtildiği gibi, bu bölgedeki sürülen tarımlık toprakları devlet mülkiyetine alarak kentin iaşesine katkıda bulunmayı, hazine için yeni gelir kaynakları yaratmayı ve başkentin yakın çevresini düzen ve güvenlik içinde tutmayı amaçlamıştı. Düşman topraklardan kitlesel köleleştirilmiş köylü sürgünü bu amaç için kullanılmıştı. Bunun nedeni yalnızca Fâtih'in bölgenin çabuk kendine gelmesini planlaması değil, aynı zamanda reayanın kendi topraklarından sökülerek buralara yerleştirilmesinin güç ve sürgünün yapıldığı bölgeler için yıkıcı olduğunun görülmesiydi. Bu uygulâmada fazla ileri gitmek imkânsızdı. Çünkü, yeni yerleşimlerinde oturmaya zorlanarak Müslüman ve gayrimüslim reayanın en temel hakları ihlal edilmekteydi[33]. Tarımsal emek kıtlığının bu dönemde genel bir olay olduğunu da eklemek gerekir.

Gerçekten, haslar'da imparatorluk hazinesine ait toprakta yerleşik ya da göçebe, reaya kökenli sürgünler ile sıradan reaya grubunun yanında hem köleleştirilmiş Rum nüfusu, hem de yeni fethedilen Bosna, Sırbistan ve Mora'dan getirilen köleler çoğunluktaydı. 1498'de bu köylerde toplam 1974 köle bulunuyordu.

Çiftlik birimlerinin verimliliğini korumak yönetimin öncelikli kaygısı olduğundan kölelerin özgürlüğüne yönelen değişikliklere (hatta dinî hukukun izin verdiği durumlarda bile) haslar'da müsamaha gösterilmiyordu. Başlıcası emin'e, yani haslar'ı yönetmekle yükümlü resmî görevliye rüşvet vermek olmak üzere, yasa dışı yollarla özgür insan haline gelen köle örnekleri de yok değildi.

Bir kölenin özgürlüğünü kazanması için ödenen para, ağırlık, anlaşılıyor ki köken itibarıyla kurallarla tanımlanmış bir tazminattı. Fakat bu emin tarafından kendi cebine indiriliyordu.

1498 tahrir defterinde özgürleştiğini iddia eden pek çok köle vardı. Ancak bunlar kölelikten kurtulduklarını kabul edilebilir bir kanıtla ispat edemiyorlardı. Tarımsal işler dışındaki mesleklerde kölelik konumundan kurtulmak daha kolay olduğundan, 1498'de kölelerin balıkçılık ya da arabalarla kente odun veya kireç taşımak gibi İstanbul çevresinin kârlı meslekleriyle uğraşmaları yasaklanmıştı.

Statü değiştirmek açısından kadın köleler için erkek kölelerden daha büyük fırsatlar vardı. Reaya ile yani özgür köylülerle evlenme sıkça meydana gelen bir olaydı. 1498'de hükümet müfettişi bu yaygın davranış ve kadın kölelerin Has köleleri ile evlenmekteki isteksizliklerinin haslar'daki çiftlik birimlerinin uygun bir biçimde işletilmesini engellediğini gözlemlemişti. Dinî hukuka göre, özgür bir adamın çocukları da özgür olacaktır, hattâ köle bir erkek özgür bir kadınla evlendiğinde bile çocukları özgür olacaktır. Uzun vadede köle nüfusundaki azalmadan ayrı olarak, çiftlik birimlerinde aile emeğine dayanan tarımsal faaliyette de bir bozulma vardı. Bu noktalar sultana verdiği raporda müfettiş tarafından vurgulanmıştı. 1498'deki yeni düzenleme kölelerin özgür kişilerle evlenmesini yasaklamıştı ve köleler arasında dinî hukuk gereğince ihtiyaçları karşılanan zoraki evlilikler şart koşulmuştu[34]. Tarımsal çalışmayı sürdürebilecek bir oğlu olan dul kadınlar ve evlenmemek için kabul edilebilir bir özrü olanlar istisna kabul edilmişlerdi. Özgür bir adamla evliliğe yalnızca ihtiyaçtan daha fazla köle olduğunda ve özgür adam toprakta ortakçılık işini sürdür-

meyi kabul ettiğinde yetki verilirdi. Böyle evlilikler için sultanın özel bir tezkeresi, kefiller ve ağırlık denilen bir evlilik hakkı ödenmesi talep edilirdi.

Görünürdeki temel özellikleri bakımından Batı sömürge sistemiyle karşılaştırılabilecek olan, savaş esirlerinin tarımda kullanılması uygulâması Osmanlı İmparatorluğu'nda sınırlı bir biçimde uygulandı. I. Süleyman zamanında (1520-1566) Trakya ve Makedonya'yı içine alan Orta Rumeli bölgesinde köle tarımcıların sayısı haslardakiler de dahil olmak üzere yalnızca 6021 kişi, yani tüm bölge nüfusunun yaklaşık yüzde ikisiydi; Anadolu eyaletinde ise bu konumda 1981 kişi vardı[35]. Devlet bazı toplulukların köle statüsünü reayaya çevirmek zorunda kalmış olduğundan –öyle görünüyor ki, evlilik ve çevredeki ezici reaya çoğunluğuna karışmak yoluyla giderek sayısı azalan köle topluluklarını denetim altında tutma zorluğunun sonucuydu bu değişiklik– bu sayı önceki dönemde daha fazla olmalıydı. Gerçekten, daha sonra on altıncı yüzyılda yapılan tahrirlerde Haslar'daki kölelerden yalnızca ortakçılar olarak söz edilir[36]. İmparatorluğun her yerindeki köle tarımcılar zamanla reaya kitleleri ile özdeşleşecek ve ortadan kalkacaktır[37].

Sonuçta, güvenle söylenebilir ki, kölelik Osmanlı toplumu için yaşamsal öneme sahip bir kurumdu. Yalnızca devlet örgütü değil, ekonominin değişik kesimleri –ipek sanayii, çiftlik tarımı, uzak mesafeli ticaret ve ayrıca kalabalık yüksek sınıf aileleri– de köleliğe dayanıyordu. Müslüman bir toplumda kölelik dış kaynaklardan beslenmek zorunda olduğundan, bunların hepsinin dışarıdan düzenli ve büyük ölçekli köle arzının var olmasına bağlı olduğu belirtilmelidir.

İslâm hukuku yalnızca bir tek köle kategorisi kabul ediyordu: Köle olarak doğanlar veya savaşta tutsak olanlar. Köle olarak doğan Müslümanlar ya da köle iken Müslüman olanlar köle kalabiliyordu; ancak hiçbir özgür Müslüman ya da zımmî, yani sultanın gayrimüslim uyrukları köleliğe düşürülemezlerdi[38]. Eğer bir kadın köle sahibinden bir çocuk yaparsa bu çocuk özgür doğardı.

Ayrıca İslâm, bir insanı kölelikten kurtarmayı bir dindarlık göstergesi olarak teşvik etmiştir. Bir kadın kölenin çocukları da onun kölelikten kurtulmasıyla özgür olurdu. Osmanlı kadı sicillerinin ve vasiyetnamelerin gösterdiği gibi[39], *tedbir* denilen bir uygulâma, yani sahibinin ölümü üzerine köleye özgürlüğü seçme hakkı tanınması köle nüfusunun erimesinde belki de en önemli etkendi. Ayrıca, yukarıda görüldüğü gibi, anlaşmalı azatlık İmparatorlukta yaygın olarak uygulanıyordu.

KÖLE ARZI

1260'tan 1390'a uzanan dönemde Anadolu Türklerinin Batı Anadolu ve Trakya'da Bizans toprakları ile Makedonya ve Bulgaristan içlerine yayılma çağında çok büyük sayılarda tutsak Osmanlı topraklarına akıyordu. Hattâ, bu dönem boyunca İslâm iç bölgelerinden gelen büyük köle talebi ve artan fiyatlar akınların yayılmasında ve sonuçta Batı Anadolu'da bayındır *gâzî* beyliklerinin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadı. Yeterince paradoksal bir olay olarak, yalnızca İtalya'daki köle pazarları için değil, aynı zamanda Yakın Doğu kolonilerindeki tarımsal emek için de Venedikliler ve Cenevizliler bu beyliklerin düzenli müşterileri oldular[40]. I. Bayezid (1389-1403) ve II. Mehmed (1451-1481) zamanlarında olduğu gibi, özellikle hızlı büyüme dönemlerinde yaşanan artan köle ihtiyacı sonucunda ve ayrıca iç bunalımlar köle akışını yavaşlattığında Osmanlı devleti köle kıtlığı yaşamış ve yukarıda açıklandığı gibi, gayrimüslim reaya arasından erkek çocuk toplama, kitlesel köleleştirme ve yeni fethedilen toraklardan kitlesel sürgün gibi olağanüstü önlemlere başvurmak zorunda kalmıştır.

Diğer taraftan, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişi genel olarak Akdeniz'deki uluslararası köle ticareti koşullarını etkilemiştir. Balkanlar'dan Dubrovnik yoluyla İtalya'ya yapılan köle ticareti durmuştur[41]. Osmanlı'nın İstanbul'u (1453) ve kefe'yi (1475) fethetmesinden sonra Boğazlardan geçen trafiğin sıkı bir şekilde denetlenmesi ve çoğunlukla Türk-Tatarlar olmak üzere Karadeniz'in

kuzeyindeki bozkırlardan gelen Müslüman köle trafiğinin yasaklanması yüzünden Kırım ile Mısır arasındaki köle ticareti durma noktasına gelmiş ya da eski karakterini yitirmiştir. Karadeniz ticaretinde önem bakımından ilk sırayı alan bu alışveriş bir Ceneviz tekeliydi. Yeni koşullar Karadeniz'deki Ceneviz zenginliğinin sona ermesine yol açtı, bütün Akdeniz'de köle fiyatlarının artmasına ve Türk-Tatar kölelerin yerini Kafkas ve Rus kölelerin almasına neden oldu.

Bu gelişmelerin Memluk sistemi üzerindeki etkisi henüz titiz bir çalışmanın konusu olmadı.[42] Kesin olan şuydu: Memluklular Kafkasyalı köle fiyatlarını alışılmadık ölçüde artırmışlardı ve bu Çerkezler ve diğer Kafkasyalı halklar içinde köle ticaretini fazlasıyla teşvik etmişti[43]. Diğer yandan, yeni durum İtalya'da fiyatların üç katına çıkmasına yol açmış ve öyle görünüyor ki, Batı Hıristiyanlığında kölelik karşıtı duyguların gelişmesinde etkili olmuş ve on altıncı yüzyıl Avrupa toplumunda bir kurum olarak köleliğin temellerini çürütmüştür.[44] Artık Avrupa'da tek istisna kürek mahkûmlarına duyulan büyük gereksinimdi ki o da çoğunlukla Avrupalı korsanlar tarafından Osmanlı yönetimi altındaki topraklardan karşılanıyordu[45].

Kırım Tatarları başlıca köle sağlayıcıları durumuna gelmeden önce on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Osmanlı pazarındaki muazzam köle talebini Balkanlardaki sınır bölgelerinde ya da Orta Avrupa'da Osmanlı *gâzîleri* ya da *akıncıları* karşılardı. Osmanlı gücünün doruğu, Süleyman'ın saltanatı (1520-1566) Osmanlıların akıncılık ve köleleştirme etkinliklerinin muazzam bir biçimde yayılmasına da tanıklık etti[46]. Kölelerin yakalanışı ve satışı tek bir *akıncı* ya da Osmanlı askerine önemlice bir gelir getiriyordu –bu onların akınlara ya da seferlere katılmalarında önemli bir itici güç oluşturuyordu. Ayrıca, bildiğimiz gibi, tutsakların ya da onların pazar değerlerinin beşte biri *(pençik)* sultana ait olduğundan, Sultanın hazinesi için de önemli bir gelir kaynağı sağlıyordu. Tutsaklar başlangıçta devlet tarafından düzenlenen ve sürekli devlet tarafından denetlenen kent köle pazarlarında her zaman iyi para getirirdi[47].

Bir göz tanığı, Konstantin Mihailoviç, on beşinci yüzyılda bir sınır merkezinde örgütlenen akınlarla ilgili aşağıdaki gözlemlerini aktarır:

> "Türk akıncıları gönüllüdür -yaşamlarını kazanmak için kendi iradeleriyle seferlere katılırlar... Sürü ve at besleyerek geçinirler... Eğer akına kendileri katılmak istemezlerse (ganimetin yarısı karşılığında) diğerlerine atlarını ödünç verirler; eğer elleri boş dönerlerse "hiç kazancımız yok, ama bizimle birlikte didinen ve Hıristiyanlara karşı akın yapanlar gibi, büyük işler yapıyoruz, çünkü biz birbirimize destek oluyoruz" derler. Üstelik, erkek veya kadın, ne ele geçirirlerse geçirsinler, çocuklar hariç hepsini para karşılığı satacaklardır, imparator çocuklar için kendisi para öder"[48].

Sınır merkezlerinde çalışan veya Osmanlı ordularının peşinden giden esir tüccarları, *esirciler* tutsakları oldukça ucuza satın alırlar ve en önemlileri Üsküp (Skoplje), Edirne, Bursa ve İstanbul olan iç pazarlara getirirlerdi[49]. Kadı sicillerinin gösterdiği kadarıyla, anlaşılıyor ki, on beşinci yüzyılın sonlarına doğru Bursa köle pazarı bu pazarların en canlısıydı. Hattâ Sultan bile, en iyi fiyatların beklendiği Bursa'da satılmak üzere köle gönderirdi. İranlı ipek tüccarları en iyi müşteriler arasındaydı. Açıkça görülüyor ki, Osmanlı dönemi boyunca Orta Doğuda köle ticaretinde Bursa, Sivas'ın yerini almıştı. Balkanlarda ise Edirne'nin başlıca köle pazarı olduğu görülüyor.

B. de la Brocquiére 1432'de Rumeli'de seyâhati sırasında köle tüccarları tarafından Edirne'ye götürülen 25 kişilik bir tutsak kafilesi görmüştür[50]. Daha sonra, Avusturya Osmanlı Devleti ile yaptığı barış anlaşmasında Babıali'ye köle tüccarlarının sınır boylarında dolaşarak anlaşmalara aykırı bir şekilde tutsak edilmiş köleleri satın almalarının önlenmesini kabul ettirmiştir[51]. Sadece Osmanlı başkentine giderken yolda köle kafileleri ile karşılaşan Avrupalı ziyaretçiler değil, Osmanlı tarihçileri ve Osmanlı epik edebiyatı da bu etkinliğin canlı bir resmini gözler önüne serer. Kutsal savaşın ve ganimet dağıtımının *(ganima)* erken İslâm tarihinde

büyük bir rol oynadığını ve bunun İslâm hukuku tarafından her ayrıntısı ile düzenlendiğini belirtmek gerekir[52]. Genel olarak kölelikle ilgili olanlar gibi, bu düzenlemeleri de Osmanlılar yakından takip etmişlerdir.

Bu kölelerin çoğunu Osmanlılar kendileri kullanmış olsalar da, Batı Anadolu beylikleri Türkmenlerinin ve on dördüncü ve on altıncı yüzyıllar arasındaki dönemde Osmanlılar tarafından ele geçirilen tutsakların Mısır'a ve İtalya'ya satıldıklarına ilişkin belgesel tanıklıklar vardır. Venedik'in Yakın Doğu'da sahip olduğu yerlerde, örneğin Girit'te Balkan kökenli köleler tarımda kullanılıyordu[53], İtalya'da (Floransa ve Milano) ise uzmanlık gerektiren belirli sanatlarda çalıştırılıyordu, İtalyan noterlik belgeleri[54] İtalya'da on beşinci yüzyılda Balkanlar'dan gelen Yunan, Eflaklı, Arnavut ve Sırp kölelerin ortaya çıktığını gösterir (Bosnalı köleler ise önceden beri vardı). Aynı durum Mısır'da Memluk krallığında da gözlenmiştir[55]. Ayrıca, Anadolu'nun güney kıyılarında, Antalya'da (Satalia) bulunan 1560 tarihli bir gümrük defteri,[56] o zamanlar Mısır ve Suriye'ye hâlâ oldukça fazla sayıda beyaz köle ihraç edilirken karşılığında alınan siyah kölelerin bu ülkelerden yapılan ithalatın önemli bir bölümünü oluşturduğunu söyler.

Şurasını da belirtmek gerekir: Osmanlı İmparatorluğu'ndaki köleler ya da yabancıların satın aldığı köleler içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun akınlarının yoğunlaştığı bölgelere bağlı olarak belirli dönemlerde belirli etnik gruplar baskın hale gelmiştir: On dördüncü yüzyılda Rumlar ve Bulgarlar; on beşinci yüzyılda Sırplar, Arnavutlar, Eflaklılar, Bosnalılar; ve on altıncı yüzyılda Macarlar, Almanlar, İtalyanlar İspanyollar ve Gürcüler.

On altıncı yüzyılın ikinci yarısında bu arz kaynaklarının hiçbirisi, esasında Orta Avrupa sınırlarındaki Osmanlı *Akıncı* örgütlenmesinin Avusturya direnişinin güçlenmesi sonucunda gerilemesiyle orantılı olarak önemi büyüyen Karadeniz ile rekabet edebilecek durumda değildi[57]. Artık Osmanlı pazarının daha geniş kısmının ihtiyacını, deyim yerindeyse, bu işte uzmanlaşan Kırım Tatarları karşılıyordu. Polonya, Çerkezistan ve Rusya içlerine yapı-

lan seferler Hanlık aristokrasisi için yaşamsal-ekonomik öneme sahip düzenli bir uğraş haline gelmişti. Öyle ki, kendi hanlarıyla ya da Osmanlı sultanlarıyla ilişkileri genellikle bu temel konudaki politikaları tarafından belirleniyordu[58]. I. Muhammed Giray'dan (1514-1523) itibaren Rusya toprakları başlıca etkinlik alanı oldu; ve 1531'den sonra Volga havzasındaki Altın Ordu mirası Moskova ile Kırım arasında uzun bir mücadelenin konusu olduğunda büyük ölçekli seferler olağan hale geldi. Doğal olarak, Kırımlılar eylemlerini Volga havzasındaki kardeş Müslüman hanlıklarını işgal eden bir düşmana karşı yürütülen Kutsal Savaş olarak görüyorlardı[59].

Köle ticareti gerçekten Kırım ekonomisinin temeliydi. Esasında kabile savaşçıları ile birlikte binlerce sıradan insanı da çapul için Rusya içlerine iten kıtlıktan ve kuraklıktan kaynaklanan ekonomik baskıydı. Kölelerin satışından elde edilen gelir, o çağda yaşayan gözlemcilerin ileri sürdükleri kadarıyla[60] böyle zamanlarda ülke için gerçek bir rahatlama sağlıyordu. Kırım dışında, bozkırların saf göçebeleri Nogaylar mutlak olarak köle ticaretine bağımlıydı; tutsaklarını karargâhlarına gelen tüccarlara toptan satıyorlardı. Kölelerin çoğu Osmanlı pazarına satılırdı. Ancak, tutsakların önemli bir kısmı da İstanbul kenti için tahıl yetiştirmek üzere tarımsal köle emeği olarak Kırım kabile aristokrasisinin kendisi tarafından kullanılırdı. Akınlarda bazen bütün bir aileyi tutsak edip götürmeye kalkışmalarının nedeni belli ki buydu. Evliya Çelebi'nin[61] ifadelerine güvenilebilirse, 1667'de Kırım'da 187,000 Müslümana karşılık (bunun 100,000'i sıradan halk, 87,000'i askerdi) 400,000 köle vardı.

Kırımlılar tarafından Rusya ya da Polonya içlerine genellikle 200 ile 1000 kişilik küçük gruplar halinde yapılan akınlar Kırım Hanlığı ile bu devletler arasındaki resmî barış anlaşmalarına bağlı olmaksızın sürekli hâle gelmiş olaylardı. Kırımlılar akınları sırasında sınırda bir dizi garnizonu, tahkim edilmiş kasabayı içeren savunma hatlarından olabildiğince uzak dururlardı. Geniş sınır hattı boyunca dağılmış Rus kuvvetleri, kabile aristokrasisi şefleri ya da Giray hanedanı üyeleri önderliğinde dikkatlice örgütlenmiş büyük ölçekli Tatar istilaları karşısında çok defa güçsüz durumda

kalırlardı. Bu akınlarda köleler gerçek ganimet sayılır ve güvenli bir şekilde nakledilmeleri akıncıların daima başlıca kaygısı olurdu: Genellikle, çatışmadan ve ele geçirdikleri insanların değerinin düşmesine yol açacak her şeyden kaçınırlardı[62].

Cenevizliler zamanında olduğu gibi, Kefe ve Kerç Kırım'da başlıca köle ticareti merkezleriydi. Bölgedeki daha az önemde diğer merkezler Tatar, Çerkez ve Osmanlı köle tüccarlarının buluştuğu Azak (Azov), Taman, Copa ve Sohum'du. Kırım ve Azak'taki köle ticareti ve vergilendirme, görünüşe göre, Ceneviz modeline dayanan özel kanunlara göre düzenlenirdi[63]. Genellikle Kefe'de alınan köle vergisi oldukça yüksekti: Köle başına 210 akçe ve bazı ek resimlerle birlikte 255 akçe (on beşinci yüzyıl sonunda yaklaşık dört duka altını)[64].

Rusya ve Polonya içlerine Kırım akınlarının doruğunda, 1514-1654 arasında alışılmadık ölçüde yüksek sayıda tutsaktan söz edilir. 1578'de Kefe'de köle vergisinden elde edilen gelir 4,463 bin akçe tahmin edilmekteydi[65]. En yüksek vergi oranına, 255'e bölündüğünde yılbaşına 17,502 köle sayısı elde edilir. Canbek Giray Han'ın büyük seferinin ardından, 1614 yılında Rus kaynaklarına göre, her Tatar askeri beş ila on köle ile gelmiş ve aynı dönemde Edirne'de ortalama köle fiyatları kırk duka altınının üzerindeyken (bkz. Ek 1-3) Kefe'de yetişkin erkek köle başına 10 veya 20 duka altınına kadar düşmüştür[66]. 1558-1596 yılları arasında Rus topraklarında yaklaşık otuz büyük Tatar akını kaydedilmiştir. Ve on yedinci yüzyıl Rus kaynaklarından yapılan hesaplama bize aşağıdaki sayıları verir:[67]

Yıl	Tutsaklar
1607-1617	100,000
1632	2,660
1633	5,700
1637	2,280
1643-1645	10,000
1645	6,200
1607-1645	126,840

Kabile aristokrasisi, kendisine ne zaman Moskova ile bir barış anlaşması dayatılsa (ki bu halk arasında pek arzulanan bir durum değildi) hanı bu dönemde köle akınları için ikinci önemli bölge olan Çerkezistan'a sefer düzenlemeye zorlardı. Bu sıralarda Çerkezlerin çoğunluğu pagan olduğundan ve şefleri Kırım'a tâbi olmayı reddettiğinden akınlar için bahane bulmak kolaydı. Hanlığın Moskova karşıtı politikasını yoğunlaştıran Sahip Giray Han (1532-1551) kitlesel köleleştirmelerle sonuçlanan büyük ölçekli Çerkezistan seferlerinden ayrıca sorumludur. 1530'larda Çerkez Jana kabilesinin reisi Kansavuk yıllık haraç olarak Osmanlı sultanına bin ve Han'a beş yüz köle göndermeyi kabul etmişti. Sözünü tutamaması üzerine Sahip Giray 1539'da ona karşı bir sefer düzenlemiş ve saray vakanüvisine göre 50,000 tutsak ele geçirmişti. Aynı kaynaktan öğreniyoruz ki, Tatarlar daha sonraki seferlerinde Kabartay (Caberda) kabilesinden 10,000, Pjedukh (Byaduk) ve Aliyuk kabilelerinden ise 40,000 veya 50,000 Çerkezi tutsak etmişlerdir. Daha sonra Çerkezler tutsak düşmüş her bir soylularını 20 ilâ yüz köle vererek geri almışlardır[68].

Bu hızlı incelemeyi şu soruyu sorarak sonuçlandıralım: Osmanlı toplumu, temel toplumsal-ekonomik yapısının ayakta kalabilmek için emeğin ya da köle emeğinin mutlak denetimine bağlı olması anlamında gerçekten bir köle toplumu olarak tanımlanabilir mi? Osmanlı toplumunda emeğin denetimine duyulan ihtiyacın derecesinin toplumun ve ekonominin farklı parçalarının gereksinimlerine bağlı olarak değiştiğini göstermeye çalıştık. Yasal olarak, şeyin doğasına indirgenmiş ve sahibinin mutlak mülkiyet ve kullanımına bağlı klasik anlamda köle bu geleneksel toplumda büyük ölçekli, devamlı ve düzenli iş gücü gerektiren girişimlerde âcil olarak ihtiyaç duyulan bir şeydi –yalnızca imparatorluk ordusu ve donanması için muazzam yapı işleri, büyük sayıda nakliye hayvanının yüklenmesi ya da ordu ve saray için geniş ölçekli tarımsal üretimde değil, aynı zamanda genel olarak toplumda belirli sanatlarda, büyük malikânelerde ve geniş hanelerde de köleye ihtiyaç vardı. Ancak, imparatorluğun genel sosyo-ekonomik

kuruluşunun bir bütün olarak sınırlı bir alanını meydana getiren bu kısımlarda bile *konak* (geniş hâne) ve büyük malikâneler dışında köle emeği, özellikle imparatorluk yasalarının hiçe sayıldığı ve merkezî iktidarın gerilediği on altıncı yüzyıl sonundan itibaren zamanla ortadan kalktı. Zaten on beşinci yüzyılın ikinci yarısında imparatorluk hükümetinin *hasla*r'daki köle kolonisini korumakta ne büyük güçlük çektiğini gördük. Köle emeğinin İslâmî tarımsal sisteme yabancı bir şey olduğu ve sürekli ve hızlı bir aşınmaya uğradığı belli olmuştu. Osmanlı temel tarımsal üretim örgütlenmesi *reaya-çiftlik* sistemine dayanmaktaydı; yani tarımsal üretim, Müslüman veya gayrimüslim özgür köylü ailelerinin *(reaya)* tasarrufuna bırakılmış devlet mülkiyetindeki topraklarda küçük tarımsal birimler temelinde örgütlenmişti. Bu aileler toprağı işlemek ve devlet kanunları ile düzenlenen vergileri ödemekle yükümlüydüler. İslâm hukuku tarafından tanımlandığı kadarıyla özgür (*hür)* düler. Diğer hiç kimse onları karşılıksız olarak çalışmaya ya da emeklerinin meyvelerinden ferâgat etmeye zorlayamazdı. Hattâ *çiftlik* toprağını terk etmenin yasaklanması ya da madenlerde zorunlu çalışma veya dağ geçitlerini koruma gibi belirli kamu hizmetleri türünden yükümlülükler bile mutlak değildi; devlet tarafından bahşedilen belirli muafiyetlerle bunlar daima hafifletiliyordu. İmparatorluk yönetimi reaya üzerinde herhangi bir tür kişisel bağın oluşmasına yol açacak gelişmeleri engellemek konusunda dikkatliydi ve başlangıçtan itibaren gücünün eriştiği her yerde serfliği veya reaya üzerindeki diğer herhangi bir kişisel bağı kaldırmayı genel bir politika haline getirmişti. Tabii ki, böyle bir politika her şeyden önce merkezî otorite lehine yerel beylerin gücünü zayıflatmayı amaçlıyordu. Osmanlılar bunun egemenliklerini genişletmelerine hizmet ettiğinin farkındaydılar ve bundan komşu ülkelerde serfliğe tâbi küçük köylülük arasında bir propaganda aracı olarak yararlanıyorlardı.

Çiftlik-reaya sistemi Osmanlı İmparatorluğu'nda ekilebilir topraklarla birlikte kırsal nüfusun çok büyük bir çoğunluğunu kapsayan baskın düzendi. Kökeni itibariyle bir Osmanlı buluşu de-

ğildi; daha ziyade, geç antik çağ boyunca hüküm süren demografik ve ekonomik koşullar altında ekonomik olarak en elverişli ve toplumsal olarak en güvenli temel tarımsal emek biçimi olan köle emeğinin yerine geçen eski bir sistemin yeniden kuruluşuydu. Hattâ denilebilir ki, İslâm halifeliği ve Doğu Roma İmparatorluğu, emperyal varoluşlarının sürekliliğini toprakta bağımsız köylü ailesi birimlerinin devamını yeğleyen bu rejimi benimsemelerine ve onun savunucusu olmalarına borçludurlar.

Ne olursa olsun, kesin olarak bilinen, Osmanlı İmparatorluğu'nun imparatorluk yönetimince dikkatle korunan temel toplumsal ve ekonomik yapısının bu olduğudur. Ayrıca, Osmanlı yönetimi belirli grupların köle statüsünü değiştirmeye hazırdı ve tüm gelişmeler köle emeğini yok oluşa doğru götürmeye başladığında –özgür köylü çoğunluğu içinde bir köle topluluğunu korumaktaki güçlükler, sıkça karşılaşılan kaçışlar ve özgür kişilerle evlilikler yoluyla topluluğun erimesi ve belki hepsinden önemlisi, fiyatların arttığı yeni koşullar altında köle emeğinin kârlı olmaktan çıkması olgusu– nihayet onları reaya ile özdeşleştirdi. Fakat, hâlâ ne zaman *şeriat* şartları altında özel mülkiyet söz konusu olsa, özellikle büyük malikanelerde ve *konak*larda hiçbir hükümet tasarrufu kabul edilmezdi. Ancak on dokuzuncu yüzyılda Batı uluslarından gelen baskıyla Osmanlı yönetimi topraklarında her türden köleliği resmi olarak kaldırdı.

EK 1

Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Fiyatları

Bursa Kadı Sicillerinden Satış Fiyatları:

1- 1464 Tarihli Miras Defterinden (no. A 1/1 *Bursa, Arkeoloji Müzesi, Siciller):*

Elhac Ahmed'in köleleri	Akçe (bir duka altını: 45 akçe)
Gülsine, kadın	3,400
Benefşe, kadın	2,400
Gülçiçek, kadın	2,400
Fatma, kadın	1,000
Kadem, kadın	8,000
Nevruz, kadın	3,000
İshak, erkek	2,400
İsmail, erkek	1,600
Şahin, erkek	1,000
Hoca Turhan'ın Köleleri	
3 kadın köle	6,000
12 erkek köle	30,000
Hoca Abdürrahim'in Köleleri	
3 kadın köle	2,200
3 erkek köle	5,400

2-1481-1486 tarihli sicil defterinden (no. A 4/4, *Bursa Arkeoloji Müzesi)*

	Akçe (bu tarihte bir düka altınının resmi değeri: 45.5 akçe)
Bursa'da köle pazarında Sultan'ın vekili tarafından açık artırmayla satılan bir Macar erkek köle	2,100
Köle tüccarı Mustafa'ya satılan kaçak Bosnalı köle	1,000
Bursa valisi Ahmed Paşa tarafından Hamamcı Halil'e satılan bir Arnavut erkek köle	7,000
Musevi İsrail'e satılan bir Çerkez kadın köle	3,000
Bursalı Piri'ye satılan bir kadın köle	4,500
Köle tüccarı Mahmud'a satılan iki köle	4,600
Bali Bey'e satılan iki hadım	4,300(100 Mısır altını)

Açık artırmayla satılan Bosnalı kaçak erkek çocuk	1,430
Sultanın vekili tarafından satılan Jayce'den (Bosna) bir erkek çocuk	2,000
Kaçak Bosnalı yaşlı adam	1,000
Köle tüccarı Mahmud'un sattığı iki köle	5,600
Açık artırmayla satılan kaçak Bosnalı erkek çocuk	850
Açık artırmayla satılan kadın köle	5,500
Açık artırmayla satılan 2 kadın köle	4,300
Açık artırmayla satılan 2 erkek köle	9,000

Ortalama bir kölenin değerinin beşte biri olarak hesaplanan köle vergisi 1479'da 240 akçe, 1485'te 250 akçeydi. 1513'te Venedik'e verilen kapitülasyonlarda kaçak bir köle için ödenecek tazminat 1,000 akçe olarak tespit edilmişti. 1500 dolaylarında bir kadın köle için yaşam harcamaları aylık 40 akçe olarak hesaplanıyordu (defter, no. A 8/8, 33, *Bursa Arkeoloji Müzesi).* Bu durumda ortalama bir kölenin fiyatı onun yaşamını sürdürmesi için gerekli olan 2 ya da 2,5 yıllık masrafa denkti. Bursa'da bir işçinin günlük ücreti 1478'de bir akçeydi (Bursa, Sicil A 4/4, s. 586). Bu sırada ortalama bir koyun 35 akçeydi.

3- *Kassâm* defterindeki verilere göre, Edirne'de ortalama köle fiyatları, 1545-1659 (Ö. L. Barkan, *Belgeler*, 3, 1968.)

	Dönem
1,500 akçe/25 altın sikke	1500'ler
2,000 akçe/33 altın sikke	1540'lar
2,500 akçe/40 altın sikke	1550'ler
4,000 akçe/41 altın sikke	1560'lar
5,000 akçe/41 altın sikke	1600'ler
8,000 akçe/66 altın sikke	1630'lar

Listedeki en düşük fiyat 700, en yüksek fiyat ise 30,000 akçedir(1584'e kadar 60 gümüş akçe 1 altın sikkeye eşittir; daha sonraki dönemlerde 120 ile 220 akçe arasında gidip gelmiştir).

EK 2

Akdeniz Dünyasında Köle Fiyatları, 1200-1453

Tarih	Mısır	İtalya	Dubronik	Türkiye
1200-1250	-	10 dinar (Cenova)	-	-
1250-1350	60 dinar	25 dinar (Cenova)	2-10 altın sikke	-
1350-1400	50-70 düka	30-70 düka	-	-
1400-1453	70-140 düka	45-70 düka	40-70 düka	25-50
				(15.yüzyılın 2. yarısında Bursa)

KAYNAKÇA

Ashtor, F. *Histoire des prix salaires dans l'Orient Médieval*, Paris, 1969.

Ayalon, D. *L'esclavage du Mamelouk*, Kudüs, 1951.

Bratianu, G. I. *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa, 1281-1290*, Bükreş, 1927.

Carter, F. V. *Dubrovnik (Ragusa)*, Londra-New York, 1972.

Malowist, M. *Kaffa, 1453-1475*, Varşova, 1947.

Verlinden, C. "Traite des esclaves et traitants italiens à Constantinople (XIII -XV siècles)," *Moyen-Age*, 4. Seri, 18 (1963), s. 791-804.

Verlinden, C. "Le commerce en Mer Noire," Rapport, XIII, *Inter. Congress of Historical Sciences*, Moskova, 1970.

Verlinden, C. "Venezia e il commercio degli schiavi provenienti dalle coste orientali del Mediterraneo," *Venezia e il Levante al sec., XV*, Firenze, 1973, s. 911-29.

NOTLAR

1 İslâm'da kölelik üzerine bkz. R. Levy, *The Social Structure of Islam; Cambridge*, 1957, s. 73-78; R. Brunschvig, "'Abd", *Encyclopaedia of Islam2* (bundan sonra *EI2)* I, s. 24-40; B. Lewis, *Islam*, c. II (New York 1974), s. 236-51; Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik için bkz. M. d'Ohsson, *Tableau Géneral de l'Empire Othman*, 7 cilt, Paris 1788-1824; M. Mevkufatî, *Şerhi: Multakâ ül-Abhur* (İstanbul, hicri 1318), I, s. 234, 289-301, 314, 342, 358,154-160, 266-68, 278; daha fazla kaynak için bkz. *Orientalisches Recht, Hanbduch der Orientalistik, I, Der Nahe und der Mittlere Osten*, ed. B. Spuler, *Ergänzungband*, III (Leiden 1964), s. 294-97.

2 Bkz. *"Ghulam", EI2*, II, s. 1079-1091; ayrıca H. İnalcık, *The Ottoman Empire*, Londra & New York, 1973, s. 76-88.

3 *Kap-kulu* için bkz. *The Ottoman Empire*, s. 76-88.

4 Bkz. *"Devshirme",* (Ménage), *EI2*, II, s. 210-13; P. Wittek, "Devshirme and Shari'a", BSOAS 17 (1955), s. 271-8. "Devshirme and Shari'a" makalesinde Prof. Wittek, Osmanlıların nasıl olup da İslâm hukukuyla mutlak olarak çelişen devşirme sistemini, yani sultanın Hıristiyan uyruklarından çocukların –ki sonradan Müslümanlaştırılacaklardır– belirli aralıklarla zorla toplanması uygulâmasını kurumlaştırdıkları sorusuna dikkat çekmekle bize büyük bir hizmette bulunmuştur. Bu soruya yanıt olarak, Şâfi'i hukuk ekolünün daha önce herhangi bir *ehlü'l kitap* dini benimsemiş olanları Kuran'ı kabul ettikten sonra *zımni* statüsünün dışında bıraktığını ve diğer taraftan Osmanlıların askerî insan gücünü artırmak için, mutlak ihtiyaç durumunda yerleşmiş bir şeriat kuralının İslâm cemaatinin iyiliği için çiğnenmesine göz yuman İslâmın *maslaha* ilkesine de başvurmuş olabileceklerini belirtmiştir. Fakat görülüyor ki, Osmanlılar için devşirme köleleştirme olarak değil, reayadan talep edilen olağandışı hizmetlerin, yani *avarız-ı divaniyenin* bir uzantısı gibi algılandığından, şeriatla ilgili bu nokta bir tartışma konusu bile değildi. Bu durumda kul kelimesinin seri anlamda köle ile aynı şeyi ifade etmediği, Müslüman Türklerinin neden devşirme dışında bırakıldığını açıklayan bir Osmanlı kaynağında yer alan bir pasajda açıkça görülebilir (bkz. H. İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age*, Londra ve New York: 1973, s. 78). Yeniçeri birliklerinde *devşirme* kökenli *kullar* köle statüsünde olanlardan ayrılıyorlardı. Bu nokta, Konstantin Mihailovic'in anılarından bir pasajda açıklığa kavuşturulur *(Memoirs of a Janissary*, çev. B. Stolz ve S. Soucek, Ann Arbor: 1975, s. 158-59). Pasaj şöyledir: "Eğer onların (yabancı topraklardan köleler) sayıları yetmezse, O (Sultan), (geri kalanı) her bir köyün verebileceğinin en fazlasını saptamış olarak, topraklarında bulunan bütün köylerin erkek çocuğu olan Hıristiyanlarından alır. *Ve kendi topraklarından aldığı erkek çocuk-*

lara cilik (doğrusu *illik) denir.* Onların her biri mülkünü *öldükten sonra kime isterse ona* bırakabilir. Ve düşmanların arasından aldıklarına *pendik* (doğrusu *pençik)* denir. Bu sonuncular öldükten sonra hiçbir şey bırakamazlar; daha doğrusu artlarında bıraktıkları imparatora gider. Bir tek istisna vardır: Eğer birisi iyi davranışlar gösterir ve özgürlüğü hak ederse, malını mülkünü istediği kişiye bırakabilir."

5 *Acemi oğlanları* 1568'de 7,745, 1609'da 9,406 ve 1670'de 4,372 kişiydi. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1943, I, s. 5-141; *acemi oğlanları* 1550 ile 1557 arasında İstanbul'da Süleymaniye Camii'nin yapımı için kullanılan emeğin yüzde 40'ını sağlamışlardı (Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Camii İmareti ve İnşaatı*, Ankara 1970, s.100). B. Miller'in hesaplamasına göre *(The Palace School of Muhammed the Conqueror,* Cambridge, 1941, s. 79), on altıncı yüzyılda devşirilen çocukların yıllık sayısı üç bindi. Sadeddin (Tacü't-tevarih, İstanbul, hicri 1279, I), iki yüzyıl içinde ulaşılan toplam sayıyı iki yüz binin üstünde tahmin eder.

6 *Bkz. The Ottoman Empire,* s. 77-125; A. H. Lybyer, *The government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificient,* yeniden basım: New York: 1966, s. 45-110.

7 Bir köle azâd edildiğinde o ve onun soyundan gelen erkekler valâ denilen bir bağla kendisini azâd edene ya da onun ailesine ebediyen bağlı kalır, ilke olarak bu bağ terk ettirilemez. Ardında ne bir öncelikli mirasçı ne de baba tarafından bir akraba bırakmadan ölen azâd edilmiş kölenin ya da onun erkek tarafından soyunun malvarlığı hamisine ya da hamisinin erkek tarafından mirasçılarına kalır. ("Abd", *EI2,* s. 31)

8 I. Süleyman döneminde (1520-1566) İskender Çelebi'nin altı veya yedi bin, büyük vezir Süleyman Paşa'nın 1700 kölesi olduğu belirtilmektedir. von Hammer, *Gesichte des Osmanischen Reiches,* yeniden basım: Graz, 1963, III, s. 156, 386).

9 On altıncı yüzyılın ortalarında İstanbul'un nüfusu 300-400 bindi (bkz. "İstanbul", *EI2,* III, s. 243). Karşılaştırınız, *The Ottoman Empire,* s. 83; on beşinci yüzyılın sonunda Venedik'te yüz bin kişilik nüfus içinde üç bin köle vardı (W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant, ed. F. Raynaud,* Leipzig, 1936, s. 563).

10 Azad edilmiş köleler Osmanlı tahrir defterlerinde hâmîlik hakları dolayısıyla eski sahipleri ile birlikte kaydedilmiştir (bkz. *Başvekalet Arşivi, İstanbul, Tapu Defterleri* serisi).

11 *Timar* sistemi için bkz., *The Ottoman Empire,* s. 107-118; *EI2,* "Timar".

12 Bu yükümlülükler için bkz., N. Beldiceanu tarafından yayımlanan yasa kitabı, *Code des Lois Coutumières de Mehmed II,* Wiesbaden 1967. On beşinci yüzyıl için bkz. *Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid,* ed. H. İnalcık, Ankara, 1954. Burada her *timar* kaydının üstünde yükümlülükler belirtilmiştir.

13 Ö. L. Barkan tarafından yayına hazırlanmıştır, *Belgeler 3* (1968), s. 84-472.

14 Son kategoride şunları buluruz: Sinan, *sancak beyi, 7* köle; Yunus, *sancak beyi,* 11 köle; Bayram, *sancak beyi,* 11 köle; Mahmud, *çavuş başı,* 13 köle; Süleyman Ağa, *bostancı başı,* 8 köle; Sinan, *ser-bölük, 1* köle; Musa, saray saracı, 7 köle. Sonuncusu dışında hepsi de askerî sınıfın yüksek kademelerine mensuptur.

15 Bkz. "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History* 29 (1969), s. 142-232.

16 Bkz. H. İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası* 15 (1953-1954), s.51-76.

17 "Abd", s. 30.

18 Bursa Kadı Sicilleri, No. 1/1 *(Bursa Arkeoloji Müzesi).*

19 Bkz. Ek 1 ve 2.

20 Bkz. "Capital Formationin the Ottoman Empire", s. 118.

21 F. Babinger (Yay. haz.), *Hans Dernschwam's Tagebuch,* Münih-Leipzig, 1923, s. 104.

22 "Capital Formation...", s. 108-18.

23 Bkz. dipnot 16.

24 *Valâ'* için bkz. dipnot 7. İslâm hukukunda kölenin miras hakkı yoktur. Sahibi kölenin tasarrufundaki mal varlığıyla istediğini yapabilir. Köle ancak sahibinin adına iş yapabilir. Ancak, köleye gerçek bir hukukî yeterlilik veren bir uygulâma vardır. Bu, sahibinin köleyi bir işle görevlendirmesi ve gerekli olan yerde bir miktar sermaye vermesinden ibarettir. Köle o zaman "yetkili" sayılır. Bu durumda üçüncü şahıslarla ilişkilerinde oldukça bağımsızdır. Sahip, yetkili kölesinin borçlarından sorumlu değildir. Böyle yetkili bir kölenin borcunun tam olarak ödenmesi köle azad edilene dek ertelenir. Bu uygulâma İslâmî geçmişte oldukça yaygındı ve ticaretin gelişiminde güçlü bir etkisi vardı ("Abd", *EI2,* s. 28-29).

25 H. İnalcık, "Bursa", *Belleten* 24 (1960), s. 91, belge 37, ve "Capital Formation...", s. 110.

26 Bkz. dipnot 7 ve 24; bir Batılı gözlemci (C. Le Bruyn, *Voyage au Levant,* Rouen & Paris, 1728, s. 81) Avrupa'ya kaçtıktan sonra tekrar imparatorluktaki eski sahibine dönen köleler görünce şaşırmıştı.

27 Bkz. "Capital Formation...", s. 101, 111-14 ve 136-38; ayrıca, O.L. Barkan, "Kulluklar ve Ortakçı Kullar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* I (1940), s. 198-245 ve 397-406; *aynı yerde,* "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri, 1545-1659", *Belgeler* 3 (1968), özellikle belge no. 5, 6, 7, 24, 25, 28, 32, 33, 35, 40, 53, 54, 55, 67, 75 ve 79.

28 Genellikle yönetici sınıf mensuplarınca kurulan, köle emeği kullanan bu tür çiftlikler, anlaşılıyor ki, Orta Doğu'da Osmanlılardan önce de

oldukça yaygındı. İran için bkz. I. P. Petrushevsky, *Kashawarzi wa munasibat-ı arzi dar İran-ı 'ahd-ı Mughul,* Rusça'dan Farsçaya çeviren: K. Kashawarz, Tahran 1344/1965, s.143-53; I. P. Petrushevsky, *Cambridge History of Iran,* V, Cambridge, 1968, s. 514 ve 522-29; *Mukatabat-ı Rashidi, Letters of Rashid al-Din Fadl Allah,* yay. Haz., M. Shafi', Lahor, 1947. Bu kitap Bosna yoluyla İran'a getirilen 160 köle (aynı yerde s. 14), bu kölelerin yerleştirilmesi ve Tebriz yakınlarında dört insansız köyde tarıma elverişli hale getirme çalışmaları ile 40 Rum kölenin *karye-i Rumiyan* denilen köye yerleştirilmeleri (s. 52-53) hakkında ilginç ayrıntılar verir; Reşideddin'in değişik yerlerde tarımsal işlerde çalışan kölelerinin sayısı 1400 kadın ve erkekti (s. 194-95 ve 236) ve kölelerinin bazıları Tebriz yakınlarında tıbbî bilimler çalışılması için inşa ettirdiği hastaneye yerleştirilmişti (aynı yerde, s. 319); Musul ve Malatya bölgelerinde sulama kanalları boyunca inşa edilen ve komşu vilâyetlerden getirilen reayanın yerleştirildiği köyler için bkz. aynı yer, s. 319 (Bu, Osmanlının reayanın devlet kontrolü altında pirinç yetiştirmesi yöntemini hatırlatır). Bu dönem boyunca tarımda yaygın biçimde köle emeği kullanımı için bkz. Gazan Han'ın bir fermanı *(Geshichte Gazan-Han's des Rasid al-Din,* yay. Haz. K. Jahn, Londra, 1940, s. 306). Fermana göre, askerî kumandanlar kendi kölelerini ve hayvanlarını çalıştırarak tımarları içindeki terk edilmiş toprakları tarıma açmışlar ve ürünü kendileri almışlardır. Anadolu için bkz. Osman Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri", *Belleten* 11 (1947), s. 197-235 ve 415-29; 12 (1948), s. 17-171.

29 Bkz., Barkan, "Kulluklar ve Ortakçı Kullar", s. 198-245.

30 Barkan, "Kulluklar", s. 405-16; ayrıca bkz. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası,* İstanbul, 1952, Karaca Bey, Sarıca Paşa, Tunahan Bey, Hadım Ali Paşa, İbrahim Paşa, Sinan Paşa ve Yahya Paşa vakıflarındaki kölelerle ilgili olarak sırasıyla şu sayfalara bakabilirsiniz: 233, 249, 341, 397, 418 ve 457. Ayrıca bkz. dipnot 6.

31 Gökbilgin, *op. cit.,* s. 397; Ali Paşa'nın Moralı köleleri; ayrıca, Barkan, "Kulluklar", tıpkıbasım XXX.

32 Gökbilgin, *op. cit,* s. 249'daki belge.

33 Barkan, "Kulluklar..", s. 29-74. Reaya statüsü için bkz. H. İnalcık, "The Policy of Mehmed II Towards the Greek Population of Istanbul", *Dumbarton Oaks Papers,* 33-34 (1969-1970), s. 236-49.

34 Köleler arasında zorunlu evliliğe İslâm hukukunda Ebû Hanîfe ve Mâlik tarafından izin verilmiştir (bkz. "'Abd", s. 27).

35 Barkan, "Kulluklar..", s. 236-330.

36 "Kulluklar...", s. 413, dipnot 82; ayrıca bkz. O.L. Barkan, "Türkiye'de servaj var mı idi?", *Belleten* 20 (1956), s. 237-46.

37 "Kulluklar... ", s. 436-37. On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Rusya'daki benzer bir gelişme için bkz. R. Hellie, "Recent Soviet Historiography on

Medievaland Early Modern Russian Slavery", *The Russian Review* 35 (Ocak 1976), s. 26.

38 Bkz. "Abd", s. 26; dini yetkililer tarafından aykırı mezhepten, *rafizi* olduğu ilân edilen Müslümanlar yasal olarak köleleştirilebilir ve satılabilirler (bkz. "Abd", s. 36). *Şii* mutezil Türkmen ve İranlılarla savaşan Osmanlı sultanları onların köleleştirilmeleri için dinî yetkililerden onay almışlardı. 1443'te Osmanlılar Karamanlı savaş tutsaklarını İstanbul'da satmışlardı *(Gazavatname-i Sultan Murad Han,* Ankara, 1978, s.13). Şeyhülislam İbn-i Kemal bu konuyu tartışmak için bir risale bile yazmıştır; ayrıca bkz. Lütfi Paşa, *Tevarih-i Al-i Osman,* yay. Haz., Ali, İstanbul 1925, s. 455; J. Walsh, "The Historiography of Ottoman-Safavid Relations", *Historians of the Middle East,* yay. Haz., B. Lewis ve P. Holt, Londra, 1962, s. 205.

39 Bkz., "'Abd", s. 30; ve Mevkufati, I, s. 298. Çok bilinen bir örnek olarak II. Murat'ın vasiyetnâmesine bakınız: H. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tedkikler ve Vesikalar,* Ankara, 1954, s. 207.

40 Batı Anadolu'daki Gâzî beyliklerinin yükselişinde bir etken olarak köle ticaretinin önemi için bkz., (K. Setton, *The Crusades,* VII) içinde yakında yayınlanacak olan makale. On üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda Rum köleler ve Balkanlar'dan gelen köleler için Bkz. W. Heyd, op. cit., I, s. 55-56; Vryonis, *The Decline of Medieval hellenism in Asia Minor,* (Berkeley, Los Angeles-Londra,1971), Dizin: *slave* ve *slavery,* B. Krekic, *Dubrovnik (Raguse)* et le Levant, Paris-Lahey, 1961, s. 109-111; on üçüncü yüzyılda Orta Anadolu'daki Sivas önemli bir köle pazarıydı, bkz. İbn-i Bibi, *El-Avamirü'l- Alaiyye,* yay. haz. Adnan Erzi, Ankara, tarihsiz, Dizin: *gulâm;* çeviren H.W. Duda, Kopenhag, 1959, s. 59; O. Turan, "Selçuk Devri Vakfiyyeleri", Belleten II (1947), s. 215; ve G. I. Bratianu, *Actes des notaires Génois de Péra et de Caffa (1281-1290),* Bükreş 1927, Dizin: Sivas. On beşinci yüzyılın ikinci yansından bir gözlemci, Piloti (zikreden Heyd, I, s. 556) Rum ve diğer Hıristiyan gemilerinin Gelibolu'dan İskenderiye'ye köle taşımakla meşgul olduğunu belirtmekteydi (krş. "Gelibolu", *EI2,* II, s. 983-87). Ayrıca bkz. Ch. Verlinden, "Venezia e il commercio degli Schiavi", *Venezia e il Levante,* Venedik, 1973. Rum kölelerin Yakın Doğu'da ancak on dördüncü yüzyıldan itibaren görülmeye başladığını belirtir (krş. P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche,* Amsterdam, 1967, s. 2).

41 B. Krekic, op. cit.; F.W. Carter, *Dubrovnik (Ragusa), A classic City-State,* (Londra-N. York, 1972), s. 242. Dubrovnik, on üçüncü yüzyıldan itibaren Balkanlar'dan ve Balkanlar yoluyla başka yerlerden İtalya'ya akan köle ticaretinin merkeziydi.

42 1489'da Osmanlı-Memluk Savaşı sırasında Memluk sultanının başlıca yakınmalarından birisi, Osmanlıların Mısırlı köle tüccarlarını tutuklamasıydı (İbn-i İlyas, Bada'i al-Zuhur, c. III, yay. haz. M. Mustafa, Kahire, 1963, s. 266).

43 D. Ayalon, "L'esclavage du Mamelouk", (Kudüs, 1951); Memluklar ve kölelik için bkz. A. N. Poliak," Le caractère colonial de l'état Mamelouk dans ses rapports avec la Horde d'Or", Revue *des Études Islamiques* 9 (1935), s. 231-48; Ch. Verlinden, "La colonie du Xve siècle", *Studi in Onore di Gino Luzzatto*, II, Milano, 1950, s. 1-25; *aynı yerde*, "mamelouks et traitants", *Mélanges E. Perroy*, Paris 1973, s. 734-47; aynı yerde, "Le commerse en Mer Noir", *rapport, XIII. Congrès intern. Des sciences historiques*, Moskova 1970; E. Skrjinskaja,"Storia della Tana", *Studi Veneziana* (1968); G.I. Braitanu, *Recherches sur le commerce génois dan la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris 1929; M. Malowist, *Kaffa, Kolonia genuenska na Krymie i problem wschodni w letach 1453-1475*, Varşova, 1957; M. Balard, *Gènes et l'outre-mer, I: Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289-1290*, Paris-Lahey, 1973; E. Skrjinskaja," Lecolonie genovese in Crimea, Feodasia (Caffa)", *Europa Orientale,14* (1934),s.113-51; R.H. Bautier,"Les relations économiques des occidentaux avec les pays d'Orient", *Sociétés et compagnies de commerce en Orient etdans l'Océan* Indien, Paris, 1970, s. 263-331; M. Malowist, " Les routes du commerce et les merchandises du Levant dans la vie de Pologne au bas moyen âge et au début de l'époque moderne", *ibid*, s. 157-75; M. Berindei-G. Veinstein,"Règlements de Süleyman Ier concernant le liva' de Kefe", *Cahiers du Monde russe et soviétique* 16 (1975), s. 57-104; S. B. Labib, *Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelatter*, Weisbaden, 1975, Dizin: *sklaven;* Piloti Mısır Sultanının her yıl Kefe'den iki bin köle elde ettiğini tahmin ediyordu (Verlinden, *Rapport*, Moskova 1970, s. 11).

44 Ch. Verlinden, L'esclavage dans l'Europemédievale, Gent, 1955; I. Origo, "The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the Fourteenth and Fifteenth Century", Speculum (1955). Belki diğer bir sonuç Avrupa'da siyah köle trafiğinin yayılmasıydı (R. Lopez, "Market Expansion: The Case of Genoa", JEH 26 (1964).

45 Osmanlılar için geniş donanmalarına adam bulmak her zaman güç bir sorun olmuştur. Her kadırga için yaklaşık 150-200 kürekçi gerekiyordu. Osmanlı donanmasında 1453'te 12, 1471'de 68, 1520'de 100 ve 1571'de yaklaşık 200 kadırga vardı. 1573 tarihli bir *ferman (Başvekâlet Arşivi, Mühimine defteri,* no. 23, s. 115), "her yıl yüz kadırga donatılacağını ve her kadırga için yüz elli *kürekçiye* ihtiyaç olduğunu" belirtiyordu. Hükümet bu ihtiyacı çoğu kez işsiz güçsüz gezenleri ve çingeneleri askere alarak ya da reayaya belirli sayıda kürekçi teminini zorunlu kılarak karşılıyordu. Ayrıca, İstanbul'daki köle tüccarlarından da donanma için kürekçi kirâlanırdı (Rycaut, *Histoire de l'état présent de l'empire Ottoman*, Amsterdam, 1671, s. 493). Galata'da tutulan kadırga kölelerinin sayısı on bini buluyordu *(Gerlach ve Barbaro,* 1590 dolayları, zikreden N. Iorga, *GOR*, III, s. 225). 1419 kadırga kölesi İstanbul'da 1550 ile 1557 arasında devam eden Süleymaniye Camii inşaatında iş

gücünün yüzde 5'ini, sağlamıştı; (Barkan, *Süleymaniye Camii*, s. 132-35). Daha sonra köle ve kürekçi kıtlığı, mali zorluklarla birlikte Osmanlı donanmasının gerilemesindeki etkenlerden biri olmuştu. Müslüman köleler ve Fransız donanması için bkz. P. Bamford, *Fighting Ships and Prisons*, The Mediterranean Galleys of France in the Age of Louis XIV (Minneapolis, 1973), s. 138-72 ve harita, s. 145. Konferansa sunduğu bildirisinde (*Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla Luce di Leponto* (1974'te Floransa'da basılmıştır)) M. Aymard, Kuzey Afrika ve Türkiye'den Müslümanların İtalyan donanmalarında kadırga kölelerinin çoğunluğunu oluşturduğunu belirtmiştir. Güçlü bir Müslüman kadırga kölesi yaklaşık 100 duka altını ediyordu.

46 Bkz. J. von Hammer, *GOR*, Dizin: Sclaven; Jorga, *GOR*, III, s. 36 ve 102; Gerlach Osmanlı sınır komutanlarının 1574 yılında Macaristan'da on beş bin köle ele geçirdiklerini bildirmiştir (zikreden Jorga, III, s. 267). Kölelerin tam sayısını belirlemek için köle vergilendirmesiyle *(pençik)* ilgili Osmanlı defterleri sistemli bir biçimde incelenmelidir. Batılı kaynaklar ya da Osmanlı vakayinamelerindeki sayılar bu belgelerle karşılaştırılıp düzeltilmelidir (örneğin, *Silahdar Tarihi*, yay. haz. A. Refik, İstanbul, 1928, I, s. 300) 1661'de Macaristan'dan seksen bin tutsak alındığını bildirmiştir).

47 Köle pazarı düzenlemeleri için bkz. "Kanunnâme", *EI2*, IV, s. 562-66. Her bir kentte alınan köle vergisi miktarı Tapu Defterlerinde kent vergileri arasında bulunabilir (bu defter serileri *İstanbul'da Başvekalet Arşivi*'nde ve Ankara'da *Tapu ve Kadastro Müdürlüğü*'ndedir). İstanbul'daki köle pazarı için bkz. "İstanbul", *EI2*, IV, s. 228; ayrıca bkz. aşağıda dipnot 65. On yedinci yüzyılın ilk on yıllarına ait bir pazar yönetmeliğinde (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan no. 1934, s. 107-111). İstanbul'da kadın ve erkek, yüzün üzerinde köle tüccarı kaydedilmiştir. Köle ticareti, köle vergilendirmesi, kaçak köleler, azâd edilmiş köleler, Sultan köleleri vb. için bkz. Ö.L. Barkan, *Kanunlar, I*, İstanbul, 1943, Dizin: *ak-esir, azâdeler, azâdlu kâfirler, cariye, ortak, ortakçı, hassa kullar, kul, kaçkun, kenizek, kul-karavaş, oğlan, 'uteka, ümm-i veled, üsera.*

48 *Mémoirs of a Janissary*, çev. B. Stolz - S. Soucek, Ann Arbor, 1975, s. 177; krş. Jorga, *GOR*, II, s. 223-24. *Gazavatname* denilen Türk epik edebiyatı (bkz. A.S. Levend, *Gazavatnameler*, Ankara, 1956) Osmanlı akıncıları ve akın örgütlenmesinin canlı bir tasvirini yapar ve arka planını anlatır. Âşıkpaşazâde kendisinin de katıldığı böyle bir akını betimler (yay. haz. Atsız, İstanbul, 1949, s. 180) ve ele geçirdiği tutsakları sınır kenti Üsküp'te 950 akçeye sattığını söyler. 1479'daki büyük bir akının (10,000 akıncı) ayrıntılı bir anlatımı için bkz. İbn-i Kemal, *VII. Defter*, yay. haz. Ş. Turan, Ankara, 1954, s. 527-62. I. Süleyman döneminde (1520-1566) Macaristan sınırında etkin olan on iki bin akıncı vardı (Jorga, *GOR*, III, s. 417). Bu sayı Osmanlı belgelerince teyid edilir.

49 Bkz. Ek I; Aşağı Tuna'da Tulça, Polonya'dan gelen köleler için başlıca pazardı.

50 *Le Voyage d'Outremer,* yay. haz. A. 5chefer, (Paris, 1892), s. 124.

51 *Mu'ahadat Mecmuası,* III, s. 63.

52 Bkz. dipnot 1; "Rum topraklarına Arap akınlarının başlamasından itibaren insan ganimeti ganimetlerin çok önemli bir kısmını oluşturmaya başladı" (Vryonis, *op. cit.,* s. 174).

53 Bkz. F. Thiriet, *Reglements des déliberations du sénat de Venise concernant la Romanie,* 3 cilt, (Paris - Lahey, 1948-1961), Dizin: *esclaves* ve *Crète;* Ch. Verlinden, "La Crét, débouché et plaque tournante de la traite esclaves uux XIVe siecles", *Etudi in onore di A. Fanfani,* c. III (Milano, 1962), s. 593-611.

54 Ch. Verlinden tarafından incelenmiştir: "Venezia e il commercio degli schiavi provenienti dalle orientali del Mediterraneo", *Venezia e il Levante al secolo XV,* (Firenze,1974), s. 911-29; *idem,* "L'esclavage sur la côte dalmate au bas Moyen âge", *Bulletin de l'Institut Historique belge de Rome* (1970), s. 57-140; *idem,* "Esclaves du 5udest et de l'Est européen en Espagne orientale à la fin du moyen âge", *Revue Historique du Sud-est Européen* (1942), s. 371-406.

55 Bkz. dipnot 40, 41 ve 43; ayrıca bkz. Verlinden, "Venezia e il commercio", s. 915-16; P.H. Dopp, (yay. haz.), *l'Egypte au commencement du XV siècle, d'après le traité d'Emmanuel Piloti de Crète, incipit 1420,* Kahire, 1950.

56 *Başvekâlet Arşivi,* İstanbul, Maliyeden no. 102. O sıralarda bir siyah kölenin ortalama fiyatı bin akçe ya da yaklaşık 16 duka altındı. Bu önemli kaynağın bir edisyonunu yayına hazırlıyorum.

57 Bkz. G.E. Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747,* Urbana, 1960, s. 27-87. W. McNeil, *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800,* Chicago-Londra,1964.

58 Bkz. "Kırım Hânı", *İslâm Ansiklopedisi,* VI, s. 752-56.

59 Bkz. H. İnalcık, "The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal", *Annales de l'Université d'Ankara,* (1947), s. 47-110.

60 A.A. Novoselskij, *On Yedinci Yüzyılda Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi,* Moskova, 1948 (Rusça), s. 418.

61 *Seyahatnâme,* III, İstanbul, hicrî 1314., Mihaloğlu Mehmed Bey 1463'te Bosna'nın fethi sırasında bu ülkeden 15 aileyi alıp, Bulgaristan'daki büyük çiftliğini kurmak için Bulgaristan'a yerleştirmiştir (bkz. Barkan, "Kulluklar", s. 1-6, faksimile XXX'deki belge).

62 Novoselskij, *op. cit,* s. 434.

63 M. Berindei - G. Veinstein, "Réglements de 5üleyman ler concernant le Liva de Kefe", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 15-1 (1975), s. 57-104.

64 M. Berindei-G. Veinstein, ibid; 1477'de İstanbul'da yalnızca köle, at ve koyun pazarlarının üç yıllık birleşik vergileri 360,000 akçe ya da 8,000 duka altınına ulaşıyordu.

65 Başvekâlet Arşivi, İstanbul, Maliye no. 2283; *Muhasebe-i Varidât ve İhrâcât-i hassa-i Kefe, mukata'a-i Esara-i Kefe, 9* Ramazan 986'dan 8 Ramazan 987'ye kadar.

66 Novosèlskij, *op. cit.*, s. 77 ve 86-87.

67 Novoselskij, *op. cit.*, s. 416-38. Sonuç olarak Novoselskij on yedinci yüzyılın ilk yarısı boyunca 150,000-200,000 Rus tutsak elde edildiğini tahmin eder. Kırım'dan Rusların bildirdiklerine göre bir Rus kölenin ortalama fiyatı 50 ilâ 100 altın sikke ya da 40 ile 80 ruble arasındadır.

68 Remmal Hoca, *Tarih-i Sahib Giray,* elyazması; *Bibliothèque Nationale,* Paris, Suppl. Turc 164.

OSMANLI "FRENGİSTÂN"I: GALATA

Galata, 1 Haziran 1453 tarihinde Sultan'ın verdiği bir *'ahdnâme* ile teslim olmuş ve nüfusunun büyük kısmı ile şehrin temel yapıları, olduğu gibi, Osmanlı idaresi altına geçmiştir. Bu ahdnâme ile ahaliye "amân", yani İslâm dinine göre Sultan'ın yeminiyle mal ve can güvencesi verilmiştir. 19. yüzyılda Avrupalı yabancıların ve Levantenlerin iddia ettiği gibi bu *ahdnâme*, iç idarede otonomi hakları bağışlayan bir belge değildir. Teslimden sonra sultan hemen bir Voyvoda (subaşı) ve kadı atayarak şehri doğrudan doğruya Osmanlı idaresi altına sokmuştur. Bizans döneminde Cenevizliler, şehri güçlü surlarla çevirerek bağımsız bir Ceneviz kolonisi haline getirmişlerdi. Osmanlı idaresinde bu durum tamamiyle kalkmıştır. 1455 Osmanlı sayımına göre, o zaman Galata'da gayrimüslim nüfus üç kategoriye ayrılmıştı: Birincisi, şehre geçici olarak gelmiş Cenevizli ve Venedikli tüccar, ikincisi Osmanlı tâbiyeti altına geçen yerli zimmî Cenevizliler, üçüncüsü Ceneviz döneminde yerleşmiş Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler. Cenevizli tüccara kapitülasyon garantileri verilmiş, öteki Cenevizliler Osmanlı devletinin gayrimüslim tebaası zimmîler gibi, Osmanlı devletinin tebaası olmuşlardır. Fâtih, Avrupa ile ticaretin merkezi olan Galata'nın eskisi gibi işlek bir ticaret limanı olarak kalmasına önem veriyordu. Bu amaçla kaçanlara, üç ay içinde geri döndükleri takdirde evlerinin ve mallarının teslim olunacağını ilân etti. 1455 sayımı[1] gösteriyor ki, geri dönenler oldu. Kaçanların çoğu zengin Cenevizli ve Rum-

lardı. Aralarında yalnız iki Ermeni vardı; Yahudilerden kaçan yoktu. Şehrin Osmanlılara tesliminde, Ceneviz idaresine karşı olan Yahudi, Ermeni ve Rumların baskı yaptığı anlaşılıyor. Ceneviz döneminde şehir nüfusu artıp yeni mahalleler kuruldukça, bu mahalleleri korumak için yeni surlar yapılmış, böylece iç surlarla Galata beş kompartıman şeklinde bir kale hâlini almıştır. Sultan, Galata kara surlarının, güvenlik sebebiyle, yer yer yıkılmasını emretmiş, fakat şehir, Ceneviz dönemindeki esas topografisini korumuştur. İlk Ceneviz çekirdek kalesi Haliç üzerinde İç-Azep Kapısı ile Karaköy arasındaki bölgede, satranç tahtası gibi birbirine paralel sokaklarla kendini belli eder. Bu bölgede Yağ-Kapanı Kapısı ile Karaköy arasındaki kesit büyük kuleye doğru genişlemiş, Osmanlı döneminde de Galata'nın en canlı ticaret bölgesi olarak kalmıştır. Cenevizlilerin Eski-Lonca ve Yeni-Loncası, belli başlı Latin kiliseleri (San Michele, San Francesco, Santa Anna, Santa Maria, San Domenico, San Zani) bu bölgededir. Yahudiler ilk kalenin doğusunda Karaköy ve Yüksekkaldırım boyunca, Rumlar Büyük-Kule (Galata Kulesi) ile ilk Ceneviz Kalesi arasında ve Karaköy'den Tophaneye kadar kıyıda Haliç üzerinde, Ermeniler ise onların arkasında yamaçta yer almakta idiler. 1455 sayımına göre Galata'da en kalabalık nüfusu Rumlar oluşturuyordu. Nüfusça ondan sonra Latinler (Cenevizli, Venedik ve Katalan) geliyordu; Ermeniler üçüncü, Yahudiler en son sırada idiler. Galata'da Türk nüfusunun yerleşmesi yarım yüzyıllık bir zaman almıştır. Türk yerleşmesi şehrin tenha batı kesitinde yoğun olmuştur, ilk beş-on yıl içinde ilk yerleşenler arasında denizci azepleri, kaptanlar, Galata kulesi çevresinde Kule'de görev yapan yeniçerileri görüyoruz. Askerî sınıf dışında ilk yerleşen Türkler arasında Ankara'dan bir sof tüccarı, bir kürk tüccarı, bir hamamcı, demirci ve bir nakkaş buluyoruz. Galata hızla Türkleşmiştir. 1481 tarihli vakfiyyede, 13 İtalyan, 8 Rum ve 6 Ermeni mahallesine karşı Türklerin yerleştiği mahallelerin sayısı 20'yi bulmuştur. 1478 tarihli kadı Muhyiddîn'in yaptığı Galata sayımı sonucu şudur:

Hane	
592	Rum Ortodoks
535	Müslüman
332	Latin (*Efrenciyân*, yani Katolik Avrupalı nüfus)
62	Ermeni

Böylece daha 1478'de nüfusun yüzde 49.80'i Müslüman, kalanı gayrimüslim idi. Müslüman mahallelerinde Hıristiyanların yerleşmesine izin verilmemiştir. Fakat pazar bölgesinde ve esnaf birliklerinde tüccar ve esnaf, hangi dinden olursa olsun, bir arada çalışırlardı.

Osmanlı fethinin en önemli sonuçlarından biri, Galata'nın İstanbul ile her bakımdan bütünleşmesidir. Galata yalnız ticaret bakımından değil, yaşam stili bakımından da İstanbul'un Avrupa'ya açılmış bir penceresi olmuştur. Fâtih'in tarihçisi Tursun Bey (1490'a doğru), eğer İstanbul'dan Frengistan'a (yani Galata'ya) gitmek istersen kayığa bir akçe ödemen yeter, diyor. Osmanlı idaresinde 1453-1490 tarihleri arasına rastlayan Galata Ceneviz noter kayıtları, serbest yaşam ve ticaret bakımından eskisine bakarak önemli bir değişiklik olmadığını ortaya koymaktadır (G. Pistarino). *Magnifica Comunità di Pera* adını alan Osmanlı tebaası Ceneviz cemâatine, bir protegeros (kethüda) idaresinde kendi iç işlerini düzenleme hakkı tanınmıştı. 1540'larda eski San Michele Kilisesi yerinde Rüstem Paşa bir bedesten ve han yaptırarak, büyük tüccar ve değerli ithal malları için güvenceli bir ticaret merkezi yaratmış oldu. Galata aynı zamanda zeytinyağı ve şarap gibi Ege mallarının başlıca antreposu idi. Öbür yandan, 16. yüzyılda Kasım Paşa semti imparatorluğun esas tersanesi ve donanma merkezi olunca Galata, denizcilerin ve denizcilik sanatlarının başlıca mekânı haline geldi. 17. yüzyıl başlarında Galata'da tüm Avrupalı katolik nüfusu 1100 kişi olarak hesaplanmıştır. Buna, azâd edilmiş 500 esirle donanma zindanlarındaki 2000 Katolik esir eklenmelidir. 1765'te 17 Alman, 33 Fransız, 13 İtalyan olarak Avrupalı nüfus oldukça küçük

bir topluluk oluşturuyordu. Bu yabancıların, kişisel işleri için Galata kadısına başvurduklarını Galata mahkeme sicillerinden öğreniyoruz. Ceneviz döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de, iş hayatı Orta-Hisar denilen Perşembe Pazarı caddesi etrafında yoğunlaşmıştır. İkinci önemli pazar bölgesi başlangıçtan beri Karaköy civarıdır.

Beyoğlu'nun kuruluşuna gelince, Yukarısur ötesinde *Pera-bağları* denilen bölgede başlangıçta bağ ve bahçeler ve mezarlıklar bulunuyordu. Saray iç-oğlanlarının yetiştirilmesi için Galatasaray'ın inşa edilmesinden sonra burada yerleşme başlamıştır. II. Selim döneminde (1566-1574) *Frenk Beyoğlu* diye tanınan Sultan'ın gözdesi Venedikli Aloisio Gritti'nin sarayının bulunduğu Beyoğlu bölgesinde zamanla Avrupalı elçiler yazlık köşkler yaptırmışlar, böylece sur ötesi *Beyoğlu* gelişmiştir. 15. ve 16. yüzyıllarda Galata'ya yeni etnik unsurlar katıldı. Fâtih, Venediklilere karşı Floransalıları desteklediğinden 1463-1520 yılları arasında Galata'da Floransalı ticaret evleri açılmıştır. Bunların yıllık ciroları 600 bin altına yükseliyordu. Fakat sonraları yerlerini Venedikliler aldı. Galata, Ceneviz döneminde olduğu gibi, Doğu ve Batı ticaret mallarının, özellikle Avrupa yünlü kumaşlarıyla İran ipeğinin çokça mübadele edildiği bir antrepo durumunda idi; bu ticaret Ceneviz, Floransa ve Venedik cumhuriyetlerinin zenginlik kaynağını oluşturuyordu. Galata'ya yerleşen başka bir etnik grup Araplardır. 1569'dan beri, özellikle 1610'da Endülüslü Arap göçmenleri Galata'ya kitle halinde yerleştiler (Bu yüzden *San Domenico* Kilisesi Arap Camii adıyla tanındı).

18. yüzyılda Galata'da Avrupalılar az sayıdaydı. 19 yüzyılda Avrupa ile ticaretin büyük gelişme göstermesi üzerine Avrupalılar Galata'ya yoğun biçimde gelip yerleştiler. 1840 yıllarında Charles White'in gözlemine göre, hâli vakti yerinde Türkler de alışverişlerini artık İstanbul kapalı çarşısı yerine Beyoğlu'nda yapmaya başladılar. *Pera Büyük Caddesi* (bugün İstiklâl Caddesi) Avrupa mallarının satıldığı mağazaların, Avrupaî otel ve eğlence yerlerinin faaliyette bulunduğu kozmopolit Beyoğlu semtine vücut ver-

di. 1853-1856 Kırım Savaşı yıllarında bu süreç hızlandı, İngilizler başta olmak üzere Avrupalılar, kapitülasyonlar sayesinde Galata'yı gerçekten bir serbest liman haline soktular. 1855'te Perşembe Pazarı, Voyvoda caddesi ve Karaköy başta olmak üzere Galata, Avrupa mallarıyla bankaların yer aldığı başlıca ticaret merkezi haline gelince, İstanbul'un başka semtlerinde yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudiler akın halinde Galata'da toplanmaya başladılar ve şehrin etnik yapısı bir kere daha değişti. Levanten denilen yeni kozmopolit bir tip ortaya çıktı. Özellikle bu dönemde Beyoğlu'nda yeni yeni kilise ve sinagoglar yapıldığı malûmdur.

NOTLAR

1 Bu sayım defterini yayına hazırlamaktayız.

RUMELİ
GENEL BİR BAKIŞ

Bizanslıların kendileri ve ülkeleri için kullandıkları *Romaioi*, *Romania* kelimeleri İslâm dünyasında onların *Rum*, Doğu Roma imparatorluğu ülkesinin de "bilâdü'r-Rûm" veya "memleketü'r-Rûm" şeklinde tanınmasına yol açmış, bu tabirler, Anadolu'nun Türk-İslâm hâkimiyeti altına girmesinden sonra *Rum* ismiyle Bizans idaresinde bulunmuş Anadolu'yu gösteren bir coğrafî ad olarak yaygınlaşmıştır. Batılı seyyahlar, XIII. yüzyılda Türklerin idaresindeki Anadolu'ya Turquemenie (Turquie) ve Bizans İmparatorluğu'na tâbi yerlere Romanie *(Romania)* diyorlardı. Nihayet bu tabir, daha ziyade Ortodoks Yunan mezhebinin hâkim bulunduğu Balkan yarımadasını ifade etmeye başladı. Osmanlı Türkleri, Balkanlar için Rum-ili adını Romanya'dan aldılar ve Anadolu'ya karşı denizin ötesinde Bizanslılardan fethettikleri bölgeler için kullandılar. Yalnız Rum adı ise eski mânâsını muhafaza ederek Anadolu'da Selçukluların hâkim olduğu yerleri gösteren coğrafî bir isim olarak kaldı. Rumeli, tarihî bir adlandırma olmasının dışında günümüzde İstanbul şehrinin Boğaz'ın batısında kalan kesimlerinin adı olarak Rumeli yakası şeklinde kullanılmakta, ayrıca bu yakada Rumelihisarı ve Rumelikavağı gibi semt adlarına, Boğaz'ın daha yukarı kesimlerinde Rumelifeneri gibi köy isimlerine rastlanmaktadır.

Bizans İmparatoru I. Iustinianos zamanında imparatorluğun kuzey sınırları Tuna ve Drava ırmakları idi. Osmanlı hükümdarları da I. Bayezid'den itibaren Tuna nehri güneyinde uzayan yarı-

madayı kendi hâkimiyet sahaları şeklinde düşündüler ve Ege denizi adalarını (Eğriboz, Midilli, Rodos) aynı coğrafî-siyasî sınırlar içine soktular. II. Murad, Macaristan ile 1444'te yaptığı antlaşmada Macarların Tuna'yı aşmayacağına dair söz alırken açıkça bu geleneği takip etmekteydi.

Anadolu Türklerinin Balkanlar'da ilk yerleşmesi H. 660 (1262)'ta Selçuklulardan II. İzzeddin Keykâvus'un Bizans'a kaçıp sığınması hadisesiyle alâkalıdır. İmparator VIII. Mikhail Palaiologos ona ve askerlerine yerleşmek üzere Dobruca ilini tahsis etti. Bunun üzerine Anadolu'dan kendisine taraftar olan bir göçebe Türk grubu Sarı Saltuk Baba ile beraber Dobruca'ya geçti ve otuz kırk oba ile iki üç kasaba oluşturdu. Babadağ kasabasını İbn Batuta 1330 tarihlerinde zikreder. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Altın Orda Hanı Berke ve ondan sonra Emir Nogay, Balkan işlerine yakından müdahale ettiler ve Dobruca'daki Müslüman Türkleri himâyeleri altına aldılar. Aşağı Tuna üzerinde Sakçı (İsakça) bu tarihlerde bir Müslüman şehri ve Emîr Nogay'ın bir karargâhı olarak zikredilmektedir. Nogay'ın ardından Altın Orda Hanı Tohtu, Sakçı'ya oğlu Tukal Boğa'yı yerleştirdi. Nogay'ın oğlu Çeke'yi (Çaka) öldüren Bulgarlar, Dobruca Türklerini rahatsız etmeye başladı. Bunun üzerine Dobruca Türklerinden bir kısmı 1307-1311 arasında Anadolu'ya döndü; kalanlar ise Hıristiyanlığı kabul etti. 1365 yılına doğru Dobruca'da Balık ve kardeşi Dobrotiç idaresinde kurulmuş olan Dobruca Despotluğu'nu bu Türkler ile Hıristiyan Kumanların kurdukları kuvvetle ileri sürülebilir. Despotluğun merkezi başlangıçta Kalliakra, Osmanlı Türkleri geldiği sırada ise Varna idi.

Batı Anadolu'yu fetheden Aydınoğulları, Saruhanoğulları ve Karesi beyleri donanmalarıyla Ege denizini geçerek Balkanlara akınlar yapmaya başladı. Bu akınların en tanınmış kahramanı Aydınoğulları'ndan Gâzî Umur Bey'dir. 1348'de Umur Bey'in vefatıyla Aydınoğulları'nın Latinlerle uğraşmaya mecbur kalması sonucu Rumeli harekâtında öncülük Osmanlılara geçti. Sırbistan Kralı Duşan'ın 1345'te ölümünün ardından müttefiki Bizans İmparatoru VI. Ioannes Kantakuzenos'un kızıyla evlenen Orhan Bey,

Balkanlar'daki etkisini arttırdı. Bizans İmparatorluğu'nda patlak veren ikinci iç savaşta Sırplar ve Bulgarlar, V. Ioannes Palaiologos'u desteklerken Osmanlılar, Kantakuzenos'un yanında yer aldı. Orhan Gâzî'nin, oğlu Süleyman Paşa kumandasında gönderdiği 10.000 kişilik bir kuvvet V. Ioannes'i destekleyen Sırp-Yunan kuvvetlerini bozguna uğrattı. 1352 sonbaharında kazanılan bu zafer Osmanlıların Rumeli'de yerleşmesini sağlayan bir dönüm noktasıdır. Bu tarihe doğru Rumeli artık Anadolu gâzîleri için dâimî bir faaliyet sahası haline geldi. Kendiliğinden toplanan gâzî grupları, Bizans'ın iç mücadelelerine katılmak yahut Sırplara ve Bulgarlara karşı yapılan harekâtı desteklemek ve akın yapmak üzere sık sık Rumeli'ye geçmeye başladılar.

Kantakuzenos, Süleyman Paşa'nın bu sefer esnasında Trakya'da bazı noktaları ele geçirdiğini ve boşaltmak istemediğini bildirir ve bunlar arasında yalnız Tzympe'yi (Çimbi, Cinbi, Cimbini) zikreder. Osmanlı kronikleri ise onun Çimbi hisarını, Aya- Şiline'yi (Aya-Şilonya), Od-Köklek'i (Balabancık), Eksamilye'yi (bugün Eksamil) fethettiğini yazar. 1352'de Süleyman Paşa'nın işgal ettiği ve Kantakuzenos'un boşaltılmasına çalıştığı yerler bu hisarlar olmalıdır. Buna göre Osmanlıların Rumeli'de ilk yerleşmesi 1352 yılında Gelibolu'nun berzah kısmında vuku bulmuştur. Gelibolu'nun fethi bundan iki yıl sonradır. Güvenilir çağdaş bir kaynağa dayandığı bugün kesin olarak meydana çıkan Enverî'nin Düstûrnâme'sine göre Osmanlıları Rumeli'ye geçip yerleşmeye teşvik eden Gelibolu tekfuru Asen'in oğludur. Bu zat Müslümanlığı kabul etti ve Melik adını aldı. Onun teşvikiyle Lapseki'de bir gemi yapıldı ve asker sevk edilerek karşı sahilde önce baskınla Akça-Burgos zapt edildi, ardından Kozludere'ye 3000 asker, geçip Bolayır'ı aldı. 2 Mart 1354'te bir deprem neticesinde kale surlarının yıkılması üzerine Osmanlılar gelip müdafaasız Gelibolu'yu ele geçirdiler. Kantakuzenos'un verdiği bilgiye göre kendisi 10.000 altın gönderip Çimbihisarı'nı Süleyman'dan almaya çalıştığı bir sırada "Allah'ın takdiri" ile şiddetli bir deprem Trakya'daki şehirlerin hemen hemen tamamını harap etmiş, halk henüz surları ayakta duran şehirlere kaçıp sığın-

mıştır. Süleyman Paşa bu şehirleri ve bu arada Gelibolu'yu zapt etti. Anadolu'dan Türk halkını getirterek bu şehirlere yerleştirdi. Osmanlıların Rumeli'ye yerleşmesi İstanbul'da büyük heyecan ve telâş uyandırdı, bundan sorumlu tutulan Kantakuzenos, imparatorluk tahtından ayrılmak zorunda kaldı.

Süleyman Paşa, Gelibolu'yu Rumeli'de merkez edinip akınlardan sonra oraya dönerdi. Onun Rumeli'deki fetihleri Migalkara (Malkara), İpsala, Seyitkavağı, Bolayır ve Gelibolu'dur. Osmanlılar, Gelibolu berzah şehirlerine ve Gelibolu'ya yerleştikten sonra üç istikamette *Uc*'lar teşkil ederek fetihlere devam ettiler. Birinci *Uc* sahilden Tekfurdağı, Çorlu ve İstanbul; ikinci *Uc* ortadan Konrudağı (Konurhisar, bugün Kurudağ) üzerinden Malkara, Hayrabolu, Vize; üçüncü *Uc* Meriç vadisinde İpsala, Dimetoka ve Edirne istikametinde yapılan fetihlere üs oldu. Osmanlıların Rumeli fütuhatında bu *uc* sistemi muhafaza edilecek fetihler ilerledikçe uclar üç koldan daha ileri bölgelere kaydırılacaktır. Süleyman Paşa'nın ölümü (758/ 1357), Orhan Gâzî'nin yaşlılığı ve hastalığı yüzünden burada önemli bir sarsıntı ve gerileme oldu. Süleyman Paşa zamanında alınmış bazı şehirler sonradan yeniden fethedildi. Bu dönemde sol kol ucunda Hacı İlbey ve Evrenos Bey faaliyetteydi. Ardından bu *Uc*'lar sırası ile İpsala, Gümülcine, Serez, Kara Ferye ve oradan iki kola ayrılıp Tırhala ve Üsküp'e, sağ koldaki *Uc* ise Yanbolu, Karin-ovası, Pravadi'ye, oradan ikiye ayrılarak biri Tırnova ve Niğbolu'ya, diğeri Dobruca'ya intikal edecektir. Orta *Uc* Çirmen, Zagra, Filibe'ye, orada ikiye ayrılıp Sofya'ya, Niş'e veya Köstendil ve Üsküp'e geçecektir. Bu üç istikamette yapılan fetihler Rumeli'nin sağ kol, sol kol ve orta kol sancaklarını teşkil etti. Osmanlıların orta kol sancakları durumundaki Edirne ve Sofya beylerbeyi merkezleri oldu. Türk göç ve yerleşme hareketi de bu *Uc* bölgelerini takip etti. Süleyman Paşa'nın yaptığı gibi Osmanlılar, Rumeli'de her yeni ucun teşekkülü ile beraber Anadolu'dan o bölgeye muhacirler ve özellikle savaşçı yörük grupları sevkettiler. Bu *Uc* bölgeleri ileriye intikal ettikçe geride kalan eski *Uc* merkezleri kalabalık medeni Türk şehirleri halinde yükseldi. Bilhas-

sa vakfa dayanan dinî ve ticarî müesseseler bu şehirlerin gelişmesinde esas rolü oynadı. Edirne, Filibe, Serez, Üsküp, Sofya, Silistre, Tırhala, Yenişehir, Manastır bu şekilde başlangıçta *Uc* merkezleri olarak gelişti, *Uc* beylerinin vakıfları ile donatıldı, daha sonra da Rumeli'nin bugüne kadar önemini koruyan başlıca şehirleri haline geldi.

Süleyman Paşa idaresindeki Osmanlılar, Rumeli'de ilk fetihlerini yaparken yerli halkı kendilerine meylettirecek şekilde muamele ettiler (istimâlet siyaseti). Âşıkpaşazâde'nin, "Onlar bu yerlerin kâfirlerini incitmediler... İçinden birkaç bellice kâfirlerini tuttular. Cimbi kâfirleri bu gâzîler ile müttefik oldular" şeklindeki ifadeleri bu durumu yansıtır (Târih, s. 123). Osmanlılar, Rumeli fütuhatında bu siyasete daima sâdık kaldılar. Uclarda gazâ akınları sürerken devlet kendi himâyesine giren Hıristiyanları ve özellikle köylü ahaliyi korumaya ve kendi tarafına kazanmaya çalışıyordu. Yerel Hıristiyan derebeyler bertaraf ediliyor, karşı koymadıkları takdirde bunlar da Osmanlı askerî tımar kadrolarına alınıyordu. II. Murad ve Fâtih Sultan Mehmed devirlerinde dahi Rumeli'de eski Bizans timar (pronya) topraklarında Osmanlı tımar sipahisi olarak bırakılmış Hıristiyan asker ailelerine rastlanır. Yine Duşan idaresinde eyaletlerde "voynik" (savaşçı) adı altında görülen küçük arazi sahibi askerler Osmanlı devrinde de voynuk adıyla yeni devletin askerî kadrolarında muhafaza edildi. XV. yüzyılda bunlar Makedonya, Tesalya ve Arnavutluk'ta aynı isimle önemli bir miktara varıyordu. Tuna üzerinde kalelerdeki martoloslar ve "eflâk" adı altında askerî nizama tâbi Hıristiyan göçebeler de kendi beyleri idaresinde Osmanlı askerî kadrosuna alındı. Bu siyaset Osmanlıların Rumeli'de yayılışını kolaylaştırdı. Fakat asıl Ortodoks kilisesini korumaları ve onlara kolaylık sağlamaları Osmanlı idaresinin geniş halk kitleleri ve köylü sınıfı tarafından benimsenmesini sağladı. Bu faaliyetler Balkanlar'da Bizans İmparatorluğu'nun, Bulgar Çarlığı'nın ve Duşan İmparatorluğu'nun parçalandığı bir döneme rastlar. O sırada derebeylik âdetleri Balkanlar'da yerleşmeye ve merkezî kuvvetin yokluğu dolayısıyla derebeylik yayıl-

maya başlamıştı. Osmanlıların "tekfur" adı altında gösterdikleri bu mahallî senyörler toprağı daha sıkı bir şekilde şahsî kontrolleri altında tutmaya çalışmaktaydılar. Osmanlılar, önce ziraat topraklarını mîrî arazi olarak tamamıyla devletin kontrolü altına sokup mahallî derebeyliğe son verdiler; angaryaları sistemli bir şekilde kaldırıp angarya hizmetlerini bir vergi ile (çift resmi) karşıladılar. Osmanlı yayılması karşısında köylü kitlelerinin desteğini sağlayamayan senyörler, Haçlı bayrağı altında batıdan gelen Latinlerin ve Macarların himâyesini aramaktaydılar. Katolik olan Latinler ve Macarlar, Râfızî saydıkları yerli Ortodoks halktan nefret etmekte, onları zorla Katolikliğe sokmak için şiddet kullanmaktaydılar. Osmanlılar ise her gittikleri yerlerde metropolitleri tanımak ve himâye etmekle kalmıyor, onlara tımarlar veriyor, böylece kendilerini doğrudan doğruya devlet memuru durumuna getiriyordu.

XIV. yüzyılda Balkanlar'da Türk iskânı da geniş ölçüde kendini göstermiştir. Timur istilâsı Anadolu'dan Rumeli'ye büyük bir göç dalgasına yol açtı. Bundan sonra Osmanlılar, Rumeli'yi gerçek yurtları saymaya başladı ve Edirne devletin başşehri durumuna geldi. Osmanlı devletinin Rumeli'ye kurulduktan sonra Anadolu'yu içine aldığı iddiası şüphesiz büyük bir hakikat payı taşır. Bu göçler neticesinde Trakya, Doğu Bulgaristan, Meriç vadisi ve ardından Dobruca süratle Türkleşti. Tahrir defterlerine göre yapılan incelemeler, bu bölgelerde XVI. yüzyılda nüfus çoğunluğunun Türklerde olduğunu kesin biçimde meydana çıkarmıştır. Bu yerleşmenin başlıca vasıflarından biri devletin uyguladığı iskân usulüdür. Bununla beraber daha Orhan Bey zamanından beri süren kendiliğinden göçler de önemlidir. Bu yerleşmenin şartları hakkında bölgede yer adlarının incelenmesi tarihî kayıtları teyit eden neticeler vermiştir. XV. yüzyıl tahrir defterlerinde Trakya ve Meriç vadisindeki köy adlarının Kayı, Salurlu, Türkmen, Akça-Koyunlu gibi göçebe yörük gruplarına; Saruhanlı, Menteşeli, Simavlı, Hamitli, Eflûganlı gibi Anadolu'da bir yer adıyla alâkalı yerleşik veya göçebe topluluğa; Dâvudbeyli; Turahanlı gibi meşhur askerî önderlere bağlı olanlara; Doğancı; Çavuş, müderris, kadı, sekban gibi Osman-

lı askerî sınıf mensuplarına; Karaca Resul, Hacı Timurhan gibi şahıslara, bir zaviye veya vakfa, nihayet Kayacık, Ada, Hisarlı, Yarıcılar, Çömlekçi, Eskicepazar gibi coğrafî görünüşe veya iktisadî duruma bağlı olduğu görülür. Zaviyelerin Türk köylerinin teşekkülünde çok önemli bir rol oynadığına ayrıca işaret etmek gerekir. Adı geçen bölgelerde eski yer adlarının azınlıkta kalması ve daha ziyade kasaba adlarında yaşaması kayda değer bir husustur. Türk göçmenleri genellikle müstakil köyler kurmuş ve bunlar duruma göre çeşitli Türk adları almıştır. Genellikle köylerde ve şehirlerde Anadolu'dan gelen Müslüman Türkler yerli Hıristiyan halkla karışmamıştır. Şehirlerde dahi Hıristiyan mahalleleri ayrıdır. XIV. ve XV. yüzyıllarda İslâmlaşma olduğu da görülür. Bu daha ziyade Doğu Balkan geçitleri, Meriç vadisi ve *Via Egnatia* yolu civarındaki askerî bölgeleri kapsar. 893-896 (1488-1491) tarihli Cizye Defteri'ne göre üç yılda din değiştirenlerin sayısı 255 kişidir; devşirme alınanlar bu sayıya dahil değildir. Ana dilini kullanmayı sürdürenler söz konusu İslâmlaşma'nın en önemli delilini oluşturur. Boşnaklar, Arnavut Müslümanları ve Pomaklar bu gibi büyük gruplar olarak dikkat çeker. Sadece Türkçe veya iki dil konuşan Müslüman gruplar içinde ana dili Türkçe olanlar tamamıyla Anadolu menşelidir. Kuzey Karadeniz steplerindeki Türkler, Deliorman, Dobruca, Varna yöresindeki Türkler veya Tatarlar, Meriç vadisindekiler gibi bu kategoriye dahil edilebilir. Moldova, Bucak ve Dobruca'daki Nogaylar da bunlara eklenebilir.

Rumeli'de XVI. yüzyılda ziraat sahalarının genişlediği tahrir defterlerinde pek çok *ifrâzât* kaydından anlaşılır. 1535 yılına doğru nüfusun 5 milyona ulaştığı tahmin edilmektedir. Türkler, Balkanlara pamuk ve pirinç ziraatını sokmuş ve yaymıştır. İstanbul gibi kalabalık bir merkezin (XVI. yüzyılda nüfusu 400.000 tahmin edilmektedir) ortaya çıkışı, Trakya ve Bulgaristan için büyük bir pazar sağladı ve her türlü tarım üretimi teşvik edildi. Osmanlı devrinde Rumeli'de madencilik faaliyeti arttı, yeni maden ocakları açıldı. Sırbistan'da Novobrdo, Kratovo, Rudnik, Trepça, Zaplanina'da bakır, kurşun, altın, demir ve bu arada önemli miktarda gümüş elde

edilmekteydi. En önemli gümüş istihsal merkezi Selanik yakınında Sidrekapsi idi. Bosna-Hersek'te çeşitli maden merkezlerinde gümüş ve kurşun çıkarılıyordu. En önemli demir üretimi merkezleri Bulgaristan'da Samakov, Sırbistan'da Vlasina ve Rudnik idi.

Süleyman Paşa, Gelibolu'da devletin esas kuvvetlerinin başkumandanı sıfatıyla beylerbeyi durumunda idi. I. Murad, Edirne'yi alınca (1361) lalası Şâhin'i, Eski-Zağra (Stara-Zagora) ve Filibe istikametinde fütuhatta bulunmak üzere orta uca tayin etti. İlk beylerbeyi merkezi Edirne oldu. Böylece Rumeli, bir beylerbeyi idaresinde ayrı bir askerî-idarî bölge olarak meydana çıktı. Bu bölgenin denizle ayrılmış olması devletin fiilen iki idarî bölge halinde ayrılmasını gerektirmekteydi. Osmanlı devletinin ilk beylerbeyiliği olan Rumeli beylerbeyiliği diğer beylerbeyilikler teşekkül ettikten sonra da özel mevkiini muhafaza etti. XIV-XV. yüzyıllarda Rumeli beylerbeyileri umumiyetle merkezde bulunur, vezirler gibi paşa unvanı taşır ve divan toplantılarının üyesi olarak müzakerelere katılırdı. Rumeli beylerbeyi devletin tımarlı sipahilerinden oluşan en önemli ordusuna kumanda ettiği için Fâtih Sultan Mehmed'in veziriâzamı Mahmud Paşa ve Kanunî Sultan Süleyman'ın veziriâzamı Makbul İbrahim Paşa aynı zamanda, Rumeli beylerbeyiliğini kendi ellerinde tutmuşlardır.

XV. yüzyılda Balkanlar'da yapılan bütün fetihler Rumeli beylerbeyiliğine eklendi. Yalnız Tuna'nın güneyindeki arazi değil, Tuna'nın ötesindeki Kili ve Akkirman da bu beylerbeyiliğe bağlandı (889/1484). Ancak 1541'de Budin beylerbeyiliğinin teşkili üzerine Avrupa'da Osmanlı beylerbeyiliklerinin sayısı arttı. Aynı tarihlerde Bosna da bir beylerbeyilik haline getirildi. 1475'te Promontorio de Campis'in verdiği listede Rumeli'de (Grecia) şu on yedi sancak beyliği zikredilir: İstanbul, Gelibolu, Edirne, Niğbolu ve Zagora, Vidin, Sofya, Sırbiya (Laz-ili), Sırbiya (Despot-ili), Vardar (Evrenosoğulları), Üsküp, Arnavut-ili (İskender Bey'e ait), Arnavut-ili (Araniti'ye ait), Bosna (krala ait), Bosna (Stefan'a ait); Arta, Zituni ve Atina; Mora, Manastır. Rumeli beylerbeyi bu on

yedi sancaktan yaklaşık 22.000 tımarlı asker çıkarıyordu. Ayrıca 8000 akıncı, 6000 azeb vardı.

Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk zamanlarına ait bir Osmanlı belgesinde Rumeli sancakları, bunları o zaman tasarruf eden beylerin derecesine göre livaların isimleri ve sancak beyi hasları gösterilerek şöyle sıralanmaktadır: Paşa, Bosna (sancak beyi hassı: 739.000), Mora (606.000), Semendire (622.000), Vidin (580.000), Hersek (560.000), Silistre (560.000), Ohri (535.000), Avlonya (535.000), İskenderiye/İşkodra (512.000), Yanya (515.000), Gelibolu (500.000), Köstendil (500.000), Niğbolu (457.000), Sofya (430.000), İnebahtı (400.000), Tırhala (372.000), Alacahisar (360.000), Vulçıtrin (350.000), Kefe (300.000), Prizren (263.000), Karlı-ili (250.000), Eğriboz (250.000), Çirmen (250.000), Vize (230.000), İzvornik (264.000), Florina (200.000), İlbasan (200.000), Çingene (190.000), Midilli (170.000), Karadağ (100.000), Müsellemân-i Kırkkilise (81.000), Voynuk (52.000).

Bunlardan Çingene, Müsellem ve Voynuk sancakları muayyen bir mahalle ait sancaklar değildir. Dağınık olan bu zümrelerin her biri bir sancak beyi idaresi altına konmuştur. Tahminen 1534 tarihli bir resmî listede Sofya, İnebahtı ve Florina hariç yukarıdaki bütün sancaklar yer alır. Ayrıca Selanik livası zikredilmiştir. Umumiyetle Selanik padişah hasları arasına alınmakta veya emeklilik olarak vezirlere verilmekteydi. Sofya da bu tarihlerde padişah hasları arasına alınmıştır. Paşa sancağı Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk zamanlarında Üsküp, Pirlepe, Manastır, Kastorya (Kesriye) şehirlerini içine almakta ve Rumeli'de geniş bir bölgeye yayılmaktadır. Sonraları bu şehirler sancak beyi merkezleri olmuştur.

1018 (1609) yılına doğru Aynî Ali Efendi'nin verdiği listede Sofya ve Manastır, Paşa sancağına eklenmiştir. Bu listede Selanik, Üsküp, Dukakin, Delvine, Kırkkilise, Akkirman (Bender ile beraber) sancaklarına da rastlanır. Buna karşılık bu tarihten önce Rumeli'nin bazı sancakları yeni teşekkül eden Cezâyir-i Bahr-i Sefîd, Kefe ve Bosna eyaletlerine verilmiştir. Cezâyîr-i Bahr-i Sefîd eyaletine verilen sancaklar Gelibolu, Eğriboz, İnebahtı, Karlı-ili ve Midilli'dir. Bosna eyaletine bağlanan sancaklar ise Kilis (Klis), Hersek, Pojega,

İzvornik (Zvornik), Zaçana (Zaçasna veya Pakrac), Rahovica (Orahovica), Kırka (Krka)'dır. Cezâyîr-i Bahr-i Sefîd eyaleti 1533'te Barbaros Hayreddin Paşa'ya beylerbeyilik verilmek suretiyle meydana çıkmıştır. Özi veya Silistre eyaletine Rumeli'den Silistre, Niğbolu, Çirmen, Vize, Kırkkilise, Bender ve Akkirman sancakları katılmıştır. 1054 (1644) tarihli bir ruûs defterinde Rumeli sancakları Köstendil, Tırhala, Prizren, Yanya, Delvine, Vulçıtrin, Üsküp, İlbasan, Avlonya, Dukakin, İşkodra ve Voynuk olarak geçer. XVIII. yüzyılda Mora, Rumeli eyaletinden ayrılarak ayrı bir eyalet haline getirilmiş ve zaman zaman muhassıllık şeklinde idare edilmiştir.

XIX. yüzyılda Tanzimat devrinde Rumeli'nin idarî taksîmâtı birçok değişikliğe uğradı ve küçük eyaletler teşkil edildi. 1847 yılına doğru Üsküp, Bosna, Yanya, Selânik eyaletleri kuruldu; asıl Rumeli eyaleti ise İşkodra, Ohri ve Kesriye sancaklarından ibaret kaldı. 1864'te ilk vilâyet teşkilâtı uygulandığı zaman Rumeli eyalet merkezi Manastır olarak Kesriye ve Ohri, İşkodra livalarından ibaretti. 1864'te Tuna vilâyeti (livaları: Rusçuk, Tulçı, Vidin, Sofya, Tırnova, Niş ve Varna) oluşturulduktan sonra birbiri arkasından yeni vilâyetler meydana getirildi (Bosna vilâyeti, İşkodra, Yanya, Selanik ve Edirne) ve Rumeli artık coğrafî bir tabirden ibaret kaldı. Yeni Selanik vilâyeti; Selanik, Manastır, Serez, Drama ve Üsküp livalarını içine almaktaydı. Bulgaristan ayrıldıktan sonra 1894'te Rumeli, Edirne, Selanik, Kosova, Yanya, İşkodra, Manastır vilâyetlerine ayrılmış bulunuyordu.

BİBLİYOGRAFYA

Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid (nşr. Halil İnalcık), Ankara 1954, s. 58, 73; Enverî, *Düstûrnâme*, tür.yer.; *Âşıkpaşazâde, Târih* (Atsız), s. 123, 125; Neşrî, *Cihannümâ* (Taeschner), I, 49; Ayni Ali, *Risâle-i Vazîfehorân*, s. 11-13; Kâtib Çelebi, *Rumeli und Bosna* (trc. J. V. Hammer), Wien 1812; Kantakuzenos, *Histoire de Constantinople* (trc. Cousin), Paris 1674, s. 206 vd., 230, 232, 236, 245-248, 260-295; *Turcicae Descriptio* (Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle [ed. M. Iorga] içinde), Bükreş 1915, V, 338-339; W. de Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler* (trc. İsmail Hakkı İzmirli), İstanbul 1941, s. 221, 282; R. Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Berghaus im Osmanischen Reiches*, İstanbul 1943, s. 131-212; Z. Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 256, 325; D. A. Zakythinos, *Processus de féodalisation l'Hellénisme contemporain*, Atina 1948, II, 499-514; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s. 125-150; a.mlf., *Rumelide Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan*, İstanbul 1957; a.mlf., "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları", *TTK Belleten*, XX/78 (1956), s. 247-286; Halil İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1954, s. 22; a.mlf., "Ottoman Methods of Conquest", *St.I, II* (1954), s. 103-129; a.mlf., "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu", *TTK Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575-581; a.mlf., "Rumeli", *EI2* (İng.), VIII, 607-611; Fr. Babinger, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio de Compis über dem Osmanenstaat um 1475*, München 1957, s. 48-55; Hazim Šabanovic, *Bosanski Paşaluk*, Sarajevo 1959, tür.yer.; J. R. Lampe - M. R. Jackson, *Balkan Economie History: 1550-1950*, Bloomington 1982, tür.yer.; N. Todorov, *The Balkan Town: 1400-1900*, Seattle 1983, tür.yer., E. Hösch, *Geschichte der Balkanländer von der Früzeit bis zur Gegenwart*, Munich 1988, tür.yer.; F. Adanır, "Tradition and Rural Change in South-Eastern Europa during Ottoman Rule", *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century* (ed. D. Chirot), Berkeley 1989, s. 117-176;

Bilal Şimşir, *Rumeli'de Türk Göçleri*, Ankara 1989, tür.yer.; B. Jelavitch, *History of Balkans*, Cambridge 1991, tür.yer.; P. Wittek, "Le sultan de Rum", *Annuaire de l'institut de philologie et d'histoire orientales et slaves*, VI, Bruxelles 1938, s. 361-390; a.mlf., "Yazidgioghlu Ali on the Christian Turks of the Dobruca", *BSOAS*, XIV (1952), s. 639-668; Münir Aktepe, "Osmanlı'nın Rumeli'de İlk Fethettikleri Çimbi Kalesi", *TD*, I (1950), s. 303, 304; Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İFM*, XV/1-4 (1955), s. 209-237.

III. BÖLÜM

TARİHTE AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE

YENİ ÇAĞ'DA (1500-1700) TÜRKLERE KARŞI HAÇLI PROJELERİ

1354-1683 döneminde dört yüzyıl Osmanlı tehdidi karşısında kalan Avrupa'da, üstünlük kurmayı tasarlayan her monark, bu tehdide karşı birleşik bir Avrupa'yı temsil etme ve savaşma iddiasındaydı.

Ortaçağ'da Haçlı savaşlarında önde gelen Fransa, Yeniçağ'da da geleneği sürdürmüş, Osmanlı'ya karşı haçlı planlarına yakın ilgi göstermiş, Bizans'ı veya onun yerine Latin Doğu İmparatorluğu'nu ihya projeleri yazılıp çizilmiş;[1] hattâ yeni çağlarda Avusturya, Venedik Cumhuriyeti, Malta Şövalyeleri yanında Fransız birlikleri Osmanlı'ya karşı savaşmışlardır. 1204-1261 döneminde İstanbul'u elinde tutan Latin imparatorluğu hatırasını, Fransızlar hiçbir zaman unutmadılar. XIV. yüzyılda Osmanlı'nın yayılma döneminde Bizans imparatorları Avrupa'dan yardım istedikleri zaman, daima Latinlerin yeniden şehri ele geçirmeleri kaygısı vardı. Paleologlar hânedanına mensup ve vâris olma iddiasına yalnız Moskof hükümdarlar değil, Fransız hânedanlar da yakın ilgi göstermişlerdir. 1494'te Fransız kralı VIII. Charles Türklere karşı haçlı seferine çıkmadan Andreas Palaeologus'tan *Bizans imparatoru* unvanı-

nı satın almıştı. XIV. Louis, boş sayılan İstanbul tahtına Doğu İmparatoru sıfatıyla oturmayı ciddi olarak düşünüyordu.[2]

XVII. yüzyıl boyunca Türklere karşı kutsal savaş açma XIV. Louis Fransa'sının Avrupa'da üstünlük iddialarının bir sembolü haline geldi.[3] Fransız elçisi A. Vandal'ın şu sözleri, bu fikrin nasıl yaygın olduğunu belirtmektedir: "La chimère d'esprit nombreux mais éloignés des affaires et négligés par les gouvernements; elle redevient la pensée des souverains et des ministres, des capitaines célèbres, des grands ambitieux. Plusieurs se flataient de la conduire un jour et la plaçaient au-delà de leurs entre-prises présentes, comme l'occupation et la gloire de l'avenir".[4]

Öte yandan, Fransız ekonomisi büyük ölçüde Osmanlı ülkesi (Levant) ile ticarete dayanıyordu. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Fransız dış ticaretinin yarısı Levant ticaretine bağlıydı. Osmanlı'ya bu ekonomik bağımlılık yanında I. François'dan beri Fransa'nın Avrupa'da denge politikası, Osmanlı'yla siyasî işbirliğine dayanıyordu.[5] Fransa'da Din Savaşları (1562-1598) sırasında Osmanlı'nın Calvinist Partisi'ni tutmuş olması ve 1572 Saint-Barthélémy katliamı üzerine ticarî ambargo tehdidinde bulunması kayda değer.

Viyana Bozgunu'ndan (1683) sonra "Türkler için kötü akıbetin her türlüsü öngörülmüştür. En müsamahalılar, onları toplu halde Hıristiyanlığa geçirmeye hazırlanırken, başkaları çöllere sürülmelerini... yeryüzünde ne kadar Türk varsa hepsinin kılıçtan geçirilerek ortadan kaldırılmasını uygun görmektedirler."[6]

XVII. YÜZYILDA HAÇLI PROJELERİ

XV.-XVI. yüzyıllarda Avrupa'ya meydan okuyan en büyük tehlikeyi, Avrupa'nın kalbine kadar sokulan Osmanlı Türkleri temsil etmekteydi. Avrupa devletleri arasında ittifak, *birleşme, koalisyon, konfederasyon* girişimleri o zaman ortak savunma ihtiyacıyla gündeme geldi. Ortaçağlardan beri Avrupa'yı temsil eden Papalık ve İmparatorluk, bu kutsal savaşta Avrupa'nın önderliği iddiasında bulundu. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ise Avrupa, Osman-

lı karşısında ezici bir üstünlük kazanınca, Osmanlı ülkesini istilâ ve paylaşma konusu önem kazandı; paylaşmada rekabet bu kez Avrupa devletleri için ortak hareket etme ve uzlaşma politikasını gündeme getirdi; Böylece Avrupa için bir *Şark Meselesi* ortaya çıktı.

Viyana Bozgunu sonrası savaşlar (1683-1699) Osmanlı'nın artık direnme gücünün tamamen yok olduğuna Avrupa'yı inandırdı ve şimdi bu devâsa zengin ülkenin taksimi projeleri ele alındı.

Avrupa'nın üstünlüğü modern bilim-teknolojide ilerlemeler sonucu, ateşli silâhlarda ve gemicilikte devrimsel ilerlemede kendini gösterdi. Askerlikte Devrim (*Military Revolution*), Osmanlı'ya karşı 1593-1606 savaşlarında gerçekleşmiştir. Avusturya-Alman ordularında kısa tüfenk kullanabilen süvari ve tüfenkli piyade taburları karşısında ok-yay ve mızrakla savaşa Osmanlı geleneksel süvarileri (tımarlı sipahi ordusu) savaşma gücünü tamamen kaybetmiş bulunuyordu. Askerî bakımdan ikinci önemli gelişme, kale-istihkâm inşasında surlar yerine alçak tabya sisteminin gelmesidir. Bu yenilikleri Osmanlı çok geç bir zamanda edinmeye çalışacaktır. Diplomasiye gelince, İstanbul'da Batı'nın ikamet elçilikleri bir casus merkezi gibi işlerken, Osmanlı bu işin önemini ancak XVIII. yüzyıl sonunda anlayabilmiştir.

XVII. yüzyılda Avrupa'da askerî teknolojideki gelişmelerden, Avusturya-Alman ordularının üstün ateş gücünden habersiz bir Osmanlı veziri Merzifonlu Kara Mustafa, Osmanlı askerî zaafını ortaya çıkardı. XVII. yüzyıl ortalarında akıllı bir gözlemci, Kâtip Çelebi, Osmanlı'nın "ihtiyarlık dönemine girdiğini söylemiş, devleti temelinden sarsacak hareketlerden kaçınması" uyarısını yapmıştı. Voltaire durumu açık biçimde ifade etmiştir: "J'estoit de la persuadé que le grandeur de cet empire estoit plutôt un faste imaginaire... la guerre présente a débrouillé ce chaos et desmelé tout ce Carra Mustafa Pacha ne l'eussent point porté à Vienne, l'Empire Ottoman aurait conservé encore quelques temps sa réputation." "Çoktan şuna kanaat getirdim ki, bu imparatorluğun yüceliği şimdiden hayalimizde yarattığımız bir heyûladır... Şayet önümüzdeki savaş kargaşayı ve Kara Mustafa'nın Viyana önündeki hezimeti gözümüzü açmasaydı bu imparatorluk hâlâ şöhretini koruyacaktı."

XVII. yüzyılda Türklere karşı Birleşik Avrupa projelerinin ilki, Fransız devlet adamı Sully (1560-1641)'ye aittir (Proje tarihi, 1607).[7] Sully, Papalık ve on beş Avrupa ülkesinden kurulacak bir konfederasyon düşünüyor, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'yı bu konfederasyon dışında bırakıyordu. Konfederasyonun bir meclisi olacaktı ve uluslararası anlaşmazlıkları çözmek için ayrı kurumlar öngörülüyordu. Osmanlılar Avrupa'dan çıkarılıncaya kadar bu birliğin savaşı sürdürmesi öneriliyordu ("une forme de république toujours pacifique avec tous les chrétiens et toujours militante avec les infidèles"). Konfedere devletler 273.800 kişilik bir ordu ve 117 kadırgalık bir donanma vücuda getirecekler, ordu Fransa kralının kumandasında olacaktı (o zamana kadar Türklere karşı savaşın başı Mukaddes Roma-Cermen İmparatoruydu). Avusturya, tabii, projeye karşı çıktı. Kral Henri IV (1589-1610) projeyi destekledi[8] (hâlbuki Osmanlı diplomasisi onun krallığa geçmesini desteklemişti).

Capucin keşişi Joseph'in projesini (1615-1618), papalığa ait haçlı planları[9] arasına koymak daha doğrudur. Joseph, Fransa kralını haçlı ordusunun başına koymaktaydı. Fransız devlet adamları, Türklere karşı mücadeleyi, Avrupa'da Habsburglar karşısında üstünlük mücadelesinin bir gereği gibi görüyorlardı. Joseph'in uzun Haçlı Destanı ün kazandı. Türkiye'de elçilik yapmış (1591-1606) ve Osmanlı-Avusturya savaşında Türklerin uğradığı güçlüklere tanık olmuş Savary de Brèves'in projesi de bir haçlı projesidir.[10] Haçlı seferi planlarında, daima Osmanlı Hıristiyan tebaasının ayaklanıp haçlılara katılacağı umuluyordu.

VİYANA BOZGUNU'NDAN (1683) SONRA HAÇLI PLANLARI

Viyana Kuşatması bütün Avrupa'da heyecanla izleniyor; "Türk" (Osmanlı) sorunu gündemin başında geliyordu. Bozgun üzerine Osmanlı ülkesini taksim projeleri gündeme geldi. Ünlü Filozof Leibnitz'in Türklere karşı savaş projesi, geleneksel *Hıristiyan Av-*

rupa (*Respublica Christiana*) düşüncesinin modern fikirlerle beslenmiş bir versiyonudur. Leibnitz'in planı şu pratik amaçla yazılmıştı: Osmanlı tehdidi karşısında geleneksel Avrupa Hıristiyan birliğinin sağlanması, Doğu'da savaşın devamı. Aslında bu plan, imparator V. Karl (1519-1558)'ın planıydı. Raporunda Haçlı seferlerine sık sık gönderme yapan Leibnitz, Alman imparatorunun adamlarıyla sıkı temas hâlindeydi. Bu kişilerden şansölye J.P. de Schoenborn, imparatorun, Türkler karşısında elleri serbest kalsın diye Avrupa'da barış ve birlik gerçekleştirmeye çalışıyordu (Onun çabalarıyla, XIV. Louis ile ünlü Ren Ligası imzalanmıştı 1658). İmparator Leopold I (1658-1705) için Osmanlı'ya karşı savaş önde geliyordu. Fransız kralının 1670'lerde Ren Nehri doğrultusunda genişleme girişimleri, Alman imparatorluk şansölyesini ziyadesiyle rahatsız ediyordu.[11] Fransa'yı, Osmanlı'yla işbirliği politikasından ayırmak ve Güneş Kral'ın emperyalist iştihası için zengin Mısır'ı taviz vermek Leibnitz planında öngörülüyor; raporda XIV. Louis "Empereur d'Orient" diye anılıyordu.

Osmanlı'ya karşı Saint-Gothard Savaşı (1664)'ından az sonra 1670 tarihini taşıyan ve Avusturya devlet adamlarına sunulan raporlarda Leibnitz, Osmanlı Türklerini dünyada savaş ve istikrarsızlığın başlıca nedeni saymakta, Rusya dahil Avrupa devletleri arasında bir Hıristiyan cephe oluşturmak için bir Avrupa Konfederasyonu önermekteydi.

Dikkate değer bir nokta olarak, Louis XIV Mısır fethine teşvik edilirken Türklerin elinden yalnız Kudüs'ün değil, Hindistan yolunun da Hıristiyanlar (Fransa) için fethedilmiş olacağı belirtiliyordu. Akdeniz egemenliği, o zaman Leibnitz'e göre, tamamen Hıristiyan donanmalarına aitti. Venedik'in denize hâkimiyeti dolayısıyla Osmanlı Devleti Girit'teki ordusuna yardım gönderemiyordu. Leipnitz'in Haçlı planı kuşkusuz Fransız devlet adamlarının planlarından, özellikle XIV. Louis'nin Osmanlı'ya karşı savaş gösterilerinden ilham almıştır: Fransa Kralı'nın donanması 1669'da Venedik'e yardım için Sakız Adası'nı bombardıman etmişti (1681'de Amiral Duquesne Çanakkale Boğazı'nı geçip İstanbul üzerine yürüme girişiminde bulunacaktır).

Özetle, Leibnitz'in Avrupa Birliği projesi, geleneksel bir fikirden yararlanarak Habsburglu imparatorun pratik diplomasisine hizmet için ortaya atılmıştır. "Arkadan düşmanların saldırısından korkmadan" imparator, "barbar Türklere karşı" müttefikleriyle yürüyecektir. Kayda değer ki, Osmanlı'ya karşı bu birliğe, Lehistan ve Ortodoks Rusya dahil ediliyordu. Avrupa'da birlik ve barış sağlandıktan sonra "Barbar Türkler"e karşı harekete geçilmesi ve Avusturya'nın Sırbistan'ı Rusya'nın Kırım'ı alması hedef gösteriliyordu. Leibnitz Planı, 1684'teki Mukaddes Liga'nın bir ön planı sayılabilir.

İmparatorun Doğu'daki savaş planlarını desteklemek için yazılan Leibnitz planı, Paris'te iyi kabul görmedi. Projeye verdiği cevapta (21 Haziran 1672) Fransız Dışişleri Bakanı Arnaud de Pompone, "Biliyorsunuz bu tür projeler Aziz Louis (1226-1270)'den beri moda olmaktan düşmüştür" demektedir ("Je ne vous dis rien sur les projets d'une guerre sainte; mais vous savez qu'ils ont cessé d'être à la mode depuis Saint Louis"). Leibnitz projesinde Mısır'a ait önerilerin, 1797'de Napoléon'un Mısır Seferi'ne ilham kaynağı olduğu düşünülmektedir.[12]

Viyana Bozgunu'nun ardından imparatorun 1683-1687 döneminde Osmanlı'ya karşı ezici zaferleri, Fransız kralı Louis'yi iki bakımdan kaygılandırıyordu: İmparator, Hıristiyan Avrupa'nın kurtarıcısı sıfatıyla tüm kıtada, özellikle Almanya'da, nüfuz ve otoritesinin doruğuna ulaşmıştı. Bu zaferler, Güneş Kral'ın Avrupa'da şa'şasını gölgeliyordu. Türklerin Viyana kuşatması sırasında Avrupa'daki genel korku ve kaygı karşısında Fransa, Padişah'la dayanışma politikasını gizlemeye çalışıyor, Ren Nehri'ne doğru genişleme girişimlerine ara veriyordu. Louis Hıristiyan Avrupa'nın birliğini göstermek için Avusturya ile 20 yıllık bir ateşkes antlaşması imzaladı (15 Ağustos 1684) (Fransa'da birçok gönüllü, Türklere karşı İmparatorun ordusuna katılmıştı).[13] Fransız diplomasisi bir çıkmazdaydı: Fransa, bir yandan I. François zamanından beri Habsburglara karşı Osmanlı'yla gizli işbirliğini devam ettirmek zarureti, öbür yandan Hıristiyan Avrupa karşısında geleneksel *Très-Chrétien* şöh-

retini korumak gereği arasında bocalıyordu. 1685-1689 döneminde Louis, yıkılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kendi başına harekete geçmek ve İstanbul'u almak için yapılan planlarla yakından ilgilendi.[14] Osmanlı'nın çöküş halinde bulunduğu, Çanakkale Boğazı'nı geçip İstanbul'u zapt etmenin kolay olduğu, o sıralarda Fransa'da yaygın olarak konuşuluyordu. 1686'da Osmanlı'ya karşı savaş ve taksim planı düzenleyen rahip Coppin, çağdaşları gibi Türklere karşı savaşta Avrupa devletlerinin bir koalisyonda birleşmesini ve ortak bir kuvvet (100 bin asker ve 200 yelkenli) oluşturmasını önermekte idi. Coppin planında Garp Ocakları (Cezayir, Tunus, Trablusgarp) deniz kuvvetlerinin imhası gerektiği özellikle belirtilmiştir; çünkü Akdeniz'de deniz ticareti bu denizcilerin devamlı gazâ-korsanlık faaliyetinden büyük zararlara uğramaktaydı. Coppin'in düşüncelerinde ilginç bir nokta, Osmanlı'dan memnun olmayan Müslüman halkları, Arapları Osmanlı aleyhine yapılacak haçlı seferinde müttefik gibi görmesidir. Konfederasyona dahil Hıristiyan devletlerin her biri, Osmanlı ülkelerinin taksiminde pay sahibi olacaktı.[15] İstanbul, Fransa Kralı'na lâyık görülüyordu.

Viyana Bozgunu üzerine Kral XIV. Louis'ye Osmanlı ülkesini istilâ planı sunanlar arasında De La Croix dikkati çeker.[16] Osmanlı üzerinde etraflı bilgi sahibi F. P. de La Croix (İstanbul'da elçi sekreteri, öl. 1704) saldırıda Avrupa devletlerinin ittifakını belirtmekle beraber Kral Louis tek başına Osmanlı'yı yenip İstanbul'da imparatorluk tacını giyecek güçtedir, diyordu. Deniz ve kara silâhlarında Fransız teknolojik üstünlüğünü belirttikten sonra, iyi bir casus olan bu elçilik sekreteri, Boğaz kalelerinin harap durumuna işaret ediyor; Boğazları kolayca geçebilecek donanmaya İstanbul'un ahşap evlerini ateşe vermeyi tavsiye ediyordu.

Kral, Doğu'yu fethetme ve İstanbul imparatorluğunu kurma projesini, 1685 baharında ciddi biçimde ele aldı ve sonbaharda İstanbul'a gönderdiği yeni ikamet elçisinin yanındaki Gravier 'Ortières'e,[17] imparatorluğun başlıca limanlarının haritalarıyla, Boğaz kalelerinin planlarını çıkarma ödevi verdi (1386). Onun krala

sunduğu "Mémoire touchant les échelles du Levant" Osmanlı limanlarında ticaret, ithal-ihraç malları, fiyatlar ve ölçüler üzerinde ayrıntıları içeren son derece değerli bir belgedir.[18] Bu belge, Fransız kralının İstanbul'u yakma emrini yerine getirmek için gerekenleri tespit etmektedir.[19] G. d'Ortières, donanmanın doğrudan İstanbul üzerine saldırmasını tavsiye eder. Avusturya orduları İstanbul üzerine gelmeden kralın kuvvetleri İstanbul'u ele geçirmelidir.[20] Osmanlı'ya tâbi milletler silâhlandırılıp ayaklandırılacak, kadın ve çocuklardan başka Türkler katliamla ortadan kaldırılacaktı,[21] ("La nation ottoman contrainte s'exiler au-dela de l'Euphrate et Condamnée en errer dans les déserts de l'Arabie"; "Osmanlı milleti Fırat'ın öbür tarafına sürülüp Arabistan çöllerinde dolaşmaya mahkûm edilecek").

G. d'Oritères, bir tehlikeye dikkati çeker: "Alman imparatoru, bu seferi öğrenir öğrenmez Osmanlı'yla barış yapar, Fransız kuvvetlerini Osmanlı ordusuyla karşı karşıya bırakır," diyor.[22] Kırım Tatarlarına karşı Moskova'yı harekete geçirmeyi öneriyor ve ekliyor: "Il n'ya pas de Chrétiens qui souhaiteront avec plus d'empressement la destruction de ces Infidèles".[23] Kırım ülkesi Moskova'ya bırakılacaktır; Osmanlı'nın Hıristiyan tebaası Türklere karşı "gizli düşman" ("ennemis secrets")dır.[24] Onlar, Osmanlı'ya karşı Fransızlarla birleşecektir. İmparatora yalnız Macaristan bırakılacak, Rumeli'nin tümü, Yunanistan ve adalar krala itaat edecekler, Türkler, Rumeli'yi ve İstanbul'u bırakıp Anadolu'ya kaçacaklar, Osmanlı askeri yok olunca bütün tâbi milletler, bu arada Araplar ayaklanacaktır (tüm Mısır'da ancak 6000 Türk vardır).[25] Büyük Kral, rakip Habsburglara karşı İstanbul'da Doğu İmparatorluğu için ciddi bir girişimde bulunurken, aynı zamanda kendi memleketinde *Edict of Nantes'ı* kaldırıyor, Katolik mezhebi dışında öbür mezhepleri yasaklıyordu. Alman topraklarını işgal girişimleri üzerine Avrupa'da Fransa'ya karşı Alman İmparatoru ve Protestan devletleri arasında ittifak kuruluyor (Augusburg Ligası), savaş (1689-1697) Güneş Kral'ı Doğu macerasından alıkoyuyordu.

Fransız planlarında Mısır'ın hedef gösterilmesinin nedenleri

arasında, Osmanlı donanmasının Girit Harbi (1645-1664) sırasında Akdeniz'de yok olmuş olması belirtilir. Planda, Mısır'ın kolayca alınacağı, İstanbul'un deniz yoluyla gelen beslenme kaynaklarından yoksun bırakılacağı düşüncesi hâkimdir. Mısır'da uzun yıllar konsolosluk yapan (1638-1639, 1643-1646) Jean Coppin, 1686'da bütün Avrupa'da Türklere karşı kutsal savaş çabalarının doruğa eriştiği bir zamanda eserini (*Bouclier de l'Europe, la guerre sainte*, Lyon 1686) yayımladı. Bununla beraber Coppin, kitabında eski haçlı projelerini tekrarlamaktadır. Papa Alexandre VII'ye takdim edilen eserde, Mısır'da Osmanlı egemenliğini temsil edenler, özellikle sayısı 6000'i geçmeyen Osmanlı askeriyle yerli Arap halk arasında anlaşmazlık ve çatışmaları belirtilmekte; genellikle Osmanlı idaresinin sakat ve zayıf tarafları işaretlenmektedir.

AVRUPA KONFEDERASYONU PROJELERİ VE TÜRKLER: WILLIAM PENN'İN DÜNYA BARIŞI İÇİN AVRUPA KONFEDERASYONU

Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak ve mirasına konmak için Ortaçağ haçlı projelerini izleyen emperyalist Avrupa hükümdarları (XIV. Louis, Habsburg ve Rusya hükümdarları, Petro I, özellikle Büyük Catherina) karşısında XVIII. yüzyılda özellikle İngiltere'de dünya barışı adına "humanitaire" proje sahipleri ortaya çıkmıştır.

1693'te yüz yıl sona yaklaşırken William Penn, Avrupa'da genel barış için bir *Avrupa Djet*'i *Devletler Parlamentosu* (*An European Dyet, Par-liament or Estates*) tasarısı ileri sürmüş ve *Turkey*'in (Osmanlı Devleti) bu birliğin bir üyesi olma imkânını ortaya atmıştır.[26] Penn, yalnız Batı Avrupa'da değil, Macaristan'da da Türklerle Habsburglar arasında "kanlı trajedilere" son vermek kaygısıyla bu tasarıyı öne sürdüğünü ifade etmektedir. Girişte Penn, "Tüm tarihî anlatımları gözden geçirirsek saldırganların haktan ziyade genellikle açgözlülükle fetih ve ülkeyi genişletme hırs ve gururu ile harekete geçtiğini görürüz" diyor ve karşılıklı elçilerin gidip gelişi, diplomatik görüşmeler, adaletin savaşa karşı avantajlarını

ortaya koyarak çok kez savaşı önlemeyi başarmışlardır diye ekliyor. İngiltere'de *adalet* iç savaşı nasıl önlemişse devletler arasında da savaşı önleyebilir diye ekliyor. Penn'e göre devletler arasındaki savaş, sıradan halk için bir haksızlıktır. "Adalet, barışın aracıdır". Hükümetler, kargaşayı gidermek, dengeyi ve adaleti yerine getirmek için var olmuştur. Toplumda güvenlik, bireylerin güvenliği demektir. Avrupa'da barışın gerçekleştirilmesi de aynı amacı gerçekleştirecektir. Bir "egemen" veya "emperical *Diet*, Parliament or States of Europe", egemen hükümdarların barış ve düzen içinde yaşamaları için gerekli "Adalet kuralları"nı tespit edecektir. *Diet*, her yıl ya da iki veya üç yılda bir toplanmalıdır. Devletler, aralarında elçilik yoluyla çözemedikleri ayrılıkları *Diet*'e getirirler. Eğer bir devlet, iddialarını belli bir zaman içinde buraya getirmez ve silâha sarılırsa, öteki devletler birleşip onu baş eğmeye zorlarlar. Böylece Avrupa'da barış kurulur, ahali de barıştan nasibini alır.

Penn, bu devletler birliğine *European League* or *Confederacy* adını verir. Devletlerin delegelerinden oluşan *Diet* nasıl meydana gelecektir ve oyların nasıl belirleneceği sorularını yanıtlar: *Diet*'te delege sayısı ve oy hakkı, her ülkenin gelirine göre belirlenebilir, hükmüne varıyor. Almanya İmparatorluğu 12, Fransa 10, Portekiz 3, İsveç 4, Danimarka 3, Polonya 4, Venedik 3, Hollanda 4 delegeyle temsil edilebilir deniyor. Türkler ve Moskoflar bu Diet'e dahil olacaksa, ki bu da "uygun ve adilânedir" ("as seems but fit and just"), her biri 10 veya daha çok delege gönderebilir. Özetle, *Diet* 96 delegeden oluşabilir ve bilinen dünyanın "en iyi ve en zengin kısmını" temsil eder. Oylamada her delege bir oy sahibi olacaktır.

Diet ne kadar kapsamlı olursa o kadar tam ve saygın (*solemn*) olur. Görüşmeler serbest olmalıdır; kararlar böylece daha büyük bir etkinlik kazanır. Toplanma yeri merkezî bir yerde olmalıdır. Kararlar dörtte üç çoğunlukla alınmalıdır. Görüşmelerde dil Lâtince veya Fransızca olmalıdır. Böylece en güçlü ve zengin devlet yolsuzluğa sapamaz; çünkü kalan devletler grubu ondan güçlüdür. Egemen devletler, kendi egemenliğinden fedakârlık yapmış olmazlar. Kendi memleketlerinde halk üzerinde eskisi gibi egemen

kalırlar; savaşa harcanan gelir ellerinde kalacağından bunu halkın yararına kullanırlar. Güçlü devletlerin otoritesinin azaldığı noktasına gelince, bu, artık büyük balık küçük balığı yutar kuralının işlemeyeceğini gösterir.

Böylece artık masum insanların ve Hıristiyanların kanı dökülmez. Hükümetler halkın hayatı için daha şefkatli, Tanrı'ya karşı daha sorumlu olurlar. O kadar dul kadın ve ana-babanın feryatları dinmiş olur.

Öte yandan genel barış sağlanırsa, Hıristiyanlık dışında olanlar gözünde Hıristiyanlığın nam u şânı yükselir, "Hıristiyanların yalnız onlara karşı değil, kendi aralarında haksız o kadar kanlı savaşı büyük ölçüde önlenmiş olur" (sh. 45). Penn, kuşkusuz Habsburglarla Osmanlı Türkleri arasında 1683'ten beri sürmekte olan kanlı savaşları kastetmektedir. İngiltere, o zaman XIV. Louis'nin Fransa'yı büyütmek için giriştiği genişleme politikasına karşıdır; aynı zamanda Habsburgları Avrupa'da egemen bir yere getirecek doğudaki başarılarından kaygı duymaktadır. Penn, bu barış planıyla, kuşkusuz, o zaman İngiltere'de hâkim genel duygulara tercüman olmakta ve İngiliz ticaretinin geliştiği Osmanlı ülkesini bu barış planı içine almaktadır. 1699'da Karlofça'da, Osmanlıların çok muhtaç oldukları barışın gerçekleşmesinde İngiliz ve Hollandalı elçilerin büyük yararı olmuştur. Osmanlı Padişahı, bu hizmeti takdir ettiğini yeni kapitülasyon imtiyazlarıyla göstermiştir (Osmanlı Arşivi: *Nâme Defteri*).

İnsaniyetçi Penn, Macaristan'daki savaşın sebep olduğu yağma ve sefaletlere özellikle işaret eder. Konfederasyondan beklenen başka önemli bir sonuç da, seyâhatlerin kolay ve güvenlik içinde cereyan etmesi, Avrupa'nın Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden beri kaybettiği genel barışa kavuşmasıdır. Avrupa, özellikle Almanya, birçok devlete bölünmüş olduğundan bu projeyle sınırlarda duraklama ve kontroller son bulacaktır. Penn'in sıraladığı yararlar listesinde, Türklerin Hıristiyan ülkelerine akınlarının son bulmasının getireceği faydalar da anılmaktadır. Bazı Hıristiyan hükümdarların ihmal veya göz yumması sonucu, Osmanlıların Hı-

ristiyan ülkelere yaptıkları istilâlar böylece imkânsızlaşacaktır (s. 53). Hıristiyan hükümdarlar birliğe karşı çıkmadığı takdirde, Osmanlı Padişahı da, bütün gücüne rağmen karşısında baş edemeyeceği bir güç olduğunu görecek, Avrupa'da sahip olduğu toprakların güvenliği için bu barışa uymaya mecbur olacaktır. Biliyoruz ki, Yakınçağ'da ticareti ve Avrupa'da denge politikasını devam ettirmek için İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü savunacaktır. Penn, tasarısının uygulanabilirliğini belirtmek için Hollanda'daki *Birleşik Eyaletler*i örnek gösterir.

XVIII. yüzyıl Aydınlanma Çağı (*Enlightenment*) düşünürleri, Türkiye'ye karşı Ortaçağ Haçlı geleneğinden kısmen kurtulmuş, Türkiye'yi tasarladıkları barış planları içine almayı kabul etmiş görünmektedirler.

Avrupa düşüncesinde Osmanlı hakkında değişen görüşleri etraflı biçimde Dr. Aslı Çırakman incelemiştir.[27] Çırakman'a göre Aydınlanma Çağı'ndan önce Avrupa, Osmanlı Devleti'ni *tiran (müstebid)* devletler arasında sayıyordu. Bu görüş sahiplerinden F. Osborne'a göre, Osmanlı tiranlığı (istibdad rejimi) Avrupa devletlerinkinden pek farklı değildir. Osmanlı dahil Avrupa'da tiran rejimi, keyfî ve zor kullanan zâlim bir rejim olarak görülse de, istikrar için gerekli sayılıyor.[28] Tiranlık kavramı, Aristo'nun politika üzerindeki kitabından alınmıştır. Birçoğu Osmanlı rejimini tipik bir *tyranny* olarak görmüştür. Hükümdara karşı duracak irsî toprak sahibi bir asil sınıfın yokluğu, Osmanlı tiranlığının gerçek nedeni sayılır.[29] Fransız siyaset yazarı La Noue, Osmanlı'ya karşı savaşı gerekli göstermek için Osmanlı rejiminin tiranlık karakteri üzerinde durur.[30] Çırakman'a göre,[31] Osmanlı rejimi hakkında Avrupa'da zamanla görüş değişti, bu rejim keyfî ve zalim tiranlık değil, Doğu'ya has despotik bir rejim olarak tanımlanmaya başladı. Despotizm, XVI.-XVII. yüzyılda "haklı bir savaş sonunda elde edilen fetih hakkı sonucu mutlak hükümet" olarak anlaşılıyordu. Ancak Montesquieu tarafından bir Doğu hükümet biçimi olarak tanımlandıktan sonra despotizm, Osmanlı rejimini ifade eden bir kavram olarak yerleşmiş görünmektedir. Despotizm'den anlaşı-

lan, Doğu'ya özgü geri bir kulluk rejimi, kulluğa alışmış bir tebaa üzerinde keyfî ve zalim hükümdarların idaresinde geri ve kokuşmuş bir rejim olarak tanımlanıyor.

Bu tanımlanma onu genel tiranlık tanımından ayırır. Fransa'da Louis XIV. zamanındaki rejim de, bazılarına göre despotik bir rejim olarak algılanıyordu. Montesquieu ise despotizmi gevşetici sıcak iklimiyle Doğu'ya özgü bir toplum tipi olarak tanımlamıştır. Orada yaşayan insanlar, tabiat icabı böyle bir kulluk rejimine boyun eğmektedirler. Böylece Montesquieu, önceki tiranlık kavramını, coğrafya ve özel bir teolojinin belirlediği objektif bir toplum tipi kavramına dönüştürüyordu. Montesquieu teorisi, XVIII. yüzyılda moda oldu.[32] Tipleştirme çabasını biz, zamanımızda, *Sultanizm, Oriental Despotism* teorisiyle Max Weber, K. Wittfogel, F. Braudel ve S. N. Eisenstadt'ta bulacağız.[33]

Montesquieu'den beri Doğu toplum ve siyasî rejimleri üzerinde yerleşmiş bu deterministik bakış biçimi, Avrupa'nın kaçınılmaz üstünlüğü iddialarının temel taşı olmuştur. Son olarak Samuel Huntington'un rasyonel Batı'yı dindar Doğu'dan (ve Türkiye'den) keskin çizgilerle ayıran ve Batı'nın üstünlüğünü tabiî ve gerekli gören teorisi, Montesquieu'den beri gelişen Batı düşüncesinin yeni bir görüntüsünden başka bir şey değildir. Osmanlılar üzerinde Avrupa'da yayımlanmış belli başlı literatürü gözden geçiren Çırakman'a göre[34] XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa'da Osmanlılarla savaşlar artık haçlı savaşları gibi düşünülmüyor, onun yerine Osmanlı sadece politik bir güç ("a mere political force") olarak kabul ediliyor. Ancak genelde, siyaset yazarları Hıristiyan-İslâm mücadelesi görüşü ve Türk tehdidinden hâlâ söz ediyorlardı. Bu yüzyılda gerginleşen ilişkiler sonucu sempati, hayranlık ve aşağılama gibi daha farklı imgeler görülmektedir.

Académie Française üyesi ünlü Abbé de Saint-Pierre (1658-1743) 1713'te Fransa kralına takdim ettiği "Supplément à Abrégé du Projet de Paix Perpétuelle" adlı raporda, Osmanlı Türklerine bakışta yenilik getirmektedir. William Penn gibi genel barış adına pratik "humanitaire" saydığı bu projede Türkler hakkında şöyle di-

yor: "Les Turcs ne songeront plus à faire la guerre ni à l'empereur, ni aux Vénitiennes, ni à la Pologne, ni à la Tsarine, dès qu'ils sauront *La Ligue générale défensive*, signée entre les chirétiens" (Hıristiyanlar arasında imzalanan genel savunma birliği karşısında Türkler, artık ne imparatora, ne Venediklilere, ne Polonya, ne de Çariçe'ye karşı savaşmayı düşünmeyeceklerdir).

AVRUPA YARIMADASININ DOĞU SINIRI

Modern dünyayı jeopolitik bakımdan şekillendiren önemli değişme dönemi, kuşkusuz XVI. yüzyıldır. XVI. yüzyılda Avrupa, uluslararası korporasyonları (Büyük Ticaret Kumpanyaları), ateşli silâhları ve okyanusları fetheden donanmalarıyla dünyaya hâkim olmuştu. Bu süreç, I. ve II. Dünya Savaşları akabinde Büyük Britanya'dan sonra ABD'nin galebesiyle daha da güçlü bir şekilde devam etmektedir.

Avrupa, büyük Asya kıtasının batıda Atlantik Okyanusu'na uzanmış bir yarımadası durumundadır. Tarih boyunca bu yarımada, Asya kıtasındaki büyük değişmelerin etkisi altında kalmıştır. Rus tarihçiliğinin ortaya attığı Avrasya kavramı, Rus siyasî pragmatizmi bir tarafa, coğrafî-tarihî bir gerçeği ifade etmektedir. Avrasya düşüncesini, kuzey Asya ve Avrupa'yı içeren bir kavram gibi düşünebiliriz. Kadim devirlerde Avrupalı kavimler, Avrupa ve Orta Asya'dan Hindistan'a kadar yayılmışlardır. Yukarı Ortaçağ'da Asya kavimlerinin (Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Macarlar, Uzlar, Kıpçaklar, Cengiz Han Mogolları) aksi doğrultuda Avrupa'nın göbeğine kadar yayıldığını görmekteyiz. Güneyde ise Akdeniz, Ortadoğu'yla Avrupa'yı bütünleştirmiştir. Yeni çağlarda Avrupa, doğusunda evvelâ Osmanlı-Türk imparatorluğunun, sonra Rusya'nın yükselmesiyle, yine Avrasya'nın jeopolitik sınırları içine girmiştir.

Roma egemenliği zamanından beri, Tuna ve Drava nehirlerinin güneyindeki Balkan yarımadası ve Anadolu, Avrupa'nın güneydoğusunda ortak tarihe sahip bir tarihi bölge durumunu koru-

muştur. Bölge, Doğu-Roma İmparatorluğu (Bizans) (395-1453) ve Osmanlı İmparatorluğu zamanında (1352-1912) bu birliği sürdüregelmiştir. II. Murad (1421-1451), Macar Krallığı'yla yaptığı antlaşmada (1428) Tuna nehrinin güneyindeki yarımadanın Osmanlı ülkesi olduğu gerçeğini kabul ettirmişti. Bir kelimeyle, üç yüzyıl Avrupa'nın güneydoğu sınırı, Tuna-Drava üzerinde kalmıştır. Böylece, Boğazlar-İstanbul ekseni etrafında Balkan yarımadasıyla Anadolu, on beş yüzyıl, iki imparatorluğun idaresinde sürekli bir ünite, bir *tarihî bölge* olarak yaşamıştır. Bölgenin temel sosyal yapısı, tüm istilâlara rağmen aynı kalmıştır. Kırsal sektör, köylü aile çiftliklerinden oluşuyordu (*Oiko, baştina, çift-hane*). Bizans ve Osmanlı imparatorluk idareleri, bu temel yapıyı dikkatle korumaya çalışıyorlardı.[35] Michel Lhéritier, bu jeopolitik üniteyi "sürekli bir tarihî bölge" (*région historique*) saymaktadır. Boğazlar, Anadolu'yu Balkan'dan, Akdeniz'i Karadeniz'den ayıran bir *engel* değildir. Son zamanlarda Boğazların Avrupa'nın sınırı olduğu iddiası (AB çevrelerinde), Türkiye'yi Avrupa'dan dışlamak için bazı küçük devletlerin ortaya attığı siyasî maksatlı bir iddiadır.

Günümüzde on milyonu aşan nüfusuyla İstanbul, yalnız Balkanlar ve Anadolu için değil, Avrupa için de en önemli metropollerden biri hâline gelmiş; Boğazlar, Karadeniz kuzey ve Tuna memleketleriyle Akdeniz arasında gittikçe yoğunlaşan bir trafiğin işlek kanalı durumunu almıştır.

XVI. yüzyıl başlarında Ortaçağ Avrupa'sı hâlâ bir bütün, *Respublica Christiana* olarak düşünülüyor, Papalık ve imparator, râfızî hareketlere ve Türklere karşı korunması mantığıyla, tüm Avrupa'yı kendi otoriteleri altında tutmak iddiasında bulunuyorlardı. V. Karl (1519-1554) ve Papalar diplomasisi, Avrupa'yı Türklere karşı haçlı ittifakı etrafında toplama çabalarına dayanıyordu. Fakat XVI. yüzyılda *respublica Christiana* sarsılmaya başladı. Fransa, İngiltere gibi güçlü millî monarşiler ortaya çıktı ve imparatora ve papalığa karşı koymaya başladılar. *Birleşik Hıristiyan Avrupa* yerine, bağımsız devletlerin denge politikası ve sonuçta bir *devletler sistemi* ve diplomasisi ortaya çıktı; Fransa, François I (1515-1547), İngiltere Eliza-

beth I (1558-1603), Hollanda Prens Maurice (1584-1609) zamanında tam ve mutlak bağımsızlık siyaseti gütmeye başladılar. İmparator ve Papalığa karşı mücadelelerinde, Avrupa'nın doğusunda yükselen bir süper güce, Osmanlı İmparatorluğu'na başvurmaktan başka çare bulamadılar. Böylece Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa Devletler Sistemi'nin vazgeçilmez bir parçası hâline geldi. François I'in Muhteşem Süleyman'la ittifakı (1526), Avrupa'da fiilen *respublica Christiana*'nın sonunu getirmiştir. Modern Avrupa'nın yalnız siyasî çehresi değil, dinî haritasının yerleşmesinde de bugün tarihçi, Osmanlı faktörüne önemli bir yer vermektedir. Almanya'da protestanlığın yerleşmesinde Osmanlı tehdidi, kuşkusuz en önemli faktörlerden biridir.[36] Ancak 1750-1878 döneminde; endüstrileşen, nüfusu ve hammadde ihtiyacı artan kapitalist bir Avrupa, Balkan yarımadasını kendi nüfuz alanına sokacak, burada uydu devletçikler yaratacaktır.

AVRUPA VE DOĞU'DAN GELEN TEHDİT

Modern Çağlara gelindiğinde, Avrupa, zaman zaman Doğu'dan gelen iki hayatî tehlike altında birleşmek, birleşik bir cephe hâlinde teşkilâtlanmak ihtiyacını duymuştur. 1350-1690 döneminde bu tehdit güneydoğu'dan Osmanlı Türklerinden geliyordu. 1699'dan sonra tehdit, Rus İmparatorluğu'ndan, Çarlık Rusya'sından ve Komünist Rusya'dan geldi.

1350-1690 döneminde Osmanlı'ya karşı birleşme, Ortaçağların haçlı ideolojisinin devamı olarak algılanabilir. Avrupa artık, Kudüs'te İsa'nın mezarını Müslümanların elinden kurtarmak için değil, İstanbul ve güneydoğu Avrupa'da yerleşen Osmanlı'ya karşı Levant'ta Lâtin milletlerin (Venedik, Ceneviz, Fransız, Katalan, vb.) kurdukları kolonileri savunmak için birleşiyordu. Akdeniz'de İtalya ve adalar, Orta Avrupa'da Macaristan ve Avusturya tehdit altındaydı. 1529'dan başlayarak Türk akınları karşısında Almanya'da *Türk Korkusu* dolayısıyla kiliselerde muntazaman çanlar çalınıyordu. Roma papaları bu dönemde de, *Avrupa Hıristiyan Ülke-*

si (reşpublica christiana)'nın temsilcisi rolünü üstlendi (1572 Kutsal Ligası, 1684 Kutsal Ligası). Avrupa'da üstünlük kurmak isteyen her hükümdar, Türklere karşı birleşik Hıristiyan Avrupa'nın koruyucusu rolünü benimsiyordu (Roma-Cermen imparatoru V. Karl; İspanya Kralı II. Philip, Leopold I, Fransa Kralı XIV. Louis). 1350-1690 döneminde Osmanlı'ya karşı Avrupa'da devlet adamları onlarca Birleşik Avrupa Projesi önermiştir.[37] Proje sahipleri, Hıristiyan Avrupa'sını, pek azı Avrupa medeniyetini koruma davasını ileri sürmüştür.

1683-1699'da Batı Avrupa dışında birleşik Avrupa Osmanlı'ya karşı son kesin karşılaşmasında galip geldi. 1684 Kutsal Ligası'nın (Roma-Cermen İmparatoru, Lehistan Kralı ve Venedik, 1686'da Rusya) mücadelesini, tüm Avrupa nefesi kesilmiş izliyordu (günlük haber alma ihtiyacıyla ilk günlük gazete o zaman görüldü). XIV. Louis, Alman İmparatorluğu'na karşı genişleme planlarına o zaman ara vermek zorunda kaldı. İmparator Leopold I (1658-1705), Avrupa'nın kurtarıcısı olarak tüm kıtada büyük bir hükümdar olarak selâmlandı. XVIII. yüzyılda da Avusturya, Rusya'yla birlikte Türk İmparatorluğu'na karşı emperyalist tasarılarını "haçlı" Avrupa'yı koruma kılıfı altında sürdürecektir.

RUSYA

1699'dan sonra yarımada Avrupa'sını Doğu'dan tehdit eden büyük güç, Osmanlı değil, Rusya'dır. Rusya, I. Petro (1689-1725) ile batılılaşarak kendisini Avrupa'nın bir parçası, "öteki Avrupa" yapmayı başarmıştır. Gerçek dönüm noktası 1686 yılıdır. 1684'te Osmanlı saldırısı karşısında Avrupa birleşti; Osmanlı'ya karşı bir Kutsal Liga kurdu ve kuzeyde yeni bir cephe açma düşüncesiyle, o zamana kadar "barbar" saydığı Rusya'yı ittifaka davet etti. Rusya, Karadeniz kuzey steplerini ve Kırım yarımadasını istilâ ederek geleneksel birleşik "Doğu-Avrupa" imparatorluğunu kurmak için, bu daveti kaçırılmaz bir fırsat kabul etti. Liga'ya katıldı (1686). Bu, Avrupa tarihinde bir dönüm noktasıdır. Rusya, Hıristiyanlığın ve

Batı Medeniyeti'nin savunucusu sıfatını benimseyerek, Habsburglarla birlikte Osmanlı'ya karşı savaş dönemini başlattı. Özellikle Büyük Catherina (1762-1796) zamanında, 1768-1774 Savaşı ve onun akabinde Kırım Hanlığı ve Karadeniz kuzey ülkelerinin işgaliyle Rusya, Avrupa'da büyük devlet durumuna yükseldi. XIX. yüzyılda Rusya, bir yandan Batı'da Baltık ve Lehistan'a doğru genişleme, öte yandan kapitalist Batı'nın büyük Osmanlı pazarını istilâ etme tehdidinde bulununca, Avrupa, Rusya'yı doğudaki büyük tehlike olarak görmeye başladı. Rusya XIX. yüzyılda sıcak denizlere inme politikasıyla Avrupa çıkarlarını aynı zamanda Kafkaslar'da, Ortadoğu'da, Afganistan-Hindistan'da tehdit ediyordu.

AVRUPA BİRLİĞİ VE MODERN TÜRKİYE

Modern Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti veya onun devamı değildir. Osmanlı Devleti Batı'da, *Turkish Empire, l'empire turc* diye adlandırılmıştır; Atatürk inkılâbıyla kurulmuş olan modern Türkiye Cumhuriyeti bütünüyle farklı bir devlettir. Anayasa Türkiye Cumhuriyeti'ni, demokratik, lâik, sosyal bir devlet olarak tanımlar; Türkiye hükümetleri, muntazam aralıklarla tüm vatandaşların oy kullandığı seçimlerle iktidara gelir. İslâm dünyasında Türkiye bu vasıflarıyla, yegâne gerçek demokrasiyi temsil eden bir devlet olarak tanınmıştır ve Avrupa Birliği'ne katılmak için tüm koşulları yerine getirmiştir. Fakat AB'ye üyelik konusu ortaya çıktığından beri Avrupa'nın ileri sürdüğü koşullar, XIX. yüzyıl *Şark Meselesi* yaklaşımını hatırlatmaktadır. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda tüm dünya geleneksel medeniyetlerini, ya doğrudan koloni-sömürgeleri hâline getiren, yahut Osmanlı misâlinde olduğu gibi, kendi ekonomik ihtiyaçlarına göre reform adı altında birtakım yapı değişikliklerini kabul ettiren (Osmanlı *Tanzimat* 1839-1877 reformları) bir Avrupa karşısındayız. Bugün, Türkiye'yi kendi bünyesine almak vaadiyle Avrupa Birliği, zorunlu kriterler denilen birtakım yapı değişikliklerini ileri sürmektedir. *Tanzimat* döneminde olduğu gibi, bu yapı değişikliklerinin, bürokratlar ve devlet adamları tarafından halka daha sağlıklı, daha modern bir

idare, ileri medenî hayat koşulları getirmek için kabul edildiği ilân ediledursun, karamsar gözlemciler XIX. yüzyıldaki gibi kapitalist Avrupa normlarının yine Avrupa çıkarları için empoze edildiğini ileri sürmektedir. Türkiye'nin Avrupa Gümrük Birliği'ne girmesini Avrupa tereddütsüz kabul etmiş, fakat Türkiye tam üyelik için dayatınca, katılımın ancak "imtiyazlı ortaklık" rejimiyle mümkün olduğu ileri sürülmüştür. Kendi işçisinin hayat düzeyi, tüm Avrupa devlet adamlarının başta gelen kaygısıdır. Böylece, Türkiye'ye *ortaklık* ile, ancak XIX. yüzyılda olduğu gibi yarı-sömürge statüsü revâ görülmektedir. Gümrük Birliği, Türk ekonomisini her an çökme tehlikesi altında bulunduran muazzam bir dış ticaret açığı getirmiştir. Bazı gözlemcilere göre, Avrupa'nın gelişen memleketlere ekonomik kalkınına yardımları dahi bencilcedir; çünkü fakir bir memleket iyi bir pazar değildir. Avrupa kapitalist sömürü politikasının süregeldiğini iddia edenlerin tepkisi bu gözlemlerden kaynaklanmaktadır. XVIII. yüzyılda Hindistan'dan ve Türkiye'den dünya pazarlarına büyük ölçüde pamuklu ihraç edilirken, XIX. yüzyılda bu hareket tersine dönmüş, Türkiye ve Hindistan Batı pamuklularının pazarı olmuş, bu iki ülke Avrupa fabrikalarına yalnız ham pamuk ihraç eder duruma düşmüştür. Samuel Huntington, içine kapanık bir Avrupa'nın üstünlüğünü her çeşit araçla, gerektiğinde silâhla korumayı salık verirken, tam da XIX. yüzyıl sömürgeci Avrupa'sını savunmakta, Türkiye'yi Avrupa dışında bırakmaktadır.

Son kez, Batı medeniyeti ile öteki dünya medeniyetleri, bu arada İslâm ile Avrupa arasında çatışmayı, tarihin kaçınılmaz bir gelişme aşaması olarak gören siyaset bilimci Huntington'un görüşleri Batı'da hayli rağbet görmektedir.

ÖZETLE

Yukarıda, tarihte Türkiye'nin komşularıyla ve bugün kader birliği yapmaya hazırlandığı Avrupa ile ilişkileri konusunda, stratejik koşullar ve gelişmeler üzerinde genel bir tablo çizmeye çalıştık. Bugün dış tehlikeler gittikçe daha belirli hâle gelmektedir.

Avrupa'da Türklere karşı tarihî haçlı geleneğinin canlandığını (Papalık açıkça AB meselesinde Katolik dünyasını Türkiye aleyhine çevirme çabasındadır ve Ortodoks Kilisesi'yle bin yıllık Şizma'ya son vermekte) ve Türk aleyhtarı Hellenist romantizmin kaybolmadığını gösteren açık kanıtlar vardır (AB içinde Yunan lobisinin başarılı baskısı, Kıbrıs'ın AB'ye kabulü). Dünyada, özellikle Ortadoğu'da kendi çizgisinde bir düzen yaratmaya uğraşan bir süper gücün Ortadoğu'da kendi planlarını zorla uygulama kararı, bölge milletlerinin, özellikle Türkiye'nin hayatî menfaatleriyle çelişki hâlinde. Durum, Batı ittifak sisteminin bir üyesi olan Türkiye ile ABD arasında son zamanda örtbas edilemeyen bir anlaşmazlık aşamasında.

Ege'de tam egemenlik politikası *Etniki Etheria*'nın tarihî hakları Bizans'ı ihya davasının ilk aşaması olarak gündemde. İki yüz yıldır Avrupa bu amaca hizmet ediyor ve bugün Avrupa Birliği içinde tarihî koşullar Yunanlıları her zamankinden daha güçlü olduklarına ve er geç amaçlarına erişeceklerine inandırıyor. Avrupa Birliği'nce Maastricht Antlaşması yapıldığında bütün Yunanlılar bayram yaptı. Türkiye, Yunanistan karşısında bir şey yapamaz ve Yunanlı Avrupa'nın kalkanı arkasında her istediğini elde eder inancına vardılar.

Öbür yandan Cumhuriyet Türkiye'si; 1950'den beri askerî darbeler, ekonomik krizler, nüfus patlaması, köyden şehre hızlı göç sonucu sosyal ve ekonomik dengesizlik, yaygın işsizlik ve fakirlik, etnik ve siyasî istikrarsızlık sonucu millî devletin bünyesinde derin sarsıntılarla karşı karşıya gelmiştir. Türkiye bir taraftan da 1999 büyük deprem felâketi gibi doğal bir afetle sarsılmıştır. Modern Türkiye'ye eski *hasta adam* deyimini lâyık gören birilerinin hayret dolu gözleri önünde, son yirmi yıllık dönemde Türkiye halkı öyle bir dinamizm, öyle bir gelişme örneği göstermiştir ki, AB'ye üyeliği gündeme geldiğinde, tarafsız gözlemciler bu güçlü ülkenin katılımıyla dünya denge sisteminde esaslı bir değişiklikten söz etmeye başlamıştır. Türkiye'nin demografik ve ekonomik dinamizmi korkutacak bir düzeye erişmiştir.

Unutmayalım, enflasyon Türkiye'ye genel bir siyasî, sosyal, ekonomik bünye hastalığı getirmiştir. Dar gelirli katmanda işçi, memur sürekli fakirleşirken, çeşme başındakilerin, bürokratların ve sermaye sahiplerinin (çoğu kendini kurtarma çabasıyla) saptıkları yolsuzlukların açıklanması (lüks göstermeciliği, çifter çifter yatlar, İsviçre'de gizli hesaplar) halk arasında şok etkisi yapmıştır. Bünye hastalığının öbür yüzü, fakirleşen kitlelerin devlet hizmetine yönelmesidir. Devlet işletmelerine gereksiz yere işçi ve memur alınarak bu işletmelerin ekonomik verimliliğini kaybetmesi, özelleştirme hâlinde ekmeğini kaybetme kaygısı içindeki personelin direnci, yeni idarenin rasyonelleştirme çabaları önünde ciddi bir engel olarak ortaya çıkmaktadır. Unutmayalım, Sovyetlerin ekonomik çöküşünde en önemli faktör, yalnız memur ordusu değil, işçi köylü tüm halkın devlet bütçesinden geçinme alışkanlığıydı. Bugün Türkiye'de, enflasyon ve ekonomik krizle fakirleşen, açlık sınırında yaşayan milyonlar, ister istemez, geçimini, bakımını devletten bekler duruma gelmiştir. Hükümet için bunun altından çıkmak âdeta imkânsız bir hâle gelmektedir. Bütçeyi yutan dış, iç borçlanma, fiyat zamlarıyla duruma çare bulmaya çabalayan idare, ister istemez bir kısır döngü içine girmiştir. IMF'ye faiz ödemekten kurtulacağız derken, bunu yapamayacağımız anlaşılmıştır.

En büyük tehlike, 1994'teki gibi bir ekonomik krizin patlak vermesidir. Bu takdirde Türkiye, dev gibi iç ve dış sorunlar karşısında çaresiz kalabilir, işsizlik ve sefalet görülmemiş biçimde halkı vurur, devlet dünyada saygınlığını kaybeder, dış sorunlarda düşman daha cüretli girişimlere kalkar; AB'ye katılma şansı zayıflar. Görebildiğimiz kadar, ekonomik krize yol açabilecek olumsuz gelişmeleri önlemek, hükümetin ve halkın en başta gelen ödevidir. TBMM, devlet adamlarımız bu tehlikenin farkındadır. Roosevelt'in *New Deal* politikasında uyguladığı biçimde yeni iş alanları açılmasına önem verilmektedir (özellikle toplu konut projesi, geri kalmış bölgeler için teşvik yasası, orman niteliğini kaybetmiş alanların satışı ve işletilmesi, turizmi teşvik önlemleri, vb.). Fakat iktidarı kaybetmemek kaygısıyla işbaşındakilerin, evvelki hükümetler gibi popü-

list bir siyasete kendini kaptırmaması çok önemlidir. IMF idarecileriyle teşvikler üzerinde son tartışma böyle bir kaygıdan kaynaklanmaktadır. Uzun vadede problemlerin genel kaynağı, her çeşit gelişmeyi geride bırakan hızlı nüfus artışıdır. Son yıllarda nüfus artışı yavaşlamaya başladıysa da, Doğu'da yıllık yüksek düzeyi korumaktadır (2000 yılında Türkiye nüfus artış hızı, 1.4 ile dünya ortalaması üstündedir: bkz. Serdar Sayan, *Doğu Batı*, sayı 17).

Bütün sorun, geçmişteki gibi milletçe ağır fedakârlıklara katlanmaya meydan bırakmadan problemleri milletçe çözme bilincine erişmektedir. Son iki yılda enflasyonun düşmesi, hızlı sanayileşme, turizm ve ticarette hızlı gelişme, ekonomik büyümenin yüzde 5'in üstüne çıkmış olması ümit vermektedir.

Türkiye, içeride beraberlik ve gelişmeyi tehdit eder görünen iki temel problem karşısındadır: Birincisi Atatürkçülük ve İslâmiyet, başka deyimle mutlak lâik devlet idealiyle dindar bir çoğunluğun ihtiyaçlarını ahenkleştirme problemi, türban sorusunda sembolleşmiş derin bir problem (Samuel Huntington, bu nedenle Türkiye'yi modern dünyada kültürce parçalanmış toplumlar sırasında görüyor); ikincisi, hızla artan bir nüfusun ekonomik dengelere ters düşen gittikçe artan ihtiyaçları. Bir katman halkın aşırı tüketimciliği. Durum, hükümeti radikal önlemler almaya iten bir ağırlık kazanmaktadır. Özellikle, uzun enflasyon sürecinin sıkıntıları devam etmekte, sosyal çatışmayı keskinleştiren muhalif sosyalist akımlar güçlenmektedir.

Gelişen Türkiye ekonomik bakımdan olsun (ticaret hacmi 100 milyarı aşıyor), Avrupa'nın savunması bakımından olsun (Türkiye NATO üyesi olarak yarım yüzyıl Avrupa'yı korumak için ön cephede göğsünü germiştir) Avrupa için vazgeçilmez bir müttefiktir. 1760 km uzunlukta Bakü-Ceyhan petrol boru hattı yapımına başlandı. Borunun geçeceği şehirler Tiflis-Erzurum-Erzincan-Sivas-Kayseri-K. Maraş-Adana'dır. Yılda 50 milyon ton petrol nakledecek. Maliyeti 2.9 milyar dolar. Kerkük-Yumurtalık hattı 70 milyon ton kapasitelidir. Böylece Türkiye, Avrupa enerji ihtiyacı için başlıca enerji hattı üzerinde bir ülke durumuna gelecektir. Papalık, Ka-

tolik dünyasına hitapla Türkiye'nin *Avrupa Birliği*'ne alınmaması gerektiğini ilân etti. Papa, Patrik'i kabul ederek 1054'ten beri süregelen Şizma'ya son verme kararı aldı. Öcalan'ın Yunanistan'a yasadışı getirilmesi davasında tüm sanıklar beraat etti. PKK'lılar oturumlarda hazır idiler (Radikal, 30 Haziran 2003).

AB'nin sunduğu "imtiyazlı ortaklık" projesi Avrupa için Türkiye'den tüm bu avantajları saklamak, fakat karşılığında bir şey vermemek gibi bir simsarlık politikasını ifade eder. Türkiye'nin AB üyesi olmakla çok şey kazanacağı inancına karşı olanlar var. Bir köşe yazarı Avrupa'nın, sorunlarımız karşısında tutumuna bakılırsa Türkiye'nin Yugoslavya gibi parçalama planlarına yabancı olmadığına işaret ediyor (Yiğit Bulut, Radikal, 30.03.2003).

Tarihî gelenek, politikada belki coğrafî koşullardan daha önemli bir rol oynar, görünüyor. 2500 yıl sonra bir Yahudi devletinin kurulması bir tarihî geleneğe dayanır. Doğu Anadolu üzerinde Ermeni iddiaları bir tarihi geleneğe dayandırılmak istenmektedir. Tarihî koşulların elverişli bir hâl aldığı zaman bu tarihî hak iddiaları gerçekleşebiliyor. Chicago Üniversitesi'nde Ermenilerin örgütlediği bir konferansta bir Ermeni ayağa kalkıp aynen şu iddiada bulunmuştur: "Yahudiler Amerikan desteğiyle binlerce yıl sonra kendi devletlerini kurdular, biz Ermeniler Büyük Ermeni devletini, vatandaşı olduğumuz Büyük Amerikan devleti yardımıyla neden kurmuyoruz?"

NOTLAR

1 Delaville le Roulx, *La France en Orient au XIV. Siècle, 1350-1420*, Paris 1886.

2 Faruk Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi (Louis XIV et son Projet de Conquête d'İstanbul)*, Ankara TTK, 2004, *53-60.*

3 Bilici, 63.

4 Albert Vandal, *Les voyages du marquis de Nointel (1670-1680)*, Paris 1900.

5 P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVII siècle*, Paris 1896; K. Fukasawa, *Toilerie et commerce du Levant*, Paris 1987.

6 Bilici, Giriş, 3.

7 T. G. Djuvara, *Cent projects departage de la Turquie (1281-1913)*, Paris 1914, 163-171; Bilici, 63-65.

8 Djuvara, 5.

9 Osmanlı Sultanı 1604 kapitülasyonunda, Capucinlere Türkiye'de misyonerlik müsaadesi vermişti.

10 Djuvara, 190-198; Bilici, 65-68.

11 XIV. Louis'nin genişleme politikasına karşı İngiltere ve Hollanda, Alman imparatorunun doğuda barış yapıp batı Avrupa işleriyle uğraşmasını daima temel bir politika olarak benimsemişler; Karlofça görüşmelerinde Osmanlı ile barışı imzalaması için Avusturya'ya baskı yapmışlardır.

12 Bilici, 89.

13 Bilici, 120-121

14 Djuvara, ibid., 230-236.

15 Bilici, 99-100

16 Bilici, 103-108.

17 G. d'Ortières'le beraber gönderilen eksperlere 1685'ten itibaren verilen emirler Bilici tarafından yayımlanmıştır, *ibid.*, 129-165.

18 Belge, Bilici tarafından notlarla yayımlanmıştır. Bu belgeyle kıyaslanacak başka bir belge Fransız konsolosu Charles de Peyssonel'in eseri, *Traité de commerce dans La Mer Noire*, I-II, Paris 1787, Karadeniz kuzey memleketleri üzerinde zengin ayrıntılar içerir.

19 "Les forces nécessaire pour brûler Constantinople suivant les instructions de sa Majesté" (Bilici, 175); G. d'Ortières, İstanbul'a ait bilgileri Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople*, Paris 1680'den aktarmıştır.

20 Bilici, 184.

21 "il faudroit tout tailler en pièces", s. 185. Esir alınacak 12 bin kişi Fransız donanmasında forsa olarak Fransa'ya gönderilecek.

22 Bilici, 204.

23 Bilici, s. 295.

24 Bilici, s. 296.

25 Bilici, s. 308.

26 William Penn, *An Essay towards the Present and Future Peace of Europe by the Establishment of an European Dyet, Parliament or Estates,* London 1693; W. Penn (1644-1718) o zaman İngiltere'de takibata uğrayan Quaker mezhebine girmiş, hapse atılmıştır. Papa aleyhtarı; barışı, vicdan özgürlüğünü ve demokrasiyi savunan bir düşünür olarak bu alanda çeşitli risaleler yazdı. Bu düşüncelerle Amerika'da Pennsylvania kolonisini örgütledi. Dostu Kral James II sayesinde, John Locke gibi siyasî tutukluları hapisten kurtardı. Penn, ilk kez Amerikan kolonilerinin Birlik hâlinde birleşmeleri hakkında bir planın yazarıdır (1696). 1701'de Pennsylvania için yazdığı Anayasa, 1776'ya kadar yürürlükte kalmıştır.

27 A. Çırakman, "From Tyranny to Despotism: The Enlightenment's Unlightened Image of the Turks", *IJMES*, no. 33 (2001), 49-68.

28 Ibid.

29 Ibid. 51-52; krş. H. İnalcık, "Comments on 'Sultanism': Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Princeton Papers*, I.

30 La Noue için bkz. Djuvara; öteki XVII. yüzyıl gözlemcilerinin Osmanlı tiranlık rejimi üzerinde görüşleri için Çırakman, 53-54; A. Çırakman, *From the "Terror of the World" to the "Sick Man" of Europe*, New York 2001 35-105.

31 "From Tyranny", 56-64.

32 Çırakman, 56-57.

33 Bkz. H. İnalcık, "Comments on Sultanism".

34 Bkz. *From the "Terror of the World"*.

35 Bkz., H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire,* Cambridge 1994, 143-155.

36 C. M. Kortepeter, *Ottoman Imperialism During the Reformation,* New York 1972.

37 Bkz. yukarıda: "Yeni Çağ'da Türklere Karşı Haçlı Projeleri".

KAYNAKÇA

A. N. St. Clair, *The Image of the Turk in Europe*, New York 1973.

Bacqué-Grammont, J. L., - Kuneralp S., ve Hitzel, F., *Réprésentant permanent de la France en Turquie (1536-1991) et de la Turquie en France (1797-1991)*, İstanbul: ISIS 1991.

Beck, B., *From the Rising of the Sun: English Images of the Ottoman Empire, to 1715*, New York 1987.

Bohnstedt, J. W., *The Infidel Scourge of God: The Turkish Menace as Seen by German Pamphleteers of the Reformation Era*, Philadelphia 1968.

Byzance retrouvée, Erudits et voyageurs français (XVI-XVIIIe siècles), Paris 2001.

Chew, S., *The Crescent and the Rose: Islam and England During the Renaissance*, New York 1967.

Duparc, P., *Recueil des instructious données aux ambassadeurs et ministres de France*, vol. XIXIX, *Turquie*, Paris 1969.

Gaillardin, G., *Hustoire du règne de Louis XIV*, 6 cilt, Paris 1871.

Heath, M.J., *Crusading Commonplaces: La Noue, Lucing and Rhetoric Against the Turks*, 1986

Hran, A. Y., *Le Lys et le globe, messianisme dynastique et rêve impérial en*

France aux XVIe et XVIIIe siècles, Paris 2000Kologlu, O., *Le Turc dans la presse française: Des débuts jusqu'à 1815*, Beyrut 1971.

Lavisse, E., *Sully*, Paris 1880.

Leibnitz, G. W., *Projet d'expédition d'Egypte*, yay. L. A. Foucher de Careil, Oeuvres vol. V, Paris 1864.

Nesnier, P., *La participation destroupes françaises a la campage de Hongrie de 1664 contre les Ottomans: la bataille de Saint-Gothard, l er août 1664*, Paris 2001.

Osborne, F., *Political Reflections upon the Government of the Turks*, Oxford 1956. Pierling, *Papes et Tsars*, Paris 1890.

Rouillard, D., *The Turk in French History, Thought and Litarature*, (1520-1560), Paris 1938.

Rycaut, P., *The Present State of the Ottoman Empire*, Londra 1668, (Rycant 1667-1678'de İzmir'de İngiliz konsolosu idi, görüşleri önemli).

Said, E.W., *Orientalism*, New York 1979.

Setton, K. M., *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia 1991.

Schwoebel, R., *The Shedow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk* (1453-1517), New York 1967.

Shaw E. Z., ve C. J. Heywood, *English and Continental View of the Ottoman Empire, 1500-1800*, Los Angles 1972.

Thobie, J., *Interêts et impérialisme français daus l'empire Ottoman (1895-1914)*, Paris 1977.

Thomassy, R., *La question d'Orient sous Louis XIV*, Paris 1881.

Thévenot, J., *Voyages de Mr. De Thévenot au Levant...*, Amsterdam, 1727.

Ursu, J., *La politique orientale de François I*, Paris.

Vandal, A., *Louis XIV et l'Egypte*, Paris 1889.

Valensi, L., *The Birth of the Despot: Venice and the Sublime Port*, İngilizce çev. A. Denner, Ithaca 1993.

KÜLTÜR ETKİLEŞİMİ, KÜRESELLEŞME

KÜLTÜRLERARASI ETKİLEŞME; AVRUPA VE OSMANLI

Kültür değişimi ile kültür elemanlarının aktarılması (*cultural borrowings*) ayrı süreçlerdir.[1] Bir anlayışa göre, kültürleşme, bir kültürü belirleyen temel-değerler sisteminde değişiklik demektir. Gelenekçi toplumlarda ise temel değerler sistemini din belirler.[2] Bazı sosyologlar ve tarihçiler, Avrupa kültürünün, hümanizm ile Hıristiyan dininin bir sentezi olduğunu ileri sürerler. Bir bölüm tarihçiler ise Avrupa medeniyetinin akılcı ve hümanist karakteriyle insanlığın ortak mirası olduğu, onun için, her lâik toplumun temel kültürü olabileceği noktasında birleşirler. Tabiî, kültürü bir değer-sistemi olarak benimseyenlerin, bu sonuncu yorumu kabul etmelerine imkân yoktur. Sonunda yine, kültür değişimi sorusu, kültürü nasıl anladığımız ve yorumladığımız noktasına gelir, düğümlenir. Klâsik dönemde Müslümanlar, Hıristiyan dünyasından ("kâfiristan" dedikleri Avrupa'dan) gelen şeylere *mekrûh* gözüyle bakıyor; tutucu çevreler "Frenkleri" taklit etmeyi küfür sayıyorlardı. Avrupa medeniyetine karşı ilk davranış değişimi; Osmanlı bozgununu belgeleyen 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra bir ölüm-kalım sorusu olarak belirmeye başladı.

Kültür elemanlarının alışverişine gelince, bu bütün kültürler arasında olagelen bir *processus*, bir süreçtir.[3] Kültür elemanı deyince, top tüfekten modaya ve kamu idaresine kadar tüm kültür unsurlarını anlıyoruz. Osmanlılar, XIX. yüzyıla kadar Batı'dan yalnızca teknik unsurları almayı kabul ettikleri hâlde, XIX. yüzyılda idare, kanunlar ve hattâ âdetlerde Batı'dan alıntılar yapmaya başladılar. Bununla beraber, bu yüzyıldan önce de sıkı kültür ilişkileri olmuştur.[4]

Kültür unsurlarını, değer-sistemiyle, yani dinle bağımlı olan ögeler ve tarafsız (*neutre*) olan ögeler diye ikiye ayıranlara hak vermek gerekiyor.[5] Giyim kuşam gibi Batı'nın kültür kimliğini belirten unsurları reddetme, özellikle çöküş devrinde kuvvetlidir. Tarafsız kategori içine, bütün teknik ve teknolojik araçları ve pozitif ilmi koyabiliriz. Top tüfek yapımı, para basımından gümrük idaresine kadar her şey, bu kategoriye girer. Dışarıdan bir korkusu olmadığı yükselme çağında Osmanlılar, Batı'dan kültür alıntıları yaparken çekinmemişler, yararlı gördükleri Avrupa teknolojilerini alıp uygulamışlar; başlangıçtan beri, başarılarını, güçlerini artıran yenilikleri benimsemekte tereddüt etmemişlerdir. Öbür yandan, tarafsız dediğimiz teknikler, hattâ ticaret eşyası, yine de bir kültürün parçasıdır ve onu kullanan bir kültürleşme sürecine girmiştir.[6] Osmanlı seçkin sınıfı, Batı'dan teknik birimleri alırken aynı zamanda yaşam biçimiyle ilgili âdetleri de ister istemez taklide başlamıştır ve bu nedenle, gelenekçi ve tutucu olan halk kitlelerinin tepkisi de aynı dönemde ortaya çıkmıştır.

Bir kültür ögesi, kendi-iç (*intrinsic*) değeri dolayısıyla yayılmaz, çoğu kez onu taşıyan fert veya toplumun prestiji esastır. Osmanlılar, Batılı yaşam tarzı ve değer sistemiyle ilgili unsurları 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra benimsemişlerdi. Yirmisekiz Mehmed Çelebi'den[7] önce, Batı kültür ve medeniyetine hayranlığı hiçbir Osmanlı onun kadar duymamış ve ifade etmemiştir. Başka deyişle Batı, XVIII. yüzyıldan başlayarak beğenilen, taklit edilen bir *prestige-culture* hâline gelmiştir. Rokoko mimarisi ile be-

raber o zaman ekâbir evlerinde Frenk eşyasıyla Frenk odaları döşenmeye başlanmıştır.

Kültür unsurları alıntısında, böylece bir basamaklaşma (hiyerarşi) ortaya çıkmıştır. İlk ve en önemli aktarmalar silâhlarda olmuştur. Savunma aracı, kültür değişiminde özel bir önem taşır. Bir toplum, yalnızca değer-sisteminin de ötesinde bizzat kendi varlığının tehdit edildiğini görünce, düşmanın silâhını almakta tereddüt etmez. Burada içgüdü ve rasyonel düşünce, sosyal-psikolojik faktörleri ve değer hükümlerini geride bırakır. Osmanlı-Türk tarihi bunun açık örneklerini vermiştir. Esasen İslâm kültürü, başlangıçtan beri, bu noktada kesin davranışını belirlemiştir. Düşmanı yenmek için, onun silâhını ve kullandığı taktiği taklit etmek dine aykırı değildir hükmü, İslâm'ın doğuşunda yerleşmiş bir kuraldır.

Batı ilimlerinden bize gelen ilk ilimler de savunma ile ilgili olanlardır. XVIII. yüzyılda *Mühendishâne*'ler, askerlikle ilgili ilimlerin okunduğu mektepler olarak açılmıştı.[8]

Daha önce askerî teknoloji, Batı tıbbı ve coğrafya, pratik önemleri dolayısıyla, Türkçe'ye çeviriler şeklinde XVI. yüzyılda aktarılmış,[9] okul programlarında ancak XVIII. yüzyılda meslek mekteplerinde yer almıştır.

Reform yanlısı İslâm ulemâsı, silâh-araç kavramının sınırlarını fazlasıyla genişleterek İslâm'ın ve İslâm toplumunun bekasını ve yararını sağlayan her çeşit aracı, ilim ve tekniği bu kavram içine aldılar. Osmanlı Devleti doğuşundan beri bu prensibe göre, Avrupa karşısında bir kültürleşme süreci içine girmiş bulunuyordu. 1444'te Haçlı istilâsı karşısında Rumeli'de gerileme, toptan bir kaçış hâlini almıştı. Osmanlı idarecileri, o zaman düşmanın silâh ve taktiğini almakta tereddüt etmediler. Tüfek ve *Tabur-Cengi* denen *Wagenburg* savaş taktiği o zaman alındı[10] ve Osmanlı fütûhâtının en önemli araçlarından biri oldu.

Kültür öğelerinin alınmasında rol oynayan şartları incelerken kısaca, savunma gereği, taklit, prestij ve egzotizm, yani yabancı kültürlere merak ve hayranlık gibi sosyo-psikolojik faktörlere

işaret ettik. Bu koşullar yanında, maddî bakımdan sosyal teması sağlayan ticaret, yabancı ticarete açık liman şehirleri[11] iki kültür arasında aracı grupların varlığı, sürgün ve göç, din değiştirme veya yabancı uzman istihdamı gibi şartlar ve faktörler de son derece önemlidir. Osmanlı kültür değişiminde kapitülasyonlar, Galata, İzmir, Selânik, Beyrut gibi liman şehirlerinde Batılı tüccar gruplarının yerleşmesi, *Levanten*'ler, aracı Rum, Yahudi ve Ermeniler ve nihâyet mühtedîler belirleyici rol oynamışlardır.[12] Klâsik dönem XV-XVI. yüzyılda, önemli kültür taşıyıcıları, sürgünler ve İslâm'ı seçen mühtedîlerdi. 1492'de İspanya'dan Türkiye'ye Yahudi göçü (100 bine yakın nüfus), tekstil, silâh yapımı ve başka alanlarda Batı'dan önemli bir teknoloji aktarımına yol açtı.[13] Bir sanat transferinde, o sanatı yapanların gruplar hâlinde sürülmesi, Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda daima uygulanmış bir süreçtir. Bu yöntem, uzun sosyal kültürleşme yerine, zorla hızlı bir kültür transferi sağlar (I. Selim'in Tebriz ve Kahire'den getirdiği yüzlerce sanatkâr).

Osmanlılar, bu yöntemi uyguladığı gibi sarayda çeşitli milletlerden sanatkârları gruplar hâlinde örgütlemişlerdi. Resim ve nakış sanatında; Anadolu Türkleri *Tâife-i Rûmîyan*, İranlılar *Tâife-i Acemiyân* ve Avrupalılar *Tâife-i Efrenciyân* adı altında faaliyetteydiler. Tabipler de böyle bir ayrılığa tâbiydiler. Sarayda Frenklerden mühendis, ressam ve başka teknik adamlar, "Efrenciyân" adı altında bir dairede toplanmıştı. Bu sistem XVIII. yüzyılda değişti; Frenkler, yani Avrupalılar açılan meslek mekteplerinde öğretmen olarak kullanılmaya başlandı.

Bir kültür ögesi olarak modern ilim metotlarının aktarılmasını da sosyo-psikolojik ve maddî koşullar hazırlar. Fakat bu metotların yerleşip devamını garanti eden belli sosyal-kültürel bir çevrenin o toplumda ortaya çıkmış olması şarttır. Osmanlılar'da daha XVI. yüzyıl sonlarında modern bir rasathâne kuruldu, fakat yaşayamadı; XVIII. yüzyılda matbaa ve mühendishâne sürekli bir varlık gösteremedi. Osmanlı'da pozitif ilim metotları gelişmemiş, sosyal ve ekonomik hayata girmemiş ve bir teknolojiye vücut verme-

miştir. "Avrupa Mucizesi"nin gerçekleşmesinde bu süreç en önemli faktörlerdendir.[14]

Osmanlı tarihinde kültür değişiminde *bürokratlar* kesin rol oynamıştır. Ulema, şerîatın mutlak bütünlük ve kontrolünü sağlamaya çalışırken, bürokratlar devlet ve toplum ihtiyaçları gibi pragmatik düşüncelere bağımlıydılar. Bürokratlar için özellikle 1700'den sonra, düşmanın galebe ve istilâsını önlemek için, her çeşit önlemi almak, devleti yeniden "tanzim" etmek, her şeyden önemliydi. O zamana kadar silâhlar, savunma tesisleri ve askerî taktik, idare usulleri, geleneksel ustadan-öğrenme yolu ile pratik usullerle sağlanıyordu. XVIII. yüzyılda ıslahatçı bürokratlar, bunun yeterli olmadığını gördüler. Habsburglar'a ve Ruslar'a karşı Doğu'da müttefik arayan Fransızlar'ın bu dönemde bunu Osmanlı ricâline anlatmaları, yardıma hazır olmaları, yani Batı'nın siyasî-askerî ilgisi de önemli rol oynadı; böylece Avrupa'da gelişmiş pozitif ilimler ilk kez mühendishânelere sistemli bir öğretim konusu olarak girdi.

Özetle, Osmanlı Batılılaşma-modernleşme hareketlerini şu çerçeve içinde araştırmak gereklidir. İlk dönem: Hirfetler çerçevesinde el sanayiinin hâkim olduğu dönem. Onun yanında büyük devlet askerî imâlat tesisleri: Tophâne, tersâne, güherçile fabrikaları, çelikhâne, madenler, darphâne, Batı teknolojisinin nüfuz ettiği en önemli kuruluşlardır.[15]

1700'den sonraki ıslâhat dönemindeyse, doğrudan doğruya Batı metotları ve nihâyet pozitif ilimler, bürokrasi eliyle aktarıldı. Fakat askerî savunma ihtiyacı bu aktarmaların ana sebebiydi. 1839 Tanzimat Dönemi'nden sonra idarî usûller ve kanunlar da alınmaya başladı ve geleneksel değerler sistemiyle ciddi çatışma bu dönemde ortaya çıktı. O zamanlar Yeni-Osmanlılar, –Namık Kemal ve Ziya Paşa– Batı'nın teknolojisini alarak modernleşeceğiz, fakat onun değer sistemini reddederiz, diyorlardı. Ziya Gökalp, bunu sosyolojik bir sisteme bağlamak istedi. Buna karşı kültür değişiminin, sosyal-kültürel bir bütün olarak gerçekleşti-

ğini ileri sürenler, tam bir modernleşme için belli bir sosyal yapı gelişimini şart görenler, Cumhuriyet döneminde bu kültür politikasını hayata geçirdiler.

Avrupa kültürü üzerinde Osmanlı etkisi konusuna gelince, aktarımlar ve etkiler ayrı ayrı ele alınabilir. Doğrudan doğruya temas sonucu alıntılar, doğal maddeler ve mamûl eşya kullanımında açıkça görülür (sof, ipekli kumaşlar, kahve vb.). Etkiler de ise, egzotizm, Doğu'ya ait romantik düşler, sosyal âdetler (askerî bando, kahvehâne, halı kullanımı gibi), sanat ve davranış biçimleri söz konusudur. Fransa'da yüksek ayrıcalıklı sınıfın kabul ettiği Türk-Osmanlı egzotizmi yanında, daha geniş biçimde Fransız halkının bunun gibi kültür aktarımlarını ayırt etmek gerekir. Bu bakımdan H. D. Grégoire'a göre[16] köylü çevrelerinde bile *oriental* etkilerden söz etmek mümkündür.

Fransa'da bir Osmanlı kolonisinden, bu yol ile gerçekleşen etkilerden söz etmek mümkündür. Osmanlı dünyasından şu veya bu şekilde Fransa'ya gidip yerleşmiş az sayıda Müslüman Türk yanında, özellikle Doğulu Hıristiyanlar ve Yahudiler bu etkilerde başlıca aracı rolü oynamışlardır.

1340'lardan başlayarak XVI. yüzyıl sonlarına kadar birçok Türk/Osmanlı elçisi, İtalya ve Fransa saraylarını ziyaret etmişlerdir. Kıyafet ve âdetleri büyük merak uyandıran bu ziyaretler sonucu yüksek çevrelerde bu ülkelerde *Türk modası* (*alla turca, turquerie*) başlamıştır.

Bu elçilerin gidiş-gelişinde halk sokaklarda birikerek büyük bir ilgi ile elçi alayını izliyordu. 1721'de Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin elçiliği Paris'te Türk modasının yayılmasında önemli bir aşamadır (bkz. ileride). 1797'de Fransa'da ikamet elçisi olarak Paris'e yerleşen Esseyid Ali Efendi hakkında Fransız elçisi Herbette'in anlattığına göre o zaman "Paris âdeta İstanbul mahallelerinden biri hâline geldi." Böyle tantanalı ziyaretler, ressam tablolarında tespit edilmiştir. Aslında Fransa sarayı, bu ziyaretlerden halk arasında ve dünyada prestijini yaymak bakımından yararlanmaya çalışıyordu.

E. Charrière, XVI. yüzyıldaki kültürel etkileri özetleyerek bu dönemde Fransız elçilerinin sık sık İstanbul'u ziyareti, Türkler'in yaşamı ve kültürü ile tanışma yolunu açtığını söylemektedir. I. François (1515-1547), özellikle onlardan bunun gibi ayrıntıları işitmek istiyordu. O zaman her tarafta Osmanlı üstünlüğünün sırlarını öğrenme kaygısı vardı. Bu elçilerin (J. Maurand, N. de Nicolay, B. de Montluc, P. Belon, Monsieur d'Aramon, Du Fresne-Canaye, Jean Chesneau) yayımlanmış eserleri, XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti ve ülkesi hakkında önemli bilgiler sağlar ve Venedik balyoslarının ayrıntılı raporlarını[17] tamamlar. Elçiler, İstanbul'da Rum ve Ermeni tercümanları kullandıklarından dolayı bu yazılar Türkler aleyhinde birçok kasıtlı yanlış bilgileri de içermektedir. Öte yandan yerli gayri-müslim tercüman (dragoman)lara her zaman güvenilmediğinden Venedik'teki *giovanni della lingua* örnek alınarak, Paris'te XIV. Louis zamanında, Fransızlar'a genç yaşta Osmanlıca ve Doğu dilleri öğretmek üzere *Jeunes de Langues* adıyla bir okul kurulacak, burada yetişen gençler elçi ve konsolosların hizmetine gönderilecektir. Bu mektebin kuruluşu ile aynı zamanda, Doğu dilleri ve kültürleri üzerinde ciddi bilimsel araştırmaların temeli atılmış olacaktır.[18] Onlardan bazıları Türkçe tiyatro eseri yazmayı denemişlerdir (bu metinler *Bibliothèque Nationale*'de bulunmaktadır). İstanbul'da XIX. yüzyılda dışişlerine bağlı bir *Tercüman Odası* örgütleninceye kadar[19] böyle bir ihtiyaç duyulmaması, iki toplumun davranış farkını göstermesi bakımından ilginçtir.

Bu resmî ziyaretler dışında Fransız elçilerinin veya konsoloslarının Fransa'ya dönüşlerinde beraberlerinde getirdikleri çocuklar ve hizmetkârlar, Paris'te Katolik din terbiyesi verilerek Hıristiyanlaştırılmaktaydılar. Türk-Osmanlı terbiyesi almış esir kadınların da bu şekilde Fransa'ya götürüldüğü malûmdur. XVIII. yüzyılda *egzotizm*, Türk-Modası (*turquerie*) ile etkiler daha yaygın bir hâl almıştır. 1700 yılında Paris'te Katolik dininde yetiştirilmek üzere Ermeni çocukları için 12 burs bağışlandığını biliyoruz. Cezvit ve Capucin misyonerlerinin Osmanlı ülkesinde faaliyette bulunmalarına, daha XVII. yüzyıl başlarında kapitülasyonlarla izin veril-

mişti. Onlar, Katolikliği özellikle Ermeni ve Rumlar arasında yaymışlardır. Rumlar ve Ermeniler, Türk dilini ve çevreyi yakından bildiklerinden, tercüman olarak da kullanılmaktaydı. İlginç bir olay da şudur: 1743 yılında Kral, Maréchal de Saxe'ın Türk, Tatar, Eflâk ve Polonyalı süvarilerden kurulmuş bir Doğulu birlik oluşturmasına izin vermiştir.

Türk-Osmanlı olarak Marsilya ve Güney Fransa'ya gelip-giden veya buraya yerleşen Müslüman tacirler görüyoruz. Tüccar olarak özellikle Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler dikkati çekmekteydi. En önemli Doğulu Hıristiyan koloniyi Ermeniler oluşturmaktaydı. Daha XV. yüzyılda, Müslüman tacir ve ajanların İtalya'da yerleşmiş bulunduğunu ve Müslüman tüccarın ikametleri için ünlü *Fondaco dei Turchi* sarayının tahsis edildiğini bilmekteyiz.[20] Marsilya'da Müslümanlar'a tahsis edilmiş böyle bir yer hakkında kayıt yoktur. 1728'de Marsilya'ya zeytinyağı ithâl eden bazı Müslüman tâcirleri Fransızlar'ın dolandırması üzerine, olaya Girit Paşası müdahale etmiştir. Fransız makamları, böyle olaylarda kendi tüccarı için Osmanlı ülkesinde karşı önlemler alınmasından korkarak dikkatli davranıyorlardı.[21]

İlginç başka bir olay da şudur: Fransız Kraliçesi Marie de Médicis'in etrafında kendisi için Türk halıları dokuyan Türk hanımlardan söz edilmektedir. Bu biçimde Türk halıları dokunması için daha 1568'de Paris'te Müslüman halıcıların bir korporasyon oluşturduğunu bilmekteyiz. XVII. yüzyılda bu imâlât, tamamen durmuş görünmektedir.[22]

Fransa'da, özellikle XVII. ve XVIII. yüzyılda, büyükçe bir müslüman kolonisini Türk forsalar oluşturmaktaydı. XVII. yüzyıl sonlarında, binin üzerinde forsa kullanılan Fransız donanmasındaki Türkler'in oranı % 20 idi (Türkler özellikle dayanıklı kürekçi olarak tercih edilmekteydi). Bu forsaların çoğu, satın alınmış esirlerdendi. Forsalar, çok serbest bir şekilde genel hayata katılabiliyorlardı. Kayıkçılık, kahvehânecilik gibi mesleklerde onları görmekteyiz. Böylece Türk forsaları Marsilya'da yerli halkla günlük temas hâlindeydiler ve bazılarının ailelerine para gönderdikleri kayde-

dilmiştir. Türk forsalar kırmızı fes giymekte, böylece ötekilerden ayrılmaktaydılar. İlginç bir grup da Osmanlılar'a esir düşüp Türkler arasında yaşamış, sonra fidye ile kurtarılmış Fransızlar'ın oluşturduğu gruptur. Öte yandan, Osmanlı limanlarında konsolos ve elçilerin hizmetinde uzun zaman kalmış, sonra Fransa'ya dönmüş Fransızlar vardır. Tabiî bunlar, orada gördükleri âdetleri memleketlerine taşımaktaydılar. Bu arada, Türkiye'de faaliyette bulunan din adamları ve misyonerlerin de kültür alışverişinde önemli bir yeri vardır. Bu misyonerler, sadaka toplayarak Türkiye'de esir düşmüş Hıristiyanları memleketlerine geri getirmek için özel bir faaliyet göstermekteydiler.

OSMANLI KÜLTÜRÜ, HALK KÜLTÜRÜ, İSLÂMLAŞMA

Halk kültürünün, yaratıcı yüksek kültürün, başka deyişle prestij kültürün taklidiyle geliştiği ve oluştuğu iddiası, Osmanlı örneğinde kuvvetle destek bulur. İran ve Anadolu'da Mogol egemenliği döneminde ilk dönem Osmanlı kültüründe Abdal-Kalenderîlerin, daha sonra Bektaşî ve Alevîlik kültüründe, tarîkatlarda, Avrasya şamanizininin güçlü etkisi bilginlerce kuvvetle ileri sürülen bir tezdir (F. Köprülü, Abdülkadir İnan, Emel Esin, I. Mélikoff, J. P.- Roux, A. Y. Ocak). Buna karşı, o yüzyılda Anadolu'da yayılan Kalenderîlik ve Haydarîlik akımlarında Avrasya halk kültür ögeleriyle yüksek tasavvuf teorilerinin (*vahdet-i vücûd*) bağdaştırıldığı ve derviş kültüründe bu teorilerin basit formüller hâline indirgendiği (Abdal Musa, Yunus Emre, Kaygusuz Abdal), özellikle şamanist cezbe (*extase*) ve semâ' tekniklerinin devam ettiği (Barak Baba, Mevlâna) öne sürülmektedir. Bu akım, Osmanlı kültüründe sonuna kadar etkisini sürdürmüş, Bektaşîlik, Mevlevîlik, Halvetîlik, toplumun yüksek katmanlarında müritler toplamış, yüksek kültürün bir halkası hâline gelmiştir.

Öbür yandan, prestij kültürünü temsil eden Osmanlı saray kültürünün, azınlıkların kültürleri üzerinde nasıl güçlü bir etki bırak-

tığı, yaşam tarzında, davranışlarda, kıyafette, yeme-içmede nasıl belli standartlar yarattığı âşikârdır. İslâmlaşmalarda, prestij kültürünün başlıca etkenlerden biri olduğu daima belirtilmiştir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda zaman zaman katı bir tutuculuğun üstün geldiği dönemlerde (Kadızâdeliler) Sultan, gayri-müslimlerin Müslümanlar gibi giyinmelerini, ata binmelerini, esir kullanmalarını yasaklayan fermanlar çıkarmak zorunda kalmıştır. Balkanlarda millî devletler kurulduktan sonra, Osmanlı dönemi kültür eserlerinin çoğunun barbarca yok edilmeye çalışıldığına bugün dahi tanık olmuyor muyuz? Dilde, yer ve kişi adlarında "temizleme", Osmanlı dönemi külliyelerinden kalma mimarî eserlerin sistemli biçimde tahribi, bir kültür savaşı niteliğini almıştır. Yalnızca bu olay, Osmanlı yüksek kültürünün kitleler üzerinde nasıl derinliğine bir kültürleşmeye (*acculturation*) yol açtığını göstermesi bakımından kayda değerdir.

Osmanlı yüksek kültürünün etkisiyle birlikte etnik gruplar arasında karşılıklı etkileşim ayrıca önemlidir. Büyük şehirlerde nüfusun büyük bölümünü, Müslim ve gayri-müslim esnaf oluşturmaktaydı. Şehrin ikamet mahalleleri kesiminde dinî cemaat mensupları kendi tapınağı etrafında özel hayatını sürdürürken, esnaf "pazar" bölgesinde yan yana, birlikte faaliyette bulunurlardı. Klâsik dönemde, loncalarda esnaf, Müslim ve gayri-müslim diye ayırt edilmezdi; herkes bir arada çalışır, bayramlarda, "teferrüclerde", birlikte eğlenir, kaynaşırlardı. Öte yandan Osmanlı ordusu, çeşitli din ve kültürde insanları bir araya getiren önemli bir kültürleşme çevresi oluşturmaktaydı. Klâsik dönemde Osmanlı ordusunda, Hıristiyan askerî gruplar (Hıristiyan tımar erleri, Voynuklar, Eflâk, Martolos birlikleri) önemli bir sayıya ulaşmıştı. Binlerce Hıristiyan çocuk kul sistemi içinde Osmanlılaştırılmaktaydı. Klâsik dönemde saray ve ordu için Hıristiyan çocukların "devşirilmesi", *devşirmeler*, kul sisteminde önemli yer tutmakta (yılda 3000 devşirme oğlanı), Osmanlı yüksek sınıfını oluşturmaktaydı.

Öte yandan, dışarıdan imparatorluğa her yıl giren esirlerin, yılda yirmi bin kişiyi geçtiği hesaplanmıştır. Çoğunlukla onlar da

Osmanlı toplumuna mâl olmaktaydı. Osmanlı imparatorluk sisteminin, tarafsız bir *kültürleşme potası* oluşturduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Hıristiyan Bizans'tan kalan "Rum" halkının Müslüman Osmanlı idaresi altında ve toplumunda, uzun yüzyıllar boyunca karşılıklı kültür etkileşimi üzerinde F. W. Hasluck'tan[23] beri en kapsamlı araştırmayı Michel Balivet'ye borçluyuz.[24] Balivet'ye göre, Osmanlı'nın benimsediği *Rûm* sözcüğü, sadece coğrafî bir terim değil, "şaşırtıcı biçimde" gerçek bir insan ve kültür kaynaşmasını ifade eder. Hıristiyan Rum olsun Müslüman Türk olsun, bu kaynaşmada gerçek bir değişikliğe (*transformisme*) uğramıştır (Avant-Propos, 2-3). Haklı olarak Balivet, Türkler'in, başlangıçta Anadolu ve Rumeli'de Hıristiyan çoğunluk içinde nasıl olup da egemen bir grup olarak yaşadığını sorgular. Bu şaşırtıcı olgunun açıklamasını, XV. yüzyıl Tımar defterlerinde Rumeli'de buluyoruz. Osmanlı Devleti hizmetine giren Hıristiyan tımarlı sipahileri ve diğer yerli askerî grupları tahrir defterlerinde tespit ettiğimiz zaman, istilânın bir yok etme ve yerine geçme değil, bir uzlaşma ve özdeşleşme (*integration*) olduğu sonucuna vardık. XV. yüzyıl sonlarında Rûhî tarihinde "gün olur binlerce Hıristiyan İslâm'a geçerdi" gözlemi yapılmıştır. "Tanrı'nın kendilerini terk ettiğine" inanan (Gregory Palamas'ın mektupları, 1354) yerli Rumlar'ın kitle hâlinde İslâmlaştıklarına şüphe yoktur. İstanbul Patriki' nin bunu önlemek için İznikliler'e mektup yazması bunda kuşku bırakmamaktadır. İslâmlaşma, ilk beylik döneminde geniş ölçüde gerçekleşmiş görünmektedir. Hüdavendigâr dönemindeki Tahrir defterlerinde (ilki 1487) köy adları Türkmenler'in geniş ölçüdeki yerleşimlerini ortaya koymaktadır. G. Pachymeres'in kaydettiği gibi gâzi akınları yüzünden Bithynia Rumları'nın kitle hâlinde yurtlarını bırakıp kaçtıklarında ve yerlerini istilâcılara bıraktığında kuşku yoktur. Bu durum, vergi kaynaklarını kaybetmek istemeyen beylerin, Rum köylülerini yerlerinde tutmak için, neden "istimâlet", (hoşgörü ve koruma) siyasetine önem verdiklerini de açıklar. İslâmlaşan yerli Rum ve Ermeniler, doğal olarak bazı Hıristiyan inanç ve âdetlerini yeni dinlerine aşılamaktaydılar.

Bir "Osmanlı kimliği" gerçek midir? İslâmlaşma, nüfus ve kültür kaynaşması süreci, Bizantinistler tarafından (Speros Vryonis ve Michel Balivet) ele alınmış ve birçok nokta aydınlığa kavuşmuştur. Balivet, dinler ve etnik-gruplar-üstü (*supra cofessionelle et supra-éthnique*) tek bir bilinçten (*une conscience unitaire*), bir Osmanlı "melting pot"undan söz etmekte haklıdır. Osmanlı toplumunda Müslüman ve Hıristiyanlar arasında evlenmelerden yeni bir halk tipi *Mixobarbaroi* ve *Ahriyân* ortaya çıkıyor. Osmanlı makamları Müslüman adı taşıyıp da İslâmiyet'in kurallarını yerine getirmeyen mühtedîleri gerçek Müslüman saymıyorlardı. Resmî sayımlarda onları, *ahriyân* adı altında ayrı yazıyorlardı. Bunun yanında Hıristiyanlığını saklayan mühtedî Müslümanlar (*cryptochristians*) oldukça büyük bir kitle oluşturmuştur.[25] Öbür yandan İslâmiyet, Müslüman'ın yaşamını, tüm davranışlarını sıkı kurallara bağlayan bir din olarak, mühtedîyi güçlü bir kültürleşmeye tâbi tutar. Müslüman olan gayri-müslim zamanla Osmanlı-İslâm cemaatinin tam bir parçası olur. Balkanlarda Müslüman olmak, Türk olmak anlamına gelir. Gerçekte, *Osmanlı emperyal kültürü ve İslâm, bir Osmanlı kimliği doğurmuştur.* XIX. yüzyılda millî bilinç ve hareketler karşısında Tanzimatçılar bu "Osmanlılık" bilincini canlandırmaya, böylece imparatorluk birliğini kurtarmaya çalışacaklardır.

Tahrir defterlerinin ortaya koyduğu gibi, Hıristiyan nüfusunun azaldığı XV. yüzyıldan önce, Anadolu'da önemli Rum, Ermeni nüfus bölgeleri mevcuttu ve Selçuklu döneminde bu gruplar daha da genişti.[26] Örneğin, Karamanlı Rumlar'ın bir bakiyesi olarak Konya civarında Sille, XX. yüzyıla kadar bir Rum-Türk Müslüman kasabası durumunu korumuştur. Derenin bir tarafı Rum öbür tarafı Müslüman mahallelere aitti ve bu insanlar kutsal yerleri ortaklaşa ziyaret ederlerdi.

Eserini 1330'larda yazan Âşık Paşa,[27] kültür ayrılıkları üzerinde insanların, insan olarak birbirleriyle anlaşmaları gereğini vurgular ve şöyle bir hikâye anlatır: Bir Arap, bir Acem, bir Türk ve bir Ermeni birlikte yola çıkarlar; bir yerden üzüm satın almak ister-

ler, fakat birbirine bu isteklerini, dil ayrılığı yüzünden anlatamaz, kavga ederler. Sonra üzüm gelince her biri isteklerinin aynı olduğunu görür. Âşık Paşa, bu hikâyeyi anlattıktan sonra insanlar "bir evdendir, bu cümle mevcûdât muhtelif düşmüştür, illâ mahlûkât Tanrı birliğine ermek için ikilikten kaçmak gerek" hikmetini ifade eder. Mevlâna gibi Âşık Paşa'nın bu sözleri, o dönemde özellikle bağnazlıktan uzak sufî-derviş çevrelerinde, dinî ve etnik bakımdan karışık Anadolu toplumunda, uzlaşma ve kaynaşma gereğini ifade etmektedir. O dönemde Konya'da Mevlânâ, hangi dinden olursan ol gel, davetiyle mistik İslâm'ın Anadolu'da dinler üstü birlik çağrısını dile getirir. Beylik dönemi toplum ve kültür çevresinde dinlerin ve halkların uzlaşma gereğine inancı, 1354'te tutsak Selânik Başpiskoposu Gregory Palamas'ın bağnazlığı karşısında Osmanlılar'ın tutumunda açık ifadesini bulmuştur.[28]

Klâsik dönemde Osmanlı Devleti'nin hilâfet ve İslâm politikasında, özellikle 1571'de Lepanto'da Hıristiyan devletlerin Kutsal Liga ile birleşip Osmanlı donanmasını yok etmeleri, İstanbul'u tehdit etmeleri üzerine ilk kez bilinçli bir Hıristiyan düşmanlığı kendini gösterecek, fakat bu çok sürmeyecektir. Hıristiyan reâyâ arasında başkaldırma hareketleri de o zaman görülecektir.

TOPLUM VE KÜLTÜR, HALK KÜLTÜRÜ VE SEÇKİNLERİN KÜLTÜRÜ

Emile Durkheim'a göre organik bir bütün olan toplum yapısını belirleyen üç temel olgu vardır: İletişim (*communication*) (dil ve öbür iletişim araçları); insanın iradesi dışında toplum yaşamını belirleyen dış koşullar (demografik, ekonomik olgular); örfüâdât, ahlâk ve hukuk gibi *normatif* kurallar. Durkheim'ı izleyen Radcliffe-Brown'a göre de her toplum-kültür, tümüyle özgün bir sistemdir ve bir sistem olarak ele alınmalıdır. Bu yapısal-işlevsel (structural-functionalist) kavrama göre, sosyal ilişkileri ve kültürü, içinde bulunduğu sosyal sistem belirler. Sistemin parçaları arasında işlevsel bağımlılık, sosyal ilişkileri tayin eder.[29]

I. Dünya Savaşı'ndan sonra etnik-millî toplumlarda, millî kimlik, millî kültür, temel toplum sorusu olarak ele alınmaya başlamıştır. Ziya Gökalp'in sosyolojisinde bu kavram, en köklü biçimde geliştirilir. Durkheim'ın (1950'lerde Radcliffe-Brown'ın) yaklaşımını, yani toplumu ve sosyal olguyu organik bir varlık, bir sistem içinde inceleme metodunu, Gökalp Türk toplumu üzerinde incelemeleriyle genişletmiştir.

Bu görüş karşısında XIX. yüzyılın evrimci (*evolutionist*) sosyologlarına göre medeniyet, bir çizgide tek doğrultuda gelişen kültürün ileri bir aşamasından başka bir şey değildir. Bu gelişim çizgisinde medeniyet, işbölümü hayli gelişmiş, soyut ve aşkın (*transcendental*) bir Tanrı inancına erişmiş, bilgi ve teknolojide uzmanlaşmış kurumlara sahip toplumların temsil ettikleri bir sosyal-kültürel gelişim aşamasıdır. Nihâyet, medeniyetin bir kaynaktan çıkarak (*babilonianism*) kültür temasları ve alıntılarla yayıldığını ileri süren bir yaklaşım (*diffusionist*) vardır. *Diffusion* teorisinin başlıca temsilcisi Gordon Childe ve Arnold Toynbee'dir. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında, özellikle Balkan Savaşı felâketinden sonra bir Türklük-kimlik bilinci her zamandan çok varlığını hissettirmişti. 1915'te Dârülfünun muallimlerinden Ziya Gökalp ve M. Fuad Köprülü, bir *Âsâr-i İslâmiyye ve Milliyye Encümeni* kurulmasında ön ayak olmuşlardır. Bu bilim kurumu İslâmî konulardan çok yönetmeliğinde, "Türkler'e ait müessesâtı muhît-i ictimaîsi" içinde araştırma görevini üstleniyor; "Din, ahlâk, hukuk, iktisat, lisân, bediiyyat (estetik), fenniyat (teknoloji) ve bünye-i ictimaiyye" araştırma alanları olarak tespit edilmiş; ve bir *Millî Tetebbu'lar Mecmuası* çıkarılması kararlaştırılmıştır. İlk sayısı 1915'te çıkan mecmuada, Ziya Gökalp ve Fuad Köprülü, Türk kimliğine ve kültürüne ağırlık veren incelemeler yayımlamaya başlamışlardır. *Mecmua*'nın başlığında, "İslâm Medeniyeti ve Türk Harsına ait Millî Tetebbu'lar" sözlerini okuyoruz. Bu sözler, Gökalp'in medeniyet ve *hars* (kültür) arasında temel ayrılık teorisini belirtiyordu.

Gökalp, ilkin Durkheim'dan yaptığı çeviriyle "Bir Kavmin Tetkikinde Takip Olunacak Usûl" adlı makalesini yayımladı. Bu ya-

zıya göre, sosyal gerçeklik, birey üstünde tamamen ayrı bir realitedir. Kültür, belli bir sosyal realitenin belli yapısal-işlevsel ifadesidir. "Kavim (millet), bu içtimaî şe'niyetin (*social reality*), lisân ve âdâtta müşâreket suretiyle tam bir *uzviyet* (*organism*) şeklini aldığı zamanki hâli olmuş olur". Toplum araştırması, özel bir ilmin, sosyal realiteyi inceleyen bir ilmin (sosyolojinin) konusudur. Lisân ve örfüâdâtın incelenmesi temel araştırma alanıdır. Gökalp, daha sonra "Eski Türkler'de İçtimaî Teşkilât" adlı yazısında Sakalar'a kadar giden İslâm öncesi Türk sosyal örgütlenme biçimleri ve mitolojisi üzerinde etraflı bir deneme yayımlamıştır.[30]

Böylece Gökalp, kültürü en eski dönemlerden başlayarak belli bir toplumun tarihî deneyimlerinin ona kazandırdığı belli bir *kimlik* olarak kabul ediyor, bu yönüyle de XIX. yüzyıl evrimci yaklaşımını izliyordu. Gökalp, kültürün bir doğal organizma gibi kendi kimliğine karşı gelen yabancı ögeleri dışladığını ve kimliğini bağnazca savunduğunu ileri sürüyordu. Gökalp'e göre, kültürü oluşturan en eski ana öge, ilkel inanç sistemidir. Evrensel dinler geldiği zaman da halk onu kendi inanç sistemine uydurmaya çalışır. Belli bir kimlik (*personality*) oluşturan kültür, başka bir kültürle özdeşlenemez, diyordu Gökalp. Nasıl ki, bireyin kimliğinin oluşmasında yaşamı boyunca kazandığı deneyimler onun kişiliğini yapar ve o kimlik köklü bir değişime uğramazsa.

Gökalp'in kültür ve medeniyeti keskin biçimde birbirinden farklı realiteler olarak algılaması, Osmanlı kozmopolit yüksek saray "medeniyetinin" halk kültüründen son derece kopuk görünmesiyle ilişkilidir.

F. Köprülü'nün *M.T.M.*'de ilk yazısı "Âşık Edebiyatı" incelemesi, millî kültürden ne anlamak gerektiği üzerinedir. Köprülü, bu yazısında *şifâhî* (ağızdan, yazısız) halk edebiyatıyla "klâsik havâs edebiyatı" arasındaki keskin ayrılığı belirtir, fakat "muhteşem küberâ konaklarında olduğu gibi köylere kadar her yerde rağbet bulan Âşık Edebiyatının", "eski Türk estetiğini" temsil ettiğini belirtir. Köprülü, Âşık Edebiyatı hakkında şuarâ tezkerelerinde hiçbir kayda rastlanmadığını işaretle, "koyu bir Acem mâneviyeti

iktisâb eden" sanatkârlar, "halkın zevkini, rağbetini, temâyülünü" düşünemezlerdi diyerek saray ve halk arasında derin kültür ayrılığını vurgular.

Peter Burke'e göre, genel olarak kültür, "toplumun paylaştığı anlamların, tutumların, değerlerin ve bunların dışa vurulduğu ya da yer aldığı simgesel biçimlerin (gösterilerin, nesnelerin) oluşturduğu bütündür".

Ortaçağ'ın sınıflar düzeyinde seçkinlerin yüksek kültürü ile sıradan halkın kültürü Peter Burke'e göre,[31] kültür tabakalaşmasını yansıtır. Burke, halk kültürünü, "resmî olmayan kültür", seçkinler dışında eğitim görmemiş halk kitlelerinin, zanaatkâr ve köylü gruplarının, "sıradan insanların" kültürü diye tanımlar, onların değer hükümleri ve davranışları olarak açıklar.

Sosyal antropoloji; gelenekler, örfüâdât, halk dili ve edebiyatı, destanlar, mitoslar, imgeler, törenler, inançlar üzerinde incelemeler, tarihçiye yol gösterir. Kaldı ki, halkbilimciler de tarihle ilgilenmişlerdir. 1900'lerde Türk millî uyanış çağında halk kültürü, öz millî kültür olarak algılanmıştır. Burke'e göre, matbaa ve Sanayi Devrimi halk kültürlerini yok etmiştir. Daha önceki dönemde toplumlar, bölge bölge kendi özgün hayatını yaşıyordu. Robert Redfield'ın terminolojisiyle, eğitilmiş sınıfın büyük geleneği ile eğitim almamış sınıfların küçük geleneği biteviye karşılıklı etkileşim içindedir. Bu gözlem, Osmanlı örneğinde ele alınırsa, Padişah Kulları'ndan oluşmuş idareci sınıf ile reâyâ (köylü, esnaf ve tüccar) sınıfı arasındaki kültür farklılaşması keskin bir biçimde kendini gösterir. Öbür yandan reâyâ sınıfı, bölge bölge birçok kültür dairesine bölünmüştür (Yunan şehir kültürü, Mayna dağlık kültürü, Arnavut ova kasaba kültürü ile dağlık bölgede kabile kültürü, Kızılbaş/yörük kültürü, şehir esnaf kültürü).

Osmanlı klâsik döneminde, devletin keskin çizgilerle belirlediği statü gruplarının[32] yüksek kültürü, bir prestij kültürü olarak güçlü bir çekicilikle halk katmanlarına örnek oluyordu; fakat halk kültürünün karşılıklı etkisi çok daha sınırlı kalıyordu. Dîvan/sa-

ray şâirlerinin biyografilerini yazan Lâtîfî, yalnız bir tek Türkmen şâirini *Tezkiresi*'ne almıştır. Bununla beraber; İran klâsik şâirlerinin sadece bir taklitçisi olmaktan kurtulmak isteyen Osmanlı dîvan şâirleri, bilinçli olarak Türkhalk atasözlerini gazel ve kasîdelerinde kullanmaya özen göstermişlerdir.

Osmanlı "yüksek kültürü", ("tavr-i Osmânî"), özgün bir dünya görüşü, özgün bir yaşam stili sergiler. İstanbul ve Edirne camii külliyeleri, Saraybosna Hüsrev Bey Camii külliyesi, Konya Karapınar Külliyesi, Van'da İshak Paşa Külliyesi, hepsi imparatorluğun uzak köşelerinde aynı emperyal stilin yarattığı özgün mekânlardır. Bunlar büyük bir coğrafyada, Osmanlı emperyal kültürünün halk yaşamını şekillendiren çerçeveleridir. XV-XVIII. yüzyıllarda külliyeleri, bedestenleri, çarşıları, zâviye ve tekkeleri, hamamları, bahçe ve mesireleri ile özgün bir Osmanlı kültürü, halkların yaşam ve davranış biçimlerini şekillendirmiştir.

Tarihte daha önce Helenistik çağda veya Roma-Bizans imparatorluk çağında olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu, sınırları içinde bir araya getirdiği yirmi-otuz etnik grubu, ticaret, askerlik, genel bir *Kanûn-i Osmânî* çerçevesinde birbirine katmış; bir kültürleşme çevresi yaratarak benzerlikler ve ortak davranışlar sağlamıştır. *Bir Yeniçerinin Hatıraları*'nı,[33] "seyyâh-i âlem" Evliya Çelebi'yi ya da Eremya Çelebi'yi okuduğumuzda, bir "Osmanlı kültür potası"ndan söz etmenin mümkün olduğu ortaya çıkar. Macaristan'dan Yemen'e, Adriyatik'ten Kafkaslar'a kadar "Osmanlı kültürü"nün damgasına tanıklık edebilirsiniz.

Öz bütünleşmiş kimliğini saklayan bölgesel halk kültürleri, millî bilinçlenme ve millî devletlerin kuruluş sürecinde, millî kültürün temeli olarak ele alınmıştır. Aynı süreçte Türkiye'de, şehirler dışında nispeten bağımsızlığını korumuş, Avrasya geleneklerine bağlı kalmış Türkmen kültürü, "millî kültür" varlığının temeli sayılmış; aydınlar Türk "harsı", Türk dili, Türk edebiyatı, Türk tarihi için Avrasya kaynaklarına yönelmişler, "Osmanlı medeniyeti", Türk'e yabancı, kozmopolit, yapay bir kültür olarak inkâr edilmiştir (Ziya Gökalp).

Gökalp'ın, E. Durkheim ve daha çok Gaston Richard yoluyla Alman *Gemeinschaft* sosyolojisinden alarak geliştirdiği "hars" (kültür) ve medeniyet ikilemi, Türkiye Cumhuriyeti kültür tarihine damgasını vurmuştur. Fakat Türkiye'de, özellikle son yarım yüzyıl içinde, şaşırtıcı bir biçimde "Osmanlı medeniyeti", millî kültürün vazgeçilmez bir parçası ve devamı sayılmaya başlamıştır. Aynı soru, dinde bilinçlenme, Cumhuriyet Türkiyesi'nin Osmanlı Devleti'nin devamı gibi algılanmasında ortaya çıkmıştır. Başka bir örnek vermek gerekirse, sanat tarihi kongrelerinde Osmanlı sanatı, "Türk Sanatı" olarak benimsenmiştir.

OSMANLI'DA SİYASÎ KÜLTÜR

İslâm tarihi on beş yüzyıllık dönemde, Arap, İran ve Türk dönemleri olarak üç büyük dönemden geçmiştir. Osmanlı medeniyeti ve kültürleşme tarihini ele alırken karşımıza şu sorular çıkar: Osmanlı medeniyeti; İslâm medeniyeti çerçevesinde bir hanedan devleti olan Osmanlı Devleti'nin, saray patronajının bir eseri mi; yoksa uzun bir tarihî süreç içinde yerli ve yabancı kültürlerin etkileşmesi sonucu yeni bir kültür-medeniyet sentezi midir?

Devlet-siyaset kültüründe yalnızca İslâm tarihinde değil, dünya tarihi çerçevesinde Osmanlı'nın özgün bir yeri vardır. Osmanlı, İslâm devlet tarihinde çığır açan uzun bir dönemin temsilcisi olarak geleneksel İslâm devlet ve hukuk sisteminde derin yenilikler getirmiş bir devlettir.

Gerçekte Osmanlı Devleti, İslâm tarihinde Orta Dönemde (XI-XV. yüzyıllar) ortaya çıkan akımları ve gelişmeleri devam ettirmiş bir siyasî yapıdır. Osmanlı literatüründe hükümdarın imparator niteliğini *hüdâvendigâr, pâdişah, şehinşâh* unvanları temsil eder. İranî gelenek, Selçuklular döneminde oldukça etkin olup Anadolu Selçuk hükümdarları adlarını, hep şehnâme kahramanlarından almışlardır.

Orta-Dönem İslâm tarihinde egemen olmuş şu temel akımlar Osmanlı tarihine ve kültürüne şekil vermiştir: 1) Doğu-İran

ve Orta-Asya'da Orta Dönem'de, kadîm Hint-İran devlet ve toplum felsefesi (Adalet Dairesi teorisi, Nizâmü'l-Mülk *Siyâsetnâme*si ve Keykavus'un *Kabûsnâme*'si) devlet ve saray hayatına egemen olmuştur. Öbür yandan, *Kutadgu Bilig*'de özetlenen Türk beylikhanlık teorisi Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde etkisini sürdürmüştür.[34] 2) Egemen gelenek, Avrasya hanlık geleneğidir. İlk Osmanlı hükümdarları, Fâtih Sultan Mehmed'e kadar *bey* unvanını taşımaya önem vermişlerdir. *Kutadgu Bilig*'de (yazılışı 1069) *beylik*, hükümdarlık, hükümdarın siyasî otoritesi anlamında kullanılmıştır. Osmanlı bürokrasisinde devlet işlerini elinde tutan daireye *beylik* (beylikçi) denirdi. Osmanlı siyasî-idarî örgütlenmesinde genel valiler *beylerbeyi*, onun altındaki birimler *bey* unvanı taşımışlardır. Egemenliği ifade eden alâmetler (*regalia*) tipik Avrasya menşeini Osmanlı döneminde saklamıştır: Sancak, saray kapısı önünde *nöbet* (mehter) çalınması, sancak ve tuğ, murassa' koşumlu at Avrasya Türk-Mogol devletlerinden gelmedir.

Orta-Dönem'de, İslâm ülkelerinde devlet anlayışında, Avrasya'nın Türk-Mogol devlet kavram ve anlayışı egemen olmuştur, dedik. Bu anlayışta, siyasî otorite bağımsız ve mutlaktır; imparatorluğu bir arada tutan temel prensip töre/yasa/kanunnâmedir. Mogol egemenliği döneminde Yasa hukuku, Mısır dahil tüm Ortadoğu İslâm devletlerinde devlet gücünü temsil eden üstün hukuk düzeni anlamına geliyordu. Fâtih Sultan Mehmed, Kanunnâmelerinden ayrı birçok "yasaknâme" çıkarmıştır. Devlet; tek başına askerî-siyasî otoriteyi temsil eden egemen sınıfa, beyler, alpler ve onlara tâbi olan yoldaş/nökerler ve kullara dayanır. Selçuklu-İlhanlı döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de, bu çeşit siyasî bir örgütlenmenin egemen olduğunu görüyoruz. Selçuklu-İlhanlı döneminde askerî-siyasî kontrol, han ve beylerbeyi (*begleribeg*) elindeyken, bürokrasi bağımsız olarak İranlı *küttâb*, bürokratlar elindeydi. Osmanlı döneminde fethedilen toprakların örgütlenmesinde başrolü üzerine alan ulemâ kökünden vezirler (Çandarlılar) her iki yetkiyi ellerinde (*zulriyaseteyn*) toplamış, hem askerî hem bürokratik idareyi tam kontrolleri altına almışlardır.

Az incelenmiş bir konu, İran'da Mogol döneminde XIII. yüzyılda Avrasya Türk-Mogol kültürünün, özellikle devlet-yasa alanında Anadolu kültürü üzerinde güçlü etkisidir. Osmanlı askerî örgütleri üzerinde etkisi (askerî birliklerin 10-100-1000 bölümü, Mogolca *cebe, gecim, bahadır* (bagatur), *nöker* terimleri) anımsanabilir. Anadolu Abdal-Kalenderî dervişlerinin (bu arada Sarı Saltuk ve Yunus Emre'nin) pîri sayılan Barak Baba, İlhan Gazan'ın saygı duyduğu bir Türkmen babasıydı. Fâtih İstanbul'u aldığında Sarı Saltuk zâviyesi için vakıflar yapmıştır. İlhanlı döneminde İran Mogolları'nın Türkleşmesi, özellikle XIV–XVI. yüzyılda Azerbaycan Türkmenleri'nin İran kültür çerçevesinde büyük gelişimi ve Osmanlı kültürü üzerinde derin etkisi ihmâl edilmiş konulardır.[35]

Azerbaycan kültürünün Anadolu Türkmen beylikleri halk kültürü üzerinde etkisi inkâr edilemez. *Abdâlân-i Rûm*'un (Anadolu Abdal-Kalenderî dervişleri) en önemli temsilcileri Azerbaycan'dan gelmişlerdi. Azerbaycan-Doğu Anadolu-Irak Türkmen egemenlik bölgesi, Yavuz Selim'in fetihlerine kadar uzun zaman, XIII-XV yüzyıllarda bir siyasî-kültürel bütün oluşturmaktaydı. Bu bölgede, Tebriz'den Doğu-Anadolu, Kerbelâ'ya kadar uzayan bu Türkmen bölgesinde Türkçe yazan büyük şâirler (Nesîmî, Fuzulî), münşîler (İdrîs-i Bitlisî) yetişmiş ve Osmanlı yüksek kültürünün gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Azerbaycan'ın, Şâh İsmail'le beraber Osmanlılar'ın can düşmanı Safevîler'in eline geçmesi ve Alevî *isnâ 'âşeriyye*'yi benimsemesi, bu iki bölge arasında derin ayrılığın başlangıcıdır. Şâhı, gerçek hükümdar ve pîr olarak tanıyan (bkz. Pîr Sultan Abdal'ın şiirleri) kendi Türkmen-Kızılbaş tebaasına karşı Osmanlı Sultanı, acımasız bir sindirme siyaseti gütmüş (I. Selim'in katliâmı), bu tarih Osmanlı kültüründe radikal bir değişimin başlangıcı olmuştur. Sünnîlik siyaseti (Kanunî döneminde her köyde bir camii yapılması ve halkı zorla Sünnî mezhebine sokma girişimi, Râfızî tekkelerinden dervişlerin çıkarılması) devlet siyaset ve kültürüne yön veren katı bir Sünnîlik biçiminde kendini göstermiştir. İslâm'ın en katı anlayışını temsil eden Hanbelî Mehmed Birgivî'nin bu dönemde ortaya çıkması bir rastlantı değildir. Bu kültür çatışmasının en trajik görüntüleri, derisi soyula-

rak katledilen ünlü Hurûfî Azerî şâir Nesîmî'de ve Fuzulî'nin trajik yaşamında yankı bulmuştur. Şâh İsmail'e kasîdeler yazan ve Osmanlı ülkesine *kâfiristân* diyen Fuzulî'nin 1534'te Osmanlı sultanı Bağdad'a geldiği zaman yeni efendilerine yazdığı kasîdeler yankı bulmamış, büyük Azerî şâiri bu kültür çatışmasının kurbanı olarak Kerbelâ'da "gûşe-i ahzânına" sığınmaktan başka çare bulamamıştır.

Osmanlı idaresi gelince, Şiî Türkmenler'e karşı Sünnî Kürtler desteklenmiştir. Osmanlı, Doğu Anadolu'ya yerleştikten sonra buradaki Türkmen aşîretlerinin büyük bir bölümü, şâhların egemen olduğu Azerbaycan'a göç etmeye başlamıştır. Doğu-Anadolu'da kalan ve aynı yaşam biçimini sürdüren Türkmen aşîretleri (*Boz-Ulus*) ve Kürt aşîretleri (*Kara-Ulus*) ortak bir halk kültürüne (dil, mûsikî, oyun ve destanlar) sahiptir. Köylerde zaman zaman patlak veren *Tereketne*-Kürt çatışmaları daha çok yerel rekabetlerden kaynaklanır.

Sonraları, Osmanlı'nın Azerbaycan'ı Osmanlı ülkesine katma girişimi (1587-1593) Şâh Abbas idaresinde İran'ın güçlü tepkisiyle (1603-1618) suya düşmüştür. O zaman Azerbaycan halkı, Safevî İran'ın yanında yer almış, Osmanlı'nın Azerbaycan'da kurduğu eyaletlerden kaçmaya başlamış, kalelerde yerleşen Osmanlı askerini aç ve çaresiz bırakmıştır.

Aynı zamanda, Safevî idaresinde Azerbaycan-İran'ın rekabetine karşı Osmanlı dinî-siyasî kültüründe derin bir değişiklik gözlemlenir. Osmanlı sultanları, Şâh İsmail gibi velîlik iddiasında bulunmaya başlarlar. İlk kez, II. Bayezid hakkında velîlik güçlü biçimde gündeme gelmiştir. II. Bayezid'in saray şâiri Firdevsî-i Rûmî (Şerafeddin Musa)'nin *Kutbnâmesi*'nde (yazılış 1503) bu konu vurguyla ele alınmıştır. Firdevsî, eserini yazma nedenlerini anlatırken bunu zamanın *kutbu'l-aktâb*'ı için, yazdığını belirtir.[36] O kutb, II. Sultan Bayezid'dir:

İşbu asrın kutbu kimdir şerh edem

.....

Kutb-i âlem pâdişâhıdır bî-gümân

Hıristiyanlar'a karşı sultanın tüm zaferleri, onun *kutbu'l-aktâb* olması ile açıklanır (s. 30):

Kutbu'l-aktâb oldı şeh Bâyezid
Balır u berde hark u gark oldu Yezîd

Kutbu'l-aktâb'ın üstün vasıfları; daima ibadette olması, mala, taç ve tahta önem vermemesi, "fakr ile fenânın tâlibi" olması, daima öbür dünyayı düşünmesidir. *Kutbu'l-aktâb* mertebesindeki şeyhler ve Şâh İsmail gibi tüm evrenin, bu dünya ve öbür dünyanın *kutbu* (merkezi), Sultan Bayezid'dir:

Kim muradı üzre döner rûzgâr
(Dünya onun isteği üzere döner)

Kutbu'l-aktâb, Azerî asıllı *Abdal* Otman Baba, bu dünyadaki girişimlerde Fâtih Sultan Mehmed'in kendisine danışması gerektiğini bildiriyordu; çünkü Allah bu dünya işlerini idare etmesi için *Kutbu'l-aktâba* velâyet (velîlik) bağışlamıştır ve Baba, daima cezbe hâlinde Tanrı ile ilişki hâlindedir. Şâh İsmail de bir beyitinde:

İki dünyada sultandır kalender

diyor. Sultan Bayezid, *insân-ı kâmil'dir, mürşid'dir* ve *kutb-i cihân'*dır. Aynı zamanda Firdevsî, tüm saray şâirleri gibi, kasîdenin sonunda sultanın hüner sahiplerinin koruyucusu olduğunu belirterek sultanın patronajını vurgular.

Ateş gücüyle, top ve tüfekleriyle Çaldıran'da Şâh İsmail'i ezen Yavuz Selim, Azerbaycan ve İran'ı istilâ etmek istiyordu; buna Bektaşî eğilimli Yeniçeriler karşı çıkacaktır. Kanunî Sultan Süleyman *velîlik* sıfatını dedesi Bayezid gibi benimsedi. Zamanın şâirleri, meselâ Yahya, onun için *Mehdî, velî* sıfatları kullanıyorlardı.

Kutbluk ve velîlik iddiasının iki amacı vardı. İlkin, Safevîlerin *pîr* sıfatına karşı *kutbu'l aktâb* sıfatıyla üstünlük, hiç olmazsa eşitlik

sağlanması, öbür yandan Hazreti Ali ve velâyet sahibi imamları her iktidarın üstünde tutan Kızılbaşları ve öbür heterodoks grupları, bu arada Bektaşîlikle özdeşleşen yeniçerileri itaat altında tutma çabası. Osmanlı sultanları, Arap dünyasındaki Sünnî hükümdarlardan farklı olarak bir yandan *imâm*-halîfe sıfatıyla Müslüman cemaatin genel başkanlığını ve şerîatı temsil ettikleri savında iken, öbür yandan *kutbu'l-aktâb* sıfatıyla tüm sûfî tarikatların koruyucusu olma iddiasındaydılar ve her padişahın mutlaka tarikatlardan bir şeyhi olurdu. Bu bakımdan III. Murad (1574-1593) sûfî sultanlar arasında yer alır.

Tutucu ulemânın, özellikle Ebussuûd'un etkisi altına düşen ihtiyar Kanunî Sultan Süleyman, son senelerinde gittikçe daha ziyade dinî yasaklara, dinî ihtisâb kurallarına dönmüş görünmektedir. Bu tutucu siyaset, Osmanlı toplumunda sosyal ve kültürel sıkıntılar ve kuşkular doğmasına neden olmuştur. Mehmed Birgivî'nin şerîata aykırı *bid'at*'lara karşı ortaya çıkması aynı döneme rastlar; onun bu tepkisini XVII. yüzyılın ilk yarısında Kadızâdeliler sürdürecektir. Kadızâdeli cami vâizleri, bid'atlara karşı şiddetli vaazlarıyla, toplumda İslâmiyet adına yıkıcı militan bir taassup akımına yol açtılar. Medresede, dinî ilimlerde dahi bu katı taassubun egemen olduğunu görüyoruz. Fâtih döneminde aklî ilimler, mantık, matematik ve astronomi medreselerde okutuluyordu; bu ilimlerin dinî bilimlerde aklın daha iyi kullanılmasına yardım ettiğine inanılıyordu. A. Y. Ocak, medresede tutucu bakıştan, Osmanlı'nın "merkeziyetçi, devletçi yapısını" sorumlu tutuyor.[37]

SOSYOLOGLAR, SİYASET BİLİMCİLERİ

Özgün din ve dünya görüşü, özgün devlet, yasa ve egemenlik anlayışıyla, kendi etik ve estetiği, kendi yaşam tarzıyla bir Osmanlı medeniyeti var olmuştur. Tarihçi, bu medeniyete çeşitli yönlerinden yaklaşarak onun kendine özgü kimliğini tanımlamak zorundadır. Bu medenî yapı, yüzyıllar boyunca, farklı dönemlerde değişken etkiler altında, kendi kendini tanımlama ve yaratma ça-

baları sonucu ortaya çıkmıştır. Bu medeniyetin bir beylik-gâzîlik dönemi, Bizans'a halef olan bir imparatorluk oluşum dönemi ve bir klâsik imparatorluk dönemi vardır. 1600'den sonra "tagayyür ve fesad" (ifâde Koçi Bey'in) dönemi gelmiştir. Geçen yüzyıla kadar bir Osmanlı medeniyetinden söz edilmezdi. Avrupa Aydınlanma Çağı'nın tek bir aklî medeniyet/kültür tanıyan yaklaşımı, Osmanlı kültürüne adeta tarih dışı, tarihin normal gidişine aykırı bir gelişme gibi bakmaktaydı.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra kürenin yarısında tarih görüşünü betimleyen Marksist tarihçilik, Osmanlı siyasal rejimini, basite indirgeyerek "geri kalmış feodalizm" ve Balkan toplumlarının Avrupa'ya paralel gelişmesini durduran ve gerileten bir rejim olarak nitelendiriyordu.[38] Şaşılacak bir şeydir ki, Arap tarihçiliği de Arap ülkelerinin geri kalmışlığını Osmanlı idare sistemiyle açıklama çabasındadır.

Modern tarihçiliğin babası Alman tarihçisi Leopold von Ranke (1795-1886), belgenin, tarihin bıraktığı izin, kritik analizini esas tutuyor; tarihçi, kendini araştırdığı döneme götürebilmeli, olayları o zamanda yaşıyormuş gibi görüp (W. Dilthey) anlamaya çalışmalıdır, diyordu. Zamanımızda yeni bir bakış açısı ve yorum getirmek isteyen tarihçi, çoğu zaman esas itibariyle sosyolojinin formüle ettiği bazı soyut kavramlar çerçevesinde kalır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Marksist veya Weberyen modeller, tarih konularında ve yorum tarzında egemen oldu. 1950'lerde sosyolog Shils'in bir yazısından sonra merkez-çevre (*center-periphery*) ilişkileri üzerinde araştırmalar moda oldu. Bu çerçeve, Osmanlı tarihinin ilk dönemi (1300-1453) araştırmalarında, Uc'larla *Dârussaltana* (merkez) arasındaki karşıtlığın ne kadar önemli olduğunu bize anlatabilir. Aynı çerçeve, I. Wallerstein'ın ve Abu-Lughod'un tezlerine esas oldu. K. Wittfogel'in eserinde Marx ve Weber bağdaştırıldı. Türkiye'de, S. Divitçioğlu, H. İslamoğlu ve Ç. Keyder, Marx'ın Asya Tipi Üretim Tarzı varsayımını esas alan incelemeler yayımladılar. Şimdilerde C. Lévi-Strauss'un l'*ego versus l'autre* (ben ve öteki) teorisi gündemdedir (C. Kafadar). Özetle, sosyolojik teori-

ler kuşkusuz tarihçinin bakış açısını genişletmiştir. Ama tarihçiyi, Ranke'nin tespit ettiği temel ödevinden uzaklaştırmıştır. Revaçta olan bir temel kavram şudur: Yeniçağ'da Avrupa kapitalist dünya ekonomisi, sınırlarını gittikçe genişletme eğiliminde olup sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nu da bu küresel ekonomi içine almıştır (I. Wallerstein). Başka deyişle, Osmanlı ekonomisi kapitalist Avrupa dünya ekonomisinin işbölümü içinde, onun tamamlayıcı bir parçası hâline gelmiştir. Bu durumda Osmanlı ekonomisi, üretimde ve siyasî sistemde yeni baştan bir yapılanma sürecine girmiştir.[39]

TÜRKİYE CUMHURİYETİ, MİLLÎ KÜLTÜR VE KÜRESELLEŞME

Küreselleşme sorunlarında, Türkiye ve Batı, Türkiye ve İslâm dünyası ve belki de ilkin Türkiye'nin kendi sosyal yapısı ve sorunlarını ayrı ayrı ele almak daha aydınlatıcı olurdu.

Türkiye, altına imzasını koyduğu birçok uluslararası anlaşmalarla ve pazar ekonomisini benimsemekle kendini küreselleşmenin tam ortasında bulmaktadır.

Avrupa Birliği'nin genişlemesinden sorumlu G. Verheugen, "Medeniyetler Uyumu" toplantısında, Türkiye'nin AB'ye katılmasının birliği ne kadar zenginleştireceğini ortaya koyduğunu belirtmiştir.

Türkiye, gelişmelerin dünyayı her zamankinden daha korkunç bir global-nükleer çatışmaya sürüklemesi kaygısındadır. Rusya, Çin ve Hindistan gibi dünya devleriyle, kürede egemenliğini bırakmak istemeyen ve terörle mücadeleyi tırmandırıcı bir aşamaya getiren Amerika arasındaki görüş ayrılığı, bu kaygımızın yerinde olduğunu gösteriyor. O hâlde, her yerde ve her zaman medeniyetler-dinler arası çatışma değil, gerçekte bir egemen gücün küreyi kendi çıkarları doğrultusunda kontrolü altında tutma çabası bu gerilimi meydana getirmektedir. Türkiye ve AB bu görüştedir (Alman Dışişleri Bakanı Fischer'in Ortadoğu ziyareti).

Amerikan politikasını eleştiren sosyalist Chomsky'nin Türkiye ziyaretine gösterilen yoğun ilgi gözden kaçmıyor (*Radikal*, 17

Şubat 2002); sonunda o da Türkiye'nin Ortadoğu'da barışı getirecek arabulucu rolüne inanıyor; "Medeniyetler Çatışması" gibi yorumları saçma buluyor. Chomsky'ye göre, Amerikan siyasetinin ikiyüzlülüğünü eleştiren "İstanbul Buluşması", gerçeklerin ortaya dökülmesine fırsat verdiği için büyük önem taşımaktadır. Çeşitli platformlarda, "Türkiye'nin hem ulusal kültürünü koruyabilecek, hem de uluslararası kültürle bütünleşebilecek tek Müslüman ülke" olduğu (Niyazi Öktem, *Zaman*, 28 Kasım 2001) belirtilmektedir.

Türkiye, ilkin kendi içinde bütünleşme sürecini tamamlamak zorundadır. ABD'de yirmiden fazla etnik grup var, çoğunun okulları, dernekleri, gazeteleri var, ama orada siyasî ayrılıkçı hareketler çok zayıf; neden? Herkes anayasanın sağladığı garantiler altında ve sınırları içinde kendini özgür hissediyor; işsizlik ve enflasyon oranı o kadar düşük ki, Afro-Amerikalı bile tüm sosyal ayrımlara rağmen devlete bağlıdır. Evet, ABD'yi bölünmez yapan şey, *Anayasa özgürlükleri* ve *ekonomik refahtır*. Yani, bize AB'nin olmazsa olmaz dediği şeyler, Türkiye'de sosyal-siyasî barışın temel koşullarıdır. Ama bir dizi uyum yasası çıkarmak başka, bunları hayata geçirmek başkadır. Sosyologlar tepeden inme kanunlarla bir toplumun değişemeyeceği inancında (Eisenstadt). Son yirmi yıl içinde etnik bir bilinçlenme, bölünmezliğimizi sarsmakta, ayrılıkçılar propagandayla öbür etnik grupları açıkça kışkırtmakta. Ancak Olağanüstü Hâl Kanunları ve on binlerce gencin kanıyla birliğimizi sürdürebildik. Tüm yasaklamalara rağmen ayrılıkçı hareket durmuyor, sinmiyor; gazeteleri ve radyolarıyla öbür etnik grupları, sosyal bakımdan nasipsiz kitleleri bilinçlendirme ve yanına katma çabasındadır.

Ayrılıkçı harekete bizim bakışımızla Batı dünyasının bakışı taban tabana zıttır. Son kez, ABD'nin evrensel terör savaşında Avrupa, ayrılıkçı hareketi terör kavramı içine almadı (Not: Batı hem bize, hem ayrılıkçılara karşı samimi değil. Büyük devletler XIX. yüzyıldaki Şark Sorunu politikasını izliyor. Batı, büyüyen Türkiye'yi bölmek, parçalamak ve bölgeyi sömürmek istiyor, eski hikâye; Avrupa'da bu hikâyeyi, Byron dönemi romantikleri gibi, genç solcu grup-

lar da canla başla benimsemiştir). Türkiye acaba, sonuna dek direnmekle, hareketi küçümsemekle, tamiri imkânsız hâle gelebilecek bir duruma mı sürükleniyor? Siyasîlerimiz, dünyayı tozpembe görmekle derin bir yanlış içinde midirler? Acaba üniter devlet sözcüğü, silâhlı çatışmanın hızını kesmesi, siyasîlerimizi tehlikeli bir gaflet içinde mi tutuyor? Bazılarına göre, ayrılıkçılar, kendi stratejimiz olan özgürlükçü demokratikleşme hareketi sayesinde hedefe varmayı mı umuyorlar? AB'nin desteğini alarak bir siyasî parti yapısında (HADEP hakkında Avrupa Parlamentosu'nda alınan karar) devlet içinde ikinci bir güç hâlinde örgütlenmek stratejisi, kuşkuyla karşılanıyor. MHP, bunu büyük bir tehlike olarak gördüğünü gizlemiyor (*Zaman*, 15 Şubat). AB'nin hedefimiz bakımından, tek çıkar yol olduğunu düşünenler de yok değil.

Ekonomik çöküş, politikada bu doğrultuda düşünenleri güçlendirmiştir. Her hâlükârda, Türkiye bir çıkmaz karşısındadır. Kendi kendimizi kandırmaktan vazgeçip kökten ciddi reformlar ve kararlar almak zorundayız. Her şeyden önce siyasî partiler, halkın oyunu kapmak için modası geçmiş popülist politikalardan vazgeçmek zorundadır.

Bütünleşme, iç küreselleşme sürecinde Türkiye, siyasî istikrarsızlık yanında başka derin sorunlar karşısındadır. Tabiî, içinde bulunduğumuz ekonomik çöküş bu sorunların başındadır ve sorunların kaynağıdır. Sovyetler'deki gibi bir ekonomik-siyasî çöküşün gelmekte olduğunu yıllar önce belirtmiştik.

Cumhuriyet Türkiyesi'nde Osmanlı'dan devraldığımız çürümüş sistem ve alışkanlıklar süregelmiştir. Herkes, devleti soymayı, yolsuzluğu, haklı ve meşrû bir yol saymıştır.

Kopenhag Kriterleri'ne uyum yasaları çıkararak tarihinin, *Tanzimat* kararları dönemindeki gibi bir dönüm noktasına gelen Türkiye, çok tehlikeli bir geçitten geçmektedir. Ekonomik çöküş, kitlesel işsizlik ve fakirlik, yenilmeyen enflasyon, iflâsı ancak borçla giderme (IMF) zarureti nasıl bir geçitten geçtiğimizi anımsamak için yeter.

Öte yandan bugün Türkiye, her zamankinden çok bir kültür bunalımı içindedir. Şimdiden toplumumuzda dünya görüşünde, hayat stilinde, dilde ve davranışta kopmalar, karşıtlıklar geniş boyutlara erişmiştir. Devletin eğitim felsefesi ve stratejisi, AB ve küreselleşmenin doğurduğu tepki ve bunalımlar; millî kültür ve "azınlık kültürleri" sorununu ortaya çıkarmıştır. Ülkemiz, *Tanzimat Dönemi*'nde olduğundan daha kapsamlı, topyekûn bir kültürleşme bunalımı yaşamaktadır. Temel sorun, bir yandan küresel örgüt ve dinamiklere nasıl uyum sağlayabileceğimizi, öbür yandan onları millî hedefler doğrultusunda, nasıl kullanabileceğimizi belirlemektir.

Bireysel kültürlerin korunması ve gelişmesi, Unesco tarafından benimsenmiş esas hedeftir. Unesco'da bir *Division of International Cultural Cooperation, Preservation and Enrichment of Cultural Identities* örgütü vardır. Bu örgüt gösteriyor ki, ekonomik ve teknolojik küreselleşme ile kültürel küreselleşmenin hedefleri aynı değer ve doğrultuda değildir. Başka deyişle tarihî dinamik, yerel kültürler; dünya ekonomisini ve iletişim araçlarını elinde tutan egemen bir kültürün kontrolüne direnç göstermektedir. Bu direnç, topyekûn insanlık kültürü için sağlıklı bir bilinçlilik sayılmaktadır. Bu, yalnızca etnik kültürlerin doğal varlık ve var olma tepkisi olarak değil, doğal çevrelerin çeşitliliği gibi bütün insanlık kültürünün zenginliği ve gelecek gelişim olanaklarının korunması biçiminde, anlaşılmaktadır. Dünya bahçesine bir tek çiçek değil, tüm çiçekler renk ve koku katmalıdır.

Unesco, *The History of the Scientific and Cultural Development of Mankind* adlı eseri yeniden yayımlamaktadır.[40] Bu eseri hazırlayan Uluslararası Komisyonun felsefesi tamamıyla bu doğrultudadır (Eserin V. cildini editör olarak Peter Burke ile beraber yayımlamış bulunuyoruz).

11 Eylül'den sonra İslâm dünyası için sunmayı denediğimiz Cumhuriyet Türkiyesi modeli altında küreselleşme ödevini, galiba ilkin bu yurtta gerçekleştirmek zorundayız. Bir yazarımız (H. B. Kahraman, *Radikal*) "Türkiye'de yönetici elit..... doğrudan doğ-

ruya Türkler'i, toplumun kendisini ötekileştirmiştir" gözlemini yapmakta. 11 Eylül; küreselleşmenin, sadece küresel ekonomik bütünleşme ve uluslararası serbest pazar ekonomisinin söz götürür politikası olarak geçerli olmadığını göstermiştir (karşı görüş için bkz. P. Hirst ve G. Thompson, *Küreselleşme Sorgulanıyor*, Ankara 1998). Durum, egemen Batı dünyası ile ona bağımlılığı gittikçe zayıflayan Doğu dünyası arasında topyekûn bir sorun niteliğini gözler önüne sermiştir. Konu, tüm dünyada barış sorununu ilgilendirdiği için hayatî önem taşıyor. Avrupa Birliği (AB) ve İslâm Konferansı Örgütü (İKÖ) ülkeleri temsilcilerinin yüksek düzeyde İstanbul'da buluşmaları, sorunun geniş ölçüde bir dünya sorunu olduğunu kanıtlamıştır.

ABD'nin "teröre karşı dünya ölçüsünde savaş" ilânı, terörist hareketlerin hedefi olan tüm dünya hükümetlerince onaylanmış görünüyor. ABD halkının ve hükümetinin galeyânını ifade eden bu radikal tepki, umarız ki, küreselleşmeyi yanlış doğrultulara sürüklemez, ilk şok geçtikten sonra tekrar akıllıca düşünmeye yönelir.

11 Eylül'den önce Türkiye, kökleri XVIII. yüzyıl Vahhâbî püritanizmine (*Tevhîd* hareketine) ve Humeynîciliğe giden köktendinci Hizbullah terörünün eylemlerine hedef olmuş bir ülke olarak, bu çeşit teröre karşı mücadelenin ön safında bulunuyordu. Fikrî bakımdan çatışma, Fransız Aydınlanma Çağı'ndan ilham alan insan aklının ve medeniyetin mutlak evrenselliği inancı ve kozmopolitçiliğe karşı, Tanrı'nın peygamberi vasıtasıyla tebliğ ettiği değişmez ilâhî kanun ve emirleri arasındaki çelişkiden kaynaklanmaktadır. Osmanlı Türkiyesi orta bir yol izliyordu: Osmanlı, *istihsân* prensibiyle Müslüman halkın yararını önde gören Hanefîlik, sultanî kanun rejimi ve geniş bir dinî görüşü benimseyen tarîkatlar, köktenci Vahhâbîlerce kâfir ilân edilmişti. Türk toplumu, ilkin XVI. yüzyılda Mehmed Birgivî, XVII. yüzyılda Kadızâdeliler ve XVIII. yüzyılda Vahhabîler'in cihâd çağrılarına ve eylemlerine hedef olmuş, sonunda Cumhuriyet döneminde devlet işlerini din ahkâmından tamamıyla ayıran ve XVIII. yüzyıl Aydınlanma Çağı felsefesine dayanan bir rejimi benimsemiştir.

Batı dünyası, XVII. yüzyılın korkunç din savaşlarından (Otuz Yıl Savaşları) sonra bu felsefeye dayanan rejimleri benimsemiştir (John Locke, Montesquieu ve Büyük Fransız Devrimi). İşte bu iki dünya arasında gelişmeler, Türkiye'yi Batı ile birleştiriyor ve Müslüman Türk halkı, siyasî varlığını din devlet işlerini ayrı tutan lâik bir devlet rejiminde tespit etmiş bulunuyor. Bugün Türkiye'de tüm siyasî partiler bu anlayışta birleşmiş görünmektedir.

Türk Bağımsızlık Savaşı, Batı emperyalizmine karşı bir savaş olarak yürütüldüğü yıllarda (1919-1923), tüm Asya halkları bu savaşı kendi savaşları gibi benimsemişlerdi. Hindistan'da Ghandi, Mustafa Kemal'i destekliyordu. Endonezya İslâm Cumhuriyeti, Pehlevîler dönemi İran'ı, Burguiba zamanında Tunus, Amanullah Han döneminde Afganistan, Türkiye modelini izlemekteydiler. Bugün köktenci İslâmî akımlar niçin, nasıl ortaya çıktı ve teröre yöneldi sorusu üzerinde tarihçiler ve sosyologlar düşünmektedir. Müslüman ülkelerde gizli-açık köktencilik örgütleri ve eylemleri, bilimsel yaklaşımla tanımlandıktan sonra alınacak önlemler, çok kapsamlı bir yelpazede dinî, sosyal ve eğitimsel politikalar saptanmalıdır.

NOTLAR

1 B. Barber, *Science and the Social Order*, Glencoe: Free Press 1952; R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, Glencoe: Free Press 1949, kısım 4; G. Ágoston, "Muslim-Christian Acculturation: Ottomans and Hungarians from Fifteenth to the Seventeenth Centuries" *Chrétiens et Musulmans à La Renaissance*, yay. B. Bennassar ve R. Suzet, Paris 1998, 293-303.

2 Ziya Gökalp, *Turkish Nationalism and Western Civilization*, çeviren ve yayımlayan Niyazi Berkes, New York: Columbia University Press, 1959; C. Geertz, *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books, 1973, 97-125.

3 M. D. Sahlins, *Evolution and Culture*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1960; E. E. Hagen, *On the Theory of Social Change*, Homewood: Dorsey, 1962.

4 N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press, 1964, 23-82. Kitap, Osmanlılar'ın Batı'dan aldıkları kültürel unsurlar konusunda iyi bir özet veriyor.

5 Z. Gökalp, a.g.e.; E. M. Albert, "Value Systems", *International Encylopedia of Social Sciences*.

6 A. Appadurai (yay.), *Social Life of Things, Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge: CUP, 1986.

7 G. Veinstein, *Le Paradis des Infidèles*, Paris: F. Maspero, 1981; F. M. Göçek, *East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, New York ve Londra, 1987.

8 K. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Matbaa ve Kütüphâne (1776-1826)*, İstanbul: Eren, 1995.

9 A. A. Adıvar, *La Science chez les Turcs Ottomans*, Paris, 1939.

10 Bkz. *Gazavât-i Sultan Murâd b. Mehemmed Hân*, yay. H. İnalcık ve M. Oğuz, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978.

11 Çağlar Keyder ve bşk. *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, İstanbul: Tarih Vakfı, 1993.

12 Bkz. H. Desmet-Grégoire, *Le Divan Magique, L'Orient turc en France au XVIIIe siècle*, Paris 1994; L.T. Fawaz., *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, Cambridge: 1983.

13 A. Levy, *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton 1994.

14 E. L. John, *The European Miracle*, Cambridge 1981.

15 D. Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge, 1993, konu üzerinde; bkz. Sevim Tekeli. *16. Asırda*

Osmanlılarda Saat ve Tahiyüddin'in "Mekanik Saat" Konstrüksüyonuna dair "En Parlak Yıldızlar" Adlı Eseri, Ankara 1966.

16 *Le Divan Magique*, bkz. yukarıda dipnot 13.

17 E. Alberi, *Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, Floransa 1839-1863; André Laval, *Voyages en Levant pendant les XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*, Budapest, 1897.

18 *İstanbul et les langues orientales*, yay. F. Hitzel, Paris: Harmattan 1997.

19 C. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton 1980.

20 Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, I, İstanbul 1990; –"Fondaco dei Turchi", *Belleten*, c. 32 (1968).

21 Desmet-Grégoire, a.g.e., 31

22 A.g.e., 32

23 *Christanity and Islam Under the Sultans*, I-II, Oxford 1925.

24 *Romanie Byzantine et pays de Rûm turc, histoire d'un espace d'imbrication Gréco-turque*, İstanbul: ISIS, 1994: "Comment Comprendre que non seulement beaucoup de chrétiens indigènes resistèrent trés mollement aux envahissears mais qu'ils passèrent même par collectivités entièrement à l'ennemi, collaborant avee ce dernier s'intègrent activement à la société des vainqueurs et leur manifestent même parfois une fidelité sans faille à des moments de crise politique turque où il leur aurait facile de se libérer de leur domination?"

25 M. Balivet, *Romanie*, 111-178.

26 XIX. yüzyılda Anadolu'da Rumlar üzerinde bkz., G. Augustinos, *Küçük Asya Rumları*, çev, D. Evci, Ankara, 1997.

27 *Garîbnâme*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını, 2001, 149.

28 G. G. Arnakis, "Gregory Palamas Among the Turks", *Speculum*, XXVI (1951), 104-118.

29 Sosyal antropoloji alanında burada bizim için önemli olan başlıca eserler: E. Durkheim (1895), *The Rules of Sociological Method;* E. B. Taylor (1871), *Primitive Culture*, I-II, Gloucester, Mass. 1911; A. L. Kroeber, *The Nature of Culture,* Chicago: UCP 1952; A. R. Radcliffe-Brown, *Structure and Function in Primitive Society: Essays and Addresses*, London 1952; L. White, *The Evolution of Culture*, New York 1959; "Culture" *International Encyclopedia of Social Sciences*; Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1925; M. And, *Drama at the Crossroads*, İstanbul: ISIS, 1991; B. Güvenç, *Türk Kimliği*, Ankara: 1993.

30 Daha sonra bu incelemeleri şu kitapta topladı: *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1925.

31 Peter Burke, *Yeniçağ Başında Avrupa Kültürü*, Çev: Göktuğ Aksen, (Ankara: İmge Kitabevi, 1995), Önsöz.

32 Bkz. H. İnalcık, "Comments on Sultanism", bkz. ileride not 35.

33 Constantine Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, B. Stolz and S. Soucek, Ann Arbor 1975.

34 Bkz. H. İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyâset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat için*, Ankara: 1966, 259-275.

35 "Azerbaycan" (Z. V. Togan), *İslâm Ansiklopedisi*; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara 1972.

36 Firdevsî-i Rûmî, *Kutb-nâme*, hazrlayan. İ. Olgun ve İ. Parmaksızoğlu, Ankara: TTK, 1980, 29.

37 *Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti Tarihi*, I, yay. E. İhsanoğlu, İstanbul, 1998, 160.

38 H. İnalcık, "On the Social Structure of the Ottoman Empire", *From Empire to Republic*, İstanbul: ISIS, 1995, 17-60.

39 I. Wallerstein ve R. Kasaba, "Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1839", *Review*; J. Abu-Lughold, *Before European Hegemony, The World System, A. D. 1250-1350*, Oxford 1989.

40 Yeni şekliyle eser: *History of Humanity, Scientific and Cultural Development*, Unesco 1999, adı altında basılmıştır.

OSMANLI'NIN AVRUPA İLE BARIŞIKLIĞI: KAPİTÜLASYONLAR VE TİCARET

HAÇLILAR DÖNEMİ

Ortaçağ'da İslâm Dünyası ve Hıristiyan Avrupa, savaş hâlinde iki uzlaşmaz rakipti (İlk Haçlı Seferi 1097'de Selçuklu Anadolusu üzerinden Kudüs'e, son Haçlı Seferi 1270'te Tunus'a yapılmıştır).[1] Daha sonra Osmanlılar'a karşı on dört Haçlı seferi plânlanmıştır. Papalık ve Bizans ittifakıyla ilk Haçlı seferi, Osmanlılar'ı Rumeli'den atmak amacıyla 1359'da yapılmıştır. Niğbolu (1396) ve Varna (1444) seferleri, gerçek anlamda son Haçlı seferleri sayılabilir.[2]

Haçlılar, Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Filistin'de küçük devletler kurdular ve o zaman medenî şehir hayatı, teknoloji ve yaşam tarzı bakımından daha yüksek düzeyde olan komşuları Müslümanlar ile yakın sosyal ve ekonomik ilişkiler içine girdiler. Doğu'nun lüks maddeleri, özellikle pamuklu ve ipekli kumaşlar ve dokuma teknikleri, baharat, boyalar, sabun, parfümeri gibi maddelerin tüketimi Avrupa'da yayıldı. Bu ilişkiler, özellikle Yakındoğu ile İtalyan şehirleri arasında yoğunlaştı (1291'de Akka'nın düşmesiyle Suriye'de son Haçlı dayanağı son buldu). Ortaçağ'da Akdeniz adaları, Sicilya (827), Kıbrıs (805), Rodos (807) ve Girit (825) Araplar'ın kontrolü altındaydı. Tunus'ta donanma sahibi Arap Aglebîler (801-909) bu fetihlerden sorumluydular. Avrupa-

lılar ancak Haçlı seferleri ile Akdeniz'de egemen oldular. Kıbrıs'ı 1191'de Haçlılar zapt etti.

Orta Asya, İran ve Anadolu'da egemen Selçuklu İmparatorluğu ile Mısır'da egemen Fatımî ve Eyyûbîler zamanında (968-1250) Avrupa ile ticaret ilişkileri çok gelişti. Anadolu Selçuklu Sultanları, Kıbrıs kralları ve Venedikliler'e 1207'de ticarî kapitülasyon güvenceleri vermişlerdir.

Bu sıkı ticaret ilişkileri üzerinde Ortadoğu'nun derin ve kapsamlı etkisini en açık ve kesin biçimde gösteren kanıt, F. B. Pegolotti'nin *La Pratica della Mercatura* adlı eseridir.[3] Orada ölçülerin Arapça adlarla anılması dikkate değer. Daha sonra Mogol Cihan İmparatorluğu (1216-1368), Çin'den Akdeniz ve Karadeniz'e kadar kıtalararası yollar üzerinde gidiş-gelişi güvence altına alınca (*Pax Mongolica*, Marco Polo'ların seyâhati, 1271), Doğu-Batı ticareti daha büyük bir ivme kazandı. Ucuz Çin ipeği Akdeniz'e çok miktarda gelmeye başladı ve Avrupa'da ilk ipek sanayii Toscana'da Lucca'da 1250'lerde kuruldu. Kervanlar, Orta Asya yollarından Kırım'da Solgat, Kefe limanlarına, Anadolu'da Ayas'a varıyor, oradan İtalyanlar tarafından satın alınıyordu.

Haçlılar, Kudüs ve Suriye'den Akka'nın düşmesiyle tamamen atıldılar (1244'te Kudüs, 1268'de Antakya yeniden Müslümanların eline geçmiş, bu mücadelede Anadolu Selçuklu Sultanları, Selâhaddin Eyyûbî ile işbirliği yapmışlardı). Akka'nın düşmesi üzerine Papa, Memlûk ve Türk ülkelerine karşı ambargo ilân etmiş, bunun üzerine Batı Anadolu limanlarından hareket eden Türk gazileri (başlıca Aydınoğlu Umur Gazi), Doğu Akdeniz ve Ege'de Lâtin Hıristiyan kolonilerini ve deniz trafiğini vurmaya başlamışlar, onlara karşı Cenevizliler'in dahil olduğu Haçlı saldırıları örgütlenmişti.[4] 1291-1361 dönemi, İslâmî gazâ ve Hıristiyan Haçlı mücadelesinin tırmandığı bir dönemdir. İlkin Batı Anadolu Gazi Beylikleri, 1390'dan sonra Osmanlılar bu mücadeleyi başarıyla sürdürmüşler ve Memlûkler'le işbirliği yapmışlardır (1424-1426 Memlûkler'in Kıbrıs'ı işgali, II. Bayezid'in Kızıldeniz'de Portekizliler'e karşı mücadelede Memlûkler'e yardımları).

Marino Sanudo'nun Haçlı seferi için hedef olarak Batı Anadolu beyliklerini gösterdiği 1321 tarihinden beri Türkler Avrupa'nın korkusu olmuş, bu korku İstanbul'un fethiyle doruğa ulaşmıştı. Gırnata'nın fethi (1492), İstanbul fethine karşı Hıristiyanlığın zaferi olarak Avrupa'nın her yerinde sokaklara dökülen halk tarafından dinî alaylarla karşılanmıştı. İşte Kristof Kolomb, böyle bir atmosferde, tam da Gırnata zaferinin coşkusu içinde Kraliçe Isabella'dan destek aldı. Kolomb, Marco Polo'yu okumuş ve Çin'de Hanbalık (Peking)'da Kubilay Han'ın merkezinde bir Nestûrî Hıristiyan baş piskoposluğu kurulduğunu öğrenmişti. Keza İran Mogolları, Anadolu Türkmenleri'nin baş düşmanıydı. Mogollar, Haçlı ordularının hareket merkezi saydıkları Küçük Ermenistan'ı (Çukurova bölgesi) himayeleri altında tutmaktaydılar.

Memlûkler'e karşı Mogollar'la Avrupa sarayları arasında karşılıklı elçiler gidip geliyordu. Argun'un (1284-1291) Nestûrî Hıristiyan elçisi, Papa IV. Nikola'ya Han adına şöyle diyordu: "Han, Katoliklerle dostlukla birleşmekte ve Suriye ve Filistin'i ele geçirmeyi önermekte ve Kudüs'ün fethi için, işbirliğimizi istemektedir". Mogollar'la Batı Hıristiyan dünyası arasında ilişkiler bundan sonra da devam etmiştir.

1489'da Memlûk Sultanı Kayıtbay (1468-1496), İspanya'ya bir elçi heyeti göndererek Gırnata Müslümanları'nı tacizden vazgeçilmesini, yoksa kendi ülkesindeki Hıristiyanlar'a karşı harekete geçeceğini bildirmişti. Herhâlde Gırnata önünde (1492) İspanyollar ve Kolomb için gündemdeki büyük konu, İslâm-Hıristiyan mücadelesiydi. Hint Okyanusu'na egemen olan Portekizliler'e karşı Memlûkler'in Süveyş'de bir donanma yapmaları için, II. Bayezid malzeme, usta ve kaptanlar gönderecektir. Memlûkler'in ülkesi Osmanlı İmparatorluğu'na katıldıktan sonra (1516-1517) Endülüs Müslümanları'nın (Moriscolar) himâyesini Osmanlılar ciddi şekilde üstlenecekler, Batı Akdeniz'de Osmanlı gâzileri geniş ölçüde faaliyete geçeceklerdir (Kemal Reis, sonra Baba Oruç ve Hayreddîn).

OSMANLI VE BÜYÜK COĞRAFÎ KEŞİFLER

Kolomb'un Yeni Dünya'yı keşfi (1492), bir bakıma, Akdeniz'de Hıristiyan dünyası, özellikle İspanya ile Osmanlı arasındaki mücadele ile ilişkili görünmektedir.[5] Kolomb, günlük notlarında onu harekete geçiren gerçek faktörün, İslâm dünyasını geriden çevirerek Doğu'daki Hıristiyan dostu Mogol Hanı ile doğrudan ilişki kurmak, Hindistan ticareti için denizyolunu açmak, Batı ve Doğu Hıristiyanları'nın işbirliğiyle Kudüs'ü (Jerusalem) almak olduğunu açıklar. İspanyol hükümdarları Isabella ve Ferdinand, Gırnata'yı 2 Ocak 1492' de almışlar ve Kolomb orada onların sağladığı imkânlar sayesinde çağ açan keşfini, Amerika'nın keşfini (12 Ekim 1492) başarmıştır. Hamdani, haklı olarak bu iki girişimin, İspanya'da egemen *reconquista*, yani İslâm'a karşı Ortaçağ Haçlı hareketi ile açıklanması gerektiğini vurgular.[6] Batı dünyasını Hindistan'a denizden doğrudan bir yol aramaya iten stratejik faktör ise, Fâtih Sultan Mehmed'in (1444-1446, 1451-1481) İstanbul'u fethi, Levant'ta Ceneviz kolonilerini (Pera 1453, Midilli 1462, Kırım'da Kefe 1475 ve Kopa 1479) almasıdır. Bunun üzerine Cenevizliler yeni plânlar peşinde koşarak, kaynaklarını *reconquista* temsilcisi İspanya üzerine çevirmişlerdir. XIV. ve XV. yüzyılda hızla büyüyen Avrupa ekonomisi altın ve gümüş darlığını her gün daha fena hissediyor, *Eldorado*'ya Osmanlı-Türk egemenliği ötesinde bir yol bulunacağını ümit ediyordu. Osmanlılar, Avrupa ekonomisinin belli başlı gümüş kaynaklarından birini, Bosna-Sırp gümüş madenlerini ele geçirmişti (Fâtih'in ilk seferleri 1454-1463 Sırbistan ve Bosna'da bu maden bölgelerini fethetmeye yönelmişti). Daha II. Murad (1421-1444, 1446-1451) zamanında Osmanlılar, İtalya'ya gümüş ihracını yasaklamışlardı.[7] Avrupa'da gittikçe artan para sıkıntısı, Türkler'e karşı Papalar'ın Haçlı seferi girişimlerini bir zaruret olarak hissettiriyordu. 1453-1495 dönemi, Avrupa'da Haçlı girişimlerinin en yoğun dönemini oluşturmuştur.[8] *Kayser-i Rûm* unvanını benimseyen Fâtih'in büyük plânları, İstanbul'dan sonra Roma'yı da alarak kendi egemenliği altında Roma İmparatorluğu'nu canlandırmayı içe-

riyordu.[9] Hamdani, haklı olarak bu atmosferle Kolomb'un zihniyeti arasındaki bağı belirtmektedir.

Kolomb'u bu maceraya iten düşünce Samuel Morison'un sözleriyle, "Kolomb'un ortaçağa özgü imanı, onu modern bir çözüm şekline itmiştir, yani dünyada yayılma".[10]

John Phelan'a göre,[11] "Kolomb Haçlı geleneğini, kendisinin Mehdî olduğu gibi bir apokaliptik düşünceyle özdeşleştirmiştir".

Portekizliler'in Hint Okyanusu'na varmalarından (1498) önce, Avrupa Hint-Çin mallarını Yakındoğu üzerinden almaktaydı. Mısır ve Suriye kadar Anadolu özellikle *Pax Mongolica* döneminde (1230- 1300), kıtalararası ticarette başta geliyordu. Anadolu'yu kesen Tebriz-Sivas-Kayseri büyük kervan yolu, oradan İskenderun Körfezi'nde Ayas'ta, yahut Konya üzerinden Antalya veya Ayasolug'ta (AiosTheologus), Akdeniz'e varıyordu.[12] Avrupalılar'ın doğrudan Hindistan ve Çin'e ulaşma çabaları sonucu (great geographic discoveries), Avrupa'nın dünyada yayılışı, cihan tarihinde gerçekten yeni bir çağın başlangıcı olmuştur (Vasco da Gama Hindistan'da: 1498).

Burada belirtmeye çalıştığımız nokta şudur: Avrupalılar'ın bu çabaları arkasında, ekonomik nedenler yanında, Osmanlı'nın Fâtih Sultan Mehmed devrinde İstanbul ekseninde Anadolu ve Balkanlar'a tam egemen olması, Karadeniz'de Ceneviz egemenliğine son vermesi önemle hesaba katılmalıdır.[13]

Bu tarihlere doğru Batı Afrika kıyılarında keşfiyâtı başlatan (1434'te Bajador Burnu aşılıyor) Portekiz prensi Henry'dir. Henry, *İsa tarikatı* (*Order of Christ*) kaynaklarını kullanan mutaassıb bir Hıristiyan'dı. Fâtih döneminde Portekiz, Afrika'nın zenginlik kaynaklarını (esir ticareti, altın, fildişi) işleterek zengin bir ülke durumuna gelmiş olup Kastilya (İspanyol) kralını kıskandırıyordu. Kastilya kralı, Portekiz'in altın ticaretinde tekelini tanıdı. İstanbul, Osmanlı egemenliğine geçince, Papalık tüm Avrupa'da bir Haçlı seferi için var gücüyle çalışmaya başladı, bu arada zengin Portekiz'e de başvurdu. Portekiz kralı bu daveti, ticaret rakibi Müslüman Fas'a kar-

şı bir sefer yaparak yerine getirdi (1458). Portekizli Bartholomeus Diaz, 1487'de Ümit Burnu'nu geçerek Hint Okyanusu'na girdi. Ortadoğu karayolu üzerinden Hindistan'a varan Pedro de Lovilha, gönderdiği raporlarda Hint Okyanusu'nda Portekiz donanması ve toplarına karşı duracak bir kuvvet bulunamadığını bildirmekteydi.

İstanbul fethedilip, Karadeniz'de Osmanlı egemenliği yerleşince ve Boğazlar tam Osmanlı kontrolü altına girince (1463 Çanakkale ve Kilidülbahr inşâsı), Cenevizliler büyük sermayelerini işletmek için yeni faaliyet alanları aramaya koyuldular, İspanya ve Portekiz'e yöneldiler. İspanyol Kanarya Adaları ve Madeira'da şeker plantasyonları, Ceneviz girişimiyle meydana geldi. XV. yüzyıl sonlarına doğru Avrupa'nın şeker ihtiyacının büyük kısmını Ceneviz ve Floransalı tüccar eliyle bu adalar karşılamaktaydı.[14] Daha önce Avrupa, şekeri Ortadoğu'dan (Mısır ve Kıbrıs) ithal etmekteydi. Cenevizli Kolomb, Müslüman Gırnata önünde 1492'de İspanyol hükümdarları hizmetine giriyor, Osmanlı'yı geriden çevirme plânını sunuyordu. Birkaç yıl Portekiz'de kalan Kolomb, Portekizliler'in teknoloji başarılarından yararlanmıştır (özellikle 1456'ya doğru keşfedilen *quadrant* aleti ve Atlantik'e dayanıklı *Karavel* denilen gemi). Özetle 1453'ten başlayarak Karadeniz ve Ege'de Osmanlı kontrolünün yerleşmesi, Batı'da keşfiyâtı hazırlayan gelişmeler arasında dikkatle gözönüne alınması gereken bir gelişmedir. Hıristiyan Avrupa ile Müslüman Ortadoğu arasında siyasî-dinî mücadele yanında ticaretteki işbirliği daha çok önemldir.

AVRUPA DEVLETLERİNE VERİLEN TİCARET İMTİYAZLARI

İslâm dünyasında kapitülasyon imtiyazları için en çok kullanılan *şurût, 'uhûd, amân* terimleri bu belgelerin niteliğini belirler. Bu maddeleri içeren belgeye *'ahdnâme*, Arap ülkelerinde *kitâb amân* veya *marsûm* denir.[15] *Şurût* (maddeler, şartlar), Lâtince'ye *capitula* (*şartlar, fasıllar, maddeler)* diye çevrilmiştir. Buradan Fransızca *capitulation* kelimesi türemiş olup, terime *teslim olma* anlamı

verilmesi tamamen yanlıştır. Kapitülasyonlar, XVIII. yüzyıldan itibaren iki taraf arasında kararlaştırılmış antlaşma niteliğini alınca, kelime bu biçimde anlaşılmış görünüyor. Aslında *'ahdnâme*, padişahın tek taraflı olarak *'ahd* (yemin) ile verdiği güvenceleri içeren bir çeşit *berat* veya *nişan* (Arapça *marsûm*)'dır. Bu çeşit *'ahdnâme* şu ilkeye dayanır: İslâm hukukuna göre, *Dârü'l-harb*'den, yani İslâm'ın egemen olmadığı harp bölgesi ülkelerden güvencesiz gelen yabancılar, esir alınır veya katledilirdi. Devlet reisi veya herhangi bir Müslüman, böyle kimselerin ikameti, şahısları, malları, ibadet-ticaret faaliyetleri hakkında *Darü'l-İslâm*'da *amân*, yani barış verebilir. *Amân*, güvence isteyen (isti'mân eden) kimseye, fıkıh diliyle *müste'min* denir (Osmanlı tebaası gayri-müslimler ise *zimmî* adı altında Müslim tebaa gibi devletin tüm himâyesinden yararlanır). Bağışlanan imtiyaz *"amân"*dan, şahıs veya cemaat, barışa aykırı hareket etmediği, düşmanca bir tavır almadığı, "dostluk ve sadakat" ile hareket ettiği sürece yararlanır. Bu hususta yerel hâkimlerle anlaşmazlık çıkarsa, sultana başvurulur, sultanın kararına uyulur. *Amân*, en çok yabancıların gelip serbest ticaret etmelerine imkân tanımak için verilen bir güvencedir. *Harb*, amân durumunu belli bir süre için kaldırabilir. Müslüman şahıslar da *amân* verebilir. Fakat genelde bu imtiyazı verme yetkisi, Müslüman cemaatin başına, yani *imâm*'a ait olup, bu güvence *amân 'âmm* terimi ile ifade edilir. *Amân* yalnız tüccar için değil, *Dâr ül-İslâm*'ı ziyaret için *isti'mân* eden her yabancı, bu arada Kudüs'e gelen Hıristiyan hacılar için verilen bir güvence olabilir.

Tüm hukukî tasarruflar gibi her *'ahdnâme* onu vermiş olan sultanın hayatı süresince geçerlidir; yeni tahta çıkan sultan tarafından tasdik edilmesi gerekir. Buna *"mukarrer tutma"* denilir. *'Ahdnâme* bağışlanmadan önce metne girecek maddelerin İslâm hukukuna uygun olup olmadığına şeyhülislâm karar verir. *'Ahdnâme* son şekliyle sultanın dinî yeminle verdiği bir belge olduğundan, çatışma hâlinde yerel hukukî kararlardan üstün (*preemptive*)dür. Kadı hükümlerinde, *'ahdnâme* maddesi öncelikle göz önünde tutulur. *'Ahdnâme* içinde açıklanmış olmayıp sonradan ortaya çıkan anlaş-

mazlıklar, fetva ile çözüme ulaşır. 'Ahdnâme bağışlanması "dostluk ve sadakat" koşuluyla verildiğinden, padişahlar bu imtiyazı yalnızca dost olan veya dostluğunu aradığı hükümetlere verir.

XVII ve XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti birçok Avrupalı devlete kapitülasyonları vermeye başladı. Zirâ devletin, Habsburglar ve Rus Çarlarına karşı müttefiklere ihtiyacı vardı ve ticaretin genişlemesi hakkında daha pragmatik görüşler Bâbıâli'de kabul edilmişti.

Prensipte *'ahdnâme'*nin padişah tarafından tek taraflı bağışlandığı esas olmakla beraber, bir düşman ülke ile meselâ ezelî rakip Avusturya Habsburgları ile yapılan genel barış *'ahdnâmeleri'*nde kapitülasyon güvenceleri özel bir madde ile tanınmıştır. Avusturya, Batı Avrupa devletlerine bakarak ekonomisini geliştirmek için Levant ticaretine katılmak istiyordu. Fakat sınırda düşmanca hareketler eksik olmadığından, bu özel madde Batılılar örneğinde olduğu gibi gelişememiş ve sınırlı biçimde uygulanmıştır. Meselâ, Osmanlılar'ın XV. yüzyıldan beri büyük sayıda ithâl ettiği ucuz Styria çelik bıçakları (Osmanlı Devleti'ne Eflâk üzerinden idhâl edildiği için, *Eflâk Bıçağı* diye tanınmıştır) veya bazı yünlü kumaş çeşitleri iki ülke arasında hayli geniş bir ticarete konu olmuştur.

Özetle, klâsik çağda Osmanlı bir *'ahdnâme* ile ticarî imtiyaz ve güvenceler verirken başlıca şu üç noktayı göz önünde tutardı:

1. İslâm hukukunun *harbî*'lerle (yani İslâm egemenliği altında bulunmayan memleketler tebaası) ilişkileri düzenleyen İslâmî prensipler, "dostluk ve sadâkate" aykırı bir hareket ortaya çıktığı anda geçerliliğini kaybederdi, o memleket düşman ilân edilir, gazâ yaptırımlarına hedef olabilirdi. Bu takdir hakkı, Osmanlı diplomasisine esneklik sağlaması bakımından ayrıca önemlidir. XVIII. yüzyılda kapitülasyon taahhütleri, her iki tarafça uygulanması zorunlu *mu'âhede* karakterini kazanınca, tabiî, Osmanlı bu takdir hakkını ve esnekliği kaybetmiş olacaktır.

2. Osmanlı, *harbî* devletten siyasî ve askerî bir fayda bekliyorsa, usulüne göre o memlekete *'ahdnâme* ile ticaret imtiyaz ve güvenceleri bağışlardı. Bunun en iyi örneği, 1571 İnebahtı Savaşı'ndan son-

ra *Kutsal Liga* (Habsburg İspanyası, Venedik ve Papalık İttifakı)'nın tehditlerine karşı Protestan memleketlere, İngiltere ve Hollanda'ya kapitülasyonların verilmesidir. '*Ahdnâme*, Hıristiyan devletle yalnız ticâri ilişkiler değil, aynı zamanda devamlı diplomatik ilişkilerin kurulmasına yol açardı. Kapitülasyon maddelerinde yabancı devletin elçi ve konsoloslarının Osmanlı limanlarında yerleşmesi, hattâ devletin hukukî şemsiyesi altında yabancı kolonilerin oluşması mümkündü (bkz. aşağıda).

3. Aynı zamanda Osmanlı'nın malî ve ekonomik yararları göz önünde tutularak da '*ahdnâme* güvenceleri verilirdi. Her şeyden önce Osmanlı hazinesine nakit para olarak gümrükler önemli bir gelir sağlardı. İkinci olarak, Osmanlı pazarı ve hazine daima "para kesâdı", gümüş kıtlığından şikâyetçiydi. Bu ihtiyaçlar Osmanlı maliye ve ekonomisi için hayatî nitelik göstermekteydi.

Kapitülasyonlar şu aşamalardan geçmiştir:

1. İtalyan Devletleri Dönemi: Ceneviz, Venedik, Floransa, Napoli (1200-1569).
2. Batı Devletleri Dönemi: Fransa, İngiltere, Hollanda (1569-1700).
3. Avrupa Devletleri (1700-1783).
4. Rusya ile karşılıklı zorunlu muahede (1783).
5. İngiltere ile ticaret Antlaşması (1838).
6. Kapitülasyonları kaldırma girişimleri: Tanzimat Dönemi ve II. Meşrutiyet (1856-1914).

Osmanlı şehir ve limanlarında ikamet eden yabancı ticaret erbabı, yetkililerle temasları sağlamak üzere kendileri için *balyos*, *konsolos*, *emîn* adlarıyla bilinen temsilciler seçerdi. Bu temsilciye, görevlerinin ve yetkilerinin sınırlarını belirleyen padişah beratı verilirdi. Böylece *millet* veya *tâife* adıyla bilinen zümre oluşurdu. Bu süreç, lonca teşkilâtında kethüdânın veya dinî bir cemâatte, patrik veya piskoposun seçimi ve eline imtiyazlarını belirten bir beratın verilmesi işlemine benzemektedir. Hattâ, 1634 gibi geç bir tarihte padişah, Fransız kralının mektubunu beklemeden bir

hatt-ı şerif ile Comte de Cesy'yi elçi olarak tayin etmişti. Ancak, 1600'lü yıllarda diğer bazı Batılı ülkeler, kapitülasyonlar elde ettikleri zaman, sisteme yeni kavramlar getirdiler ve birtakım ilâve haklar alma girişiminde bulundular. XVII. yüzyılda Batılı devletler, kendi konsolos statüsü anlayış ve yorumlarını Osmanlı hükümetine benimsetmeye çalıştılar. Kendilerini elçi yardımcısı olarak belirleyen kimseleri zorla kapitülasyon maddeleri çerçevesine yerleştirerek hapse atılmamak ve haklarındaki kanunî soruşturmanın Bâbıâlî'den sorulması, ülkeden çıkarılmaması veya değiştirilmesinin, ancak elçi izniyle olabileceği gibi imtiyazlar elde ettiler. İstanbul'daki elçiler önce konsolos muamelesi gördüler, sonraları kendi milletlerinin Bâbıâlî nezdinde temsilcileri gibi kabul edildiler. Limanlara konsolos ve tercüman tayinleri, ancak elçilerin aracılığı ile oluyordu. Venedik, Fransa, İngiltere, Hollanda vb. elçilerin kendi hükümetleri ve milletleriyle olan münasebetleriyse, devletten devlete değişiyordu.

Konsolosa kendi milletinin işlerine nezâret etmek, gelen malları kaydetmek, elçi ve konsolos için belirlenen vergileri toplamak yetkisi, bir padişah beratıyla sağlanıyordu. Kendi milletine ait hiçbir gemi, konsolosun izni olmadan limandan ayrılamazdı, konsolos kendi kanun ve âdetlerine göre ihtilâfları çözerdi. Kendi evinde veya yolculukta şahsı, hizmetkârları ve hayvanları her türlü müdâhaleden korunmuştu ve şahsî malları gümrük resminden muaftı. Bu görevlerin icrâsı sırasında konsolos, Osmanlı yetkililerinden yardım isteyebilirdi. Elçi ve konsolostan her birine birer çavuşla bir veya daha fazla yeniçeri verilirdi. Konsolosun yargı yetkisi, ilk kapitülasyonlar dönemine kadar giden hukukun şahsîliği ilkesine dayanıyordu. Fransız hükümeti, Osmanlı Devleti'nde bunu ayrıntılı kanun ve kurallarla düzenlemişti. Ama müste'min ile Müslüman arasındaki ceza davaları ve hukukî ihtilâfların Osmanlı mahkemesinde görülmesi gerekiyordu.

'*Ahdnâme*'lere, müste'mine mahkemelerde âdil muâmele edilmesiyle ilgili birçok yeni madde eklendi. Yargılamanın ve hukukî işlemlerin kadı sicillerine kaydedilmesi ve sonunda hüccet veri-

lecek şekilde yürütülmesi esastı. Müste'min tercümanının mahkemede hazır olmaması hâlinde davaya bakılmaması gerekiyordu. Müste'minle Osmanlı tebaası gayri-müslim (zimmî) arasındaki davalarda zimmînin şahâdeti kabul ediliyordu. 4000 akçenin üzerindeki davaların ve temyiz müracaatlarının sadece Divân-ı Hümâyûn'da görülmesi gerekiyordu. Sahte şâhit suçlamalarından meydana gelen davaların ise dinlenmemesi esastı. Halbuki XV. ve XVI. yüzyıllarda müste'minler, kendi aralarındaki davalar için bile Osmanlı mahkemesine başvuruyorlardı. Sonraki yıllarda mahkeme ücretlerinin düşüklüğü sebebiyle bazen Müslümanlar konsolos mahkemelerini tercih ettiler.

1536'daki kapitülasyon taslağına göre, Osmanlı ülkesinde oturan bir müste'min on yıl ikametten sonra cizye mükellefi olan bir zimmî statüsüne kavuşuyordu. Hanefî hukukunda ise bu süre bir yıldı. Pratikte, Osmanlılar müste'min tüccarın bir yıldan fazla devamlı gidip gelmesiyle ilgili herhangi bir kural belirlemedi. Ancak zaman zaman böylelerini cizye mükellefi yapmak için teşebbüsler oldu.

XVI. yüzyıl sonlarından itibaren İzmir'de de İngiliz, Fransız, Felemenk ve az sayıda Venedikli olmak üzere yabancı milletlerden insanlar ikamet etmekteydi. Selânik'te 1685'ten sonra Fransızlar ve daha sonra diğer milletlerden insanlar, Kahire'de ise Fransız ve Venedikliler ve bir ara İngilizler oturuyordu. Fâtih Sultan Mehmed'in, sözde Galata Cenevizlileri'ne çeşitli özel imtiyazlar verdiği ve bunların sonradan Lâtin milletine de sağlandığı hususunda deliller yetersizdir.

1 Haziran 1453 tarihli Galata *'Ahdnâmesi'*nin Grekçe asıl metninde, Fâtih Sultan Mehmed askerî birlikler getirip surları tahrip etmeyeceğine, Cenevizliler'in İstanbul'da kendi kanunları ve âdetleri çerçevesinde kendi kethüdâları idaresinde yaşayacaklarına söz vermişti. Fakat 3 Haziranda Edirne'ye hareketinde önce Pera'yı ziyaret etti, fikrini değiştirerek şehrin güvenliği gerekçesiyle civardaki bazı surları yıktırdı. Böylece ahidnâmenin bir maddesi uygulanamadı. Galata, subaşı ve kadı'nın kontrolü altında bütünüyle bir Osmanlı şehri durumuna geldi.

Tüccarlara tanınan imtiyazların sayısı ahidnâmelere yeni hükümler eklendikçe arttı, bunlar daha çok gümrükle ilgiliydi ve müste'minlerin baskıları ile ahidnâmelerde özel maddeler hâlinde yer aldı. Harbînin, köle yapılmaksızın ve malları ganîmet olarak alınmaksızın Dârülislâm'da seyâhat hakkını garanti eden amân şartı bütün Osmanlı ülkesinde geçerliydi. Fakat bu genel amânın fertler tarafından pratikte yerine getirilmesi için seyâhat etmeyi düşünen her müste' min, kendi elçisi vasıtasıyla padişahtan izn-i hümâyûn almak ve bunu taşımak zorundaydı. Normal olarak müste'minler, muayyen limanların belirli yerlerinde ve hanlarında oturuyorlardı. Hattâ rahatsız edilmemeleri için Müslüman elbisesi giymelerine ve silâh taşımalarına izin verilmişti. Müste'minin ikametgâhı, ancak bir suçlu kaçağı veya eşya bulundurma gibi durumlarda aranabilirdi. Bu konudaki kötüye kullanmalar, ahdnâmelere yeni maddelerin eklenmesine sebep oldu.

Osmanlı ülkesinde ölen bir müste'minin mal ve mülkü, vasiyetnâme bırakmışsa vârislere verilirdi. Vasiyetnâme bırakmadan ölürse veya vârisleri başka bir yerde oturuyorsa o takdirde mülkü kadı tarafından emanete alınır ve kadı vasıtasıyla konsolos ya da ölenin ortak ve arkadaşlarına teslim edilirdi.

Denizyoluyla seyâhatte güvenlik, amân telakkisi içerisinde gelişmiş bir ilke olup bu husus erken dönem fıkıh kitaplarında henüz yer almamış, ancak ilk kapitülasyonlarda belirtilmiştir. Buna göre, bir Müslüman gemisinin tehdidine maruz kalan bir müste'min amân talep edebilirdi. Mütekabiliyet prensibinin, denizdeki karşılaşma ile ilgili hükümlerde daha açık olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti özellikle Karadeniz, Kızıldeniz, İstanbul ve Çanakkale Boğazları ile İyoniyen Denizi'nde Otranto Geçidi üzerinde hâkimiyet tesis etmiş, bu sular dârülislâmın bir parçası sayılmıştır. 1747'de Avusturya Verâset Savaşları sırasında Osmanlılar, Fransız ve İngiliz gemilerinin Mora Yarımadası ucundan Girit'in batı ucuna ve oradan Mısır'a kadar olan yerlerin doğusunda hasmane faaliyetleri yasaklamaya ve engellemeye çalıştı.

Osmanlı ahidnâmelerinde, müste'mine, denizde serbest seyir hakkı ve Müslüman gemilerinin saldırılarına karşı güvenlik, Müslüman limanlarında demirleme, sahillerden her türlü ihtiyacını giderme ve su alma, gemi ve tayfasının her türlü angaryadan muafiyeti, denizde ve kıyıda himâye ve yardım, gemilerinin karaya oturması hâlinde kendileri ve malları için güvence, korsanlara karşı ortak himâye, korsanların verdiği zararların tazmini imtiyazları verilmiştir. Kuzey Afrika korsanları Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra onlardan korunmak için ahidnâmelere yeni maddeler de eklenmiştir. XVII. yüzyılda müste'min gemileri, Osmanlı limanları arasında yolcu ve eşya taşıma işine girdiğinde bu gelişmeleri içine alan yeni maddeler ilâve edilmiştir.

Serbest dolaşım, taşıma ve serbest eşya satış teminatı konuları genellikle amânın verilmesinden hemen sonra ilk maddelerde yer almış, bunların kötüye kullanılması üzerine daha sonra yeni maddeler ortaya çıkmıştır. Mahallî yetkililerin ve savaş gemileri kaptanlarının, kaçak esirleri ve kaçak malları araması ve teftişiyle ilgili haklar daima saklı tutulmuştur. Gemiler Boğaziçi'nde arandıktan sonra Gelibolu'da tekrar teftiş edilmezdi. Ancak nâdir de olsa bazı hâllerde gümrük yetkilileri müste'min tüccarı durdurup arama yapabilirlerdi.

Yabancı tüccar, Osmanlı Devleti'nin iç pazardaki talebi karşılamak için zaman zaman hububat, deri, pamuk ve bazı eşya için ihraç yasakları koyması gibi çeşitli engellerle karşılaşabilirdi. Buna karşılık genel olarak başvurulan yol, organize kaçakçılık yoluydu. Osmanlı makamları, ilk ahidnâmelerde gümrük ve diğer resimlerin belirtilmeden âdet ve kanun üzere alınması kaidesini sürdürüyordu. Böylece Fâtih Sultan Mehmed, gümrük resmini % 2'den % 4'e, saltanatının sonunda ise % 5'e çıkarırken zorluk çekmedi. XV.-XVI. yüzyıllar için, % 5 olan Osmanlı gümrük tarifesi ithalatçının durumuna, malın cinsine göre değişirdi.

Taraflar arasındaki anlaşmazlıklardan kaynaklanan birçok sıkıntıya rağmen, müste'min, genellikle fazla zorluk çekmeden zamanla

% 3 sabit resimle mal almayı başarmış; tüccar, kassâbiye, masdariye, reftiye, yasakçı, bâc gibi diğer bütün resimlerden muâfiyet elde etmiştir. Osmanlılar kâtibe ve hizmetliye yapılan geleneksel ödeme nedeniyle gümrük resmini % 3'ten % 4.5'a yükseltti. Pamuğun kantar resmine, ipeğin mîzan resmine ve sofun damga resmine tâbi olması gibi bazı mallar ilâve resimlere tâbiydi. Diğer taraftan her gemi uğradığı limanlarda *selâmlık* veya *selâmetiye* akçesi adıyla yetkililere önceleri 300 akçe, XVII. yüzyılda birkaç misli ödemek mecburiyetindeydi. Müste'min aynı zamanda, % 2.5'luk konsolos veya "baylaj" hakkı adıyla kendi elçi ve konsolosunu desteklemek zorundaydı. Bu resimlerin diğer temel resimlerle birlikte toplam miktarı en az % 9'u buluyordu. Yabancı devletler sonunda tarifeyi sabitleştirmeyi ve bunu ahidnâmelere dahil etmeyi başardılar.

TARİHÎ SEYİR

Anadolu Selçuklu Sultanları, Kıbrıs Krallığı'na ve Venedikliler'e 1207 gibi erken bir tarihte ticarî imtiyazlar tanımıştı. Bize ulaşabilen en erken ahidnâme (*'ahdnâme*) metni ise Mayıs 1210 tarihlidir. Osmanlılar 1352'de Rumeli'ye ilk geçtiklerinde o sırada Venedik'le savaş hâlinde olan Cenovalılar ile dostâne münasebet içindeydiler ve onlara ilk Osmanlı kapitülasyonunu verdiler. Her ne kadar bu metin kayıpsa da 7 Haziran 1387 tarihli ahidnâme mevcuttur.[16] Bir Anadolu beyliği tarafından bir Lâtin devletine verilen en eski imtiyaz, Mukaddes İttifak ile (Papalık, Venedik, Rodos şövalyeleri, Kıbrıs) Aydınoğlu Hızır Bey arasındaki 1348 tarihli barış antlaşmasıdır; ancak bundan önce 1311'de Rodos tüccarları Menteşe Beyliği'nde faaliyet gösteriyorlardı, ticarî antlaşma ise daha sonra yapıldı.

Venedik konsoloslukları, XIV. yüzyıl ortalarında Ayasuluk (Selçuk) ve Balat'ta tesis edilmişti. Yıldırım Bayezid zamanında bu yerler Osmanlı idaresine geçti (1390); padişah bu imtiyazları onayladı; Anadolu ve Rumeli'de denizde ve karada idaresi altında bulunan bütün yerlere bunu teşmil etti. Edirne'nin Osmanlı-

lar tarafından alındığı tarihten (1361) itibaren, Venedik padişahtan kapitülasyon elde etme girişiminde bulundu. 1384'te Venedik, Osmanlı ülkesinden hububat ithâli ve Üsküdar'da bir ticarî yerleşme izni için diplomatik çaba gösterdi.

1419 tarihli barış antlaşmasında Venedik ile I. Murad arasındaki bir antlaşmadan söz edilmektedir. Yıldırım Bayezid, Venedik'e hububat ihracını yasaklamak veya müsaade etmek suretiyle ticaret imtiyazını diplomaside kullandı. Ankara Savaşı'ndan sonraki Fetret Devri'nde saltanat iddiasında olan şehzadelerden her biri Venedik'le uzlaşmanın zaruretine inandılar. Süleyman Çelebi fiilen Venedik desteğini aradı ve 1403 tarihli barış antlaşmasında ilk defa Venedik, Bizans, Ceneviz ve Rodos şövalyelerinden oluşan ittifak üyelerine önemli imtiyazlar verdi. Musa Çelebi, bu imtiyazları onayladı (3 Eylül 1411). Bunu 6 Kasım 1419, 4 Eylül 1430 ve 22 Şubat 1446 antlaşmaları takip etti.

Fâtih Sultan Mehmed, Yıldırım Bayezid gibi, İtalyan kolonilerini haraçgüzâr statüsüne indirme siyâsetini takip etti. Her ne kadar 1463-1479 Osmanlı Venedik savaşı, Venedik ticaretine bir darbe vurmuşsa da, ticaret tamamen kesintiye uğramadı ve 25 Haziran 1479 tarihli antlaşma ve onun II. Bayezid tarafından 1481'de yenilenmesiyle Venedik daha önceki imtiyazlara ilâveten Karadeniz'de Kefe ve Trabzon'da da ticaret yapma imtiyazını aldı. 1498'de Venedik'le savaşa girişmeden önce Osmanlılar, Napoli kralına kapitülasyon verdiler. 24 Mart 1503 Osmanlı-Venedik barış antlaşması ile imtiyazlar daha da genişletildi.

Venedik'e verilen kapitülasyonlar, 17 Ekim 1513'te Yavuz Sultan Selim, 17 Aralık 1521'de Kanunî Sultan Süleyman tarafından yenilendi. 2 Ekim 1540 tarihli antlaşma ile ticarî imtiyazlar uzatıldı ve buna Arap toprakları ile Bosna da dahil edildi. Ancak Kefe ve Karadeniz kapitülasyondan çıkarıldı. 1570-1572 Osmanlı-Venedik Savaşı yeni bir rakip olarak Fransa'nın Levant'a girmesini kolaylaştırdı. O zamana kadar Venedik, Levant'ta, İstanbul ve Mısır'da ticarî üstünlüğünü devam ettirmişti.

Osmanlılar'ın Suriye ve Mısır'ı fethiyle kapitülasyonların değeri çok arttı. Yavuz Sultan Selim, 1517'de Memlûk sultanları tarafından Venedik'e, Katalan ve Fransızlar'a verilen kapitülasyonları yeniledi. Fransa'ya genel bir kapitülasyon bağışlanması 1569'da Venedik'le Kıbrıs Savaşı başlamadan öncedir. Memlûk kapitülasyonlarının daha sonra Batı Avrupa devletlerine verilen kapitülasyonlara model olduğu görüşü biraz abartmalıdır. Osmanlılar bu bakımdan daha ziyade Anadolu beylikleri uygulamasını benimsemişlerdi.

Mısır'daki Fransız-Katalan ortak konsolosluğu aslında Osmanlı-Fransız arasında yapılmış genel bir kapitülasyona dayanmıyordu. Ancak 1536'da Fransa kralı, yakın ilişki kurduğu Osmanlı padişahlarından yararlanma yoluna gitti ve Fransız elçisi De la Forest, İbrahim Paşa ile müzakereler esnasında bir kapitülasyon taslağı kaleme aldı, bu taslak İbrâhim Paşa'nın idamı dolayısıyla sultan tarafından tasdik edilmeden kaldı, sonradan elçilik arşivinde ortaya çıktı. Fransa ile genel tasdikli kapitülasyon 1569 kapitülasyonudur. Dela Forest tarafından yazılan taslak, iki taraf arasında yapılmış bir antlaşma formundadır; tek taraflı olarak padişah tarafından bağışlanmış bir antlaşma değildir. Halbuki XVIII. yüzyıla kadar bütün kapitülasyonlar padişah tarafından tek taraflı verilmiş bir bağış niteliğindedir. Dela Forest'in metni üzerinde modern araştırmacılar değişik yorumlar yapmışlardır. Ancak bu metnin müsvedde hâlinde kaldığı, elçi Rinçon'un gönderdiği mektuptan anlaşılmaktadır. Bunun metni, Comte de Saint-Priest tarafından 1777'de d'Aramon'un evrakı arasında bulundu.

Fransa'ya ilk genel Osmanlı kapitülasyonu, 7 Cemâziyülevvel 977 (18 Ekim 1569) tarihli olanıdır. Kanûnî Sultan Süleyman zamanına atfedilen kapitülasyon, aslında Memlûk kapitülasyonlarının yenilenmiş şeklidir (Charrière, I, 123). II. Selim'in tahta çıkmasından sonra 977'de (1569) genel bir kapitülasyon zorunlu oldu. Kral, Claude du Bourg'u İstanbul'a işleri düzene koyması için gönderdi ve Claude du Bourg herhangi bir zorlukla karşılaşmadan bir ahidnâme almayı başardı. Elçi Noailles, 1572'de bu

ahidnâmenin Levant'ta şimdiye kadar alınmış en avantajlı antlaşma olduğunu belirtmektedir.

Osmanlılar, 1570'te Venedik'in elinde bulunan Kıbrıs'a karşı saldıracaktı, fetih hazırlığı içinde Fransa ile iyi münasebetler tesisinin zaruretine inanıyorlardı. Fransa ile kapitülasyon Venedik kapitülasyonu örnek alınarak hazırlandı. İlâve son on yedinci madde, Claude du Bourg'a göre şeyhülislâmın itirazına uğradı ve Venedikliler'in de kıskançlığına sebep oldu. Bu imtiyazlar sayesinde Levant'ta Fransız ticareti süratle gelişti, öteki Avrupa devletleri tüccarları şimdi Fransız bayrağı altında Osmanlı ile ticaret edebiliyorlardı. 989 (1581) kapitülasyonlarına göre, bu yabancı tâcirler İngiliz, Portekiz, İspanyol, Katalan, Sicilyalı, Anconalı ve Raguzalılardı.

Bu dönemde Osmanlı, kapitüler devlet olarak sadece Fransa, Venedik ve Lehistan'ı tanıyordu. Fransa, rakibi İspanya tesiri altına girince (1573) Osmanlılar Fransızlar'a kuşku ile bakmaya başladılar. 1575'te III. Murad Fransız kapitülasyonlarını yenilemeden önce İngiliz tüccarları kendileri için kapitülasyon müracaatında bulundular, fakat o zaman bu gerçekleşmedi. Yüzyılın ortalarından itibaren İngiliz tüccarları Moskova, Kafkaslar ve Hürmüz üzerinden Hindistanla ticarî temaslar kurmaya çalışıyorlardı. Bu proje, Osmanlılar'ın 1587'de Azerbaycan'ı ele geçirmesiyle suya düştü, bunun üzerine İngilizler bir defa daha dikkatlerini Levant'a çevirdiler. Osborne ve Staper adlı iki Londralı tüccar kendi temsilcileri William Harborne'u İstanbul'a gönderdiler; Harborne belirtilen şahıslar için bir izn-i hümâyûn elde etti. Kraliçeye cevabında III. Murad, dostluk ve itimat devam ettiği müddetçe ticarete amânla izin veriyordu.

Bu gelişme İspanya'ya karşı siyasî düşüncelerle teşvik edildi. İktisadî açıdan da İngiliz kumaşlarının nispeten ucuz sağlanması, silâh yapımında kullanılan kalay ve çelik gibi hammaddelerin temini sebebiyle gelişti. I. Elizabeth, 25 Ekim 1579 tarihli bir mektubunda ticarî imtiyazların bütün İngiliz tebaası için verilmesini istedi. Ayrıca o dönemde, bazı devlet adamlarının İspanya'ya

karşı İngiliz dostluğunun önemini belirtmesi sebebiyle, Fransız kapitülasyonu esas alınarak 1580'de İngiltere'ye de benzeri kapitülasyonlar verildi.

M. de Germigny, yenilenen Fransız kapitülasyonlarına, İngiliz tüccarlarının, önceden olduğu gibi, Fransız bayrağı altında seyâhat ve ticaret yapmaları maddesini ilâve ettirdi. Bununla beraber Harborne, Fransız ve Venedik entrikaları karşısında padişahtan yeni bir ahidnâme almayı başardı ve padişah Kraliçe Elizabeth'e bir tasdiknâme gönderdi. Böylece, Levant'ta Fransa ve İngiltere arasında ticarî bir mücadele başladı. Sonunda Fransa yeni durumu tanıdı. Diğer taraftan Hollandalılar, Levant'ta İngiliz bayrağı altında ticareti tercih ederken zamanla anlaşmazlık çıktı. Osmanlı hükümeti Hollandalılar'a da 1612'de ayrı kapitülasyonlar verdi. Fakat 1062 (1652) yılında Fransa, İstanbul'da elçileri olmayan Hıristiyan devletler tüccarının Fransız bayrağı altında ticaret yapması konusunda Bâbıâlî'nin desteğini aldı. 980 (1572) tarihinde Osmanlılar'ın haraçgüzârı olan Raguza (Dubrovnik), Fransız korumasını reddetti.

Fransızlar, bir İngiliz ticaret kolonisinin Mısır'da yerleşmesini bir süre için engellemeyi başardılar. Cemâziyülevvel 1054 (Temmuz 1644) tarihli bir fermanla padişah, Mısır'daki İngiliz konsolosunun Ceneviz ve Sicilya tüccarlarından konsolos vergisi almasını yasakladı, fakat 1620-1683 yılları arasında İngilizler Levant'ta hâkim duruma geldiler. Dârülharp statüsündeki ülkeler, daha emin ve ucuz olduğundan İngiliz korumacılığını tercih ettiler. Osmanlı hükümeti, Fransız protestolarını umursamayarak harbîlere, istedikleri devletin korumacılığı altında sefer yapma izni verdi.

Avrupa devletleri arasındaki şiddetli mücadeleler sonucunda "en imtiyazlı millet" maddesi kapitülasyonlarda belirmeye başladı. Avrupalı devletlerin kapitülasyonlara ilâve ettirdikleri maddeler, belli bir dönemin şartları ve baskılarının yansımasıydı. Lello tarafından H. 1010'da (1601) elde edilen yeni İngiliz kapitülasyonlarında on yedi yeni madde bulunur. Burada İngiltere'nin en imtiyazlı millet statüsü tasdik edildi. Hollandalılar İngiliz bayrağı altına alındılar,

bu durum Fransızlar için bir yenilgiydi. Altın ve gümüş para gümrük vergilerinden muaf tutuldu ve bunların serbestçe dolaşımına izin verildi. Diğer önemli bir madde ise İngilizler'i, Venedik'ten ve diğer yerlerden getirdikleri eşyalarda yalnız % 3'lük gümrük vergisine tâbi tutuyordu. Bu durum, % 5'lik orana tâbi olan diğer devletleri de İngiliz bayrağı altında ticarete teşvik etti. Son bir yenilemede ise yolsuzluklarla uğraşmak için bir madde daha eklendi. Cemâziyülâhir 1086'da (Eylül 1675) John Finch'in elçiliği sırasında, bütün önceki imtiyazları ve yıllar boyunca verilen hatt-ı hümâyûnları içeren yeni bir kapitülasyon alındı. İngiliz tüccarlarının İzmir'deki asıl ihraç malları olan yün ve ipek için alınan ek vergilerin yasaklanması ile ilgili bazı önemli maddeler ilâve edildi. Bu arada Finch, Fransız kralının 1014'ten (1605) beri sahip olduğu "padişah" unvanını kendi kralı için elde etmeye gayret gösterdi. Finch'in aldığı yeni imtiyazlar, Fransızlar ve Venedikliler'in kıskançlığına yol açtı.

Osmanlı-Fransız siyasî münasebetlerindeki değişimle birlikte Fransız kapitülasyonları ve uygulamaları XVII. yüzyılda değişiklikler gösterdi. III. Mehmed ve I. Ahmed zamanındaki yenilemeler sıcak ilişkiler dönemine rastgelir. Böylece Fransızlar bazı önemli imtiyazlar elde ettiler. Öncekinde, Venedikliler ve İngilizler dışındaki bütün milletlerin hububat ihracı, gümüş para ticaretinde özgürlük ve Kuzey Afrika korsanlarına karşı garantiler için harbîlerin Fransız bayrağı altında seyretmesi gibi haklar vardı. Sonrakinde ise ileride Fransızlar'ın, Osmanlı Devleti'ndeki bütün Katolikler'i ve Katolik misyonerleri koruma iddialarının temelini oluşturan, Fransızlar'ın Kudüs'e giden Hıristiyan hacıları ve orada yerleşmiş bulunan keşişleri himâye hakkı kabul edildi.

1619'da Comte de Cesy'nin kapitülasyonları yenileme teşebbüsü gerçekleşmedi. Böylece, Fransa'nın Bâbıâli nezdindeki ve Levant ticaretindeki etkisi düşmeye başladı. Bâbıâli, o zamana kadar Fransız bayrağı altında ticaret yapan Cenova'ya ayrı bir kapitülasyon verdi ve gümrük vergisini % 3'e düşürdü. Köprülüler iktidarında Fransa ile olan siyasî ilişkiler askıya alındı ve Fran-

sız ticareti 1620'lerdeki durumunun onda birine kadar geriledi. Son olarak Colbert'in Levant dünyasındaki ticareti canlandırma çabaları sonucu Fransızlar, 1679 yılında bazı önemli maddelerle birlikte kapitülasyonlarını yenilemeyi başardılar. Bu arada gümrük vergilerinin % 3'e düşüşü, en imtiyazlı millet muâmelesi ve Osmanlı'daki Cezvit ve Capucin misyonerlerini koruma hakkını almaları önemli hususlardır. 1683'ten itibaren Avrupa'daki Osmanlı varlığı tehlikelerle karşılaşıp Bâbıâli, Avrupa devletleri arasında diplomatik desteğe ihtiyaç duyduğunda, kapitülasyon müessesesi yeni bir döneme girdi. Böylece tanınan yeni imtiyazlar, politik yardımın bir göstergesi olarak verildi. 1690 yılında çıkarılan bir hatt-ı şerifle Fransızlar, Mısır'daki gümrük resminin % 10'dan % 3'e düşmesi ve Katoliklerin Kudüs'teki bazı kutsal yerlere dönmesi hakkını kazandılar.

Fransa, 1679'da Hasburglar'la barış yaptığında Bâbıâli İngiltere'ye döndü ve İngilizler, Mısır ve İstanbul arasındaki deniz ticareti ve Mısır'da bir İngiliz konsolosluğu açılması hakkını elde ettiler. 1716-1740 yılları arasında Fransa ile olan uzlaşma tabloyu tekrar değiştirdi. Belgrad Antlaşması'nda müzakerelerde aracı olan ve kralın garantisini getiren Marquis de Villeneuve, Fransa için en geniş imtiyazları kazandı, hattâ sultan halefleri adına da bu kapitülasyonları onayladı. Osmanlılar'da, bilhassa kapitülasyonlar gibi önemli ahidnâmelerin saltanat değişikliklerinde yeniden gözden geçirilmesi esastı. Sonraki yıllarda Fransızlar, Levant ticaretinde ve Osmanlı limanları arasındaki taşımacılıkta karşı konulmaz bir üstünlük elde ettiler. Artık Avrupa'da, ekonomisi birazcık düzelen her devlet bir Levant şirketi kuruyor; Bâbıâli'den kapitülasyonlar elde etmeye çalışıyordu. Osmanlılar Fransa, İngiltere ve Hollanda tarafından elde edilen ayrıcalıklı konumları zayıflatma politikası izleyerek tepki gösterdiler. Aslında Osmanlı Devleti'nin bu kapitülasyonları verirken beklentisi, Avrupa'da kendisine dost ülkeler oluşturmaktı.

Levant'taki Batı Avrupalı milletlerin üstünlüğü, Osmanlılar'ın iki güçlü düşmanı olan Habsburglar ve Rusya'ya baskı altında

verilen isteksiz kapitülasyonlarla yeni ve tehlikeli bir döneme girdi. XV. yüzyıl gibi erken bir tarihte Augusburg ve Nürenberg'den gelen Alman tüccarlar, Venedik koruması altında İstanbul'da faaliyet gösteriyorlardı. Gümrük vergileri, Breslau'dan Osmanlı Macaristanı'na kumaş ithal edildiğini göstermektedir. 1547'de İmparator V. Karl ve Ferdinand'la yapılan anlaşmalar sayesinde, tüccarlar verilen amândan yararlanarak serbestçe seyâhat etmekteydi. 1616'da yenilenen Zitvatorok Antlaşması Avusturya, İspanya ve Flandr tebaası tüccarları için % 3'lük bir gümrük vergisiyle serbest seyâhat ve ticaret hakkını veriyordu. Ayrıca, Cezvit rahiplerinin Osmanlı topraklarında oturmalarına ve kiliselerini korumalarına izin verildi. 1667'de Avusturya bir ticaret şirketi kurarak Levant ticaretinde aktif bir pay almak istedi. Sonuç olarak, iki imparatorluk arasındaki düşmanlık, bu ticarî imtiyazların gelişmesini önledi.

Osmanlılar'ın 1699 Karlofça Antlaşması ile diğer Avrupa devletlerine verilen kapitülasyonları Habsburg imparatoruna bağlı diğer milletlere de tanımayı kabul etmesine rağmen, bu son grup bütünüyle kapitülasyonları, ancak Pasarofça Antlaşması (1130/1718) ile elde etti. Böylece, gemilerin Karadeniz'e çıkması şartıyla Tuna'da serbestçe dolaşması, başka bir devletin konsolosluğunun bulunduğu veya uygun görülen başka yerlerde konsolosluk açabilmesi, Avusturya tüccarının Tuna ve Karadeniz boyunca ticaret yaparak % 5'lik gümrük oranına tâbi olması sağlanmış oldu. Dikkat çekici bir nokta da bu kapitülasyonlarda hiçbir yemin ifadesinin görülmemesidir. Almanya ile olan ticaret, Tuna ve özellikle Trieste ve Venedik üzerinden arttı. Bu kapitülasyonlar 1747 yılında yenilendi. İmparator, Tuscany, Hamburg ve Lübeck Grand Düklüğü'nden gelen tüccarların imparator bayrağı altında seyâhat edeceklerine dair imtiyaz elde etti. Rusya ile olan rekabet, Avusturya'yı, yeni maddeler eklemeye ve daha iyi bir konuma getirmeyi sağlayan bir senet talep etmeye sevk etti. Bu yeni maddeler, Eflak ve Boğdan'da konsolosluk açma, Karadeniz dahil olmak üzere denizde seyâhat hakkı ve Avusturya pasaportunun tek başına seyâhatlerde yeterli olması gibi hususlardı.

XV. yüzyılda Rusyalı tüccarlar Azak ve Kefe'de ticaret yaparlardı; bu yüzyılın sonunda onların Bursa'ya kadar geldiğini kayıtlardan takip etmek mümkün olmaktadır. Bunlar, ya şahsen aldıkları izn-i hümâyunlarla veya Müslüman tüccardan temin ettikleri isti'mân ile seyâhat ediyorlardı. Çarın Kazan'ı işgalinden sonra kürk için büyük bir pazar oluştu ve ticarî ilişkiler genişledi. Saraya bağlı tüccar padişah tarafından kürk almak üzere Rusya'ya gönderiliyordu. Çarın tüccarları ferdî izinle ipekli kumaş almak için Bursa'ya geliyordu. 1700'de İstanbul Antlaşması'nda ticarî imtiyazlar konusu daha sonraki on ikinci madde Rusyalı keşişlerin Kudüs'te hac yapmalarına izin veriyordu. 1739 tarihli Belgrad Antlaşması, eşyanın Karadeniz'de, ancak Türk gemileriyle taşınması şartıyla ticaret müsaadesi tanıyordu. 1774 Küçük-Kaynarca Antlaşması ise, Rusya'ya ve Batılı devletlere Karadeniz, Boğazlar ve Tuna dahil olmak üzere Osmanlı sularında seyrüsefer izni veriyordu. Deniz veya kara yoluyla gelen Rusyalı tâcirler "en ayrıcalıklı ülke" haklarından faydalanıyordu. İngiliz ve Fransız kapitülasyonlarının bütün hakları Rusya'ya da verilmişti. Çar'a istediği yerde konsolosluk veya konsolos muavinliği açma hakkı tanınmıştı. Bunun yanında suçlularla ilgili imtiyazlar, elçi ve diplomatlarla ilgili başka muâfiyetler, Hıristiyanlar'ın hâmiliği ve nihâyet Çar'a padişah unvanı verilmesi gibi başka haklar da tanındı.

Rusya'ya verilen bu imtiyazlar, modern anlamda mütekabiliyet ve iki tarafı bağlayan bir antlaşma olarak verildiğinden, gerek şekil gerekse hukukî karakteri açısından Bâbıâli'nin tek taraflı olarak İngiltere ve Fransa'ya bağışladığı ahidnâmelerden farklıydı. Bu sebeple hükümet, beş yıl sonra İstanbul'un ihtiyacı olan zahireyi Rusya'ya götüren gemileri durdurmak isteyince, Rusya bunu "nakz-ı 'ahd" saydı. Rusya'nın Eflâk, Boğdan ve Sinop gibi hassas yerlerde konsolosluk açması tansiyonu yükseltti. Osmanlı hükümeti, kapitülasyonlara hâlâ dost ülkelerin halkına verilmiş imtiyazlar olarak bakıyordu. Fakat Rusya, Aynalıkavak'ta (1191 / 1777) imzalanan *tenkîhnâme* ile baskısını arttırdı. Küçük-Kaynarca Antlaşması'nın ikinci maddesinin metni yeniden gözden ge-

çirildi. Karşılıklı anlaşma ile belirlenmiş olan bir hususun tek taraflı olarak feshedilemeyeceği tekrar edildi. Nihâyet Kırım'ı işgal eden Rusya, Bâbıâli'yi bu ilhakı tanımaya, Fransız ve İngilizler'e verilen kapitülasyonlar çerçevesinde seksen bir maddelik bütün kapitülasyonları vermeye zorladı (1197/1783). *Mukaddime*'de ve sonuçta bu ahidnâmenin Küçük-Kaynarca'ya zeyil mahiyetinde bir antlaşma olduğu beyan edildi.

Bu belge, Bâbıâli'nin Batı ile yaptığı kapitülasyon antlaşmalarına yeni bir anlayış getirdi. Özellikle, Karadeniz'in Rus gemilerine açılması tepkilere yol açtı. XVI. yüzyıldan beri İngiltere ve Fransa, Karadeniz'e girmek için çeşitli girişimlerde bulunmuşlarsa da, bundan sonuç alamamışlardı. Ancak Rusya'nın bu hakkı elde etmesi üzerine kendi kapitülasyonlarındaki "en ziyâde mazhar-i müsaade millet" ibaresi gereğince, Karadeniz'e girme imtiyazını istediler. Bu hak hemen kendilerine verilmedi. İngilizler 1799'da bir nota ile Fransızlar ise 1802 Paris Antlaşması'na eklenen ikinci madde ile bu hakları elde ettiler. Aynı haklar daha sonra Sardunya, Danimarka, İspanya, Sicilyateyn, Toskana gibi ülkelere de verildi.

XVIII. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı Devleti, Avrupa'nın merkantilist devletleriyle olan ticarî münasebetlerinde geleneksel tavrına bağlı kalmayı sürdürdü ve doğması muhtemel tehlikeleri fazlaca dikkate almadan amân telâkkisi içerisinde cömertçe imtiyazlar verdi.

Bir Levant ticaret uzmanı, Osmanlı Devleti'nin verdiği imtiyazları Avrupalılar'ın gaddarca kötüye kullandığını gözlem olarak belirtmektedir. Giderek büyüyen bu istismâr, XVIII. yüzyılın son yıllarında Osmanlı Devleti'ni siyasî ve iktisadî bakımdan Batı Avrupa'ya bağımlı hâle getirdi. Hattâ bu sebeple Fransız elçisi Choiseul Gouffier 1788'de Osmanlı Devleti'nin Fransa'nın çok zengin bir kolonisi olduğunu ifade etmiştir. XVIII. yüzyıla kadar bu imtiyazlar, Osmanlı Devleti ve ekonomisine bir tehdit ve zarar teşkil etmiyordu. Osmanlı idaresi kötüye kullanmaları önleyecek bir konumdaydı. Fakat şimdi Avrupa devletleri, daha fazla hak ve imtiyaz elde etmek için zayıflayan Osmanlı Devleti üzerinde baskı ve tehdit uygulamaya başlamıştı.

Devleti gerçekten zaafa uğratan şey, zimmî tebaaya da aynı kapitüler ayrıcalıkların tanınmasıdır. Bir harbî ülkeden gelen müste'min, Osmanlı tebaasından daha ziyade imtiyaza sahip olabiliyordu. Bazı zımmîler bu imtiyazları kendileri için de kazanmak istediler; yabancı elçi ve konsoloslara rüşvet vererek Bâbıâli'den tercümanlık beratı almaya çalıştılar, böylece vergi bağışıklığı kazandılar. Kapitülasyonlar sayesinde elçi ve konsoloslar belirli sayıda tercüman istihdam hakkına sahipti. Böyle bir tercümana verilmiş olan berat sayesinde berat sahibi, çocukları ve hizmetkârlarıyla beraber reâyânın vermek zorunda olduğu cizye ve diğer vergilerden muaf oluyordu. XVII. yüzyılda Batı devletleri kendi tercümanları için diplomatik muâfiyetler elde ettiler. Elçi ve konsoloslar, bu nevi beratları hiçbir zaman tercüman olmak iddiası olmayan zimmîler için de temin etmeye başladılar. Böylece bu *beratlılar* ve onların hizmetkârları aynı imtiyazları elde ederek müste'minler gibi malî ve hukukî avantajlara kavuştular ve çok düşük gümrük vergisi ödediler. 1793'te sadece Halep'te 1500 kadar zîmmî tüccar, tercümanlık beratı almıştı. Yapılan teftişte bunlardan sadece altısının gerçek tercüman olduğu ortaya çıkmıştır. Kötüye kullanma sadece bundan ibaret değildi. Avrupa devletleri kapitülasyon imtiyazlarını kendi tebaası olmayan kimselere de sağlayabiliyordu. Böylece, Osmanlı vatandaşı bir kimse, bir elçi veya konsolostan bir "patente" temin ettiği takdirde yabancılara sağlanan imtiyazlardan faydalanabiliyordu.

1808'de Ruslar, 120.000 Rum'u "mahmî" zümresine dahil ettiler. III. Selim'in saltanatında Osmanlı devlet adamları kapitülasyonlara tepki gösterdi ve kendi Osmanlı tebaasını imtiyazsız sınıf olmaktan kurtarmak için çeşitli tedbirler aldı. Böylece 1792'de verilen bir karar ile Avrupa'yla ticaret yapan bir zimmî tâcir ve onun iki yardımcısına imtiyaz ve muâfiyet beratı verilmeye başlandı. Bu nevi tüccara "Avrupa tüccarı" denilirdi. Bundan kısa bir süre sonra İran ve Hindistan ile ticaret yapan Müslüman tüccara da aynı haklar verilip bunlara "hayriyye tüccarı" adı verildi. Bunların işlerine özel bir daire, ihtilaflarına da özel bir mahkeme bakıyordu.

Âyan'lar döneminde devletin çeşitli yörelerinde, Filistin'de Şeyh Zâhir ve daha sonra Cezzâr Ahmed Paşa, Mısır'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Rumeli'de Tepedelenli Ali Paşa gibi bazı âyan valiler, kendi servet ve geleceklerini göz önüne alarak bazı malların ihracını yasaklayarak veya tekel uygulayarak, tekel mallarının satışını iltizama vererek, ihraç mallarının fiyatlarını sabitleştirerek, müste'minlerin yararlandığı deniz ulaştırma haklarını iptal ederek, kapitülasyon sahibi Avrupalılar'a karşı etkili bir şekilde mücadeleye giriştiler.

Merkezî hükümet de giderek yed-i vâhid(tekel) ve iltizam usûlleriyle tekel uygulamasını amaçlayan tedbirler aldılar, bunlar eskiden beri hükümetlerin yetkisi dahilinde olan uygulamalardı. Dahilî gümrük resmi ve dahilî ticarete konulan diğer vergiler, kapitülasyonların alan ve anlamı dışında kalan konulardı. Bununla beraber 1830'larda Batılı güçler, özellikle İngiltere, sanayi inkılâbının getirdiği yeni genişleme ihtiyacıyla Levant pazarının daha çok yararlanılan, daha güvenli ve istikrarlı bir pazar olması için çalışıyordu. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin iç siyasî buhranlarından yararlanarak, 1838 Baltalimanı Muahedesi ile bu konuda başarılı oldu. Bu ticarî antlaşma, mevcut kapitülasyon imtiyazlarını süresiz teyit etmekle kalmayıp dahilî resimlerin kaldırılması ile ithalatta eşyanın değeri üzerinden yalnız % 3 ihracatta ise % 9 gümrük vergisi getirdi. Bu % 9'luk vergi, Osmanlı Devleti'nin gümrük siyasetinde bağımsızlığına bir darbeydi. Ayrıca İngiltere, bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nde kendi dolaşma serbestisine engel olan eski kısıtlamaların iptalini sağlamıştı.

Kırım Savaşı'nın (1853-1856) temel sebepleri arasında, eski bir kapitülasyon imtiyazının bozulmasına dair Rusya'nın iddiası ve Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks Hıristiyan tebaa üzerinde Rusya himâyesinin kabulü meselesi de vardı. Buna karşın Kırım Savaşı sonunda Âlî Paşa, Paris'te barış konferansında bu iddianın reddini ve devletin bağımsızlık ve bütünlüğü için Avrupa garantisini sağladı (1856). Böylece, Osmanlı Devleti Avrupa milletler camiasına girecek, ayrıca kapitülasyonların lağvedilmesi sağlanacak-

tı. Bu son meselenin İstanbul'da toplanacak ayrı bir konferansta ele alınması konusunda mutabakata varıldı. Bu haber İstanbul'da ciddiye alındıysa da, toplantı hiçbir zaman gerçekleşmedi. 1861-1862'deki ticarî antlaşmalar yenilendiğinde kapitülasyonlar kendi bütünlüğü içinde yeniden teyit edildi. Sadece gümrük oranlarında bazı değişiklikler yapıldı.

Tanzimat dönemi devlet adamları artık kuvvetle inanıyorlardı ki, Osmanlı Devleti'nin toparlanması ve bağımsızlığı konusundaki ilk ve temel adım kapitülasyonlardan kurtulmakla atılacaktı. Bu maksatla, Batılılaşma ve idare ile yargı sisteminin lâikleşmesinde esaslı tedbirler alırken bir taraftan da kapitülasyonların kötüye kullanılmasını önleyecek tedbirlerin yollarını araştırdılar.

1867 tarihli bir fermanda bir taraftan yabancılara gayri menkul alma müsaadesi verilirken, Osmanlı vatandaşlarının tâbi olduğu şartlara ve Osmanlı mahkemelerine tâbi olmaları ifade edildi. Fransız elçisinin yorumuna göre bu yeni imtiyaz, Avrupalılar'a Osmanlı ülkesinde sınırsız maden, ziraat ve orman zenginliklerini işletme hakkını sağlamaktaydı. Avrupa devletleri eski kapitülasyonların sağladığı imtiyazların yenisinde sağlanmadığından şikâyetçilerdi; nihâyet onlar da verildi. Belgenin sonunda, kapitülasyonu değiştirme hakkının saklı kaldığı belirtiliyordu. Âlî Paşa, 1867'de Avrupalılar'ın itiraz ve muhalefetlerini bertaraf etmek için Fransız Medenî Kanûnu'nu benimsemeyi düşündü. Cumhuriyet dönemine kadar kapitülasyonların kaldırılması, her radikal reform hareketinde ve özellikle lâikleşme gayretlerinde temel hedef olmuştur.

Âlî Paşa, 1869 Osmanlı tâbiiyet kanununu çıkarmakla, Osmanlı hükümetinin tasvip etmediği maksatlı milliyet değişikliğinin hükümsüz olacağını kanunlaştırarak çok istismar edilen bu kapitülasyon imtiyazını sona erdirmeyi ümit ediyordu. Bu maddenin Avrupalı kuvvetler tarafından kabulü gerekiyordu. Bir süre sonra bütün Avrupalı devletlere gönderilen bir memorandumda Âlî Paşa, bir taraftan kapitülasyonların bir antlaşma niteliği taşıdığını kabul ederken, diğer taraftan istismâr edilen başlıca noktala-

ra dikkatlerini çekiyordu. Bu kötü uygulamaların sadece milletler hukukuna değil, bizzat kapitülasyon şartlarına da aykırı olduğunu belirterek, Osmanlı Devleti'nin bunların düzeltildiğini görmek istediğini önemle belirtiyordu. Başlıca istismar konuları "mahmî" statüsü, Osmanlı tebaasının ödediği vergilerden muâfiyet, konsoloslarının bulunduğu ülke kanunları dışında bir statüye sahip olması, yabancı suçluları yargılamanın zorluğu, yabancıların kendi ülkelerinin tanımadığı Osmanlı hukukuna göre mahkemelerde sorgulanamaması hususu, Osmanlı mahkemelerindeki davalara konsolos mahkemelerinin müdahalesi, Osmanlı kadısının kararında tercümanın müdahalesiydi. Bu memorandumu, 1863 yılına ait konsoloslarla ilgili bir nizamnâme ve yabancıların yargılanmasıyla ilgili 1867 tarihli bir mazbata takip etti, fakat Avrupalı güçler, dahilî vergilerle mahkemede tercüman hazır bulundurma ve padişahın izni olmadan misyoner mektebi açma gibi maddelerde değişikliği kesinlikle kabul etmediler.

1890'da ticârî antlaşmaların yenilenmesi için yapılan müzakereler sırasında, Almanya'nın kapitülasyonların kaldırılmasına razı olması öbür devletleri fena hâlde kızdırdı, fakat Almanya bunu diğer devletlerin de razı olması şartına bağlamıştı. Böylece Osmanlı Devleti'nin durumu giderek yarı sömürge statüsünden farksız hâle gelmişti. Bankalar, denizyolları, madenler, gaz, elektrik, liman tesisleri, posta ve telefon gibi önemli bütün kamu hizmetleri artık imtiyazlı Avrupa şirketlerinin elinde bulunuyordu.

Tabiî, kapitülasyon imtiyazlarının bu şekilde istismarının ve misyoner faaliyetleri arkasında emperyalist devletlerin siyasî ve askerî baskısı vardı. Tehlikenin farkında olan Türkiye'de kamuoyu kapitülasyonlara şiddetle karşı çıkmaya başladı. 1908'den itibaren her hükümet kapitülasyonların kaldırılmasını programının başına aldı.

1913'te İngiliz hükümetine verilen iki muhtırada Sadrazam Hakkı Paşa, gümrük vergisinin % 15'e yükseltilmesi, yabancı postanelerin kaldırılması, yabancılara gelir vergisi getirilmesi ve nihâyet kapitülasyonların zamanla tamamen kaldırılması

için hukukçulardan oluşan bir komisyon teşkili hususlarını içeren acil bazı değişiklikler teklif etti. İngiltere bu değişiklikler için bütün kapitüler devletlerin birlikte rızasının gerekli olduğunu, ticarî ve malî mevzuâtın kapitülasyonları ilgilendirmeyip daha önce akdedilen antlaşmalarla ilgili olduğunu iddia etti. I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa ve Rusya hükümetleriyle tarafsızlık tavrını belirlemede başlıca ilke olarak kapitülasyonların lağvını ileri sürdü, müttefikler açık bir vaatte bulunmadılar. Bunun üzerine 8 Eylül 1914 tarihli bir fermanla devlet malî, iktisadî, hukukî ve idarî kapitülasyonların yabancılara sağladığı imtiyazları lağvettiğini bildirdi. Böylece Osmanlı Devleti'nde ikamet eden bütün yabancı devlet temsilcileri bundan böyle milletler hukuku prensipleri çerçevesinde muâmele göreceklerdi. Bunun hemen ardından "şer'î ve nizâmî mahkemelerin ayrılmasıyla ilgili nizâmnâme" ilân edildi. Kapitüler devletler, tek taraflı ve keyfî olarak antlaşma haklarının kaldırılmasını protesto etmekte gecikmediler. Sèvres Antlaşması'yla herhangi bir değişiklik yapılmadan, hattâ diğer galip devletlere de tanınmak üzere kapitülasyonlar yeniden konuldu. Lozan (Lausanne) Antlaşması ile (24 Temmuz 1923) müttefik devletler kapitülasyonların lağvını kabule mecbur oldular.

AVRUPA İLE İLİŞKİLERİN ÖNEMİ

Osmanlı için Avrupa ile ticaretin kaçınılmaz önemini bilen Batılılar, kapitülasyon güvencelerini genişletmek için, Bâbıâli'yi boykot ile tehdit ederlerdi. Âdet olarak var olan birtakım işlemleri sağlama bağlamak, bu yolla yerel otoritelerin aykırı isteklerinden kurtulmak için Avrupalı kumpanya veya devlet baskı yapar, olayların ortaya çıkardığı durumlar birer madde hâlinde mevcut kapitülasyona eklenirdi. Gerekli yeni maddeler, tüccar ve konsoloslar tarafından ilgili devlet otoritelerine bildirilirdi. Kapitülasyonlar sayesinde Avrupa ile olan ticaret büyük gelişme gösterdi. Yeni madde, şeyhülislâmın incelemesinden sonra padişahın doğ-

rudan doğruya bir emriyle (*hatt-i şe-rîf*) yeni ahidnâmeye eklenir ve yerel otoritelere ferman ile bildirilirdi.

İstanbul gümrük gelirindeki gelişimi kısaca gözden geçirelim.

Kuşkusuz, Osmanlı Dîvanı'ndan bir Ceneviz kaynağına aktarılan kayıtlara göre, 1475'te İstanbul ve Gelibolu gümrük geliri üç yıllık iltizam karşılığı 120 bin Venedik altınına (yaklaşık 6 milyon akça) varıyordu. Elimize geçen en eski Osmanlı arşiv kayıtlarına göre, birçok limanı içine alan İstanbul gümrük bölgesi (bu bölge Anadolu kıyılarından Aydın'dan İstanbul Boğazı'nda Yoros'a kadar, Rumeli tarafında Varna'dan Gelibolu Boğazı'nda Kilidülbahr'e kadar) geliri şöyle bir gelişme gösterir.

1481'de bölge gümrük geliri üç yıl için 9.500.000 akça hesaplanmıştır. Mültezimlerin artırmaları sonucu aynı yıl içinde dört yıllık gelir tahmini (*mukataa*) 12.500.000'dir.[17] Osmanlı gümrük sisteminin kaynağı, Roma-Bizans gümrük sistemi (kommerkion)'dir.[18] Gümrük gelirindeki bu gelişme, Osmanlı ticaretinin hızla arttığının (% 50'den fazla) kanıtıdır. Aynı şekilde Galata, Osmanlı döneminde Avrupa ve Akdeniz'le başlıca ticaret limanı olarak son derece gelişmiş bir Avrupa limanı görünümü almıştır.[19]

AVRUPA VE OSMANLI: SİYASÎ ETKİ

Özetlemek gerekirse, XVI. yüzyılda Osmanlı gücü, Avrupa Devletler Denge Sistemi'nin önemli bir öğesi olmuş, Avrupa'da üstünlük kurmaya çalışan Habsburglar'ın Alman İmparatorluğu ve II. Philip İspanyası'nın bu doğrultuda çabalarını önemli ölçüde önlemiş; Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi yükselen millî devletlere yardım ederek bir Avrupa Devletler Sistemi'nin kurulmasında önemli rol oynamıştır. Abartısız söylenebilir ki, bugünkü Avrupa'nın siyasî coğrafyası Osmanlı etkisi hesaba katılmadan anlaşılamaz.

XIV. yüzyılda Venedik'e ve Papa'ya karşı Milano, Ferrara gibi küçük devletler, Osmanlı ile ilişkiye girmişler; XVI. yüzyılda da Osmanlı'dan destek isteme politikası Kıta Avrupası'na geçmiştir.

Batı Avrupa devletleri Habsburglar'a karşı Osmanlı süper-gücünü ya bir tehdit olarak ya da fiilî askerî yardım alarak (özellikle Fransa) kullanmışlardır. Böylece, XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti, Avrupa devletler sisteminin önemli bir parçası hâline gelmiştir. Başka deyişle, Avrupa tarihinde önceki Hıristiyanlık-İslâm çatışması yerine, Doğu-Batı arasında siyasî dayanışma ve bütünleşme dönemi gelmiştir.

Osmanlı'nın oynadığı bu siyasî rolü, XIX. yüzyıl başlarında Napoléon'un kıta imparatorluğuna karşı Çarlık Rusya'sının üstlendiği role benzetebiliriz. XVI. yüzyıl sonlarında uzun Osmanlı-Habsburg Savaşı (1593-1606) sırasında, Avrupa'nın harp teknolojisinde başardığı büyük devrim sonucu (ateşli silâhlarda ve kale tahkimatında) Osmanlı, Avrupa politikasında önceki kesin siyasî önemini kaybedecektir (Fakat yine de, XVIII. yüzyılda Rusya'ya karşı Polonya'nın himâyesi, Fransa ve İsveç'le ittifak).

OSMANLI'NIN AVRUPA DİN VE KÜLTÜR TARİHİ ÜZERİNDE ETKİSİ

Osmanlı tehdidi, Papa ve İmparatoru tüm Avrupa güçlerini kontrolleri altına alarak bir Haçlı seferi yapma plânına sevk etmiştir.[20] Özellikle İstanbul'un fethinden (1453) sonra bu çabalar Avrupa politikasında ivme kazanmıştır. Avrupa'da aynı dönemde baş gösteren dinî reform hareketleri (Luther, Calvin) Papa ve İmparator'a karşı cephe aldığı için Haçlı siyasetiyle ilişkilenmiş, Osmanlı Devleti'ni dinî karşıtlıkları desteklemeye sevketmiştir.

Osmanlılar, her yerde Protestanları kendi müttefikleri gibi görüyor, padişah onlara ajanlar ve teşvik edici mektuplar gönderiyordu. Luther'in yakını Melanchton, bir ara İstanbul Ortodoks Rum Patriki ile temasa geçmişti. Osmanlı'nın Habsburglar'a karşı Orta Avrupa'da askerî baskısının, Protestanlığın Avrupa'da yayılıp yerleşmesinde başlıca faktörlerden biri olduğu şimdi tarihçilerce kabul edilen bir gerçektir.[21] Osmanlı himâyesinde Transilvanya (Erdel), Kalvinistler'in kalesi hâline gelmiş ve Hıristiyanlı-

ğın temel inancı teslisi inkâr eden aşırı Unitarianlar, orada yerleşmiştir. Transilvanya Voyvodaları XVII. yüzyıl Din Savaşları'nda (1618-1648) Protestanlar yanında önemli rol oynamışlardır.

Osmanlı-Avrupa maddî kültür etkileşimini ilkin tarım alanında görürüz. Balkanlar ve Macaristan'da pirinç, pamuk, üzüm çeşitlerinin yaygınlaşması, Hollanda'da lale ekimi bu etkiler arasında sayılabilir. Buna karşın Avrupalılar'ın Amerika'dan getirdikleri tütün, mısır, Osmanlı ülkesinde yayılarak devrimsel ekonomik-sosyal sonuçlar doğurmuştur. XVI. ve XVII. yüzyılda Avrupalılar'ın Amerika plantasyonlarında kahve, şekerkamışı, pamuk yetiştirmeleri Osmanlı ticaretini olumsuz etkilemiştir.

Bu arada, Amerikan gümüşünün ve Avrupa gümüş paralarının 1580'lerden itibaren Osmanlı pazarını istilâsı, Osmanlı mâliye ve ekonomisini derinden etkileyecektir.[22]

İkinci olarak, Galata, Beyrut, Trablusşam, İzmir, Selânik, Venedik, Marsilya, Dubrovnik gibi ticaret limanlarında oluşan Frenk (Avrupalı) kolonileri veya Osmanlı kolonileri dolayısıyla (yalnız Galata' da 1478'de 332 Katolik Avrupalı aile yaşıyordu. Venedikliler, Levant'ta 5 bin aileydi) kültür (âdetler ve yaşam tarzı, sanat) bakımından oldukça önemli karşılıklı etkileşim gözlenmektedir. XV-XVI. yüzyıllarda İtalya'da *allaturca*, XVIII. yüzyılda Fransa'da *Turquerie* bu etkileşimin somut örnekleridir.[23]

AVRUPA-OSMANLI TİCARETİNDE GELİŞME

1570-1573 Kıbrıs Savaşı süresince Venedik, Osmanlı ile savaş hâlinde olduğundan Osmanlı ülkesi ile ticaretini büyük ölçüde kaybetmiştir. Venedik'in rakibi olarak gelen Fransa (1569 kapitülasyonları), İngiltere (1580 kapitülasyonları) ve Hollanda (1612 kapitülasyonları) bu sayede 1570-1600 döneminde dünya ticaretinde ilk önemli atılımlarını yapmış ve küresel ticaret kumpanyalarını kurmuştu.[24]

Osmanlı'nın Kapitalist Dünya Ekonomisi'ne[25] katılımları, ilkin Levant (Osmanlı egemenliği altında birleşen Doğu Akde-

niz, Ege ve Karadeniz ticaret bölgesi) bölgesinde gerçekleşmiştir. Mısır ve Kızıldeniz'de Memlûkların (1517), Bağdad ve Basra'da Safevî İranı'nın (1534) yerine geçen Osmanlılar, Süveyş'te vücuda getirdikleri güçlü donanma sayesinde Portekiz tekelini kırarak Ortadoğu-Hint Okyanusu baharat yolunu yeniden açmışlardır. İngiltere ve Hollanda, Hint Okyanusu'nda, Hindistan, Basra Körfezi (Hürmüz) ve Endonezya'da Portekizliler'in yerini alarak (1590'dan sonra), denizaşırı koloni imparatorluklarını kurmadan önce (İngiliz East India Company 1600'de, Hollanda East India Company 1602'de kuruldu), 1590'da kurulan Levant Company, İngiltere'nin Doğu ticaretinde en önemli ve başarılı ilk girişimi olmuştur.[26] İlk Osmanlı tüccarı 1580'de Londra'da Sultan için mal almaya geldi. İngiliz ticareti hızla gelişti. XVII. yüzyılda İngiltere rakiplerini geride bıraktı; Papa'yı tanımadığı için Osmanlı'ya çelik, kalay, barut gibi stratejik maddeleri serbestçe gönderiyordu. 1588'de Osmanlı ülkesinden hareket eden 5 İngiliz gemisinin taşıdığı mallar arasında baharat, İran ipeği, Türk pamukluları, Çin porseleni, pamuk, zeytinyağı ve kuru üzüm vardı. Daha 1569'da Hollanda başkaldırısının önderi I. William, Osmanlı hükümetine başvurarak İspanya'ya karşı destek istemişti. Hollanda tüccarının Levant'la faaliyetine kesinlikle 1570'lerde (kuşkusuz daha önce Fransız bayrağı altında) tanık olmaktayız (ilk Hollanda gemisinin Galata'ya gelişi 1589). Bu ticaret hızla gelişerek Fransız ticaretiyle rekabet eder duruma geldi. Bu dönemde Hollanda gümüş paraları (*rixdal-esedî Guruş*) Osmanlı pazarında akçanın yerini alacak kadar bollaştı. Hollanda Levant kumpanyası 1625 tarihinde kuruldu.[27]

Hızla genişleyen ticaret sonucu, Osmanlı Sultanı 1612'de Hollanda'ya, Fransa ve İngiltere'ye tanınan ticaret imtiyazlarını bağışladı (ilk kapitülasyon tarihi 1612). Özetle, kapitülasyonların sağladığı güvence sayesinde Osmanlı ülkesiyle gelişen ticaret; İngiliz ve Hollanda kumpanya ticaretinin, başka deyişle kapitalist ekonominin gelişmesinde ilk temelleri atmıştır.

NOTLAR

1 Haçlı Seferleri üzerinde son kapsamlı eser: *A History of the Crusades*, ed. K. M. Setton ve M. W. Baldwin, 6 cilt, Madison, 1969-1989; ticaret ilişkileri üzerinde klasik eser: W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, 2 cilt, Fransızca çev. F. Raynaud, Leipzig 1936.

2 Bkz. H. İnalcık, "The Ottoman Turks and the Crusades", yay. K. M. Setton, *A History of the Crusades*, VI, Madison: 1989; A. Sevim ve E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara: TTK, 1995; Kültür tarihi bakımından şu önemli eser: C. Hillenbrand, *The Crusades: Islamic Perspectives*, Edinburgh 1999.

3 Pegolotti'nin tüccarlar için yazdığı bu rehber ve benzerleri hakkında Pegolotti'nin kitabını yayımlayan A. Evans'ın (Cambridge, Mass. 1996) önsözüne bakınız.

4 H. İnalcık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and Crusades", *Byzantinische-Forschungen*, IX (1985), 105-126.

5 A. Hamdani, "Colombus and the Recovery of Jerusalem", *JOAS*, 59-1 (1979), 5-28.

6 A. Hamdani, *ibid.*, 39.

7 "II. Murad", *İslâm Ansiklopedisi*, (MEB).

8 Bu konuda N. Iorga'dan sonra şimdi ayrıntılı bir tasvir için bkz. K. Setton, *The Papacy and the Levant*, I-IV, Philadelphia, 1986-1989.

9 F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Princeton: 1978; Türkçe çevirisi, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, İstanbul: Oğlak Yayınları, 2002, ilk bölüm.

10 "His medieval faith impelled him to a modern solution: expansion. If the Turk could not be pried loose from the Holy Speulcre, by ordinary means, let Europe seek new means overseas: and he, Crostopher the Christbearer would be humble yet proud instrument of Europe's regeneration": cited by A. Hamdani, 39.

11 *Ibid.*, 40.

12 W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, I, Leipzig 1936; I. V. Magalhaes Godinho, *L'économie de l'empire portugais aux XV e et XVI e siècles*, Paris: 1969.

13 Bkz. "Mehmed II", *İslâm Ansiklopedisi* (MEB), VII (1957), 506-535.

14 R. Davis, *The Rise of Atlantic Economies*, NY: Cornell Univ. Press, 1984; R. Davis, *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, London: 1967.

15 Bkz. "İmtiyâzât", *Encyclopaedia of Islam*, 2. Baskı, III, 1179-1189.

16 Kate Fleet, "The Treaty of 1387 between Murad I and The Genoese", *BSOAS*, LVI/1 (1993), 13-34; antlaşma *Mallaina*'da yapılmıştır, bu ad *Yenişehir*'in

Grekçe adıdır. Yazar (s. 31) tayin edememiştir; keza K. Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State*, Cambridge, 1999.

17 H. İnalcık, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea*, voi. I, *The Customs Register of Caffa, 1487-1490*, Cambridge: 1996, 157-159.

18 *Ibid*, 91-94.

19 Bkz. H. İnalcık, "Ottoman Galata", yay. H.İnalcık, *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren, 1998, 271-376.

20 Şimdi bu konuda en kapsamlı eser, K. Setton, *The Papacy and the Levant* (1204-1571), I-IV, Philadelphia: 1976-1984; D. Vaughan, *Europe and the Turk*, Liverpool, 1974.

21 S. A. Fisher – Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism*, Cambridge: Mass. 1959; C. M. Kortepeter, *Ottoman Imperialism During the Reformation 1578-1608*, New york: 1972; K. M. Setton, "Lutheranism and the Turkish Peril", *Balkan Studies*, III (1962), 133-168; Pannier, "Calvin et les Turcs", *Revue Historique*, 62 (1937), 268-286.

22 H. İnalcık, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu Batı*, 4-17 (Kasım-Ocak 2001-2002) 9-34.

23 D. Grégorie, *Le Divan Magique*, Paris 1998; konu üzerinde bkz. H. İnalcık, "Siyaset, Ticaret, Kültür Etkileşmesi", *Osmanlı Uygarlığı*, II, (An-kara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2003), 568-609.

24 N. Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies*, Copenhagen: 1972.

25 I. Wallerstein, *The Modern World System*, I-III, New York: 1974-1980.

26 H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge: 1994, 367-379.

27 A. H. De Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic*, (Leiden: 1978); bu dönem Osmanlı-Hollanda ilişkileri üzerine, Bülent Arı'nın arşiv belgelerine dayanan doktora tezini beklemek gerekir; M. Bulut, *Ottoman-Dutch Economic Relations, 1571-1699*, Hilversum 2001.

KAYNAKÇA

Kapitülasyonlar ve Batı ticareti başlıca şu iki araştırmamıza dayanmaktadır: "İmtiyâzât", *Encyclopaedia of Islam*, 2. Baskı (Leiden: Brill) ve *An Economic Social History of the Ottoman Empire, I*, Cambridge, 1994, s. 315-379

Abbott, G. F. *Under the Turk in Constantinople*, London, 1920.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara, 1940, III/1, s. 156-162

Belin, M. *Des capitulations et des traties de la France en Orient*, Paris, 1870, s. 59, 89.

Biegman, N. H., *The Turco Ragusan Relationship*, The Hague-Paris, 1967.

Cevdet, *Târih*, II, 135, 144, 184-203, 338-343; III, 125-127, 130, 270; VI, 130; VIII, 107.

Charrière, E. *Négociations de la France dans le Levant*, I-IV, Paris, 1840-60.

Düstûr, Birinci Tertib, 1,16,18, 230.

Esad, Mahmoud. *Du régime des capitulations ottomanes, leur charactère Juridique d'après l'histoire et les textes*, İstanbul, 1928.

Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960, s. 191.

Feridun Bey, *Münşeâtu's-Selâtîn*, II. 324, 381-385,550.

Foster, W., *England's Quest of Eastern Trade*, London 1933, s. 21-71.

Gökbilgin, M. Tayyib, "Venedik Devlet Arşivi'ndeki Vesikalar Külliyatında Kanuni Sultan Süleyman Belgeleri", *TTK Belgeler*, 1/2 (1964), s. 119-220.

Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (çev. Enver Ziya Karal), Ankara, 1975.

İnalcık, Halil, "Ottoman Galata", *Première Rencontre International sur l'empire ottoman et la Turquie moderne*, haz. E. Eldem, İstanbul 1991, s. 17-116; aynı mlf., "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devresinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *TTK Belleten*, XV/60 (1951), s. 656-661.

Kurat, Akdes Nimet, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişimi (1553-1610)*, Ankara, 1953; aynı mlf. "İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphânelerinde Türkiye Tarihine Ait Bazı Malzemeye Dair", *DTCF* dergisi, VII/1 (1949), s. 1-27.

Masson, P. *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*,

Paris 1897, I; aynı mlf., *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris, 1911, II, 279.

Mecelle-i Umûr-ı Belediyye, I, 675-678, 681-685.

Mevkufâtî Mehmed, *Şerh ve Tercüme-i Mülteka'l-ebhur*, İstanbul, 1320, I, 347-349; II, 284.

Muâhedât Mecmuası, I, İstanbul, H. 1294, s. 14-35,36,52,83,90, 146; III (1297), s. 135-147, 275-284, 285-319.

Noradounghian, G. *Recueil d'actes Internationaux de l'Empire Ottoman*, Paris, 1897, I, 113-118, 165, 167-168, 270, 315,338, 408-409.

Osmanlı Arşivi: *Ecnebî Defterleri, Francalu Defteri*, nr. 26/1.

Paget, Sir A. *Diplomatic and Other Correspondence*, London, 1896, I-II.

Peyssonel, C. *Traité sur la commerce de la mer noire*, Paris 1787, I-II. Public.

Porter, Sir J. *Observations on the Religion, Law, Government and Manners of the Turks*, London, 1771, 337-464.

Public Record Office, SP 105/216, 334; British Museum, Ms. Or. Nr. 9053, vr. 282.

Roe, Sir Th. *The Negotiations of Sir Thomas Roe, 1621-1628*, London, 1740; *Treaties Between Turkey and Foreign* Powers, 1535-1585, London, 1855.

Roux, Ch. *Les échelles de Syrie et de Palestine au XVIIIe siècle*, Paris, 1928, s. 153, 171-193.

Steensgaard, N., "Consuls and Nations in the Levant", *Scandinavian Economic History Review*, XV/1-2, Stockholm, 1967, s. 13-55.

Soysal, İsmail, *Fransız İhtilali ve Türk Fransız Münasebetleri (1789-1802)*, Ankara, 1964, s. 315-337.

Sousa, N. *The Capitulary Regime of Turkey*, Baltimore, 1933.

Testa, I. de. *Recueil des Taraités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères*, Paris 1864-96; I, 93-102, 141-151; VII, 526-527, 548-554.

Thomas, G. M. *Diplomatarium Veneto-Levantinum, I-II*, Venice, 1880-89.

Tongas, G., *Les relations de la France avec l'Empire ottoman*, Toulouse, 1942.

Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara, 1958, s. 108-119, 121-137.

Turan, Şerafettin. "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi", *TTK Belleten*, XXXII/126 (1968), s. 257-289.

Wood. A. C., *A History of the Levant Company*, London, 1964, s. IX-XII, 7, 27, 180-181.

MAKALELERİN KÜNYESİ

I

1. Batı Anadolu'da Gazi Beylikler ve Haçlılar

Doğu Batı, *Makaleler II*

2. Osmanlı Devleti'nde Uc (Serhad)lar

Bu makaledeki konular, sonradan yayınladığım araştırmalarda değişmiş veya genişletilmiştir, bkz. Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

3. Osmanlı Devleti'nde Fetih Yöntemleri

Studia Islamica, II (1954): 103-129'a bakınız. Burada Oktay Özel çevirisi alınmıştır: Oktay Özel & Mehmet Öz (der.) *Söğüt'ten İstanbul'a*, Ankara: İmge, 2000.

4. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Problemi

Doğu Batı, *Akademi ve İktidar*, sayı: 7, Mayıs-Haziran-Temmuz 1999.

II

1. Osmanlı Sultanlarının Unvanları (Titülatür) ve Egemenlik Kavramı

Doğu Batı, *Makaleler II*

2. Adâlet, Şikâyet Hakkı: 'Arz-i Hal ve 'Arz-i Mahzarlar

Doğu Batı, *Makaleler II*

3. Otman Baba ve Fâtih Sultan Mehmed

Doğu Batı, *Aşk ve Doğu*, sayı: 26, Şubat-Mart-Nisan 2004.

4. Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği

Studies in Ottoman Social and Economic History, London: Variorum Reprints, 1985.

5. Osmanlı "Frengistanı": Galata

Doğu Batı, *Makaleler II*

6. Rumeli: Genel bir Bakış

Doğu Batı, *Makaleler II*

III

1. Tarihte Avrupa Birliği ve Türkiye

Doğu Batı, *İdeolojiler IV*, sayı: 31, Şubat, Mart, Nisan 2005.

2. Avrupa ile Kültür Etkileşimi, Küreselleşme

Doğu Batı, *Dünya Neyi Tartışıyor?* I: Küreselleşme, sayı: 18, Şubat-Mart-Nisan 2002.

3. Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret

Doğu Batı, *Savaş ve Barış*, sayı: 24, Ağustos-Eylül-Ekim 2003.

DİZİN

I. Alâeddin Keykubad 11
I. Bayezid 60, 68, 72, 81, 88, 174, 201
I. Benedetto Zaccaria 14
I. François 29, 33, 36, 216
I. Iustiniaus 201
I. Süleyman 69, 117, 173, 187, 192
II. Andronicus 14, 16
II. Bayezid 42, 78, 116, 117, 119
II. Henry 33
II. Mehmed 31, 79, 82, 83, 164, 174
II. Murad 26, 60, 69, 117, 202, 205, 229
II. Turtko 63
III. Andronicus 16, 17, 19, 20, 21, 24
V. Karl 29, 30, 35, 42, 120, 219, 229, 231
VIII. Henry 36, 43
VIII. Mikhail Palaiolopos 202
XIV. Louis 216, 219, 223, 225, 231, 238

A

Abbasî 116, 118, 120, 163
Abbé de Saint-Pierre 227
Acarnania 20
Aegina 15
Agrıboz 15, 18, 21, 27, 28, 46
Ahdnâme 34
Ahmet Paşa 31
Akkirman 208
Alacahisar 209
Alaiye 49, 63
Alfonso Fedrique 15
alp 115
Amiral Duquesne 219
Anaea (Aniya) 12
Andrea Doria 37, 120
Aniya 12
Antalya 49, 169, 177
Apulia 37
Aragon 26
Aristo 226
Ariti 74
Arnavutluk 20, 58, 61, 63, 71, 72, 74, 76, 77, 78, 83, 84, 90, 205
Arşidük Ferdinand 41
arz-i mahzar 124, 125, 131, 132, 133
Aslı Çırakman 226
Astrahan 119
Atatürk 232
Atina 15, 208
Atje 119
Avarlar 228
Avlonya 31, 63, 209
Avusturya 31, 34, 65, 176, 177, 215, 217, 218, 219, 220, 22, 230, 231, 238
Aydın Beyliği 18, 19, 21, 23
Aydınoğulları 17, 202
Aydos 61
Azak 179
Aziz Yahya (Hospitaller) 14

B

Bafra 49
Bogatur 115
Bagdad 118, 120, 126

Bahadır 115
Baltık 232
Banja Luka 61, 64
Bapheon 53
Barbaros 32, 37, 39, 40, 41, 42, 120
B. de la Brocqulére 176
Belgrad 40, 47, 60, 64, 65
beylerbeyi 58, 60, 62, 165, 204, 208
Beyoğlu 198
Beyrut 240
Bithinia 25
Bitlis 129
B. Miller 187
Bodonitsa 18
Bolayır 56, 203, 204
Bosna 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 76, 78, 84, 171, 184, 189, 193, 208, 209
Broniçesa 76
Braudel 227
Bulgaristan 76, 79, 83, 174, 193, 206, 207
Bulgarlar 21, 177, 202, 203, 228
Büyük Catherina 223, 232
Büyük Domestikos 19

C-Ç

Canik 84
capital 188
Cattaneo 19
Ceneviz 11, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 22, 23, 26, 56, 175, 179, 195, 197, 198, 230
Cenevizliler 13, 14, 174, 179, 195
Charles VIII 215
Cios 12
Cizye 73, 207
Copa 179
Coppin 221, 223
Çandarlı Halil Paşa 68
Çendereli Halil 54
Çerkezistan 177, 180
Çirmen 87, 126, 204, 209

D

Dalmaçya 31, 64
Denizli 49, 50
Dimetoka 86, 204
Dimitri 76
Dimo 74
Doğu Akdeniz 11, 16
Damenico 19, 196, 198
Don Joseph Nasi 35
Drava 201, 229
Dobrovnik 63, 64, 65, 174, 185, 190
Dukas 57
Dülkadiriye 74, 83
Duşik 76

E

Ecnebi Defterleri 124
Eflak 58, 60
Eğriboz 202, 209
Eisenstandt 227
El-Hac Sinan 168
Ephesus (Selçuk) 12, 14, 15, 24
Epir 58
Eretna 29
Eskihisar 25
Eski Zağra 208
Estergon 40
Evliya Çelebi 129, 134, 136, 178
Evrenos Gâzî 58, 61

F

Fâtîh 26, 27, 28, 29, 36, 55, 60, 63, 70, 88, 89, 90, 91, 116, 117, 119, 167, 171, 190, 195, 197, 198, 205, 208
Ferdinand 41, 42, 45
Ferecik 61
Filistin 14
Firuz Paşa 68
Florina 209
Foça 13, 19, 22, 24, 64
Fuad Köprülü 88, 91

G

Galata 191, 195, 197, 198
Gedik Ahmet Paşa 31
Gediz (Herman) 51
Gelibolu 18, 25, 56, 57, 59, 82, 64, 190, 203, 204, 208, 209
Gemlik 12
Georgi İstephan 77
Georgios Pachymeres 12
Gin 76
Girit 13, 15, 177, 219, 223
Girit Harbi 223
Gorajde 64
Gregoras 57, 91
Greogoras 20
Gulâm 69, 81, 90
Güneş Kral 219, 220, 222

H

Habsburglar 34, 218, 223, 225
Hacı Halife 128
Halep 135
Haliç 196
Hammer 25, 187, 192
Harmankaya (Chirmenkia) 67
H. Demschcwam 168
Henri IV 218
Hetaeriarc Muzalon 53
Hindistan 34, 219, 228, 232, 233
Hisareri 70
Hırvatistan 62, 63
Hodidye 63
Hospitaller 11, 14
Hunlar 228
Huntington 227, 233, 236

I-İ

İbn Batuta 23, 54, 202
İçili 80
İmroz 29
İnebahtı 64, 133, 209
İpsala 58, 86, 204
İshak Bey 61, 62, 63, 66, 81, 90
İskender Bey 77, 208
İstimâlet 205
İstolni 40, 47
İtalya 21, 26, 28, 31, 32, 33, 35, 36, 38, 41, 42, 44, 57, 63, 64, 167, 168, 174, 175, 177, 185, 190, 230
İzvornik 209

J

Jean Coppin 223
Jucherau de Saint-Denis 65

K

Kalamuz 14
Kalliakra 202
Kapı Dağı (Ceyzicus) 56
Karaköy 196, 198, 199

Karamides 12
Karaosmanoğulları 65
Karesi 18, 23, 56, 72, 202
Karlofça 225, 238
Karnobad 58
Kastamonu 49, 51, 51
Kastriota 74, 77
Katalan 15, 21, 196, 230
Kayseri 71, 86, 236
Kefe 83, 179, 191, 193, 194, 209
Kiklad 21
Kilikya 11, 49
Kıbrıs 18, 22, 49, 63, 74
Kırım 52, 175, 178, 179, 180, 193, 194, 199, 220, 222, 231
Kırım Savaşı 199
Kırım Tatarları 175, 177, 222
Kırkkilise 209
Koçi Beğ 128
Konrudağı 204
Konya 68, 71, 88
Korfu 32, 37
Korint 28
Korsika 41
Köse Mihal 67
Kösendil 85, 132, 204, 209
Kratovo 207
K. Settan 190
Küçük Ermanistan 49
Kutbnâme 117

L
La Noue 226, 239, 240
Lapseki 203
Laskaridler 12
Lehistan 220, 231, 232
Leibnitz 218, 219, 220, 240
Leopold I 219, 231
Levant 16, 34, 35, 47, 48, 187, 188, 190, 191, 216, 222, 230, 238, 241
Levant Company 34
Limni 29
Livadye 133, 134
Lütfi Paşa 36, 190

M
Maastricht Antlaşması 234
Macaristan 22, 30, 38, 40, 46, 47, 58, 59, 62, 63, 70, 80, 127, 192, 202, 222, 223, 225, 230
Makedonya 60, 61, 76, 78,84, 85, 173, 174, 205
Marki 11, 49, 86,
Malta Şövalyeleri 215
Mankole 74
Martino Zaccaria 16, 17, 20
Marya 50
Matrakçı 30
Max Weber 128, 227, 239
Mehmed Bey 15, 19, 193
Meis Adası (Castello Rosso) 11
Midilli 13, 14, 17, 19, 26, 27, 202, 209
Migalkara 204
Milan 76
Milet 51
Modon 28
Mogol 51, 116, 120, 130
Montesquie 226, 227
mukâtaba 166, 167
Mühimme 124, 125, 129, 131
Muzaki 77
Mysia 51

N
Napoli 31, 36, 41, 42
Niğbolu 60, 85, 204, 208, 209
Niş 61, 204
Novibazar 64, 64
Novobrdo 207
Nysa 51

O-Ö
Olovo 64
Orhan 18, 24, 25, 54, 55, 56, 69, 72, 82, 88, 115, 202, 204, 206
Oriental Despotism 227
Otranto 31, 36
Ö. L. Barkan 84, 192

P
Pastor 27
Paul Lemerle 20, 47
Paul Wittek 88, 89, 91
Pegai (Kara-Biga) 12
Pera 171, 197, 198
Peremedi-Görüce (Koritsa) 72
Pokuplejeve 65
Polin 39, 41, 43
Pravadi 83, 204
Prens Maurice 230
Preveze 32, 37
Prienne 51
Prizren 209
Provence 42

R
Ragusa 65
Rarak 129
Ren Nehri 219, 220
Rodos 11, 14, 15, 17, 18, 22, 31, 202
Roma 21, 25, 26, 27, 31, 32, 37, 38, 48, 70, 117, 182, 201, 218, 225, 228, 230, 231
Romaioi 201
Rudnik 207

S-Ş
Sagudino 26
Saint-Barthélémy 216
Saint-Gothard Savaşı 219
Sakız 13, 14, 16, 17, 19, 20, 22, 23, 26, 47, 216
Samotraki 18
Samsun 49
Sanudo 15, 47, 48
Saraybosna 61, 62, 63, 64, 65, 89
Sarıgöl 128
Saruhan 23, 84
Saruhanoğlu 18, 20
Saruhanoğulları 202
Sasa Bey 14, 51
Savoy Kontu Amadeu 56
Savua 37, 39
Schoenborn 219
Schwoebel 241
Selanik 58, 208, 209
Serez 58, 61, 86, 204
Seyyid Mehmed 167
Sicilya 36
Sidrekapsi 208
Silistre 58, 61, 85, 205, 209
Simere 49
Simone Vignoso 23
Sırbistan 58, 63, 66, 69, 76, 78, 83, 171, 202, 207, 220
Smyrna 12, 22

Sofya 58, 60, 61, 64, 132, 204, 208, 209
Sohum 179
Split (Spalato) 64
Stadia 12
Stefan Duşan 72, 76, 88, 89, 90, 91, 92
Strobilos 12
Süleymannâme 44, 46
Sully 218, 240
Sumatra 119
Surgun 57
Suriye 14, 23, 69, 177
Şarlken 29, 30, 33, 35, 36, 37, 39, 41, 45
Şibenik (Sbenico) 64
Şikloş 40

T

Taman 179
Tata 40
Tebriz 51, 189
Teke (Caria) 12
Teselya 76, 86, 91, 205
Theodora 56
Thessaly 18
Timur 23, 58, 59, 60, 69, 87, 206
Tirhala (Triccala) 58
Tırhala 76, 85, 86, 91, 129, 204, 209
Torsello 15, 16, 47, 48
Toulon 39, 40, 42, 46
Trabzon 49, 55, 65, 84
Trachia 12
Tralles (Aydın) 51
Trepça 207
Tuna 60, 61, 68, 85, 193, 201, 202, 205, 208, 228, 229
Tunve ve Drava 201, 228
Tunus 36, 41, 221
Turahan Bey 81, 84, 85
Tuscany 42, 191

U-Ü

Umur Bey 12, 13, 16, 17, 19, 20, 21, 202
Uzlar 228
Üsküp 58, 61, 62, 64, 84, 85, 86, 90, 91, 176, 192, 204, 208, 209

V-W

Vardar 61, 208
Venedik 11, 13, 15, 16, 18, 21, 24, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 41, 42, 44, 56, 59, 62, 63, 64, 90, 177, 184, 187, 190, 196, 198, 215, 219, 224, 230, 231
Venedikliler 15, 29, 62, 174, 198
Vidin 58, 85, 208, 209
Vize 84, 204, 209
Vlasina 208
Voynuk 76, 209
Vulçıtrin 127, 209
William Penn 223, 227, 239
Wittfogel 227

Y

Yayçe 62
Yazıcızâde 86, 205
Yenişehir 86, 205
Yiğit Bey 84
Yorgi 74
Yücel Özkaya 131
Yugoslavya 66, 237
Yukarısur 198

Z

Zağanuz 74
Zagra 58, 204

Bu kitabı okuyanlar umuyoruz ki, Osmanlı Devlet-i 'Aliyye'sinin (İmparatorluğunun) ortaya çıkışı ve gelişimi, fetih yöntemleri, devlet sistemi ve nihayet ezeli rakibi Hıristiyan Avrupa ile ilişkileri üzerine altmış yıla varan araştırmalarımın genel çizgisini bulacaktır.

Prof. Dr. Halil İnalcık

Halil İnalcık, bu sahanın en seçkin uygulayıcılarından biri... Dünya bilimine katkıları su götürmez. Çabalarının hedefi haline gelmiş konu üzerinde bize sadece teşekkür etmek düşer.

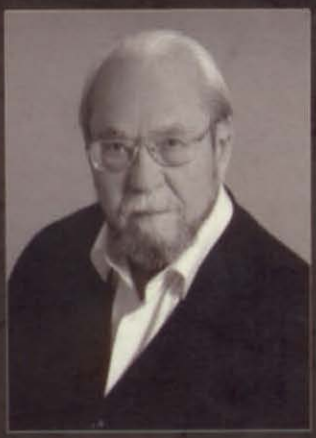
Immanuel Wallerstein

O yıllarda Yunanistan "cahiliye" dönemindeydi. İnalcık'ın "Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar" kitabı çıkmıştı. Seminerde tanıştığım, bilgisiyle beni büyüleyen bu genç adam Türklere hayranlık duymamı sağladı.

Prof. Dr. Elizabeth Zachariadou

Çok etkileyici, biraz ciddi ve çok fazla gülmeyen bir insan olarak hafızama kaydettim. Aramızda çok fazla yaş farkı vardı, bir süre dostluk anlamında sorunsuz bir ilişki sürdürdük ve bu dostlukta, ilginçtir, yaş farkını hiç hissetmedik. Onunla ilgili yaygın deyiş "Osmanlı Tarihinin Babası"ydı... Bu zaten çok açıktı.

Prof. Gilles Veinstein

Halil İnalcık. Ankara Üniversitesi DTCF ve Siyasal Bilgiler Fakültelerinde 1942-1972 yılları arasında tarih hocalığı yaptıktan sonra 1972-1986 dönemlerinde Chicago Üniversitesi'nde profesör olarak görev almıştır. 1993'de Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü'nü kurmuş olup burada Osmanlı tarihi üzerine dersler vermektedir. 28 kitap ve 400'e yakın makalenin yazarı olan İnalcık'ın, İngilizce yayınlanmış olan *The Ottoman Empire - The Classical Age (Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Dönem)* ve *An Economic and Social History of Ottoman Empire (Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi)* adlı eserleri Yunanca, Arapça ve Lehçe'ye çevrilmiş bulunmaktadır. Osmanlı tarihi alanında önde gelen pek çok akademisyene hocalık yapan Halil İnalcık'ı Türkiye, ABD, İngiltere, Sırbistan ve Arnavutluk Akademileri üye seçmiş olup ayrıca şimdiye kadar 18 üniversite fahri doktorluk tevcih etmiştir. Türk bilimini Dünya ölçüsünde temsil eden İstanbul doğumlu tarihçimiz bugün 94. yaşını idrak etmektedir.

timas.com.tr